PAUL ZUMTHOR

viața de toate zilele în Olanda din vremea lui Rembrandt

Colecția Clepsidra

EDITURA EMINESCU

Colectia Clepsidra /
Lei 11

PAUL ZUMTHOR

viața de toate zilele în Olanda din vremea lui Rembrandt

Traducere de
ILEANA LITTERA și ALEXANDRA CUNIȚĂ

Colecția Clepsidra

EDITURA EMINESCU

București 1982

Paul Zumthor

La vie quotidienne en Hollande au temps de Rembrandt

Lui A. H. VAN DER WEEL

INTRODUCERE

Precizarea inclusă în titlul acestei cărți — din vremea lui Rembrandt — *se referă, în sens strict, la perioada cuprinsă între anii 1606 și 1669, cînd a trăit pictorul. Alegerea acestor limite cronologice nu este cu totul întîmplătoare. Ceea ce neerlandezii numesc „secolul lor de aur", epoca clasică a civilizației lor, nu a depășit defel, ca întindere, durata unei vieți omenești : începutul secolului de aur se plasează între 1600 și 1610, perioadă căreia îi corespunde, în istoria Franței, sfîrșitul domniei lui Henric al IV-lea ; el se încheie către 1675—1680, atunci cînd Ludovic al XIV-lea se află la apogeul puterii sale. Cititorul va putea deci compara, cu folos, această* Viață de toate zilele în Olanda *cu lucrările publicate în aceeași colecție *, cea a lui Emile Magne asupra domniei lui Ludovic al XIII-lea, cea a lui Georges Mongrédien despre domnia lui Ludovic al XIV-lea.*

Din punct de vedere istoric — atît pe plan politic cît și pe planul ideilor și formelor de expresie — această perioadă se împarte în trei etape. Pînă la 1621, războiul cu spaniolii, care slăbește treptat în intensitate, dificultățile financiare antrenate de acesta și mai apoi încheierea armistițiului sînt însoțite de profunde frămîntări în vîltoarea cărora se caută un echilibru între o vitalitate încă nestăvilită și prudența pe care o inspiră o victorie cucerită

* Este vorba de colecția „La vie quotidienne", editată de „Hachette". (N. tr.)

cu greu. Între 1621 şi 1650, Ţările de Jos participă, cu mai mult sau mai puţin succes, la războiul european de treizeci de ani, răstimp în care îşi întemeiază şi consolidează imperiul colonial de peste mări iar în interiorul graniţelor ţării se adună bogăţii uriaşe. După 1650, abolirea stathuderatului face din Republica victorioasă, dar încă de pe acum minată în ascuns de însăşi prosperitatea ei, o confederaţie cu un caracter mai mult economic decît politic, integral dominată de provincia Olanda şi de negustorii din Amsterdam.

Pentru a înlesni cititorului stabilirea unor referinţe necesare, dau mai jos o cronologie sumară a evenimentelor.

6 ianuarie 1579 :	*„Uniunea de la Arras", între cele zece provincii catolice din sudul Ţărilor de Jos, sub control spaniol.*
23 ianuarie 1579 :	*„Uniunea de la Utrecht", între cele şapte provincii din nord : Olanda, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Groningen şi Friesland. Regiunile cucerite ulterior de la spanioli vor forma „Ţara Statelor Generale".*
10 iulie 1584 :	*Asasinarea lui Wilhelm Taciturnul.*
1584—1587 :	*Titlul de guvernator general al Provinciilor e oferit ducelui de Leicester, care va asigura astfel un protectorat englez.*
1584—1597 :	*Primele expediţii maritime în Extremul Nord, spre Extremul Orient şi spre America.*

1585 : *Căderea orașului Anvers. Mauriciu de Nassau devine stathuder.*

1588 : *După demisionarea lui Leicester, Mauriciu ajunge la cîrma țării. Înfrîngerea flotei spaniole „Invincibila Armada".*

În jurul lui 1590 : *Primele expediții maritime neerlandeze în Mediterana.*

1602 : *Înființarea Companiei Indiilor Orientale.*

1609 : *Încheierea unui armistițiu de doisprezece ani cu Spania.*

1618—1619 : *Lupte politice, sociale și religioase, cristalizate în opoziția dintre gomariști și arminieni (remontranți), dintre Mauriciu și Oldenbarnevelt. Sinodul de la Dordrecht ; condamnarea la moarte a lui Oldenbarnevelt : triumful partidului popular, al gomariștilor și al lui Mauriciu.*

1619 : *Construirea orașului Batavia.*

1621 : *Reînceperea războiului cu Spania.*

1625 : *Moartea lui Mauriciu. Succesor : fratele său, Frederik-Hendrik.*

1629 :	*Cucerirea orașului s'Hertogenbosch.*
1637 :	*Cucerirea orașului Breda.*
Octombrie 1639 :	*Victoria navală repurtată de Tromp asupra lui Oquendo: eșecul ultimei tentative spaniole împotriva Provinciilor Unite.*
1647 :	*Moartea lui Frederik-Hendrik. Succesor : fiul său, Wilhelm al II-lea.*
30 ianuarie 1648 :	*Semnarea tratatului de la Münster, numit și „tratatul Westfaliei", prin care este confirmată independența Provinciilor Unite.*
1650 :	*Conflictul dintre Wilhelm al II-lea și Statele Generale, provocat de dizolvarea trupelor. Moartea lui Wilhelm al II-lea. Nașterea viitorului Wilhelm al III-lea.*
1651 :	*Abolirea stathuderatului (exceptînd provinciile Friesland și Groningen). „Actul de navigație" deschide o perioadă de ostilități între Republică și Anglia.*
1652 :	*Întemeierea coloniei de la Capul Bunei Speranțe.*
1652—1654 :	*Primul război cu Anglia.*

1653—1672 :	*Jan de Witt, „Mare Pensionar"* * *al provinciei Olanda, e cel care guvernează, în realitate, Republica.*
1665—1667 :	*Al doilea război cu Anglia.*
Aprilie 1672 :	*Ludovic al XIV-lea invadează Republica, ocupă provinciile Utrecht, Gelderland, Overijssel. O răscoală populară obligă Statele să restabilească stathuderatul, în favoarea lui Wilhelm al III-lea.*
20 august 1672 :	*Asasinarea lui Jan de Witt.*
Sfîrşitul anului 1673 :	*Wilhelm al III-lea izgoneşte trupele franceze.*
Februarie 1674 :	*Pacea cu Anglia.*
1677 :	*Wilhelm al III-lea se căsătoreşte cu fiica viitorului Iacob al II-lea.*
August 1678 :	*Tratatul de la Nijmegen.*
1685 :	*Ludovic al XIV-lea revocă edictul din Nantes. Val de refugiaţi francezi în Olanda.*
1689 :	*Wilhelm al III-lea devine, împreună cu soţia sa, rege al Angliei.*

Între provinciile Republicii deosebirile erau mari. Obiceiul, curent în Europa veacului al XVII-lea, de a da nu-

* Şef al puterii executive în provincia Olanda, mai tîrziu al întregii Republici. (N. tr.)

mele de „Olanda" întregii țări era, în acest sens, abuziv. Desigur, în ciuda întinderii ei mici, provincia Olanda, bogată și puternică, atrăgea atenția străinătății mai mult decît toate celelalte provincii la un loc. În limba țării, teritoriul Uniunii de la Utrecht era însă de multă vreme numit Nederland *(Țările de Jos) ; iată de ce în această carte (cu excepția titlurilor, din nevoia de concizie) voi folosi acești termeni în accepția lor proprie :* Olanda, olandez, *pentru provincia respectivă ;* Țările de Jos, neerlandez, *pentru Provinciile Unite. Pe acestea din urmă le opun implicit Țărilor de Jos din sud, de obediență spaniolă, pe care, pentru a simplifica lucrurile, le voi numi* Belgia, *deși în secolul al XVII-lea erau cunoscute mai mult sub numele de* Brabant.

Cu toate că „Țara Statelor Generale", catolică și administrată în comun de către Provincii, rămînea în afara vieții politice, unitatea națională începea să se afirme, în opoziția față de dușmanul din sud și de la răsărit. Cimentată prin acțiunea unor bărbați de seamă ca Mauriciu de Nassau și Oldenbarnevelt, această unitate se impunea, dincolo de toate particularitățile locale. Căci războiul cu Spania, deși crease numeroase interese comune, urmărise în același timp obținerea dreptului de autoadministrare la nivel local. În Republica Provinciilor Unite, puterea supremă aparținea autorităților municipale care erau alese dar care, începînd din secolul al XVI-lea, se realegeau ele însele, cooptînd notabilitățile locale, cărora li se asigura astfel conducerea. O municipalitate era formată dintr-un Consiliu legislativ (la Amsterdam acesta avea 36 de membri), din consilieri municipali (9 la Amsterdam) care alcătuiau un tribunal, din primari (4 la Amsterdam), cu funcție de factori executivi ; în afară de aceștia, din municipalitate mai făceau parte trezorieri și un „pensionar", expert juridic. Municipalitățile constituiau astfel mici re-

publici federative în cadrul provinciei. Provincia, care deținea puterea absolută, își avea propriul său guvern, cu o structură asemănătoare. Consiliul, format din delegații orașelor și ai nobilimii, purta aici numele de State ; voturile deliberative se socoteau nu după numărul deputaților ci după cel al corpurilor reprezentative : în Statele din provincia Olanda, de pildă, fiecare oraș avea un vot ; nobilimea, de asemenea, un vot. Gelderland și Overijssel acordau nobilimii mai multe voturi. Numai în Friesland și în Groningen era reprezentată în Consiliu și țărănimea, satele grupîndu-se aici sau pe circumscripții sau în comunități de drept public, cunoscute sub numele de Ommelanden. *Guvernul central, cu sediul la Haga, avînd drept organism principal Statele Generale, formate din delegați ai provinciilor, nu era altceva decît o întrunire de ambasadori ai acestora : așa se face că abilitatea, șiretenia, tocmeala țineau adeseori loc de dezbateri. Statele Generale jucau nu atît rolul de consiliu suveran, cît pe cel de reprezentante ale suveranității provinciale. Uniunea nu exista decît în virtutea unui acord comun, pe care pînă și cel mai neînsemnat conflict de interese putea să îl pericliteze. În 1648, Zeeland va fi la un pas de secesiune. De fiecare dată, unitatea se restabilește, dar astfel de vicisitudini fac imposibilă orice politică de perspectivă.*

Stathuderul deține, în dispozitivul constituțional, o poziție incertă. Șef militar, dispunînd de unele privilegii cum ar fi dreptul de grațiere sau de numire în post a unor demnitari, dar lipsit de competență juridică și fiscală, el nu e — nici chiar în Republică — același pentru toate provinciile : de la începutul secolului al XVII-lea, Friesland și Groningen își au propriul lor stathuder. Cel care „domnește" la Haga e, pe plan politic, mai degrabă un arbitru decît un inițiator ; pe plan afectiv, el reprezintă, pentru majoritatea neerlandezilor, un simbol național.

Iată acum tabloul genealogic al familiei de Orania-Nassau în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea :

- Wilhelm cel Bogat + 1559
  - Wilhelm Taciturnul + 1584
    - Mauriciu + 1625
    - Frederik-Hendrik + 1647
      - Wilhelm al II-lea + 1650
        - Wilhelm al III-lea + 1702
  - Jan + 1606
    - Wilhelm-Ludovic + 1620
      - Hendrik-Casimir + 1640
    - Ernest-Casimir + 1638
      - Wilhelm-Frederik + 1664
        - Hendrik-Casimir + 1696

Membrii ramurii mezine, începînd cu Wilhelm-Ludovic, au fost stathuderi ai provinciilor Friesland şi Groningen.

În cursul secolului al XVI-lea, o dublă revoluţie zguduise vechiul popor neerlandez, popor de ţărani şi de pescari, rămas pînă atunci în afara marilor circuite ale civilizaţiei. Credinţa antipapistă şi rezistenţa în faţa spaniolilor îl înarmaseră cu energia de care avea nevoie pentru a se smulge din mediocritatea condiţiei sale şi pentru a-şi croi un drum în direcţiile, noi pentru el, ale bogăţiei financiare şi ale înaltei culturi spirituale. Războiul, purtat în condiţii deosebit de aspre, pusese această societate, încă prea puţin evoluată, în faţa unor exigenţe extraordinare, făcînd astfel să izbucnească, dintr-o dată, geniul creator al unei elite. Cînd războiul s-a sfîrşit, acest geniu creator a continuat să înflorească ; a sclipit uneori în activităţi

gratuite, şi-a oferit luxul artelor. El a strălucit mai puternic ca oricînd dar, în acelaşi timp, pentru ultima dată, în cei cîţiva ani ai „secolului de aur". Dar chiar şi atunci, imediat după pacea Westfalică, nu s-a mai manifestat decît printr-un număr din ce în ce mai mic de indivizi, pentru ca să se stingă odată cu criza din 1672.

Acesta este cadrul în care se înscrie cartea de faţă.

Amsterdam, martie 1959.

P.Z.

N.B. Am uniformizat, pe cît a fost posibil, indicaţiile numerice furnizate de documente: am redus diversele monede la florini, am transcris vechile unităţi de măsură (lungime, capacitate) în unităţile zecimale moderne.

Partea întîi

CADRUL DE VIAȚĂ

Capitolul I

ORAȘUL

Fizionomia orașului

William Temple, care a fost ambasador al Angliei la Haga și care a publicat în 1673 o amplă relatare asupra Țărilor de Jos, admira farmecul deosebit și „adeseori chiar splendoarea“ [1] orașelor neerlandeze. Secolul de aur a fost, într-adevăr, o epocă de mari investiții în domeniul construcțiilor și al urbanismului. Burghezul înstărit se mîndrea cu bogăția și frumusețea orașului său, așa cum în alte țări el se mîndrea cu avuția familiei sale.

O dungă brun-roșiatică, sau neagră, sau trandafirie, pe verdele uniform al pășunilor. Cîteodată, în zarea îndepărtată, linia șerpuitoare a unor dune. Acesta e orașul, așezat pe suprafața netedă a solului. Exceptînd estul și nordul țării, ca la Nijmegen, bunăoară, nici urmă de ridicăturile de teren care în Franța, în Germania sau în alte părți servesc cel mai adesea drept temelie orașului. Cîteva turnuri, o clopotniță, acoperișuri profilîndu-se la orizont pe imensul cer neerlandez, încețoșat de burniță sau scăldat

într-o lumină difuză. Un zid lung de cărămidă, un val de pămînt bătătorit. La începutul secolului al XVII-lea, majoritatea orașelor mai sînt încă înconjurate de fortificații : ziduri groase de cărămidă sau tranșee ; creneluri și ferestruici pentru aruncarea proiectilelor ; turnuri de apărare ; șanțuri. Ici și colo, cîte o poartă masivă cu pod mobil : uneori, ca la Zutphen, ea dă nu spre o stradă, ci spre un canal, deasupra căruia se arcuiește bolta podului său. Adevărul e că nimeni nu se mai ocupă de întreținerea acestor fortificații : locul e plantat cu arbori, semănat cu gazon, lumea vine aici să se plimbe. Către 1670, Leiden mai e încă împrejmuit de niște șanțuri late și adînci, dar din meterezele orașului n-a mai rămas decît un dîmb întins și năpădit de ierburi, mărginit de un gard viu, căptușit spre exterior cu un înveliș de cărămidă și întrerupt pe alocuri de cîteva mici bastioane. Vechile fortărețe, care pînă nu de mult se înălțau de o parte și de cealaltă a porților, au fost dărîmate aproape pretutindeni. Cele care mai rezistă încă sînt păstrate mai ales din considerente estetice, dacă nu cumva locul prezintă o importanță militară excepțională. Un turn masiv adăpostește orologiul. Turnul are două sau trei etaje, cu încăperi destinate diverselor asociații municipale : garda, ghildele, „camera de retorică" ; poarta din Hoorn, din cărămidă și piatră cenușie, arborînd stema cetății, străjuită de două masive turnuri rotunde și construită astfel încît, la trecerea pe aici, drumul să descrie o curbă destul de pronunțată ; poarta din Zierikzee, din cărămidă văruită, deasupra căreia se ridică, proteguitor, un brîu de creneluri.

Cele mai multe dintre orașele olandeze sînt construite după unul sau altul din cele trei planuri-tip : ele au sau o formă rotunjită, cu străzi mai mult sau mai puțin circulare, ca Leiden, Haarlem, Gouda ; sau o formă apropiată de cea a unui patrulater, cu străzi drepte : Delft, Alkmaar ; sau, în sfîrșit, sînt dispuse într-un unghi cu deschidere inegală, între două brațe de apă, ca Dordrecht sau Medemblik. De-a lungul canalului principal, care constituie axa

orașului, se înșiruie fațadele neregulate ale caselor, adăpostind tarabe sub streșinile împinse mult în afară ; un pod boltit, un alt canal și iată întinsa piață comercială, dominată de clădirea Cîntarului public ; hala de carne, primăria — semn al privilegiilor municipale — și, pe deasupra unui șir de acoperișuri țuguiate, nava unei înalte biserici gotice, ca la Gouda. Piața aceasta e centrul în jurul căruia se organizează viața orașului.

La începutul secolului al XVII-lea, cînd, în cele mai multe orașe, caldarîmul nu înlocuise încă nisipul sau argila, municipalitatea începe pavarea cu materiale rezistente a pieței principale și a străzilor de acces mai importante : ea caută să creeze astfel condiții favorabile traficului comercial. Către 1650, majoritatea drumurilor publice din orașe vor fi pavate iar predicatorii calviniști se vor plînge de răspîndirea acestui lux atît de condamnabil. Pavajul e de două feluri : pe mijlocul șoselei, pe unde circulă trăsurile, materialul — piatră sau cărămidă — e grosolan, neprelucrat ; de-a lungul caselor, un dalaj din cărămizi mici, lipite una de alta, mai rezistente, e destinat circulației pietonilor ; la fel de-a lungul canalului. Căci prin mijlocul străzii olandeze tipice, mărginite de cele două șiruri de case ale sale, trece întotdeauna un canal. Chiar și la sate, un șanț împrejmuiește casa țăranului. S-ar părea că olandezul și-a legat locuința de prezența apei. În cartierele bogate, canalul e adesea străjuit de copaci înalți, ulmi sau tei ; ramurile acestora se apleacă deasupra apei întunecate și imaginea lor răsturnată, răsfrîntă sub razele soarelui de fundul argilos al canalului ca de luciul unei oglinzi, se împletește cu cea a înaltelor frontoane baroce, a ferestrelor zăbrelite, cu obloanele lor verzi larg deschise.

Opera de asanare pe care o reprezentase pavarea străzilor nu a cuprins însă întreg orașul. Mai există încă străzi nepavate, adevărate cloace, mai ales în cartierele vechi și nevoiașe, cu case de lemn, de tip medieval, ale căror caturi stau povîrnite deasupra parterului, case atît de apro-

piate între ele, încît atunci cînd nici un canal nu le desparte poţi să-ţi dai mîna de la o fereastră la alta. În astfel de cartiere, cel puţin în cele din marile oraşe, mişună o lume amestecată, aflată în pragul mizeriei. Criza locuinţelor — permanentă în secolul de aur, ca urmare a expansiunii demografice şi a speculei chiriilor — a făcut din aceste cocioabe adevărate cazărmi. Afaceriştii cumpără case, reîmpart spaţiul pentru a spori numărul apartamentelor şi le închiriază la un preţ exorbitant. Leiden, Amsterdam, Weesp nu reuşesc să scape nici de maghernițele lor nici de cei care le exploatează.

Casele de lemn nu au dispărut cu totul nici chiar de pe străzile principale. Totuşi, acum se construieşte mai mult în cărămidă ; partea inferioară şi ieşindurile faţadelor sînt decorate, de obicei, cu o gresie de culoare deschisă. Piatra rămîne un lux rar întîlnit. Primele case la care au fost întrebuinţate aceste materiale reproduceau forma clădirilor vechi şi decalau, la faţadă, etajele unele faţă de altele. Gustul s-a orientat apoi spre mai multă regularitate şi clădirea a început să ocupe o suprafaţă mai întinsă, astfel că cine dispunea de un teren suficient de mare construia mai degrabă în lăţime decît în înălţime. Raportul invers între dimensiuni se întîlnea totuşi mult mai des. E drept că ferestrele foarte înalte dădeau trecătorului impresia că faţadele sînt mult mai înguste decît în realitate.

În oraşul olandez, casele mari sînt puţine la număr. Sînt preferate clădirile relativ mici, separate unele de altele, chiar în plin centru urban ; dar distanţa dintre ele de-abia dacă depăşeşte uneori cîţiva centimetri. În principiu, casa e destinată unei singure familii. În condiţiile în care creşterea populaţiei impune construirea de noi locuinţe, supraetajării clădirilor existente i se preferă extinderea, de multe ori considerabilă, a suprafeţei oraşului. De regulă, în afară de parter, casele au două sau, mai rar, trei etaje. La Amsterdam se întîlnesc cîteva clădiri de patru pînă la şapte etaje ; cu timpul, înălţimea casei devine, pen-

tru marea burghezie a veacului al XVII-lea, un semn al bogăției.

Rareori casa olandeză are mai mult de cinci sau șase ferestre la fațadă ; ea se întinde mai degrabă în adîncime. Clima distruge atît de repede materialele de construcție, încît se obișnuiește ca zidurile exterioare să fie date cu catran : de aici tonalitatea sumbră a orașului, în care culoarea deschisă a ornamentelor de gresie creează un contrast izbitor. Multe fațade „fac burtă". Particularitatea aceasta e atribuită unei intenții exprese a arhitecților : curbura ar împiedica pătrunderea ploii. Un etaj inferior, „subteranul", situat la același nivel cu canalul și sub nivelul străzii, e despărțit de aceasta din urmă printr-un șanț de aproximativ un metru lățime, închis de un grilaj. La „subteran" se poate ajunge coborînd o scară exterioară cu patru sau cinci trepte. Parterul, uneori ușor înălțat, comunică cu strada printr-o ușă centrală, cu sau fără peron ; tot spre stradă dau și cîteva ferestruici cu geamuri prinse în rame plumbuite. La nivelul antablamentului lor superior, o copertină orizontală, *luifel*-ul, în general din lemn vopsit, se întinde de-a lungul întregii fațade, protejînd de ploaie sau de soare porțiunea de trotuar unde meșteșugarul s-a instalat să lucreze sau unde burghezul iese să respire aer curat în serile de vară, așezat pe o bancă aflată la una din extremitățile fațadei. În cursul secolului, copertinele acestea vor dispărea treptat. La o mică înălțime deasupra *luifel*-ului se află ferestrele primului, eventual ale celui de-al doilea etaj. Ultimul etaj, sub acoperiș, nu are, de cele mai multe ori, decît o singură fereastră ; dacă e folosit cumva ca antrepozit comercial, atunci e prevăzut cu o ușă înaltă care se deschide în gol, deasupra căreia spînzură un cîrlig utilizat la urcarea mărfurilor. Un acoperiș de țiglă, cu aripile laterale puternic înclinate, formează, în partea de sus a fațadei, un fronton triunghiular în care, adeseori, e tăiată o lucarnă ; din acest fronton arhitecții secolului de aur vor face unul dintre principalele ornamente exterioare ale clădirii, lărgindu-l, în

unele cazuri, şi dîndu-i forma unui plastron dreptunghiular care depăşeşte de ambele părţi linia acoperişului.

Acesta este tipul obişnuit al casei olandeze de la oraş. De la o clădire la alta detaliile diferă însă mult, în funcţie de bogăţia şi de rangul proprietarului. Locuinţele celor mai înstăriţi nu au *luifel* ci ferestre cu obloane, la nivelul străzii. Pervazurile, ancadramentele exterioare ale ferestrelor sînt împodobite cu cariatide, lei, figuri mitologice. De-a lungul faţadelor se înşiruie pilaştri ; nu peste multă vreme, partea inferioară a faţadei va fi din marmură, uneori cu incrustaţii de faianţă. Mai scunde, avînd rareori mai mult de un etaj, casele oamenilor de rînd nu înfăţişează privirilor vizitatorului decît unicul lux pe care şi-l pot îngădui : lacul cu care sînt acoperite părţile de lemn, ramele ferestrelor, porţile şi obloanele. Verde, roşu, cafeniu, alb, lacul acesta apără de umezeala atmosferei un material fragil ; mai mult decît cărămida, el e cel care dă străzii olandeze aspectul ei cochet şi atrăgător.

Dar strada nu e numai o înşiruire de faţade şi un loc pe unde se circulă. Ea are şi o funcţie sociologică, dacă nu chiar politică ; într-adevăr, diverse bresle meşteşugăreşti sînt grupate în anumite străzi : strada dogarilor, cea a cizmarilor, cea a brutarilor. Concentrarea activităţilor identice în unul şi acelaşi loc face mai simplă şi mai eficace exercitarea dreptului de control de care dispun diferitele corporaţii : la Utrecht, de pildă, croitorii sînt împuterniciţi să-i aresteze şi să-i bage în închisoare pe lucrătorii clandestini de pe strada lor sau pe cei care refuză să se înscrie în ghilda lor. Un oraş e astfel un conglomerat de mici universuri, fiecare avînd culoarea, zgomotele, mirosurile sale specifice. De la casă la casă, oamenii se spionează, se supraveghează reciproc ; ordinea tradiţională e astfel menţinută. Meseriile dau numele străzilor, pieţelor : canalul Geamgiilor, portul Vinului, strada Brînzei, a Florilor, a Mirodeniilor, rîul Fierarilor... În Amsterdam există un canal al Seniorilor.

Adeseori, locuința însăși e numită după profesiunea locatarului său. Bogătașii își pun pe fronton patronimicul și blazonul. De cele mai multe ori, pe fațada casei e fixată o firmă din fier forjat pe care un desen realist sau alegoric indică meseria practicată aici sau virtuțile cărora li se acordă o mare prețuire. Pentru olar, o oală; pentru croitor, o pereche de foarfeci sau imaginea sfîntului Martin croindu-și mantia. Se zice în mod curent „a merge la Foarfeci". Într-un contract de vînzare, se vorbește ca atare despre „casa Clopotului, de pe strada mare, în fața Periei, aproape de strada Fierarilor, în orașul Dordrecht". Un burghez cucernic își construiește trei case una lîngă alta și le numește Credința, Speranța și Milostenia, adăugînd și figurația biblică respectivă. Alții recurg la reminiscențe livrești: în Amsterdam există o casă numită „Cei patru fii ai lui Aymes" *. La sate, firma e înlocuită uneori de o simplă scîndură de lemn, bătută în cuie pe copacul din fața porții. Avîntul meșteșugurilor și al comerțului în cursul secolului al XVII-lea face să sporească numărul firmelor. Dordrecht e faimos pentru mulțimea și varietatea firmelor sale. Unii apelează în acest scop la cîte un pictor renumit. Se întîmplă și ca o casă să aibă mai multe firme, căci noul proprietar le păstrează, ca elemente decorative, pe cele puse de predecesorii săi. Cofetarul se recomandă printr-o imagine a sfîntului Nicolae, a sfîntului Obert sau pur și simplu a unui cuptor. Medicul, printr-un urinal. Chirurgul își pune în fața porții sau la fereastră un băț cu vîrful galben, vopsit în dungi albe, roșii și albastre: aceste culori emblematice arată că aici se scot măsele și se pun la loc oasele rupte (albul), se ia sînge (roșul) și se rade barba (albastrul). Pe zidul localurilor de fumat, o pictură reprezintă un țăran sau un marinar, cîteodată un navigator celebru, cu pipa în mînă, aureolat de o deviză [2].

* Eroii cîntecului de gesta *Renaud de Montauban* (sec. al XII-lea). (N. tr.)

Vasele care străbat canalul, căruțele, gălețile și butoaiele cu care se transportă alimentele, toate sînt vopsite în albastru, roșu, verde, negru, în suprafețe de culoare care contrastează puternic. Dar nu numai diversitatea culorilor însuflețește orașul olandez, ci și cea a sunetelor. Larma din ateliere, strigătele negustorilor, uruitul trăsurilor : zgomote palide, dealtfel, în comparație cu hărmălaia asurzitoare a străzilor din Franța [3]. Din oră în oră, dangătul nenumăratelor clopote face aerul să vibreze. În Olanda, tehnica armonizării sunetelor de clopot e o adevărată artă națională. Multe dintre carilonuri * sînt celebre : cel de la Biserica Veche din Amsterdam sau de la biserica Sfîntul Ioan din s'Hertogenbosch, cel al catedralei din Utrecht, cel al bisericii Sfîntul Servatius din Maastricht sau cel al clădirii Cîntarului public din Alkmaar. Unele din aceste carilonuri au peste o sută de clopote [4].

Terenuri virane, cîmpuri sau pășuni chiar, răsar încă ici și colo în majoritatea orașelor, întocmai ca în evul mediu. În centrele aflate în plină dezvoltare, spațiile acestea libere sînt folosite pentru construcții. Tot aici sînt amenajate și „promenadele" : terenuri întinse, cu alei pentru plimbare, cu locuri pentru diverse jocuri publice, mărginite de arbori și de-a lungul cărora se înșiruie taverne. Promenada din Utrecht, inaugurată în 1637, are aproape 700 de metri și e considerată cea mai frumoasă din Europa, mai ales datorită splendizilor tei care o umbresc. Teiul este, dealtfel, arborele ornamental prin excelență al orașelor neerlandeze. În cartierul nou din nord-estul Amsterdamului, municipalitatea a amenajat o grădină publică ; pentru vremea aceea e o adevărată raritate. La Haga, în afară de promenada care se întinde de-a lungul parcului natural numit Bois („Pădurea"), a fost creat un spațiu verde unde poate fi vizitată o mică grădină zoologică. Dar locul favorit de plimbare al elegantelor timpului

* Ansambluri de clopote acordate la diferite tonuri. (N. tr.)

e un teren uşor vălurit unde cresc în voie, neorînduiţi de mîna omului, stejari uriaşi.

Haga, oraş de reşedinţă, încearcă, într-o măsură mai mare decît oraşele comerciale, să găsească elemente ale frumosului care să îmbie la petrecerea cît mai plăcută a timpului liber sau care să măgulească vanitatea. Canalele, puţine la număr, care traversează oraşul, cu o apă mai proaspătă, mai limpede ca în alte părţi, sînt singurele care nu înfăţişează privirii spectacolul bărcilor străbătînd toate cartierele, într-o agitaţie de port comercial. Un cartier „select" se învecinează cu parcul Bois : aici se află locuinţele ambasadorilor străini, palatele principilor de Orania : cadrilater masiv, dominat de clopotniţa sveltă a bisericii sale, construit dincolo de întinsa pînză de apă a unei „crescătorii de peşti". Oraşul impresionează prin aerul lui nobil şi surîzător, e o adevărată capitală, cu un aspect aproape franţuzesc, un oraş al cărui grad de civilizaţie nu are egal în Ţările de Jos.

Trei leghe mai la nord, călătorul în drum spre Amsterdam traversa Leiden, în care intra printr-una din cele opt porţi ce se deschideau în zidurile de apărare ale oraşului. Puternic centru industrial, renumit prin celebra sa universitate, Leiden, situat la cinci leghe de Haarlem, la şapte de Amsterdam, la zece de Utrecht, la cinci de Gouda, la trei de Delft, reprezenta nucleul ansamblului citadin din care era constituită, în cea mai mare parte a ei, provincia Olanda.

Spre sud, făcînd parte din aceeaşi provincie, la o depărtare de şase leghe de mare, se afla Rotterdam, aşezat de o parte şi de cealaltă a imensei Meusa, pe care, în timpul fluxului, vasele puteau pătrunde pînă în inima oraşului. La Rotterdam, casele negustorilor erau astfel construite, încît două laturi ale lor — şi nu doar faţada — dădeau spre cheiul de descărcare a mărfurilor. În cursul secolului al XVII-lea, municipalitatea, silită de necesitatea construirii unor noi locuinţe, a cedat particularilor spaţiul ocupat pînă atunci de şantierele navale, amenajînd pentru

acestea vaste docuri şi canale pe păşunile din vestul oraşului...

Rotterdam ; Dordrecht, în amonte ; Middelburg, capitala Zeelandei, în insula Walcheren : tot atîtea oraşe care, prin activitatea şi energia lor, concurau Amsterdamul. Dar Amsterdamul nu se temea de ele, într-atît de mult le-o luase înainte de cînd Anvers fusese ruinat. Fostele mari oraşe din secolul al XVI-lea, porturile Enkhuizen şi Hoorn de pe ţărmul golfului Zuiderzee, se stingeau încetul cu încetul, cuprinse de aceeaşi stare de somnolenţă ca şi celelalte tîrguri ale acestei mări interioare : Medemblik, Monnikendam.

Amsterdam, unul din cele mai mari oraşe ale Occidentului, minune a lumii civilizate : nu atît prin frumuseţea sa, cît prin intensitatea vieţii care pulsează aici. Pentru vremea aceea, Amsterdamul e un oraş imens : la începutul secolului al XVIII-lea, ai nevoie de aproape două ore de mers ca să poţi străbate de la un cap la altul canalele semicirculare de-a lungul cărora a fost construit. Desfăşurat în evantai în jurul centrului său — portul, clădirea bursei, primăria, piaţa Dam — el se concentrează, organic, fără a înceta să crească, după un plan armonios care îi conferă un farmec deosebit. Amsterdam, centru spiritual al Provinciilor Unite, e locul unde viaţa spirituală se bucură de cea mai mare libertate şi de cele mai prielnice condiţii economice. El e inima întregului comerţ. Activitatea lui e universală. De unde spiritul independent al locuitorilor săi, ca şi neîncrederea acestora faţă de tot ce vine de la Haga. Vocaţia economică a oraşului e mărturisită de numărul mare de antrepozite înghesuite de-a lungul canalelor sale, printre pasarelele mobile şi graţioasele poduri cu arcade, pînă în inima „cartierelor selecte" : edificiile publice stau alături de locuinţele particulare larg deschise spre stradă şi spre apă, în dreptul cărora şlepurile care asigură serviciul portuar vin să descarce lăzile, sacii, butoaiele, putinile pe care le-au transbordat. Pretutindeni în acest oraş, o nevoie de utilitate practică, ime

diată, apare printre tentative estetice adeseori eșuate. Metropola s-a clădit pe terenul aparent cel mai puțin favorabil dezvoltării sale : mlaștinile formate la vărsarea Amstelului în brațul de mare Ij. Primele construcții au fost înălțate pe cîteva fîșii de teren perpendiculare pe golf. Mai tîrziu, un canal în formă de semicerc a înconjurat nucleul urban : așa-numitul *Singel*, „Centura". Peste tot, pămîntul mustea ; săpînd, constructorii dădeau la tot pasul de apă, chiar și la o adîncime de numai cîțiva metri. Iată de ce toate casele din Amsterdam sînt așezate pe piloni, bîrne lungi și solide înfipte în triunghi în pămîntul spongios și ținînd loc de fundație. Înțelepciunea populară ironizează :

Amsterdam, cu case mari,
Stă așezat sus pe pari.
De s-ar nărui-ntr-o zi,
Cine oare ar plăti ? [5]

Un zid de cărămidă, susținut de sute de arcade și ele din zidărie — sub care se adăpostesc, într-o mizerie înspăimîntătoare, numeroase familii nevoiașe — înconjură orașul. Douăzeci și șase de porți se deschid, dincoace de șanțul împrejmuitor, spre tot atîtea străzi care duc către orașul vechi, unde Amstelul se desface în mulțimea de canale ale fostului port. Acesta mărginește la nord orașul vechi, pătrunzînd în interiorul lui și înglobînd în centrul lui cartierul „Insulelor" : străduțe strîmte, unde noaptea mișună șobolanii, mărginite de antrepozite, întretăiate de poduri. Spre est, orașul se răsfiră într-o rețea de ulicioare rău famate, în care maghernițele stau alături de clădiri impunătoare. Valul de refugiați evrei veniți din Portugalia și din Spania, apoi cel al protestanților valoni și flamanzi au făcut necesară, chiar dinainte de 1600, dezvoltarea nucleului inițial. În 1601, diametrul orașului a fost mărit ; el a atins atunci patru sute de pași. Puținul spațiu astfel dobîndit a fost însă repede împînzit de construcții. În vederea unei noi extinderi, au fost asanate mlaștinile din estul orașului. Nimic n-a fost lăsat la voia întîmplării :

în 1610, un plan de ansamblu e supus aprobării municipalității. Doi ani mai tîrziu începeau lucrările. Vechile ziduri ale fortificațiilor au fost dărîmate, păstrîndu-se însă turnurile înalte care le dominau și care, în acest fel, au ajuns să facă parte din chiar centrul orașului. De jur împrejurul „Centurii“ au fost săpate trei mari canale, la distanță considerabilă unul de celălalt, permițînd astfel amenajarea unor întinse grădini în spatele caselor. Planul era grandios. Potrivit lui, suprafața vechiului oraș se tripla, ajungînd la 726 hectare, întindere apreciabilă dar care încă de pe atunci se dovedea insuficientă. Au urmat noi proiecte, în 1615, în 1658, în 1660. Începînd din 1648, întreaga zonă suburbană e un vast șantier. Insulele brațului Ij sînt legate de oraș ; noi cartiere se înalță, dispuse într-un semicerc mai larg decît precedentele, tăiat de drumuri transversale pe care sînt amplasate prăvălii. În 1672 e atinsă bucla Amstelului ; planul semicircular trebuie abandonat ; se construiește atunci, dincolo de fluviu, cartierul aproape dreptunghiular „Plantage“. Amsterdam e acum un oraș în întregime renovat, din care rămășițele medievale au dispărut cu totul. Încep să apară însă primele semne ale unui regres economic. Investițiile cerute de extinderea orașului au imobilizat o parte importantă a capitalurilor. Numai construirea noilor bastioane a costat unsprezece milioane ; noua clădire a primăriei, opt [6]. În cercurile guvernamentale, mulți îi împărtășesc lui William Temple neliniștea lor în această privință [7].

Cel puțin, această jumătate de secol de construcție febrilă a produs numeroase opere de o reală valoare artistică, în special monumentala primărie — azi palat regal — înălțată în piața Dam. Proporțiile edificiului sfidau natura terenului, sfidare pe care o accentua materialul de construcție ales : piatra. Pentru fundament au fost necesari mii de piloni. Adoptînd proiectul, municipalitatea, grijulie să se pună la adăpost de un eventual eșec care ar fi ne-

mulțumit profund spiritele, a renunțat la fixarea unui termen de execuție. Poate că această prudență era dictată și de o teamă superstițioasă : orașul Anvers fusese ruinat chiar în anul în care se terminase construcția primăriei sale. Început în 1648, „palatul" a fost inaugurat în 1656. Vast ansamblu dreptunghiular, cu cupolă și ornamente piramidale, în stil Ludovic al XIV-lea, el stîrnea uimirea vizitatorului francez prin absența peronului și a unei intrări principale[8] : într-adevăr, pe toată lungimea fațadei se înșiruie șapte porți mici de dimensiuni egale, care se deschid la nivelul șoselei. De ce ? E oare un simbol al celor șapte provincii ale Uniunii ? E un semn al egalității civice ? E o măsură menită să împiedice gruparea maselor răsculate la o singură poartă ? E adevărat că edificiul adăpostea, în afara serviciilor comunale, tribunalul, arsenalul, trezoreria băncii din Amsterdam, iar la subsol închisorile. Majoritatea vizitatorilor din secolul al XVII-lea nu contenesc să îl laude. Vondel îl elogiază în versuri. Palatul din Amsterdam e o strălucită mărturie a voinței de putere. A fost sculptată și o piatră alegorică : cele patru colțuri ale lumii aducînd tributul lor Orașului zeu...

Alte orașe din Țările de Jos își au și ele primăriile lor, realmente mai frumoase decît cea din Amsterdam, dar nici una nu e atît de semeață, de trufașă ca aceasta. Călătorii admiră primăria din Dordrecht dar mai cu seamă pe cea din Gouda, din piatră de un cenușiu închis, înălțată pieziș în plin centrul pieței principale a orașului și datînd de la mijlocul secolului al XV-lea. Țara aceasta, săracă în monumente arhitectonice, mai păstrează încă, în secolul de aur, cîteva frumoase vestigii ale trecutului său : ruine impunătoare, precum castelul medieval din Leiden ; ciudate clădiri neterminate, ca masivul turn pătrat cu clopot de la Zierikzee, din care constructorii săi voiseră să facă cel mai înalt turn din lume ; catedrala din Utrecht, în stilul goticului tîrziu, a cărei turlă domină cu cei o sută

de metri ai săi întreaga provincie : construită la dimensiuni gigantice, nava catedralei, zguduită de un uragan, s-a prăbușit în seara zilei de întîi august 1674, cînd slujba tocmai se sfîrșise. Nava nu a mai fost reconstruită ; s-a amenajat în schimb transeptul, suficient de încăpător ca să devină el singur o mare biserică.

Aproape peste tot în țară, bisericile sînt foste edificii catolice luate în stăpînire de reformați. Ele se resimt de pe urma furiei iconoclaste care a bîntuit la începutul tulburărilor religioase. În general prea puțin ornamentate în exterior, căci clima atacă gresia și cărămida și tocește muchiile, ele sînt la fel de golașe în interior : un amvon, o strană, cîteva bănci. Pe pereții spoiți cu var, nici un tablou. Naosul adăpostește, deseori, mormintele unor personalități de vază. Biserica reformată nu e un loc sfînt în sensul în care îl înțelegeau catolicii. Cînd e urît afară, lumea vine aici să se plimbe. Aici se țin adunări, aici se dau concerte.

În orașele mici nu existau întotdeauna biserici în adevăratul înțeles al cuvîntului. În cîte o baracă se improviza o așa-numită „casă de rugăciuni", ca de pildă la Zaandijk, în 1638, cînd a venit aici ca pastor Borstius. Talentul oratoric al acestuia a atras însă curînd atîta lume la predicile pe care le rostea, încît, în această biserică prăpădită, „din cauza înghesuielii oamenilor li se făcea rău, sau se plîngeau de dureri de cap atît de mari, încît ezitau să mai vină și altădată... se întîmpla chiar ca unii copilași să leșine în brațele mamei lor și să fie scoși afară aproape morți" [9]. În cele din urmă a trebuit să fie construită o clădire mai mare ; cînd aceasta a fost gata, în 1642, materialele provenite de la vechea construcție au fost vîndute pentru 900 de florini unui cumpărător din Kaag, care și-a clădit din ele o fermă.

Arhitectura înregistrează, în cursul secolului, o evoluție sensibilă. Sfîrșitul veacului al XVI-lea operase ruptura cu goticul. Articulațiile se înmulțiseră, contrastele se estom-

paseră în favoarea plasticii ansamblului, așa cum se poate observa la hala de carne din Haarlem. Bisericile construite după 1600 abandonează planul tradițional cu naos, transept cu capele și navă. Biserica luterană din Amsterdam e rotundă ; la fel cîteva marekerk-uri, ca cel din Leiden, de pildă. Ceea ce contează acum nu mai e ca privirile credincioșilor să se îndrepte spre răsărit ci ca auzul lor să fie ațintit spre un centru : amvonul. Renașterea olandeză se deschide influențelor italienești, ornamentația se fragmentează, devine o rețea decorativă aplicată pe o suprafață. Manualele de arhitectură în uz pînă spre sfîrșitul secolului sînt impregnate de spiritul italienesc ; cu toate acestea, arhitecții se inspiră din ce în ce mai mult din clasicismul francez, care va triumfa la sfîrșitul veacului. În această perioadă, clădirile — în special reședințele aristocratice — tind tot mai mult spre masivitate și lux. Formele se închid asupra lor înseși, părțile se articulează mai fluent, dimensiunile se măresc : Mauritshuis, la Haga ; casa Trip, la Amsterdam. Ornamentația e mai omogenă, mai arhitecturală : coloane, pilaștri, capiteluri, „grotești", cartușe la ancadramentele ferestrelor și ușilor, tritoni, satiri, păsări, frunze de acant și, uneori, — trăsătură tipic olandeză — stilizarea unei scene din viața de toate zilele. Dar prestigiul modelor decorative pariziene sfîrșește prin a înăbuși inspirația indigenă. Din acest moment, o specializare strictă va separa arhitectul de decorator : primul nu va mai fi decît un constructor de ziduri.

Din modelele străine, arhitectura olandeză reține îndeosebi temele decorative accesorii. În special la Amsterdam ea are un caracter utilitar, puternic marcat de exigențele comerțului și ale navigației. Împărțirea terenurilor de construcție în parcele foarte înguste ținea, desigur, în frîu fantezia constructorilor. De-a lungul marilor canale din Amsterdam, parcelele aveau o lățime medie de 6,50 pînă la 8 metri la fațadă ; în schimb, ele ajungeau pînă la 60 de metri lungime (destinați casei și grădinii) ; toate

casele aveau astfel asigurat accesul spre canal : pentru negustorii care locuiau aici era extrem de important ca poarta casei lor să se afle în imediata apropiere a vaselor de pe care li se descărcau mărfurile. Obiceiul de a rezerva, pentru curte şi grădină, partea din spate a casei, ca şi servituţile impuse de proprietatea comună asupra spaţiului de separaţie dintre două clădiri făceau ca o faţadă de dimensiuni reduse să nu aibă suprafaţa necesară aplicării unor ornamente. Cîteodată, ai impresia că decoratorul, voind să compenseze această insuficienţă organică, a îngrămădit pe cei cîţiva metri pătraţi pe care îi avea la dispoziţie cît mai multe motive ornamentale cu putinţă. Abundenţa acestora nu suplineşte însă cîtuşi de puţin extrema sărăcie a sculpturii olandeze din secolul de aur [10].

Administrarea oraşului

Ţările de Jos prezintă, mai ales în provincia Olanda, un fenomen de concentraţie urbană unic în Europa secolului al XVII-lea. Datele de care dispunem în legătură cu populaţia din diferite oraşe necesită, fireşte, o interpretare. Ele nu sînt însă mai puţin elocvente. Cum pe vremea aceea recensămintele nu se făceau decît din raţiuni fiscale, cifrele pe care ele le indică pot fi considerate ca inferioare realităţii. La recensămîntul din 1622, de pildă, destinat să stabilească baza de calcul a unui impozit personal extraordinar, nu sînt puşi la socoteală marinarii, soldaţii aflaţi sub arme în Indii, vagabonzii, străinii fără domiciliu stabil, prizonierii deţinuţi în închisorile publice ; sînt înregistraţi, în schimb, delincvenţii din casele de corecţie şi pensionarii aşezămintelor de binefacere. Rezultatele sînt următoarele :

Populația provinciei	672 000	locuitori
Amsterdam	105 000	—
Leiden	45 000	—
Haarlem	39 000	—
Delft	23 000	—
Enkhuizen	21 000	—
Rotterdam	19 500	—
Dordrecht	18 300	—
Haga	16 000	—

Recensămîntul efectuat în 1630 la Amsterdam, în scopul de a pregăti distribuirea alimentelor în eventualitatea unei perioade de foamete, indică pentru acest oraş cifra de 115 000 de locuitori. Cercetarea registrelor stării civile permite evaluarea numărului de amsterdamezi la aproximativ 140 000 în 1640 [11]. Creşterea populației a putut fi deci de 25 000 pînă la 30 000 de persoane în cei optsprezece ani care au precedat cel de-al doilea plan de extindere a oraşului. Această creştere a populației urbane e un fenomen general: către 1700, Haga va ajunge la 50 000 de locuitori, Rotterdam la 80 000 [12].

Cifre ca acestea ne lasă să înțelegem cît de spinoase erau problemele pe care le aveau de rezolvat tehnicienii slab dotați ai epocii, nu numai în domeniul construcțiilor ci și în cel al serviciilor. Principala dificultate era cea a circulației pe drumurile publice. Pavarea străzilor începuse la scurtă vreme după apariția trăsurilor particulare. Se pare că primul „rădvan" (o trăsură cu arcuri) care s-a văzut în Olanda a fost adus din Franța de Louise de Coligny, soția lui Wilhelm Taciturnul. La început, noutatea a atras prea puțin : în primii ani ai secolului al XVII-lea rădvanul continua să fie aproape necunoscut în afara oraşului Haga ; personalitățile de vază nu se deplasau decît călare sau în șarete de închiriat. Pe la 1610, cîteva rădvane își fac apariția la Amsterdam, la Dordrecht. Brusc, moda acestora se răspîndeşte. Totuşi, în comparație cu

situaţia din Franţa, numărul lor va rămîne destul de redus : Utrecht nu va avea nici măcar o sută în 1671.

Se construiesc, în schimb, destul de timpuriu, pe lîngă greoaiele rădvane de lux, trăsuri mai uşoare : cabriolete cu capota din piele, caleşti, birje, toate de origine franceză. Începînd de pe la jumătatea secolului, călăreţii sînt tot mai rari [13].

Această evoluţie face să sporească într-o măsură considerabilă volumul circulaţiei. La Amsterdam, cele mai multe străzi erau atît de strîmte, încît un rădvan ocupa toată partea carosabilă a drumului. Încă din 1615 a fost proiectată introducerea, pe căile de acces spre piaţa de pîine, a unui „sens unic" rezervat traficului comercial. În 1634, problema circulaţiei devenise atît de complicată încît municipalitatea a interzis pur şi simplu folosirea trăsurilor particulare în incinta oraşului. Îndată după aplicarea acestei măsuri, s-a constatat că ea îi afecta pe burghezii cei mai înstăriţi şi chiar pe domnii din Consiliul municipal. S-a revenit, deci, asupra hotărîrii, introducîndu-se unele derogări : persoanelor care se întorceau dintr-o excursie sau dintr-o călătorie li se permitea să circule în trăsură pînă în faţa casei lor, cu condiţia să o ia pe drumul cel mai scurt...

În afară de îngustimea străzilor, circulaţia din Amsterdam se mai lovea şi de un alt obstacol : numeroasele poduri boltite, cu o înclinaţie foarte mare. Podurile acestea puneau probleme de-a dreptul insolubile : de tracţiune — la urcare, de frînare — la coborîre. În 1664, un căruţaş, francez de origine, a avut ideea de a construi un vehicul nou, adaptînd partea de sus a unui rădvan la un şasiu de sanie. Succesul acestei „trăsuri alunecătoare" a fost fulgerător : în numai cîţiva ani ea s-a răspîndit în toate oraşele Provinciilor Unite, devenind unul din elementele specifice ale pitorescului neerlandez. Partea superioară a vehiculului reproducea modelul tuturor tipurilor de trăsuri pe atunci la modă, deschise sau închise. S-au construit sănii voluminoase, folosite în transportul urban al mărfurilor. Diverse accesorii, fixate la momentul potrivit sub tălpigi,

facilitau trecerea podurilor: bucăţi de pînză groasă şi îmbibată de grăsime care făceau mai uşoară alunecarea, şomoioage de paie care ajutau frînarea. Conducerea unui asemenea vehicul cerea o deosebită îndemînare. Căruţaşul mergea cu pas zorit la dreapta saniei, ţinînd hăţurile şi biciul în mîna stîngă, în timp ce cu dreapta sprijinea încărcătura, asigurîndu-i echilibrul. Fără să se întrerupă nici o clipă, el mîna caii, arunca sub sanie, atunci cînd era nevoie, cîrpele unsuroase sau şomoiogul de paie, cufunda în apa canalului un butoiaş găurit ca un ciur pe care îl ţinea agăţat de o frînghie şi cu care stropea strada dinaintea lui... Nimic nu putea încetini ritmul în care înainta sania. Pietonul n-avea decît să se ferească. Pentru acesta, într-adevăr, pericolul era real, mai ales după ce se lăsa întunericul, căci săniile circulau fără felinar...

Către 1670, trăsurile şi săniile deveniseră ceva cu totul obişnuit. Burghezii cei mai bogaţi le împodobeau cu aplicaţii din aur, cu ţesături de preţ, le vopseau în culori vii. Cine nu avea propriul său vehicul putea să-şi închirieze unul. Adevărate staţii de taxiuri, pentru călători şi mărfuri, dotate cu grajduri şi jgheaburi de adăpat caii, îşi făcuseră apariţia pe Dam. Călătorul care voia să închirieze o trăsură suna dintr-un clopot. Mai mulţi vizitii veneau în fugă. Rînd pe rînd, ei dădeau cu zarul ; cel căruia îi ieşea numărul cel mai mare înhăma de îndată.

Pentru menţinerea ordinii publice, municipalitatea dispunea de o poliţie însărcinată să vegheze la aplicarea ordonanţelor şi la executarea sentinţelor tribunalului. Eficacitatea acesteia era, la drept vorbind, îndoielnică. În alegerea „primului comisar“, şef al aparatului poliţienesc, se ţinea seama mai curînd de considerente de ordin social decît de competenţa acestuia. Se întîmpla chiar ca oraşele să vîndă funcţia de şef al poliţiei celui care oferea mai mult. Amatorii nu lipseau. Funcţia prezenta, într-adevăr, pentru un ins lipsit de scrupule sau cu un trecut cam încărcat, un dublu avantaj : îl punea la adăpostul legii şi îi îngăduia să realizeze profituri însemnate prin înmul-

ţirea arbitrară a amenzilor. Cel mai adesea, primul comisar, membru al vreunei bogate familii locale, socotind înjositor să se ocupe personal de toate aceste treburi murdare, investea cu depline puteri un „comisar adjunct“, şef direct al agenţilor de poliţie. Aceştia din urmă aveau o reputaţie atît de proastă, încît burghezii evitau să aibă de-a face cu ei ; literatura epocii stă mărturie a dispreţului general cu care erau priviţi, îndreptînd atacuri din ce în ce mai violente împotriva corupţiei lor.

Un slujbaş care a depus jurămîntul, păzitor al porţii, şi un corp de gardă special constituit asigurau supravegherea oraşului în timpul nopţii. În localităţile unde continua să existe o poartă fortificată, portarul locuia la etajul de jos al acesteia. Funcţia lui consta în a deschide poarta dimineaţa şi a o închide seara, conform unui orar stabilit de municipalitate. În fiecare seară, după închidere, el încredinţa cheile primarului sau le lăsa la primărie, urmînd să le ia din nou a doua zi dimineaţa.

Într-o încăpere învecinată cu cea în care locuia portarul se întrunea garda de noapte. La început, membrii acesteia erau recrutaţi dintre cetăţenii oraşului, angajaţi pentru o anumită perioadă de timp de către municipalitate. În 1620, municipalitatea din Amsterdam i-a înlocuit însă cu un corp de soldaţi de meserie, 158 la număr, constituiţi într-o companie comandată de un căpitan, locotenenţi şi sergenţi. În 1672, numărul lor a crescut la 280 ; s-a creat atunci o a doua companie, iar oraşul a fost împărţit, pentru a se înlesni astfel supravegherea, în 70 de cartiere. În 1685, garda număra aproape 560 de membri iar numărul cartierelor ajunsese la 138. O organizare asemănătoare exista în toate oraşele ţării şi chiar în unele sate.

În fiecare seară, către orele zece, bătaia tobei chema garda la adunare. Ofiţerii stabileau patrulele şi distribuiau materialul : un felinar, o hîrîitoare, o suliţă sau o halebardă. Cîteodată, patrula era însoţită de un cîine. Rondul se făcea după un itinerar fix. Oamenii înaintau, cu paşi rari şi apăsaţi, pe străzile pustii, de-a lungul canalelor întune-

couse... Să-i conducă la casa lor pe cei ce se rătăciseră ; să-i aresteze pe cei care, contrar regulamentului, circulau fără felinar ; să culeagă beţivii de pe străzi ; să atragă atenţia burghezilor care nu-şi închiseseră bine poarta sau fereastra ; să-i urmărească pe răufăcători ; să preîntîmpine incendiile : acestea erau sarcinile lor. Hîrîitoarea servea drept semnal de alarmă : cu ea puteau chema în ajutor, la nevoie, corpul de miliţieni format din burghezi. Orarul rondurilor varia în funcţie de anotimp şi de loc. În general, iarna, garda se înapoia la sediu la patru dimineaţa.

Uneori, patrula dădea peste burghezi care întîrziaseră în oraş, sau peste studenţi, care refuzau să se supună ordinelor ei şi ripostau prin lovituri. În astfel de cazuri justiţia se arăta necruţătoare. „S-a întîmplat odată la Haga, povesteşte Parival, ca un nobil care se întorcea de la un chef prelungit să omoare un guard. Nimic nu l-a putut salva, nici intervenţiile, nici sumele de bani oferite, oricît de mari au fost ele. I s-a tăiat capul, ca să servească altora drept pildă.“ [14] Guarzii de noapte nu au totuşi un renume mai bun ca agenţii de poliţie : brutali, coruptibili, stînd, în nopţile lungi de iarnă, mai mult prin cîrciumi decît pe străzi, unii dintre ei au chiar faima că s-ar înhăita cu tîlharii, ba chiar cu incendiatorii.

În majoritatea oraşelor există, în plus, santinele care stau noaptea de veghe în vîrful turnurilor fortificaţiilor, gata să dea alarma sunînd din trompetă. Acest exces de precauţie poate să ne mire. Să nu uităm însă ce cumplită primejdie a reprezentat, timp de secole, întunericul deplin pentru omul de treabă cufundat în somn. Tot ceea ce îi ameninţă casa, bunurile, însăşi viaţa capătă, în timpul nopţii, o forţă de neînchipuit : incendiul, jaful, asasinatul... Iar în Olanda chiar şi căderea într-un canal, căci canalele nu au parapet.

Aşa se explică instituţionalizarea „stingerii“ ca şi înmulţirea regulamentelor — niciodată îndeajuns de multe — privind iluminatul public : guarzii şi particularii autorizaţi să circule noaptea trebuiau să aibă la ei un felinar sau

o torță. În ciuda acestor măsuri, pînă pe la 1670, odată cu apusul soarelui orașele neerlandeze se cufundau într-o beznă adîncă. Chiar cînd cerul era senin, îngustimea străzilor, copacii de pe marginea drumurilor făceau să dispară aproape cu totul lumina clarului de lună. Bătălia cu întunericul începuse, în unele locuri, încă din secolul al XVI-lea : la Dordrecht, primăria, clădirea corpului de gardă și alte cîteva edificii publice folosiseră pentru iluminat lumînări așezate în diverse nișe : în jurul lui 1600 se consumau pe an nu mai puțin de 4266 de lumînări. În alte părți, mici lămpi cu ulei erau plasate la colțurile edificiilor municipale, la intrarea pe podurile periculoase. În 1579, cîrciumarii din Amsterdam au primit ordinul de a agăța o astfel de lampă deasupra ușii localului lor, începînd de la orele 10 seara. Ei au arătat însă atîta rea-voință în îndeplinirea acestei porunci, încît ordonanța a trebuit reînnoită în 1587. Iluminarea obținută astfel era însă cu totul insuficientă. În 1595, municipalitatea a cerut ca, prin rotație, pe fiecare stradă o casă din douăsprezece să fie prevăzută cu un felinar agățat de o tijă de fier. Lumea s-a executat. Dar lumînarea care se punea în felinar costa mult ; adeseori, oamenii „uitau“ să o aprindă. În 1597, orașul s-a văzut nevoit să înființeze un corp de lampagii... și un altul format din perceptori care încasau o taxă specială destinată întreținerii acestor slujbași. O dificultate de ordin tehnic făcea însă zadarnice toate aceste eforturi : lumînările nu dădeau decît o lumină foarte slabă.

Abia în 1669 a apărut, în sfîrșit, un sistem eficient de iluminat public. În acel an, pictorul Jan van der Heyden a prezentat municipalității din Amsterdam proiectul unor lămpi cu ulei, special adaptate la folosirea în exterior și care urmau să fie răspîndite în număr mare în tot orașul. Invenția a fost primită cu entuziasm. Lui van der Heyden i s-a acordat titlul de „Inspector al lămpilor publice“ și i s-a încredințat conducerea corpului de lampagii. Începînd de atunci, de cum se lăsa întunericul, lampagiii puteau fi văzuți străbătînd străzile, ducînd cu ei scara și cîrpa cu

care ştergeau uleiul prelins pe geamul de corn al lămpii... În 1679, oraşul era luminat de 133 de lămpi [15] ; zece ani mai tîrziu, numărul lor ajunsese la 2400 ; ele erau aprinse simultan, seară de seară, iar cantitatea de ulei care urma să fie consumată era reglată în funcţie de durata nopţii. Şi alte oraşe iau exemplul Amsterdamului. Lămpile lui Jan van der Heyden sînt adoptate în 1678 de Haga ; în 1682, de Hoorn. Cît despre localităţile de importanţă medie, ele nu cunosc, pînă spre sfîrşitul secolului, nici o modalitate de iluminat public.

Printre primejdiile nopţii există una împotriva căreia iluminarea străzilor nu are nici o putere, ba pe care chiar o sporeşte, într-o anumită măsură : incendiul. Numărul mare de construcţii din lemn, îngustimea drumurilor şi mai ales primitivismul mijloacelor de stingere a focului fac din incendiu calamitatea cea mai de temut pentru un oraş. Folosirea, în scopul iluminatului, a smoalei şi a catranului la anumite sărbători, constituie un risc suplimentar. În 1665, o procesiune a provocat la Roermond un incendiu care a pustiit oraşul ; în 1667, focul a distrus în întregime satul Marken ; în 1655, satul Rijp. În 1651, în timp ce se ridica noua primărie din Amsterdam, vechea primărie, parţial demolată, a ars în împrejurări misterioase ; mari cantităţi de monede de argint, adăpostite în pivniţele clădirii, s-au topit ; o parte din arhive au fost distruse. Înteţite de vînt, flăcările au cuprins piaţa Dam ; încă puţin şi focul ar fi ajuns pînă la clădirea aflată în construcţie.

Opinia publică vedea în incendiu o catastrofă naturală, provocată de mînia divină. Autorităţile, mai raţionale, făceau tot ce le stătea în putinţă ca să-l prevină sau să-l combată. Începînd din 1604, la Wormer, centru al importantei industrii a biscuiţilor, un clopot destinat anume acestui scop anunţa momentul aprinderii şi stingerii cuptoarelor ; în restul timpului, folosirea lor era interzisă. Pretutindeni, o serie de regulamente indică cu precizie materialul din care trebuie făcute ca şi forma pe care trebuie să o aibă sobele. În toate oraşele şi în multe sate

funcționează un sistem de semnalizare de care răspund santinelele și paznicii de noapte : paznicul învîrtea hîrîitoarea în sens contrar celui obișnuit, producînd astfel un sunet lugubru, ușor de identificat ; santinela suna alarma din trompetă și agăța în același timp în vîrful turnului un felinar indicînd direcția din care se vedeau flăcările. Auzind semnalul, cetățenii se îmbrăcau în grabă și alergau la fața locului. Relativa eficacitate a sistemului neerlandez se explică prin bogăția dotării cu echipament și prin modul excelent în care acesta era întreținut. La Leiden, serviciul municipal de stingere a incendiilor dispunea de 12 scări, 400 de torțe, 438 de găleți din piele și două pînze de corabie, fiecare avînd o lungime de douăzeci de metri, care, înmuiate în apă, erau azvîrlite apoi pe clădirile în flăcări. În plus, fiecare cartier poseda patru scări cu cîte 30 de trepte, două cu cîte 23 de trepte, opt cu cîte 10 trepte, 400 de torțe și două pînze de corabie. În sfîrșit, fiecare persoană locuind într-o casă pentru care plătea între 1 și 30 de florini trebuia să aibă o găleată în bună stare ; casele între 30 și 200 de florini, o scară mică ; casele între 200 și 600 de florini, două scări ; casele în valoare de peste 600 de florini, două scări și o găleată. O reglementare asemănătoare exista în privința întreprinderilor manufacturiere : o fabrică de bere, 6 găleți ; un atelier de țesut, 4 găleți ; o brutărie, 2 găleți. În luna aprilie a fiecărui an, municipalitatea făcea inspecția echipamentului : burghezul își scotea în fața porții gălețile și scările ; domnii de la primărie treceau de la o casă la alta, cercetînd cu atenție fiecare obiect... Cu mici diferențe, organizarea era aceeași în toate orașele. Jan van der Heyden avea să se remarce și în acest domeniu : în urma puternicului incendiu care a mistuit, la 12 ianuarie 1673, fabrica de frînghii a amiralității din Amsterdam, el a obținut din partea municipalității aprobarea unei invenții proprii, o pompă cu piston și furtunuri, capabilă să proiecteze un jet de lichid de grosimea unui braț pînă în vîrful caselor celor mai înalte.

Serviciile care asigurau igiena publică (deşi ele ni se par astăzi cu totul rudimentare) îndreptăţeau în mare măsură renumele de ţară în care domneşte curăţenia de care se bucura Olanda.

În fiecare oraş, reprezentanţi ai corporaţiilor interesate controlau produsele alimentare perisabile de pe piaţă : carnea, peştele, vinul, grîul chiar. Cum nu existau procedee de congelare şi cum transporturile se făceau într-un ritm destul de lent, controlul peştelui preocupa în mod deosebit municipalitatea din marile oraşe. O serie de ordonanţe complicate reglementau desfacerea acestuia pe piaţă. Astfel, la Haga, peştele provenit din portul Scheveningen urma să fie adus în oraş nu pe calea cea mai directă, ci alternativ pe la nord şi pe la sud, aşa încît fiecare cartier să beneficieze pe rînd de marfă proaspătă. Peştele nevîndut, fie el chiar şi din cel mai proaspăt, trebuia scos în afara oraşului, în jumătatea de oră de după închiderea pieţei. La Utrecht, vinul acrit era aruncat în canal ; de asemenea, era interzisă folosirea grîului stricat... în schimb, era permisă vînzarea lui la sate !

Toţi călătorii străini vorbesc despre curăţenia străzilor olandeze. Fiecare gospodină spală ea însăşi sau pune să se spele trotuarul şi porţiunea de caldarîm din faţa casei sale. Uneori, locul e presărat cu nisip fin. La Broek, pavajul e frecat cu peria ; municipalitatea împinge pedanteria pînă-ntr-acolo încît interzice locuitorilor oraşului să-şi facă necesităţile pe stradă ! Broek, Alkmaar, Leiden rivalizează în această privinţă. Vizitatorii străini nu ştiu căruia dintre ele să-i acorde mai întîi premiul pentru curăţenie [16]. Şi totuşi, Leiden pătimeşte mult din cauza canalelor sale, a căror apă stătătoare e adesea clocită şi rău mirositoare. Încercarea de a remedia această situaţie prin săparea unui canal care să unească oraşul cu marea a eşuat, căci ar fi fost necesară străpungerea liniei de dune de la Katwijk, ceea ce ar fi pus în pericol o parte a provinciei, situată sub nivelul mării. În aceste oraşe atît de curate, canalele rămîn un focar de infecţie. Ţările de Jos din

secolul de aur nu cunosc existenţa canalelor de scurgere. Lăturile, gunoaiele sînt aruncate în canalul navigabil. Din cînd în cînd, dragele strîng murdăria adunată pe fundul lui. Cu toate acestea, vara, aerul de la oraş devine extrem de nesănătos.

Cel puţin, există preocuparea de a evacua gunoiul care s-a adunat pe şosele. În timp ce în Franţa, în aceeaşi epocă, străzile sînt croite astfel încît să aibă o formă uşor concavă, în Olanda ele sînt convexe ; în Franţa, prin mijlocul străzii trece un pîrîiaş ; în Olanda, apa se scurge pe ambele laturi ale străzii, acoperite de scînduri mobile. Cei care locuiesc pe malul apei sînt obligaţi să cureţe şi să repare scîndurile din dreptul faţadei lor. La Haga, un picher angajat de municipalitate e însărcinat în mod special să stropească vara, de cîteva ori pe zi, bulevardul Voorhout. El foloseşte în acest scop un fel de saca-stropitoare trasă de cai, procedeu unic în epocă.

Capitolul II

SATUL

În secolul al XVII-lea, geografia izolează Țările de Jos de restul Europei. De o parte, marea; de alta, mlaștini și lande; țara apare astfel ca înconjurată de „ținuturi pustii“ [1]. Așa-numitele „mari rîuri“ despart teritoriul neerlandez de Flandra și Brabant, aflate sub stăpînire spaniolă: deltele îngemănate ale Rinului și Meusei, cu nenumărate brațe de apă, cu maluri incerte, pe care se apleacă sălcii între rădăcinile cărora pămîntul se macină treptat, stăvilit cu greu, din loc în loc, de cîte un șir de țăruși gudronați. Uneori, între acest baraj și uscat se întinde o fîșie mlăștinoasă unde crește stuful și unde își fac cuib rațele sălbatice. Un dig mărginește largul Biesbos: pe aici trece drumul, umbrit de tei. Dincolo de dig începe cîmpia olandeză, perfect plată, tăiată de canale și șanțuri.

Călătorul venit din Franța poate pătrunde în țară pe două căi. Prima, pe care o vom numi turistică, merge de-a lungul mării: nu e propriu-zis un drum ci mai degrabă o promenadă cu nisipul fin — trecînd prin spatele unor dune înalte pe care cresc, ici și colo, drobițe — paralelă cu lunga plajă de-o sută de kilometri, aproape rectilinie, care

se întinde de la vărsarea Rinului pînă în apropierea localității Den Helder. La extremitatea nordică a plajei, un cataclism relativ recent a rupt din continent insula Texel. În secolul al XVII-lea se mai văd încă, pe fundul brațului de mare astfel apărut, trunchiuri groase de copaci ; se întîmplă uneori ca ancorele corăbiilor să se agațe de ele și să nu mai poată fi desprinse. Pescarii se feresc să-și arunce năvoadele în aceste locuri. Dealtfel, întregul Zuiderzee, al cărui fund e presărat de bancuri de nisip, e un golf plin de primejdii : vînturile dezlănțuie aici o hulă puternică ; adîncimea mică a apei face să fie utilizate în permanență șenalele înguste dintre praguri și insule : Marken, Schokland, Urk, Wieringen.

Cea de-a doua cale, drumul obișnuit care duce spre marile orașe ale Olandei ca și spre provinciile centrale și nordice ale țării, trece printr-o regiune din care două treimi erau pe atunci invadate de ape : rîuri, lacuri, iazuri, smîrcuri. Aici pămîntul pare că se dizolvă ; singurul mijloc comod de deplasare e barca ; satele sînt mai rare decît în oricare altă parte a Țărilor de Jos. La nord se întind ținuturile „Olandei septentrionale", cu drumuri mărginite de copaci falnici. La est, provincia Utrecht, străbătută de frumoasa vale a Vechtului, șerpuind sub o umbră deasă ; la nord-est, pe țărmul golfului Zuiderzee, regiunea Gooi, cu dune împădurite, continuate de landele și de vastele păduri din Gelderland, cu nesfîrșitele lor turme de oi, cu mistreții, cu castelele și cu legendele lor. De aici, trecînd peste Ijssel, drumurile urcă spre nord : ele traversează Drenthe aproape pustie, cu lande neroditoare, întrerupte de păduri de stejar, și cu „castele" prăpădite ; drumurile se îndreaptă apoi spre Groningen ; deși slab populată, aceasta e una din cele mai bine cultivate și mai prospere provincii ale Uniunii. Din micile ei porturi de coastă se poate ajunge în insulele frisice, pline de fazani și de păsări de mare ; chiar și focile, în migrația lor cît mai spre sud, înaintează pînă aici. Spre vest, Friesland, regiune împînzită de lacuri dar unde canalele sînt

mai care, își desfășoară cîmpurile împrejmuite de garduri vii și plantațiile de arbuști. De aici, călătorul care se îmbarcă la Harlingen pe un velier coboară spre Zeeland, ținutul insulelor fertile, risipite pe imensa întindere de apă unde Rinul, Meusa și Escautul se împreună cu marea.

Clima acestei țări e blîndă și nestatornică. Iernile și verile sînt în general temperate ; vîntul suflă cu putere în orice anotimp ; ploile sînt frecvente ; ninsorile sărace. Pe lacuri și canale, gheața ține rareori mai mult de cîteva zile sau de cîteva săptămîni ; sînt ani în care apa nu îngheață deloc ; în 1630, iarna a fost chiar neobișnuit de caldă. Marele inconvenient în această țară e umiditatea excesivă a atmosferei, care generează cețuri permanente. Din acest punct de vedere, Amsterdamul e deosebit de dezavantajat : mlaștinile care îl înconjoară fac ca orașul să fie învăluit într-o ceață mai deasă ca oriunde altundeva. În Țările de Jos condițiile naturale sînt, așadar, mai degrabă vitrege : străinii care au trăit aici o vreme destul de îndelungată ca să le simtă urmările tîrzii se plîng de migrene, de dureri reumatice, de somnolență ; Saumaise și Descartes pun pe seama climatului umed unele efecte dăunătoare asupra muncii intelectuale [2].

Cîmpia olandeză e monotonă ; și totuși, ea are un farmec nespus. Mulțimea canalelor care o brăzdează aduce, pe această întindere uniformă, o notă de-o incomparabilă varietate ; numeroasele mori, un element pitoresc specific. Multe personalități de seamă din străinătate vizitează în această epocă țara, atrase pur și simplu de frumusețea ei : turiști înainte ca turismul să fi fost inventat. Călătoria le lasă impresii dintre cele mai felurite, dar întotdeauna imaginea cîmpiei olandeze dă amintirilor tonalitatea lor fundamentală, constituind fundalul încîntător și difuz pe care se detașează „splendoarea“ orașelor.

Căci, într-adevăr, Țările de Jos rămîneau în esență orășene, iar provincia Olanda într-o măsură mai mare decît toate celelalte provincii. Numeroase, îndeobște bogate, cu o populație densă, orașele dominau viața națiunii,

îi determinau moravurile, politica, orientările spirituale. Satul nu juca decît un rol pasiv : el urma întru totul orașul. Așa se explică de ce în provinciile din vest și din sud, unde populația era numeroasă, unde nu existau întinsele spații pustii caracteristice ținuturilor învecinate, diferența între oraș și sat (în sensul în care o înțelegem astăzi) se stabilea, într-un mod foarte imprecis, în virtutea unicului criteriu al statutului juridic. Era numită oraș o așezare înconjurată de un zid de fortificații, a cărei municipalitate dispunea de dreptul de a fixa și de a percepe taxe asupra mărfurilor de consum local și care trimitea deputați în Statele provinciale. În provincia Olanda, doar optsprezece localități erau considerate orașe : Amsterdam, Leiden, Haarlem, Delft, Gouda, Dordrecht, Rotterdam, Gorkum, Schiedam, Schoonhoven, Den Briel, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam, Monnikendam, Purmerend. Multe dintre acestea nu erau, în secolul al XVII-lea, decît niște biete tîrgușoare. În schimb, localități importante continuau să fie oficial numite sate : Haga, de pildă. „Satul" Zaandam, puternic centru industrial, ale cărui cheiuri se întindeau pe o distanță de opt kilometri, număra, în epoca lui de înflorire, 20 000 de locuitori !

Numai o parte din cele 400 de sate înregistrate, în jurul lui 1660, în provincia Olanda, erau formate din mici așezări agricole. Numărul acestora sporea cu mult în provinciile din est și scădea din nou în nordul țării. Cochete, îngrijite, satele păstrau vechile stiluri locale, determinate de natura terenului și de specificul economiei regionale. Pescarii din insula Marken își ridicau pe cîte un dîmb artificial sau pe stîlpi înalți casele lor de lemn gudronat, cu o singură încăpere, în mijlocul căreia, pe o bucată de tablă așezată direct pe pămînt, se făcea focul. În fermele din Twente, din Veluwe, locuințele nu aveau nici un fel de pereți despărțitori : oameni și animale se adăposteau laolaltă într-o singură sală încăpătoare, cu podeaua de pămînt bătătorit sau grosolan pardosită, cu tavanul din

birne de stejar nevopsite, cu zidurile din chirpici ; în dreptul faţadei principale se afla un puţ cu noria ; drumul trecea prin spatele casei iar spre el da o poartă prin care ieşeau vitele şi căruţele. În Drenthe, regiune extrem de săracă, pădurarii locuiau în colibe făcute din plăci de turbă, pe jumătate îngropate în pămînt, lipsite aproape cu totul de ferestre. Pe cîmpia groninghează se înălţau, ca nişte fortăreţe, întinsele ferme cu trei corpuri de clădiri [3]. În Limburg, tipul de construcţie se apropia de cel cunoscut în Franţa : locuinţa, grajdurile, hambarul mărgineau o curte dreptunghiulară, închisă de o poartă masivă [4]. De obicei, casele erau înconjurate de un şanţ, peste care se lăsa un pod mobil. O perdea de arbori proteja faţada. Adeseori, un butuc de viţă de vie, plantat lîngă poartă, îşi întindea mlădiţele pînă la acoperiş, răsfirîndu-se într-o boltă de verdeaţă sprijinită pe ţăruşi. De cele mai multe ori, acoperişul era din paie. Acesta era, fără îndoială, motivul pentru care casele nu aveau hornuri : fumul ieşea pe uşă sau printr-o trapă specială.

Cîteodată izolate unele de altele, fermele se grupau totuşi cel mai adesea, deşi nu după o regulă anume, în jurul bisericii, fierăriei, hanului, locuri publice prin excelenţă, al căror pitoresc a inspirat numeroşi pictori. Pe aceste cîmpuri neîmprejmuite de garduri (exceptînd Friesland), unde poţi vedea uneori cîinii trăgînd de-a lungul şanţurilor pline de apă bărci plate, unde seara ţărăncile pornesc cu luntrea spre păşuni ca să-şi mulgă vacile, secolul al XVII-lea a risipit însă cu dărnicie vile somptuoase, reşedinţe destinate recreerii, pe care marii negustori de la oraş şi le-au construit pentru a-şi petrece aici duminicile sau chiar întreaga vară. Locurile cele mai căutate sînt în Betuwe, în Veluwe, în regiunea Delftului, îndeosebi pe malurile rîurilor. Pe pajişti, în mijlocul unei vegetaţii bogate, sînt ridicate adevărate palate cîmpeneşti : e luxul cel mai costisitor pe care şi-l oferă cei avuţi. Majoritatea burghezilor înstăriţi din Amsterdam au astfel de proprietăţi de-a lungul Vechtului sau Amstelului. S-ar părea

că splendoarea şi confortul locuinţei cresc pe măsură ce, din lipsă de spaţiu, grădinile sînt reduse la cîteva alei mărginite de copaci care înconjoară o peluză şi, uneori, un bazin, fără balustrade sau arbuşti tunşi. O influenţă italiană şi franceză se face treptat simţită în decor : se construiesc arteziene, fîntîni, grote artificiale, temple de verdeaţă, insuliţe, poduri miniaturale peste lacuri minuscule... Suprafaţa grădinii rămîne însă aceeaşi, aşa încît uneori se ajunge la o îngrămădire de ornamente de un gust foarte îndoielnic. O modă de origine literară a făcut din cîteva parcuri adevărate Arcadii : pornindu-se de la gravuri, de la tablouri idilice, sînt reconstituite cu migală grădinile Armidei ! În alte părţi are un mare succes labirintul, o potecă şerpuind printre garduri vii compacte şi căreia cu greu poţi să-i dai de capăt. Acest soi de curiozitate horticolă a cunoscut o asemenea răspîndire, încît la Amsterdam, în 1613, a fost construit un labirint pe malul canalului Principilor !

În secolul de aur, castelele propriu-zise erau relativ puţine la număr în Provinciile Unite. Excepţie făcea doar Gelderland, ţinutul nobililor de ţară. Vechi construcţii medievale, mai mult sau mai puţin bine întreţinute, mai răsăreau încă ici şi colo. Unul din cele mai impresionante edificii de acest fel era castelul din Muiden, datînd din secolul al XIII-lea, aflat pe ţărmul golfului Zuiderzee, la patru leghe de Amsterdam. În secolul al XVII-lea se construiesc cîteva castele de inspiraţie franceză, ca cel de la Rijswick, datorat stathuderului Frederik-Hendrik.

Specificul provincial, ilustrat de însăşi diversitatea peisajelor, a ocupaţiilor şi a modurilor de viaţă, dă naştere, cu destulă uşurinţă, unui fel de şovinism. Locuitorii din Olanda, Zeeland, Groningen îşi apără cu înverşunare originalitatea tradiţiilor. Exaltat de războiul de eliberare, sentimentul patriotic s-a cristalizat la nivel local. Pentru omul acelor vremuri, încă atît de aproape de originile sale medievale, patria e oraşul şi, într-o măsură şi mai mare, satul (căci orăşeanul are mai multe contacte cu lumea din

afară). Ce pot avea comun, în vîrtejul vieții publice, păstorul din Drenthe, pierdut printre nesfîrşitele lande ale acestui ţinut, cu pămîntul negru de turbă, şi pescarul din Zeeland ? Oamenii din Gelderland sînt cei mai viteji războinici. Olandezii îşi recrutează însă luptătorii din Germania şi din Peninsula Scandinavă. De la oraş la oraş, de la sat la sat, costumul, tipul de locuință, ritualul sărbătorilor particulare sau publice, forma instrumentelor, dialectul se deosebesc printr-un amănunt oarecare, dar amănuntul acesta contează enorm. Fiecare localitate îşi are cîntecele ei proprii, folclorice sau culte, adesea tipărite şi adunate în culegeri locale : cîntece religioase, cîntece de dragoste dar şi multe cîntece patriotice, ieşite de sub pana poeților din partea locului spre preamărirea micii lor patrii : aflate la doar cîţiva kilometri unul de altul, Hoorn, Alkmaar, Enkhuizen rivalizează în versuri. Fiecare dintre ele se consideră oraşul cel mai vechi, cel mai frumos, cel mai înfloritor. În cîrciumile unde se cîntă aceste texte, de la muzică se ajunge repede la încăierare : smintitul care îndrăzneşte să riposteze e bătut măr. O serie de legende locale alimentează această conştiinţă colectivă. În biserica din satul Loosduyn, vizitatorului i se arătau cele două copăi de aramă în care fuseseră scăldaţi pentru prima oară cei 364 de copii pe care contesa Machtilde îi născuse în aceeaşi zi. Locuitorii din Edam îşi aminteau cum, pe vremuri, aici fusese prinsă şi îmblînzită o sirenă. Bancul de nisip care bloca şenalul de la Stavoren provenea, chipurile, din încărcătura de grîu pe care o scufundase odinioară, de ciudă, o văduvă bogată, luată în rîs de marinarii de pe vasul său.

Megaliţii, numeroşi în nord-est, erau consideraţi opera unor demoni uriaşi...

Capitolul III

DRUMURI ŞI CANALE

Reţeaua căilor de comunicaţie interne este deosebit de bine dezvoltată, organizarea transporturilor în comun mai perfecţionată decît în oricare altă ţară din Europa. Uşurinţa naturală de deplasare în aceste ţinuturi de şes brăzdate de ape a favorizat în mare măsură primul avînt comercial al ţării ; la rîndul lui, acesta a făcut posibilă amenajarea drumurilor şi înmulţirea mijloacelor de transport. De la Delft la Haga, călătorul poate alege între două itinerare : un drum larg, mărginit de pomi, şi un canal umbrit de copaci rămuroşi ; de la Leiden la Amsterdam, patru linii de transporturi regulate îi stau la dispoziţie : cu barca, fie pe lacul Haarlem, fie pe canalul construit pe la mijlocul secolului, fie, în sfîrşit, pe lacul Braassemer, unde a fost organizat un transport de noapte ; cu trăsura sau călare, pe drumul care trece de-a lungul mlaştinilor. Cu excepţia regiunilor din estul ţării, unde drumurile pe apă sînt mai puţin numeroase, există întotdeauna, pentru acelaşi traseu, o dublă posibilitate de transport. În general, călătorii preferă canalul sau rîul drumului pe uscat.

Construcţiile rutiere lăsau într-adevăr mult de dorit din punct de vedere tehnic. Drumurile de pămînt bătătorit de pe diguri şi de pe terasamente erau suficiente pentru traficul local. S-au construit, e drept, în cursul secolului, ici şi colo, cîteva şosele excelente, ca cea care lega Haga de Scheveningen şi despre care Temple spunea că e „o lucrare demnă de romani“ [1]. Dar cel mai adesea drumul nu era decît o fîşie nisipoasă, fără ramblee şi fără acostamente, ba chiar şi fără un contur precis : doar urmele trăsurilor îl semnalau privirii, urme care, dealtfel, se suprapuneau rareori. Odată cu trecerea timpului şi cu intensificarea traficului, drumurile tind să se lărgească, în detrimentul cîmpurilor care le mărginesc. Drumul, foarte vechi, dintre Arnhem şi Harderwijk, care străbătea o regiune unde nici un curs de apă nu îl împiedica să se extindă, atingea în unele locuri o lăţime de un kilometru. Lungile ploi de toamnă şi de primăvară transformau drumurile în smîrcuri în care trăsurile se împotmoleau ; iarna, din cauza gerului, făgaşele deveneau extrem de primejdioase ; vara, praful care se ridica se depunea în straturi groase pe hainele călătorilor. La începutul secolului, cînd Statele din Olanda şi Utrecht impun o lungime standard a osiei tuturor trăsurilor din cele două provincii, lucrul e socotit un progres important : se evita în felul acesta prea marea dispersare a urmelor lăsate de roţi iar trăsurile se hurducau ceva mai puţin. Nefericitul călător care lua însă un vehicul din Gelderland sau din Overijssel ca să meargă la Amsterdam era şi mai zgîlţîit...

Şi cu toate acestea, drumurile din Ţările de Jos nu lăsau călătorilor străini o impresie din cale-afară de proastă : aproape întreaga reţea rutieră europeană se afla, în secolul al XVII-lea, într-o stare lamentabilă. În schimb, datorită unei legislaţii penale adecvate, drumurile neerlandeze ofereau o securitate relativ mai mare decît cele din alte ţări. E adevărat că în primii ani de după încheierea armistiţiului bande de soldaţi fără ocupaţie mai hălăduiau încă prin ţară, atacînd diligenţele şi călătorii

singuratici. Cu timpul, ele au fost împrăştiate iar actele de jaf şi tîlhărie s-au rărit. Fireşte, răufăcătorii n-au dispărut cu totul. Dar justiţia veghea şi pedepsea fără cruţare, ca să dea tuturor un exemplu : tîlharul prins era spînzurat chiar la locul faptei. Cînd, în 1620, Huyghens a plecat în Italia, el a numărat, de-a lungul şoselei Rinului, nu mai puţin de cincizeci de spînzurători pe o distanţă de mai puţin de 200 de kilometri...

La început, circulaţia se limita la pietoni, călăreţi, trăsuri particulare sau de închiriat. Către mijlocul secolului au apărut diligenţele, vehicule destinate transportului în comun, efectuînd curse regulate, după orare fixe. Diligenţele erau un fel de căruţe lungi fără arcuri, cu roţi înalte, cu un coviltir din pînză cerată întinsă pe cercuri, trase de doi sau de patru cai. Cu ajutorul unor mici fîşii de piele, care erau strînse sau desfăcute în funcţie de vînt, se puteau atinge (pe seama pasagerilor care călătoreau astfel în condiţii extrem de chinuitoare) viteze remarcabile pentru vremurile acelea : dacă nu intervenea ceva neprevăzut (o osie sau o roată rupte, o răsturnare în şanţ, un atac tîlhăresc), diligenţa parcurgea în medie 80 pînă la 100 de kilometri pe zi, punînd la socoteală şi timpul pe care îl lua schimbarea cailor, şi popasurile vizitiului pe la cîrciumi !

Un punct de plecare, un altul de trecere şi un al treilea de sosire, fixate de obicei în apropierea uneia din porţile oraşului sau într-o piaţă, constituiau adevărate gări rutiere. Cursa de la Haga la Amsterdam pleca din Korsjespoort de două ori pe zi : dimineaţa (cu excepţia perioadei de vară, cînd tribunalul îşi întrerupea activitatea), între orele 6 şi 7 ; în fiecare după-amiază la orele 13. Diligenţa de Arnhem pleca din Amsterdam lunea în zori, trecea prin orăşelele din regiunea Gooi, lăsa la Amersfoort călătorii care se îndreptau mai departe spre nord şi îşi continua drumul spre est : marţea la ora 10 ea ajungea în Arnhem, de unde o altă trăsură pornea spre Köln. În fiecare noapte la orele trei, o diligenţă pleacă din Gronin-

gen ; la unsprezece, ea se oprește la Beilen unde călătorii iau masa de prînz ; seara, diligența ajunge în Kampen, de unde o legătură de noapte îi preia pe cei ce merg la Amersfoort ; aici există o altă dublă legătură, spre Utrecht și spre Amsterdam. De la Groningen la Amsterdam, călătoria dura așadar patruzeci și două de ore [2]. Deși cele trei banchete ale diligenței erau diferențiate ca preț în funcție de „confortul" inegal pe care îl ofereau, costul călătoriei era, oricum, foarte mare [3].

Primele transporturi în comun pe calea apelor fuseseră organizate, în cursul secolelor al XV-lea și al XVI-lea, între cîteva orașe din provincia Olanda. Această rețea inițială s-a extins treptat, ajungînd să cuprindă, în secolul al XVII-lea, întreaga țară. La început, navigația se făcea doar pe rîuri și lacuri, unde vasele cu pînze circulau cu destulă ușurință. Apoi, între aceste căi naturale de comunicație au fost săpate canale de legătură, de-a lungul cărora ambarcațiunile erau trase la edec. Începînd din anii 1610—1630, s-a trecut la executarea unor mari lucrări destinate scurtării traseelor și accelerării traficului : canalele dintre Rotterdam și Delft, Amsterdam și Haarlem, Amsterdam și Gouda, Haarlem și Leiden, Haarlem și Delft. Lucrările nu erau costisitoare : apa nu se afla nicăieri la o adîncime prea mare ; uneori trebuia practicat doar un șenal printre mlaștini și trasată, fără să fie amenajată special, o pistă pentru remorcare pe taluz. Mai scumpe decît lucrările de terasament erau construirea și întreținerea ecluzelor ; pe de altă parte, orice nou drum pe apă cerea construirea a numeroase poduri, de preferință din lemn, deoarece planșeele lor trebuiau să fie mobile pentru a permite trecerea vaselor. Cu toate acestea, prețul de cost al transporturilor pe apă rămînea de patru ori mai scăzut decît cel al transporturilor pe uscat. Către 1630, importanța economică a canalelor a crescut și mai mult ca urmare a inventării „luntrei trase de un cal". Pînă atunci, ambarcațiunile fără pînze erau remorcate de oameni : cinci bărbați se opinteau pe țărm trăgînd un

odgon lung. Începînd de la această dată, sarcina utilă a ambarcaţiunii poate spori într-o măsură considerabilă, făcînd să scadă proporţional costul transportului. Cu acelaşi efort, i se explica lui Temple[4], un cal deplasează pe apă o greutate de cincizeci de ori mai mare decît cea pe care ar trage-o dacă ar fi înhămat la o trăsură.

„Luntrea trasă de cal", o barcă lungă cu punte, cu sală comună şi cu o cameră în ruf, poate transporta în jur de cincizeci de călători cu bagaje cu tot. Interiorul e extrem de curat, băncile sînt comode. Aici poţi să citeşti, să scrii, să bei şi să mănînci, poţi să şi dormi, cu capul sprijinit pe braţe. Negustorul aflat în călătorie de afaceri îşi pregăteşte aici scriptele. E o adevărată arcă a lui Noe, în care se amestecă, spre mirarea străinilor, toate păturile societăţii, negustori bogaţi, slujbaşi, ţărani, marinari, prostituate, într-o învălmăşeală zgomotoasă şi ţipător colorată ; se sporovăieşte în voie, se încing discuţii în jurul unor chestiuni politice, se înfiripă idile. Există şi culegeri de cîntece pentru uzul celor care călătoresc cu această ambarcaţiune[5]. Luntraşul, care uneori nu e decît un adolescent, conduce luntrea de pe mal, mergînd călare. E un tip certăreţ, grosolan, urîcios ; a fost nevoie de o serie de ordonanţe ale poliţiei pentru ca să i se interzică să scoată cuţitul atunci cînd se ia la harţă cu pasagerii.

Ca şi diligenţa, luntrea circulă conform unui orar fix pe care, spre deosebire de diligenţă, îl respectă cu stricteţe. La ora stabilită, sunetul unui clopot de pe mal anunţă călătorii că trebuie să se îmbarce. La ultima bătaie a clopotului, luntrea se desprinde de chei. Întîrziaţii nu sînt aşteptaţi. Costul călătoriei e proporţional cu numărul de leghe care urmează să fie parcurse. Pînă şi cele mai mici tîrguri de pe întinsul Uniunii au acces la acest mijloc de transport. Pe fiecare linie pleacă în medie o luntre la fiecare oră, de la răsăritul la apusul soarelui ; pe unele linii, cum ar fi cea dintre Amsterdam şi Gouda, există chiar o cursă de noapte.

Toate aceste avantaje compensează, în ochii pasagerilor, încetineala luntrei, de trei sau de patru ori mai puţin rapidă decît diligenţa. Viteza ei redusă se explică în special prin obstacolele artificiale care, din loc în loc, îi stau în cale. Deseori, un pod fix sau un dig fac obligatorie transbordarea, ca de pildă la Halfweg, pe importantul canal Amsterdam-Haarlem. Amenajarea unei deviaţii n-ar costa cine ştie ce. Se opun însă prea multe interese, mai ales atunci cînd prezenţa obstacolului are o justificare fiscală. Pe Overtoom, frontieră administrativă între două linii de transport pe apă, ale cărei instalaţii ţin de municipalitatea din Haarlem deşi sînt situate la porţile Amsterdamului, un mic dig de lemn taie canalul : bărcile trebuie ridicate cu troliuri şi cabluri ; bărcile mari însă, care nu pot trece, sînt obligate să ocolească prin Haarlem, unde plătesc o taxă vamală ! E vorba aici de jurisdicţii datînd din evul mediu, a căror menţinere e justificată de diferenţele existente între nivelul apelor pe teritoriile diverselor municipalităţi. Unele localităţi deţin vechi privilegii în virtutea cărora au dreptul de a impune întregului trafic dintr-o anumită zonă să treacă prin apele din localitatea respectivă, în scopul perceperii de către oraş a unei taxe. La Gouda, situaţia aceasta are efecte deosebit de supărătoare : taxa se achită pe canalul, foarte îngust, din centrul oraşului. Cînd traficul e intens, bărcile îşi aşteaptă rîndul ore în şir. Şi asta în timp ce, la cîteva sute de metri mai încolo, un canal larg înconjoară periferia. Dar municipalitatea nu îngăduie decît vaselor de război să circule pe aici !

Dealtfel, nici drumurile nu sînt scutite de acest fel de servituţi. În anumite regiuni, şoseaua e întreruptă din loc în loc de către o barieră mobilă cu grilaj. O tăbliţă indică valoarea taxei care trebuie plătită ; dedesubtul ei se află o cutie în care se pune suma pretinsă. La două sau la trei zile, un slujbaş trece să ridice cutiile.

Statutul juridic al luntraşilor complica şi el folosirea luntrelor cu cai. Într-adevăr, pe fiecare linie de transport, luntraşii erau numiţi „de către primar" : dar de către

care primar ? Cel al orașului de unde se pleca sau cel al orașului de destinație ? În principiu, se ținea seama de tradiția care se statornicise, dar asta nu însemna că nu izbucneau mereu conflicte. Într-o zi, luntrea venită de la Haarlem acostează în centrul Amsterdamului. Poliția interzice debarcarea pasagerilor și îl arestează pe luntraș pentru verificarea actelor. Nici că se putea jignire mai mare. Orașul Haarlem înaintează o plîngere tribunalului Olandei, care îi dă dreptate. La Amsterdam, spiritele se încing : de fiecare dată, sosirea luntrei de la Haarlem dă naștere la scandaluri și încăierări. Traficul e paralizat. În cele din urmă, un contract încheiat după toate regulile stabilește că pe această linie vor circula alternativ un luntraș din Haarlem și unul din Amsterdam.

De-a lungul drumurilor, la popasuri, în orașe și tîrguri, în multe sate, călătorii întîlneau un mare număr de hanuri populare, cîrciumi unde puteai găsi o cameră sau măcar un culcuș de paie, zgomotoase și adesea sordide. În marile orașe existau localuri mai bine înzestrate din punct de vedere al confortului, comparabile cu hotelurile din vremea noastră : „Împăratul", „Gîsca", în s'Hertogenbosch ; „Pelicanul", „Leul", în Haarlem. În jurul lui 1680, la Haga existau nouă asemenea localuri ; la Rotterdam, șase ; la Amsterdam, aproape o sută. Uneori, fostele săli destinate trasului la țintă cu arcul[6] fuseseră transformate într-un fel de hanuri municipale, ca la s'Hertogenbosch, Dordrecht, Utrecht, Amsterdam. În sfîrșit, unele „case de oaspeți" patronate de municipalitate, numite „locuințe senioriale", asigurau, în centrele cele mai importante, găzduirea oaspeților de vază. În lipsa unei asemenea „locuințe senioriale", călătorul era dat în grija vreunei notabilități a orașului.

În 1689, un editor din Amsterdam a publicat un *Ghid de călătorie*, cuprinzînd o serie de informații asupra mijloacelor de transport pe tot teritoriul Republicii : tabele cu liniile de comunicație pe uscat și pe apă ; orare ; lista tîrgurilor și a piețelor, a hanurilor și a bisericilor ; pari-

tatea monedei și echivalența unităților de măsură ; rugăciuni adaptate diferitelor momente ale călătoriei, imnuri care puteau fi cîntate dimineața și seara, în popasurile la hanuri. Urmau apoi unele sfaturi privind igiena sau recomandări de ordin moral : feriți-vă de pleurezia care vă pîndește în umezeala de pe luntre ; în promiscuitatea de aici, feriți-vă de prostituată ; nu beți nici vin nici bere, căci evacuarea lor vă poate pune probleme jenante...

Partea a doua

INTERIORUL OLANDEZ

Capitolul IV

LOCUINȚA

Împărțirea casei. Mobilierul

Să ne oprim în fața unei case burgheze oarecare, de pe unul din canalele orașului. Buna-cuviință cere să nu lovim prea tare cu ciocănelul de metal fixat pe ușa masivă de stejar, lăcuită sau vopsită în verde. Ciocănel de fier, la oamenii simpli ; de argint masiv, la unii dintre cei înstăriți. Dealtfel, dacă plimbarea noastră ne-a purtat pînă într-unul din tîrgușoarele din provincia Olanda, vom ciocăni mai degrabă la portița „subteranului" sau vom trece prin curte : într-adevăr, potrivit tradiției, intrarea principală e folosită doar la nunți sau la înmormîntări.

O cheie se răsucește în broasca împodobită cu plăci de aramă. Ne deschide o slujnică. Pătrundem într-o încăpere pe care un francez n-ar numi-o decît cu o oarecare ezitare vestibul : e *voorhuis*-ul, centrul vieții familiale, de cele mai multe ori spațios și inundat de lumina care se revarsă prin ferestrele de la fațadă. Împrejurul și dedesubtul lui, un sistem complicat de scărițe, de trepte, de uși unește

camerele de la parter cu cele din „subteran", unde se află pivnițele și oficiile. Într-o locuință olandeză tipică, nici o încăpere nu se află la același nivel cu celelalte ; întotdeauna trebuie să urci sau să cobori. Configurația actuală a locuinței are la bază cele două camere din care aceasta se compunea inițial : „camera din față" și „camera din spate". În secolul al XVII-lea, doar casele cele mai sărace de la oraș mai păstrează structura aceasta extrem de simplă. Cele două camere continuă să existe, separate printr-o despărțitură de lemn, uneori prevăzută cu geamuri, sau printr-un coridor care dă spre mai multe cămăruțe intermediare ; cîteva trepte, un ancadrament din lemn în formă de arc îl întrerup la mijloc : printr-o ușă deschisă, poți vedea interiorul unei odăi cufundate în penumbra pe care se detașează, ca o pată de culoare, rochia unei tinere femei, poți zări un colț de grădină înverzită. Spectacol care a sedus, nu o dată, un Jan Steen, un Vermeer, un Pieter de Hoogh, un Metsu... Din acest coridor, sau direct din vestibul, o scară în spirală duce la o încăpere de la mezanin, numită „camera suspendată", și mai departe la etajul superior. Împărțirea camerelor e ciudată. Uneori zidul despărțitor corespunde axei unei ferestre, în așa fel încît fiecare din cele două camere alăturate dispune de cîte o jumătate de fereastră. O altă scară, mult mai îngustă, urcă pînă la pod și la mansardă, deasupra cărora se înalță o șarpantă din bîrne enorme, înnegrite, și din grinzi.

Mobilierul, sumar la oamenii simpli, devine, de-a lungul secolului, excesiv la cei mai bogați. În gustul care dictează alegerea mobilelor se disting nuanțe locale. Dordrecht continuă să rămînă fidel vechii rusticități olandeze, în timp ce Amsterdam, Rotterdam și Delft au și început să imite Haga, unde predomină stilul englez și mai apoi cel francez. În general, mobilele de la începutul secolului sînt încă greoaie, masive, lucrate de preferință din lemn de stejar sau de nuc. Treptat, ele cîștigă în suplețe.

La sfîrşitul secolului, liniile au dobîndit o anumită graţie spiralată, care aminteşte de cea a ebenisteriei franceze.

Cele trei piese esenţiale ale mobilierului sînt masa, scaunul şi dulapul, prezente în toate încăperile. Ele constituie mîndria stăpînei casei, decorării lor îi consacră tîmplarul toate eforturile sale. Către 1600, mesei i se dă forma unui masiv platou dreptunghiular, sprijinit pe picioare împodobite cu ornamente sferice ; uneori, ea e acoperită cu o faţă de masă din postav, din serj sau, la cei înstăriţi, din damasc. Mai tîrziu se răspîndesc diverse tipuri împrumutate : masa italienească numită „cu tăblii", susţinută de două panouri verticale, masa rabatabilă, gheridonul cu trei picioare, aşezat de obicei lîngă perete, ca şi diferite alte modele engleze sau franceze. Scaunele păstrează într-o măsură mai mare vechiul stil olandez : sînt joase, au picioare cu baluştri, spătare înalte, fundul tapisat cu piele ; pe ele se pun una sau două perniţe umflate. Cu timpul, tapiţeria va fi din stofă groasă de lînă sau din catifea, fixate cu ţinte de aramă. Felurite motive ornamentale sînt sculptate în lemnul spătarelor. Treptat, scaunele vor deveni mai uşoare, mai suple.

Pentru înalta societate neerlandeză, mobila cea mai de preţ e dulapul. În casele oamenilor de condiţie modestă, în casele ţăranilor, se mai întîlneau încă vechile cufere de lemn de tip medieval, aşezate orizontal pe podea, cu un capac care se putea ridica, vopsite în verde sau în roşu, ornate cu desene elementare. Dulapul însă, obiect costisitor [1], obiect de mare lux, era semnul reuşitei, al ascensiunii sociale ; el simboliza bogăţia şi confortul. De-a lungul veacului, dulapul primitiv, de formă pătrată, adînc, solid, aproape imposibil de urnit din loc, tăiat în lemn masiv, a devenit şi el mai puţin greoi, evoluînd spre tipul francez de „comodă", împodobită cu incrustaţii de sidef sau de fildeş. Începînd din 1670, în casele fastuos mobilate el apare alături de comodele veritabile ; scrinuri scumpe, cu sertare, aşezate pe picioare înalte. Într-o casă cu mobilier complet există cel puţin două dulapuri. Mai

întîi sacrosanctul dulap pentru lenjerie, parfumat cu vinariță, aflat sub directa supraveghere a stăpînei casei. Dulapul bogatei doamne Blyenborgh din Dordrecht închide în el adevărate comori : cearșafuri din Indiile orientale, din Haarlem, Flandra, Amsterdam, din Alkmaar, Friesland și Embden, orînduite pe categorii în funcție de proveniență ; scufii, batiste, eșarfe din tinerețea bunicii ; douăzeci și patru de duzini de cămăși, patruzeci de duzini de fețe de masă și șervete care urmau să facă parte din zestrea copiilor. Un editor din Amsterdam, cu o avere medie, și-a adunat în dulapul său șaizeci de cearșafuri, treizeci de fețe de masă și peste trei sute de șervete. Unele dintre femeile în pas cu moda înlocuiesc dulapul pentru lenjerie cu un cufăr indian, placat cu aramă sau cu argint, sau cu un cufăr de fabricație olandeză, pe care îl acoperă cu un postav albastru. Un al doilea dulap, cel destinat porțelanurilor, instalat în camera unde erau primiți oaspeții, înfățișa privirilor rafturile pline de farfurii, căni, platouri cu ornamentații, printre care puteau fi văzute adesea instrumente muzicale. Sînt întrebuințate de asemenea dulapuri pentru veselă, în formă de etajere piramidale. Chiar și la țară, mulți oameni au o vitrină în care sînt expuse obiectele de preț. De multe ori, stăpîna casei păstrează aici darurile primite la botez și la nuntă.

Așa arată în general interiorul unei locuințe olandeze de la oraș, adesea de o încîntătoare intimitate dar în același timp destul de puțin confortabil, dacă e să dăm crezare impresiei vizitatorilor francezi. Oricare ar fi mediul social căruia îi aparține cel ce locuiește în ea, structura casei rămîne, în mare, aceeași. Pe străduțele din cartierele sărace, fațadele sînt și mai înguste, ferestrele și mai puține la număr ; coridoarele apartamentului mai lungi, tavanele mai joase. În odăi, o lumină sărăcăcioasă lasă să se vadă cele cîteva piese de strictă necesitate la care se reduce mobilierul, masive, greoaie, în tradiția vechiului stil autohton. Lucrătorii nevoiași, ucenicii se îngrămădesc în „subterane" și în poduri.

Funcţia căreia îi e destinată dă fiecăreia din încăperile unei locuinţe o notă specifică.

Fosta „cameră din faţă", care servea odinioară ca prăvălie sau ca atelier, a devenit actualul „vestibul". La micii negustori şi la meseriaşii cei mai săraci, vestibulul îşi păstrează destinaţia iniţială : aici se lucrează, cu uşa larg deschisă ; mărfurile sînt expuse afară, sub copertină. În vestibul îşi ţine lecţiile, de cele mai multe ori, învăţătorul ; în vestibul şi-a instalat cîrciumarul cîrciuma şi tot aici a amenajat o sală pentru fumători. Pentru burghezul modest, vestibulul e camera cea mai importantă a casei ; el o împodobeşte cu plăci de porţelan pictat, aranjează aici o masă, cîteva scaune, dulapul cu veselă, o oglindă, garnitura cazanelor de aramă ; rezemată de perete, într-un colţ, e aşezată o banchetă de lemn sculptat. La cei bogaţi, vestibulul e transformat în salon. Bancheta e din marmură. Pe pereţi, tablourile stau alături de trofee de vînătoare. Rolul decorativ pe care această încăpere îl are în casele familiilor înstărite inspiră un asemenea respect, încît, de teamă ca nu cumva vreun obiect să fie clintit de la locul lui, stăpîna casei, fiicele ei, slujnica evită să-şi petreacă timpul aici şi se instalează într-o cămăruţă anexă (care, la oamenii de rînd, e uneori aceeaşi cu fosta „cameră din spate"), unde se scurge cea mai mare parte a vieţii lor. În cămăruţa aceasta femeile cos, tricotează, iau zilnic masa împreună cu restul familiei. Această „cameră de zi" are de obicei o mică fereastră la faţadă, de unde se poate urmări spectacolul străzii dar care nu lasă să pătrundă decît o lumină săracă. Mobilierul e sumar. În casa unui bogat negustor de lemne din Dordrecht, aici se află o masă de stejar, cîteva scaune cu perne îmbrăcate în piele ; pe pereţi, plăci de faianţă albă, tablouri ; într-un colţ, un pupitru pe care a fost pusă o biblie ; în sfîrşit, două dulapuri greoaie dintre care unul, acoperit cu o draperie verde, serveşte drept bibliotecă.

Numărul încăperilor de la parter variază mult în funcţie de bogăţia proprietarului. Oricum însă, în absolut toate

casele există dacă nu o bucătărie propriu-zisă, cel puţin un intrînd, un spaţiu oarecare unde se pregăteşte mîncarea. Oamenii săraci gătesc într-un fel de nişă de unde, cînd vremea e urîtă şi soba se înfundă, un fum înecăcios şi urît mirositor se răspîndeşte în toată casa. În schimb, în locuinţele burghezilor, bucătăria a fost ridicată la un rang dintre cele mai înalte : ea ţine în acelaşi timp de templu şi de muzeu. Ustensile de aramă şi de cositor sclipind de curăţenie se înşiruie de-a lungul pereţilor ; masa e vopsită într-o culoare trandafirie ; uneori, pardoseala e din marmură. Vesela e ţinută într-un dulap cu geamuri. Într-un alt dulap, numit „tezaur", sînt păstrate proviziile, feţele de masă şi şervetele în curs de folosire, sosierele, fundurile de lemn pe care se taie friptura. Pe o latură a bucătăriei se află o sobă mare de gătit : în vatră, al cărei fund e gudronat, e aşezat „godinul", un fel de sobiţă primitivă, deschisă în partea de sus ; de o parte şi de alta a acestuia stau vasul cu jeratic şi lada în care e ţinută turba. Deasupra unei chiuvete mici din aramă, un robinet alimentează bucătăria cu apa venită printr-o pompă legată de o cisternă. În bucătăria unui burghez înstărit pe care Monconys l-a vizitat în 1663, chiuveta era din marmură, pompa din bronz ; în plus, ca o adevărată minune tehnică, un rezervor de aramă ascuns în perete furniza o apă încălzită fără întrerupere, printr-un procedeu care rămînea invizibil [2]. Dar nimic din toată această desfăşurare de bogăţie şi fast nu arată că ar fi vorba de un loc unde se pregătesc delicii culinare. „Neerlandezii, scrie abatele Sartre, preferă să moară de foame în mijlocul cazanelor şi veselei lor strălucitoare decît să se apuce să prepare fie şi cel mai simplu fel de mîncare care ar deranja această ordine desăvîrşită. Ei îmi arătau cu mîndrie cît de curată le e bucătăria, care, cu două ore înainte de dejun, era la fel de rece cum ar fi putut fi după terminarea lui." [3]

De multe ori chiar, stăpîna casei găteşte într-o debara de lîngă bucătărie, folosind-o pe aceasta din urmă doar pentru ca să fiarbă o oală cu apă.

Scara care duce la primul etaj oferă celor bogaţi un nou prilej de a-şi înfrumuseţa locuinţa. De obicei de lemn, uneori de marmură, ea are ca ornament principal o rampă pe care au fost sculptate diferite motive decorative, lei, plante, blazonul stăpînului casei. O asemenea scară rămîne însă o excepţie. Scara de tip obişnuit, răsucită ca o spirală în clădirile vechi, dreaptă în cele mai moderne, e un loc cu adevărat periculos, pe cît de îngust pe atît de abrupt. Ea dă într-un coridor pe care, de o parte şi de alta, se înşiruie camere, nu multe, în general două sau trei. Cel mai adesea, acestea sînt dormitoarele familiei. În cîteva locuinţe spaţioase, dimpotrivă, dormitoarele se află la parter sau la etajul al doilea, primul etaj fiind rezervat camerelor unde sînt primiţi oaspeţii. Dealtfel, pentru secolul de aur, un dormitor propriu-zis e o noutate ; folosirea unei camere numai pentru dormit nu s-a generalizat încă. Multe familii din rîndul oamenilor simpli îşi instalează paturile în camera de zi : instalează e un fel de a spune, pentru că de fapt paturile sînt construite, încastrate în zid ca nişte dulapuri de perete, şi atît de scurte, încît cel care doarme în ele trebuie să stea aşezat în capul oaselor. În partea de jos, aceste „dulapuri de dormit“ au un sertar în care sînt culcaţi cei mai mici dintre copii. Dacă familia e prea numeroasă pentru ca toată lumea să încapă în paturile disponibile, o parte din copii sînt trimişi să doarmă în pod.

Să intrăm, printr-una din uşile de stejar masiv pe care e pictată sau sculptată o scenă mitologică, în dormitorul unui negustor înstărit. Şi aici, pereţii sînt acoperiţi cu plăci de faianţă ; oglinda răsfrînge o lumină avară ; cîteva tablouri. Pe hota căminului, amintiri de familie. Două scaune joase cu spătarul foarte înalt, o masă, dulapul cel mare pentru lenjerie ; un lavoar : o măsuţă pe care se află un lighean şi o cană cu apă. Un sfert din încăpere e ocupat de patul cu coloane şi baldachin, de formă dreptunghiulară, închis de o perdea din damasc verde. Pe cuvertura dintr-un

material asemănător damascului se vede marginea întoarsă a unui cearşaf, fin brodată. Acesta este patul „modern“ care înlocuieşte treptat vechiul „dulap de dormit“, întîlnit de acum înainte mai mult la ţară. Totuşi, cel puţin în casele micii burghezii, patul continuă să păstreze multe din caracteristicile „dulapului de dormit“ : e atît de înalt, încît trebuie să te urci pe un scăunel special ca să ajungi sus ; copiii dorm tot dedesubt, obicei de care străinii fac mare haz. În casele celor bogaţi, patul e aşezat în mijlocul camerei, cîteodată pe un piedestal. Baldachinul e decorat cu ornamente în formă de ghirlandă, de feston ; în partea de sus e sculptat blazonul proprietarului ; în cele patru colţuri sînt fixate mănunchiuri de pene. Coloanele care îl susţin şi între care sînt prinse perdelele reprezintă cariatide, satiri, îngeri... Toată această abundenţă ornamentală nu răscumpără însă inconvenientele aşternutului. Se doarme pe o saltea groasă din fulgi, cu spatele rezemat de un morman de perne moi, fără sul la căpătîi ; drept învelitoare, o plapumă tot din fulgi. Fireşte, între atîţia fulgi, căldura devine imediat sufocantă.

La începutul secolului, locuinţele oamenilor înstăriţi sînt pardosite cu dale colorate, după moda italienească ; de pildă, cu dale pătrate albe alternînd cu altele de culoare albastră ; uneori, în camerele rezervate primirii oaspeţilor, pardoseala e din marmură. Mai tîrziu se introduce moda franceză a parchetului. În majoritatea interioarelor întîlnim însă duşumeaua tradiţională, din scînduri mai mult sau mai puţin geluite. Rareori se întîmplă ca podeaua să fie lăsată neacoperită. Cînd camera e pardosită cu dale, pe jos se pun din loc în loc rogojini spaniole în dungi negre şi galbene sau cu fondul multicolor ; în schimb, covoarele sînt prea puţin folosite : cîteodată, în cinstea unui oaspete de seamă, în mijlocul camerei e aşternut un covoraş pe care gazdele îl strîng îndată ce musafirul pleacă. Dacă podeaua e de scînduri, pe ea se presară un nisip fin, colorat, cu care — în ocazii deosebite — sînt desenate flori sau alte motive decorative.

Tavanul e din grinzi aparente, unite prin şipci transversale. Bogătaşii îl acoperă cu lambriuri, îl împodobesc cu picturi înfăţişînd scene idilice, mitologice, alegorice... În unele camere, din tavan atîrnă bibelouri de lemn sau de metal, reprezentînd bărci, luntre, peşti, embleme, steguleţe. Tot de tavan e prinsă, cu o panglică sau cu un lănţişor, coroniţa de hîrtie pe care stăpîna casei a purtat-o la logodnă.

Burghezul mai strîmtorat se mulţumeşte cu o simplă văruială a pereţilor camerei sale. Cel cu dare de mînă îi acoperă cu plăci de faianţă în culori contrastante. Oricum însă, în spatele paturilor şi dulapurilor sînt aşezate panouri de lemn. La începutul secolului, în locuinţele celor bogaţi pereţii erau în întregime îmbrăcaţi în lambriuri ; mai tîrziu, lambriurile nu au mai urcat decît pînă la o anumită înălţime. În partea de sus, peretele era uneori tapetat cu piele aurită, ce scotea în evidenţă tablourile, în ramele lor de lemn sculptat. Pe un astfel de fundal, cald şi auster totodată, trebuie să ne imaginăm nuanţele de galben şi de albastru ale lui Vermeer, lumina intensă a lui Frans Hals. După 1660 însă, utilizarea pielii nu mai e la modă. I se preferă pictura murală, desfăşurată în ample scene de vînătoare, în alegorii complicate, în evocări biblice, înrudite cu cele din tapiseriile cu care unii îşi împodobesc camerele de primire a oaspeţilor. Şi totuşi, materialul cel mai căutat rămîne faianţa, în plăci de culori pastelate — azuriu, galben, portocaliu, liliachiu, verde rafinat, pe fond alb — pe care sînt desenate buchete de flori şi imagini idilice stilizate, sînt înscrise dictoane sau e înfăţişat blazonul proprietarului. Aceste plăci reprezintă un produs naţional şi constituie obiectul unei industrii aflate în plină înflorire la Gouda, Haarlem, Delft, Rotterdam. Lemnul nevopsit place din ce în ce mai puţin, iar acolo unde mai apare încă, la pervazurile ferestrelor, la uşi, e întotdeauna aurit sau vopsit. Oamenii în pas cu moda dau diverselor încăperi ale locuinţei lor cîte un nume sugerat

de decorarea acestora : „camera în piele aurită“, „camera damascurilor“, „salonul Adam și Eva“.

Pentru ferestre (care se deschid după sistemul numit „ghilotină“) sînt preferate geamurile colorate, prin ale căror ochiuri mici, montate în rame plumbuite, pătrunde o lumină scăzută, voalată, care răspîndește în locuință o atmosferă tăcută și misterioasă. Numai cei foarte săraci nu au nici măcar o singură fereastră de acest fel la fațadă ; în lipsa ei, un rotocol de sticlă pictată, divers colorat, e plasat în mijlocul geamului.

Burghezii înstăriți atîrnă aproape peste tot în casă oglinzi. La început sînt la modă micile oglinzi venețiene, cu rame de cristal și cu o bordură de trandafiri din sticlă ; în cea de-a doua jumătate a veacului, unii le vor înlocui cu oglinzile franțuzești mari, cu picior.

La mansardă, în jurul podului pe care negustorii îl folosesc ca antrepozit, se mai află cîteva cămăruțe : odăile servitorilor, diverse debarale, boxa unde sînt ținute lemnele și turba.

Pentru încălzirea locuințelor, neerlandezii își construiesc șeminee. Pînă și în cele mai sărăcăcioase dintre case există cel puțin un șemineu. În ochii burghezului, acesta a devenit un veritabil element al luxului familial : foarte lat (așa încît să poată fi ușor curățat cu un șomoiog de paie), cu un suport dreptunghiular deasupra căminului, cu vatra împodobită cu plăci de fier, uneori artistic lucrate (pe care vara sînt așezate la vedere mari vase de porțelan orientale), șemineul are hota sculptată ; pe suport sînt puse porțelanuri, bibelouri de lac. Întotdeauna extrem de curat, în el nu rămîne niciodată cenușă, căci aceasta cade direct într-un orificiu special amenajat sub vatră. Focul se face uneori cu butuci de fag, cel mai adesea însă cu turbă, combustibil național, folosit deopotrivă la oraș și la sat. Arderea ei necesită procedee de aerare cu totul speciale : bucățile de turbă sînt sau așezate într-un „godin“ plasat sub suportul de deasupra căminului, sau dispuse în cercuri concentrice, cu un spațiu gol la mijloc și cu spații libere între

ele, prin care țîșnește o flacără colorată, de un efect atrăgător. Nu se degajă nici un fel de miros neplăcut. În schimb, iradierea calorică a turbei e slabă. Locuința olandeză le dă francezilor senzația că e aproape neîncălzită. Oamenii cu ocupații sedentare stau iarna îmbrăcați în halatul gros de casă. Femeile, care nu ies deloc pe afară, își țin tot timpul picioarele deasupra unei cutii cu jeratic, obiect pe care îl folosesc dealtfel și lucrătoarele din ateliere. În această cutie, de formă dreptunghiulară, cu o grosime de aproximativ cincisprezece centimetri, fabricată dintr-un lemn tare sau din metal și găurită în mai multe locuri, arde încetișor o bucată de turbă.

Pentru iluminat, mijlocul cel mai ieftin și cel mai răspîndit e lampa cu ulei, un fel de opaiț minuscul, ascuțit ca un cioc, din care se înalță o flacără tremurătoare, lipsită de strălucire. Lumînările de seu, și mai cu seamă cele de ceară, mai eficiente, costă foarte mult. În saloanele luxoase, lumînările sînt grupate pe un suport de aramă sau de cristal, formînd o lustră care se prinde de tavan cu o tijă de metal sau de lemn aurit. Pe pereți sînt fixate, ca niște aplice, mai multe sfeșnice ; alte sfeșnice sînt așezate pe suportul șemineului.

Locuința țărănească se deosebește, în general, de cea de la oraș ca structură : ea nu are decît parter, alcătuit dintr-o încăpere mare, dispusă în centrul casei, înconjurată uneori de cîteva cămăruțe strîmte. În satele aflate în apropierea marilor orașe, locuințele clădite în secolul al XVII-lea trădează o influență citadină : pentru construcția caselor se adoptă planul în profunzime ; uneori se ridică și un etaj deasupra parterului, sau cel puțin se adaugă cîteva odăițe în jurul podului. Mobilierul, mai sumar ca la oraș, păstrează trăsături arhaice. El se compune din cîteva scaune, o masă, cufere, o vîrtelniță. Decorația, pictată sau sculptată, continuă străvechile tradiții indigene. Nu există șeminee : focul se face direct pe pămînt. Ferestrele, puține la număr, se închid cu obloane

interioare, din lemn masiv. „Dulapurile de dormit" sînt așezate de jur împrejurul camerei mari (dacă nu cumva sînt „construite" în cămăruțele anexe) ; ziua, sînt mascate de perdele sau de uși. Pe porțiunile de perete rămase libere, țăranii înstăriți fixează panouri înguste de lemn pe care sînt expuse farfurii pictate, căni, vase de cositor folosite ca unități de măsură.

Indiferent de categoria socială căreia îi aparține, neerlandezul nutrește pentru casa lui o dragoste profundă. În ochii bărbatului, econom pînă la avariție, aranjarea locuinței e singurul prilej în care e îngăduit luxul, oricît ar costa el. Cît despre femeie, ea se consacră cu totul casei. Casa e vatra, templul familiei, iar familia, la rîndul ei, e centrul existenței sociale. De aceea neerlandezului îi place să se închidă în locuința lui, în camerele de o curățenie ireproșabilă, cu mobile lustruite, cu obiecte care strălucesc de atîta frecat. Așa se explică dificultățile mari pe care le întîmpină străinii stabiliți în Țările de Jos cînd e vorba să lege și să întrețină legături de prietenie cu localnicii. Le Laboureur, în 1642, chiar și Bayle, în 1684, deplîng această stare de lucruri, pe care o pun pe seama firii închise a neerlandezilor [4]. Începînd de la mijlocul secolului, negustorii cei mai bogați, unii patricieni se întrec în decorarea cît mai rafinată, cît mai somptuoasă a interioarelor lor. Mobile, corpuri de iluminat, stofe, obiecte de artă, toate achiziționate cu bani grei, se adună în aceste locuințe, oferind mai curînd o imagine a opulenței decît a bunului gust. Dar luxul astfel etalat nu satisface doar orgoliul proprietarului ; el are și o funcție economică, fiind considerat un mijloc de a investi unele venituri excedentare greu de plasat. Cu timpul însă, aceste investiții sterile ar putea secătui economia țării : e un pericol de care, către sfîrșitul veacului, unele spirite clarvăzătoare vor deveni conștiente. De vină, se va spune, e numai influența franceză. După unele relatări din epocă, doamna de Maintenon

l-ar fi convins, chipurile, pe Ludovic al XIV-lea că cea mai sigură cale de a-i face pe olandezi să se abată de la virtuțile în care stă forța lor e răspîndirea în Țările de Jos a modelor de la Paris...

Grădini și flori

Din „camera din spate" sau din capătul coridorului se ajunge, coborînd cîteva trepte, în curtea împrejmuită de un gard de lemn vopsit în verde sau în roșu cafeniu.

Unii meșteșugari și-au transformat curtea într-o dependință a atelierului ; unii negustori, în antrepozit. Cei mai mulți dintre burghezi, chiar și cei de condiție modestă, și-au amenajat aici o grădină, în ciuda suprafeței foarte mici, adeseori de-abia de cîțiva metri pătrați : de bine de rău, e loc pentru o peluză de gazon, un strat de flori, cîteva bucăți de mușchi verde. Dacă dimensiunile terenului o permit, pe lîngă zid mai pot crește cîțiva arbuști — soc, drob —, mai pot fi cultivați doi, trei pomi fructiferi. Cu cît burghezul ocupă un loc mai înalt în ierarhia socială, cu atît grădina lui e mai întinsă, fără să atingă însă niciodată proporții cu adevărat considerabile : la oraș, pămîntul e scump și rar. Acesta e motivul pentru care, mai ales în cea de-a doua jumătate a secolului, mulți oameni înstăriți își cumpără, în împrejurimile orașului, o a doua grădină unde se retrag vara, în zilele cînd nu se lucrează, împreună cu familiile lor.

Grădina neerlandeză tipică e alcătuită din patru peluze dreptunghiulare, despărțite de o alee în cruce. Pe peluze sînt sădite straturi de flori ; de jur împrejur cresc copaci ; în mijloc se află un pavilion de lemn (mai tîrziu el va fi zidit din piatră), cu acoperișul în formă de cupolă, sau un umbrar de verdeață sub care se poate lua masa și unde, cînd moda se va fi răspîndit, se va servi ceaiul de după-

amiază. Totul aici e ordonat, îngrijit, geometric, liliputan : o adevărată grădină pentru păpuşi.

Neerlandezul ţine cu tot dinadinsul să-şi aibă propria sa recoltă anuală de fructe. E cultivat mai ales mărul, cu cele aproape douăzeci de soiuri cunoscute (dintre care cel mai apreciat e cel numit *goud pipping*) ; apoi părul, din care se cunosc cincisprezece soiuri ; se cultivă însă şi cireşul, şi prunul. Pe pămînt se încolăcesc vrejurile pepenilor galbeni, se întind tufele de căpşuni. Pe lîngă gard se coc murele, zmeura, moşmoanele — fructele săracului. Mulţi grădinari amatori şi-au construit, din lemn, sere în care se străduiesc să crească piersici, caişi... şi chiar viţă de vie : ciorchinii de struguri se dezvoltă dar din ei nu se poate scoate nici un strop de alcool. La oamenii instruiţi, dragostea pentru plante se îmbină cu gustul înnăscut pentru cercetarea naturii. Posesorii de grădini au la îndemînă o întreagă literatură de specialitate, manuale sau studii savante, ca acel *Arboretum sacrum* al lui Joan van der Meurs, apărut în 1643, în trei volume.

Întreaga naţiune nutreşte (spre indignarea cîtorva moralişti) o adevărată pasiune pentru flori. Prea puţin folosite în împodobirea interioarelor, florile abundă în grădini, unde sînt rînduite în straturi izolate, delimitate cu grijă : trandafirii aici, stînjeneii dincolo ; altundeva crinii ; ceva mai departe zambilele ; în fund măceşii ; galbenul la dreapta, roşul la stînga. Domneşte între aceste plante o ordine lipsită de orice fantezie, dar în care spiritului metodic îi place să-şi regăsească imaginea. Parfumurile însă nu pot fi împiedicate să se amestece. În grădiniţele minuscule din centrul marilor oraşe, acestora li se adaugă miasmele care vin dinspre canal şi care, în zilele toride, le biruie cu desăvîrşire.

În toate oraşele există florării ; florarul îşi vinde aici sau produsele din propria sa grădină sau pe cele obţinute din cultivarea unei alte grădini pe care a închiriat-o undeva în apropierea oraşului. Dacă negustoria merge bine

și cererea e mare, el se adresează unui horticultor din Haarlem, care îi va deveni furnizor. Într-adevăr, pămîntul din Haarlem și din împrejurimi se dovedește atît de prielnic florilor, încît grădinile de aici au sfîrșit prin a-și pierde funcția pur decorativă pentru a da naștere unei adevărate industrii : se cultivă narcisa, șofranul, crinul de diverse nuanțe, violeta, anemona, brîndușa, omagul, nemțișorul-de-cîmp, sîngele-voinicului și nenumărate alte specii dintre care unele sînt la vremea aceea necunoscute în restul Europei ; se importă, se experimentează, se creează forme și culori noi, e lansat *apocynum canadense*.

Pînă pe la 1615, trandafirul rămîne regele tuturor florilor. Apoi, în numai cîțiva ani, el cade în dizgrație, detronat de lalea. Importată din Turcia în Germania încă din 1559, laleaua fusese adusă în Țările de Jos de către naturalistul Clusius, ca o curiozitate exotică. Puțin după aceea, ea putea fi văzută în cîteva grădini. Dar a fost nevoie ca Olanda să fie cucerită de moda care se răspîndise la Paris la începutul domniei lui Ludovic al XIII-lea pentru ca laleaua să atragă atenția și să stîrnească interesul marelui public. Brusc, ea s-a văzut promovată la rangul de floare nobilă, întruchipare a unei întregi simbolici cavalerești. S-a întîmplat totodată ca un virus care bîntuia pe atunci în grădinile olandeze să-i atace corola, producînd o serie de modificări patologice ale acesteia. Horticultorii, speculînd favoarea de care se bucura laleaua, au profitat imediat de ravagiile virusului pentru a crea mai multe varietăți neobișnuite.

Cum moda franceză se răspîndise între timp în toată Europa occidentală, Țările de Jos devin principalul ei furnizor de lalele. Încă din 1625, bulbul de *Semper Augustus*, deosebit de căutat, se vinde la un preț fabulos ; floarea are un caliciu mare de un alb pur, cu mici pete albăstrui la bază și cu striații verticale de un roșu aprins. Grădinarii obțin lalele roz, mov, cafenii, galbene sau în combinații de culori dintre cele mai diverse, ca de pildă

varietatea *Laprock*, pestriţă ca veşmîntul unui arlechin. Numărul soiurilor create creşte vertiginos : de la treizeci se ajunge curînd la o sută de tipuri diferite. Guvernatorul din Kennemeerland botează specia produsă de el *Amiral*. Imediat, alţi cincizeci de horticultori amatori preiau ideea : începînd din acel moment se constituie un întreg grup onomastic : *Amiral van Enckuysen, Amiral Pottebacker*. Apare şi un grup *General : General van Eyck*, şi alţii ; un grădinar din Gouda, hotărît să-şi facă reclamă, lansează soiul *Generalul generalilor*. Cu mai puţine pretenţii, o altă varietate e numită, în lipsă de ceva mai inspirat, *Roşu şi galben de Catoleyn*. Există cinci tipuri de *Merveille*, patru de *Morillon*, şapte de *Tournai*, treizeci de *Paragon*... E o veritabilă inflaţie... de care unii ştiu să profite : bulbii se vînd scump şi se obţin destul de lesne chiar şi pe un petic de grădină. Mulţi orăşeni cu ocupaţii sedentare, mulţi negustori pînă atunci prudenţi sînt cuprinşi de febra aventurii.

Ţesătorii din Haarlem, care constituie una din corporaţiile importante ale oraşului, se aruncă în vîrtejul speculaţiilor, deşi nu se pricep cîtuşi de puţin la horticultură. Febra creşte. „Tulipomania“ atinge paroxismul în iarna anului 1636 şi se sfîrşeşte printr-o catastrofă cîteva luni mai tîrziu. E o adevărată frenezie a jocului la bursă, delirantă, contagioasă. Întreaga populaţie e contaminată : măcelari, portari, misiţi, hangii, studenţi, frizeri, coşari, perceptori, muncitorii care extrag turba, nici o categorie socială nu e cruţată, nici o sectă religioasă, nici o asociaţie — arminieni şi papişti, luterani, menoniţi, paznici de noapte şi retori ! Zonele în care se află Amsterdam, Haarlem, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Utrecht, Rotterdam sînt cel mai puternic afectate. Cei care au reuşit să-şi păstreze cumpătul, puţini la număr dealtfel, îi numesc pe ceilalţi „Purtătorii de scufie“ *(Kappisten)*, făcînd aluzie la scufia nebunilor : se lansează pamflete, cîntece satirice al căror umor devine tot mai tăios.

La Hoorn, cu trei bulbi de lalea îţi poţi cumpăra o casă. Un *Amiral Liefkens* valorează 4 400 de florini ; în ce priveşte *Semper Augustus*, cursul lui ajunge de la 4 000 la 5 500 de florini ! Cînd mai mulţi cumpărători rîvnesc la acelaşi bulb, ei nu se dau în lături să-i ofere celui care vinde o mită fantastică : bunăoară un rădvan şi doi cai frumoşi. La Amsterdam, un burghez adună în felul acesta, în timp de patru luni, suma de 60 000 de florini, din exploatarea grădinii sale. Posesorii de bulbi nu mai au somn. Un florar îşi instalează la pat o sonerie de alarmă al cărei fir înconjoară, în grădină, preţiosul strat de lalele. De două sau de trei ori pe săptămînă, seara, cumpărătorii şi vînzătorii se întîlnesc la cîrciumă unde tratativele se prelungesc pînă noaptea tîrziu. Departe de a fi ţinuţi în afara acestor preocupări, copiii sînt chiar invitaţi să participe la întruniri, căci se cuvine să înveţe de timpuriu cum se cîştigă banii ! Pot fi văzuţi chiar şi predicatori protestanţi în această mulţime din care, în zori, ies proaspeţii îmbogăţiţi ; nu e exclus însă ca aceştia să se trezească a doua zi în cea mai cruntă mizerie. Acelaşi bulb e vîndut şi revîndut de zece ori în decursul unei singure zile. Au apărut şi specialişti în materie care întreţin un serviciu de informaţii, descoperă pistele cele mai interesante. Cum majoritatea tranzacţiilor au loc iarna, obiectul speculaţiilor e pur imaginar. Circulă şi o serie de cataloage ale varietăţilor de lalele, cataloage uneori admirabil realizate, ca cele pictate de Judith Leyster, eleva lui Frans Hals.

Mulţi oameni de condiţie modestă, care au cumpărat bulbi pe credit şi care au pierdut ocazia de a-i vinde apoi, se găsesc în situaţia de a nu-şi putea achita datoriile. Tribunalele primesc tot mai multe reclamaţii. Sute de familii burgheze sînt ruinate. Municipalităţile se sperie : sistemul comercial care asigură prosperitatea ţării se sprijină în întregime pe credit. Speculatorii de bursă sînt şi ei cuprinşi de nelinişte. Primul semn al crizei apare în 3 februarie 1637 : un florar cumpără cu 1 250 de florini un bulb pe care nu reuşeşte să-l revîndă. Breasla intră în

panică. În 24 februarie se ține la Amsterdam o adunare generală a florarilor care hotărăşte luarea unei măsuri radicale : de acum înainte vor fi onorate doar polițele trase înainte de 30 noiembrie 1636 ; toate contractele ulterioare sînt anulate iar cumpărătorul se va putea achita de datorie plătind o despăgubire de 10% vînzătorului şi restituindu-i bulbul. La 27 aprilie, Statele din Olanda ratifică această hotărîre. De la o zi la alta, cursul bulbilor celor mai scumpi coboară de la 5 000 la 50 de florini ! Echilibrul se restabileşte cu prețul ruinării multora. Printre victime se numără şi pictorul Jan van Goyen, maestrul lui Jan Steen.

Capitolul V

IGIENA CORPORALĂ ŞI VESTIMENTAŢIA

Trezirea ; toaleta de dimineaţă

Hîrîitoarea guarzilor de noapte, care şi-au început de mult rondul, a răsunat din jumătate în jumătate de ceas pe străzile oraşului, marcînd scurgerea timpului. Printr-o frază muzicală, ei au vestit, rînd pe rînd, miezul nopţii, ora unu, ora două... Şi, de fiecare dată cînd glasul lor s-a făcut astfel auzit, un sunet de trompetă a răspuns semnalului din înaltul turnului de veghe. La poarta cea mare, bătăile orologiului se succed, limpezi, distincte, umplînd aerul de vibraţii. Pentru cîteva minute, aceste zgomote tulbură somnul oamenilor, apoi liniştea coboară din nou asupra oraşului.

Municipalitatea se însărcinase să măsoare astfel timpul pe durata nopţii. Ziua, timpul e măsurat de fiecare cetăţean, pentru propriile lui interese. În acest scop se foloseşte mai cu seamă clepsidra. Obiect nelipsit din biroul neguţătorului, clepsidra îşi află la fel de bine locul şi pe masa studentului, sau în bucătărie ; e un instrument pe

care-l găsești pretutindeni. Se fabrică clepsidre gradate, de dimensiuni mari, al căror nisip are nevoie de douăsprezece ore — adică de o întreagă zi de muncă — pentru a se scurge dintr-o parte într-alta. Ceasurile de buzunar, păstrate în casetă, sau cele pe care le poartă pe piept, agățate de un lănțișor împreună cu oglinjoara, doamnele din înalta societate, sînt încă obiecte de lux rare și costisitoare. Spirala cu pendul, inventată de Huyghens în 1657, va permite fabricarea ceasurilor de perete, dar întrebuințarea acestora nu va începe totuși să se generalizeze decît către 1680. Călătorii din diligențe ori de pe luntrele trase de cai își confecționează, dacă au nevoie, un fel de cadran solar improvizat dintr-un pai așezat perpendicular pe palmă.

În clipa cînd rondul de noapte se sfîrșește, unele bresle meșteșugărești au și început ziua de lucru. Au trebuit emise regulamente municipale pentru a interzice călcătorilor de postav să-și deschidă atelierele înainte de ora două noaptea, pălărierilor să se apuce de treabă înainte de ora patru, iar fierarului, care face un zgomot asurzitor în fierăria lui, să-și înceapă munca înainte de a se auzi sunetul clopotului ce vestește răsăritul soarelui și dă tuturor semnalul de deșteptare.

Dimineața, primul membru al familiei care coboară din pat e tatăl. Cu scufia de noapte pe cap și în papuci, înfofolit în halatul de casă, el deschide obloanele și ușa de la vestibul, iese în pragul casei, se uită la cer să vadă cum e vremea. Vecinii își dau binețe, schimbă între ei cîteva vorbe despre necazurile vieții ori despre mersul afacerilor. Apoi este strigată slujnica. În curînd se aude tropăit de pași, răsună glasuri de copii. Se deschid și se închid uși. Ai casei se sărută. În Țările de Jos, toată lumea se îmbrățișează : fiecare își sărută prietenii, musafirii, ba chiar și pe străinii care se află în trecere pe acolo. În acest răstimp, strada începe să prindă viață. Lăptarul și brutarul au pornit să-și vîndă marfa, pe care o duc în donițe sau în cărucioare împinse cu zgomot pe

Zijp ori la Alkmaar, unde femeile nu folosesc boneta, părul este aranjat după o modă tradițională, pieptănătura foarte complicată comportînd o împletitură de codițe și de bucle care se înalță asemenea unei căști. În satele provinciei Olanda, se poartă aproape întotdeauna o bandă din metal aurit, care încinge partea superioară a frunții.

Îmbrăcămintea

Bărbații, femeile, copiii, toată lumea se îmbracă de cum se dă jos din pat. Cînd, o clipă mai tîrziu, familia se adună pentru micul dejun, toți sînt echipați din cap pînă în picioare.

Îmbrăcămintea este destul de puțin variată. Pe la 1600, orice semn de eleganță pare suspect ; această prejudecată, deosebit de persistentă, a dăinuit pînă în jurul lui 1650, după care a început să piardă treptat teren. Rafinamentul vestimentar vizează mai curînd materialul din care sînt lucrate hainele decît forma acestora, și are drept obiect mai degrabă podoabele adăugate decît structura costumelor sau a rochiilor în sine. În domeniul modei, schimbările sînt extrem de lente. Nobilii, ofițerii din armată se adaptează succesiv gustului parizian, londonez sau german. Patriciatul și burghezia se arată mult mai conservatoare : ele sînt cele care impun, după dispariția, către 1600, a așa-numitului costum „spaniol“, stilul vestimentar neerlandez al secolului de aur în ceea ce are el mai specific. Acest stil nu se va schimba decît foarte puțin. Cele cîteva modele preluate de la croitorii parizieni ajung în Țările de Jos cu o întîrziere de zece, de douăzeci de ani. Dealtfel, nu se poate face nici o generalizare : începînd din 1630, apar diferențe de gusturi chiar între membrii de vîrste deosebite ai aceleiași familii : pelerina lungă, de tip local, numită *Vlieger*, pe care, pe la 1600, o purtau toate femeile,

nu mai apare, către 1640, decît la cele trecute de a doua tinerețe. În păturile de jos, îmbrăcămintea își schimbă și mai puțin aspectul : muncitorul, țăranul, marinarul nu-și cumpără un costum nou decît pentru că cel vechi este prea uzat (uneori, după ce a fost folosit de două sau de trei generații la rînd !) și nu pentru că s-a demodat.

Neerlandezii, ale căror case sînt, după cum am văzut, prost încălzite, luptă împotriva rigorilor iernii îngrămădind pe ei mai multe rînduri de haine. E o trăsătură națională, vizibilă mai cu seamă la oamenii simpli. „Adevăratul olandez, scrie Olivier Goldsmith, este cea mai ciudată figură din lume... Nu poartă palton, dar are în schimb pe el șapte jiletci și nouă rînduri de pantaloni, astfel încît șoldurile încep aproape de la subsuori... Femeia olandeză își pune cîte un jupon pentru fiecare pereche de pantaloni cu care este îmbrăcat soțul ei.“ [4]

Dacă, din pricina unor asemenea obiceiuri, silueta își pierde din eleganță, în schimb veșmintele sînt foarte îngrijite. Ca și casa, lenjeria și hainele strălucesc de curățenie, compensînd lipsa aproape totală a igienei corporale...

Cu rezervele amintite, se pot distinge trei perioade în istoria vestimentației din secolul de aur. La început, costumul se remarcă prin mulțimea componentelor, prin bogăția coloritului, prin liniile frînte ce delimitează diversele părți ale trupului. În cel de al doilea sfert al veacului, dimpotrivă, elementele costumului se topesc într-un tot nediferențiat, în care formele și culorile se estompează. Cu un sfert de secol mai tîrziu, linia acestuia redevine precisă, bazîndu-se pe forme contrastante, de mare efect : veșminte bărbătești de modă nouă, foarte largi, cum ar fi pantalonii *rhingrave* *, contrastează cu tunica strînsă pe corp, care apare către 1660. În comparație cu costumul francez din aceeași epocă, cel al neerlandezilor pare lipsit de culoare : *Banchetul arcașilor*, tablou al pictorului Van

* Pantaloni a căror modă a fost lansată în Franța, în secolul al XVII-lea, de către prințul renan (= „rhingravul“) Salm. (N. tr.)

der Helst datînd din 1648, reprezintă un ansamblu coloristic neutru, compus din nuanțe de gri, negru, galben-brun, alb, căruia cîteva ornamente executate în portocaliu sau în albastru închis îi dau o oarecare strălucire. Roșul apare rareori. Bărbații și femeile din rîndul patriciatului preferă nuanțele întunecate : negru sau mov. Pentru componentele principale ale veșmîntului se folosesc de obicei stofe mate, în timp ce pentru cele secundare se întrebuințează țesături lucioase.

Costumul bărbătesc e format din două piese principale : pantalonii și o haină, mai mult sau mai puțin asemănătoare cu surtucul nostru de astăzi. Peste aceasta se îmbracă un fel de vestă, numită „cazacă“, cu sau fără mîneci, uneori croită ca un patrafir, și care se poartă în general deschisă. Mînecile hainei, care, la persoanele rafinate, au o funcție decorativă, vor fi rînd pe rînd impodobite cu rozete, cu umerași încrețiți, sau vor fi despicate pe anumite porțiuni pentru a lăsa să se vadă lenjeria și a obține astfel, prin contrastul culorilor, un efect deosebit. La începutul secolului se poartă pantaloni de diverse croieli, între care se instituie o adevărată concurență : pantalonii foarte bufanți, a căror lărgime este aceeași de la talie pînă la genunchi ; sau, dimpotrivă, pantalonii scurți și colanți ; în sfîrșit, diferite tipuri mixte de croieli, cu sau fără buzunare. Apoi, moda pantalonilor colanți se impune ca modă dominantă, persistînd pînă în momentul introducerii așa-numiților *rhingrave*, pantaloni foarte largi, garnisiți cu panglici și noduri, care coborau pînă sub genunchi, reproducînd un model venit fără îndoială de la Versailles. De la genunchi în jos, sub panglica ce-i fixa pe picior, pantalonii se continuau cu ciorapi, de obicei de lînă tricotată, prinși cu ajutorul unor jartiere. Adesea se poartă două perechi de ciorapi trași unii peste alții ; ori se adaugă un fel de manșetă foarte lată, din pînză, cu garnitură de dantelă, care îmbracă pulpele, peste ciorapi. Pantofii, foarte strîmți, sînt închiși prin două curele încrucișate sau printr-o rozetă. În general, peste ei se încalță un fel de

papuci groşi, fără călcîi, care-i feresc de murdăria de pe străzi. Cizmele, la început foarte rar purtate la costumul de toată ziua, se răspîndesc treptat în cursul primei jumătăţi a veacului. Pe la 1650 erau la modă cizmele foarte largi ; carîmbul răsfrînt lăsa să se vadă marginea dantelei de la manşeta care acoperea ciorapul.

În jurul anului 1600, bărbaţii poartă pălării mari, cu fundul conic, al căror bor larg şi moale este ridicat în faţă ; douăzeci de ani mai tîrziu ajunge la modă un fel de joben tare, cu bor îngust, pentru ca, după aceea, să se revină la borurile largi, dar tăiate neregulat. Îmbrăcămintea bărbătească nu include, printre piesele sale componente, paltonul ; nu se cunoaşte decît un fel de tunică scurtă, terminată uneori printr-o glugă şi despicată pînă la jumătatea spatelui, la cei care poartă spadă. În schimb, burghezul neerlandez nu se desparte toată iarna de halatul lui, piesă vestimentară tradiţională, apărută din timpuri străvechi pe aceste meleaguri şi asupra căreia moda nu are nici o putere. Oamenii îl îmbracă peste haină, îl poartă oriunde, la birou, în atelier, în prăvălie. Căptuşit uneori cu catifea ori cu blană, el ajunge pînă la călcîie. Adesea, mîneca are, în dreptul cotului, o despicătură prin care iese braţul : în acest caz, partea inferioară a mînecii atîrnă în voie.

În ceea ce priveşte îmbrăcămintea femeilor, piesa caracterizată prin cea mai mare varietate e corsajul. Închis sever pînă la gît, cu mîneci lungi, acesta este deseori garnisit cu fîşii de stofă aşezate în lung, făcînd-o să pară mai înaltă pe cea care-l poartă. Aşa-numitul corsaj „fără mîneci", deschis într-un decolteu lung, triunghiular, îşi concentrează ornamentaţia pe umeri şi în partea superioară a braţelor : mîneci false, de culori diferite, burleuri, umeraşi încreţiţi, toate acestea scoase în evidenţă de albeaţa cămăşii. Rochia, îmbrăcată peste unul sau mai multe jupoane, contrastează în general cu corsajul, atît prin culoare cît şi prin materialul din care e făcută. Ea cade dreaptă, pînă la pămînt ; numai rareori se prelungeşte

printr-o mică trenă. Unele femei elegante o ridică în față, lăsînd să se vadă juponul ; se formează astfel un burleu care o umflă în dreptul șoldurilor. De cele mai multe ori, neerlandeza își pune, peste fustă, un șorț : alb, negru, liliachiu, cîteodată garnisit chiar cu dantelă, acesta e purtat de femeile din toate păturile sociale, apărînd astfel ca un element decorativ național. Dacă e lat, șorțul se prinde de colțuri în partea de jos a corsajului ; dacă e îngust, se fixează cu bride.

Din rochia fastuoasă care se purta pe deasupra în secolul al XVI-lea, a apărut un fel de halat pentru femei, așa-numitul *Vlieger* („haina zburătoare"), aproape intotdeauna de culoare neagră, uneori căptușit cu blană, și avînd sau nu mîneci. Cum se lărgea în jos, spre poale, el dădea siluetei o formă conică. După 1620, acest *Vlieger* s-a purtat în general deschis în față, lăsînd să se vadă mult din rochie și din corsaj, ceea ce le-a făcut pe unele femei, deosebit de preocupate de eleganța ținutei, să-și pună, începînd de atunci, pe pîntec, o pernuță, pentru ca rochia, bombată, să iasă și mai mult în afară prin această deschizătură.

Dar îmbrăcămintea neerlandezelor comportă o piesă și mai caracteristică decît *Vliegerul ;* e vorba de *Huik* („pelerina") : o haină lungă, confecționată din stofă groasă și rezistentă, ce coboară în jurul trupului din vîrful unei glugi înalte, montate pe o tijă rigidă, îndoită în formă de arc. Uneori, această glugă are aspectul unei mici pălării conice. După 1650, femeile din rîndul burgheziei renunță la pelerină, dar ea va continua încă multă vreme să fie purtată de femeile din popor, cărora le va servi drept impermeabil. Neerlandezele nu-și pun decît rareori pălărie. În primul sfert al veacului, pălăria pe care o arborau femeile elegante nu se deosebea decît prea puțin de cea bărbătească. Înaltă, de formă conică, ea a devenit element component al vestimentației femeilor de rînd, care au purtat-o dealtfel vreme îndelungată. Pălăria de soare, cu

boruri largi, a avut aceeaşi soartă. Alături de aceste două tipuri apare şi micuţa tocă, pălărioară cu pană, fără boruri, cu o calotă, care imita o modă răspîndită în Franţa cu vreo patru, cinci decenii în urmă. După anii 1640—1650, nici o femeie din rîndul burgheziei şi al patriciatului nu mai poartă pălărie : în locul acesteia apare baticul înnodat sub bărbie. Cît despre ciorapi şi pantofi, de-a lungul întregului veac, aceştia seamănă întru totul cu cei bărbăteşti. Moda papucilor fără călcîi, cu vîrful din piele, e răspîndită în toate păturile sociale, cu deosebirea că burghezele îi folosesc în special în casă, pe cînd pentru femeile de condiţie mai modestă aceştia reprezintă încălţămintea obişnuită.

Lenjeria de corp e alcătuită din două categorii de piese. Pe de o parte, cele care nu se văd : cămaşa (îmbrăcată fie pe trupul gol, fie peste o altă cămaşă scurtă, cu mîneci) ; indispensabilii, în cazul bărbaţilor, şi corsetul cu balene, purtat de multe femei. Pe de altă parte, lenjeria cu rol decorativ, adică gulerele şi manşetele, ce se adaugă la hainele îmbrăcate peste cele dintîi, precum şi acea găteală care nu lipseşte nici unei femei — boneta.

În prima jumătate a secolului, moda gulerului plat intră în concurenţă cu o alta — aceea a gulerului plisat. Gulerul plat, deschis ori închis, apretat şi ajustat, ori căzînd lejer în jurul gîtului, este de obicei mai lat la femeile tinere. Persoanele mai în vîrstă preferă gulerul plisat şi scrobit, care apare, şi el, în diverse modele ce se deosebesc prin forma cutelor şi prin înălţime : pe la 1610, există gulere înalte de 8 centimetri..., dimensiune dealtfel modestă în comparaţie cu ceea ce se purta în aceeaşi vreme în Belgia spaniolă. După 1646, gulerul plisat dispare încetul cu încetul, în locul său impunîndu-se categoric gulerul plat. De asemenea, în rîndul femeilor se răspîndeşte moda baticului, pe care unele dintre ele îl apretează transformîndu-l într-un fel de al doilea guler, suprapus celui dintîi, pe cînd altele îl folosesc ca basma. Începînd din 1620, gulerul se asortează cu manşetele, late, încărcate de dantele, uneori chiar scrobite, care acoperă încheietura mîinii.

Scrobeala întrebuințată în astfel de cazuri dă lenjeriei o nuanță albăstruie, care va deveni mai tîrziu, cînd tehnica apretării se va modifica, un indiciu al supremei eleganțe.

Toate neerlandezele, cu excepția unor mondene și a țărăncilor din cîteva sate — foarte puține la număr —, poartă bonetă. Boneta este dealtfel singurul acoperămînt de cap întrebuințat de acestea, acasă ca și pe stradă, reminiscență a unei tradiții odinioară larg răspîndite în întreaga Europă și care, în secolul al XVII-lea, nu mai dăinuie decît în Țările de Jos. În jurul anului 1600, boneta e făcută din două bucăți de stofă lucrate în modele felurite, și strînge capul, ascunzînd urechile și ceafa. Mai apoi ea se reduce la un fel de săculeț îngust, de culoare închisă, sub care intră cocul și care se prelungește prin trei colțuri, spre urechi și spre frunte. Totuși, paralel cu această bonetă, în ansamblul ținutei de interior își face apariția și boneta de tip francez, o scufă albă, mare, largă, care acoperă capul în întregime și ale cărei colțuri apretate coboară pe umeri.

Vestimentația unui burghez ori a unei burgheze cu dare de mînă poate include diverse accesorii, mai mult sau mai puțin luxoase după forma pe care o au și după materialul din care sînt făcute : mănuși, de piele sau de mătase ; o batistă, adesea brodată, care va rămîne totuși, pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, un obiect destul de rar întrebuințat ; o curea de piele, pe care o purtau bărbații la începutul veacului și de care cîteodată atîrna un pumnal scurt cu lama lată. Femeile își încing uneori talia cu o eșarfă colorată sau, mai rar, cu un lanț greu de aur, garnisit cu pandantive. În prima jumătate a secolului, nici unei burgheze nu-i lipsește lănțișorul sau cureluşa prinse de jupon cu un mic cîrlig și de care sînt agățate, ca simbol al funcțiilor ei casnice, un mănunchi de chei, un cuțit, o pereche de foarfeci, o cutiuță cu ace. După 1650 însă, această „curea de dedesubt" nu mai este folosită decît de femeile în vîrstă din rîndul patriciatului.

Evantaiul, confecţionat din pene multicolore lipite pe un cerc de hîrtie cartonată, pictat ori împodobit cu perle, nu apare decît în mîna femeilor elegante. Pentru a-şi proteja tenul, acestea nu ies din casă fără mască, o bucată dreaptă de stofă, tăiată în formă de oval, cu două deschizături în dreptul ochilor, care le acoperă faţa lăsînd însă liberă gura ; uneori, în locul măştii e folosit un fel de cozoroc care stă înclinat pe frunte, întocmai ca acela al jucătorilor de tenis de astăzi.

Iată acum cîteva cifre care pot arăta cît de bogată era garderoba feminină în sînul marii burghezii. Dota unei fete dintr-o familie avută din Amsterdam număra nu mai puţin de 150 de cămăşi şi 50 de baticuri[5]. Văduva unui patrician avea, în 1620, 32 de gulere plisate de diverse forme. Inventarul primarului van Beveren cuprinde 40 de indispensabili, 150 de cămăşi, tot atîtea gulere, 154 de perechi de manşete şi un număr identic de batiste, 60 de pălării (la care se adaugă 92 de scufii de noapte), 20 de halate, o duzină de cămăşi de noapte, 35 de perechi de mănuşi... Dealtfel, inventarul precizează că domnul van Beveren a trebuit să cheme de două ori în cursul aceluiaşi an fierarul ca să-i repare dulapul de rufe pe cale să se prăbuşească sub greutatea lenjeriei[6].

Îmbrăcămintea oamenilor de rînd de la oraşe nu se prea deosebeşte de cea a burghezilor decît poate printr-un plus de simplitate şi printr-un gust mai pronunţat pentru elementele de modă veche : cămaşă de lînă, surtuc din postav gros, de culoare neagră, albastră, gri, cafenie, cu mîneci strîmte, protejat de un şorţ de piele. Femeile îşi pun o jachetă scurtă peste corsaj, iar cînd se ocupă de treburile casei folosesc mînecuţe care acoperă porţiunea dintre cot şi încheietura mîinii. Pe vreme urîtă, sînt preferaţi saboţii de lemn, obicei preluat de la ţărani.

Costumul obişnuit al marinarilor — pantaloni largi, bufanţi, veston foarte scurt, căciulă de blană sau beretă de fetru — aproape că se confundă cu portul local din satele maritime cum ar fi Volendam, ori cu cel al ţăranilor

din provincia Friesland. Cît despre costumele țărănești propriu-zise, ale căror tipuri tradiționale diferă destul de mult în cele șapte provincii, ele nu au deloc acel caracter imuabil pe care, dintr-o eroare de perspectivă, i-l conferim astăzi folclorului. Moda citadină le influențează și pe ele. Dar materialele pline și rezistente din care sînt lucrate ca și spiritul gregar al țărănimii reduc mult efectele acestei influențe. Portul femeilor din orice sat neerlandez are drept elemente de bază rochia lungă, croită dintr-o țesătură groasă de lînă, și corsajul foarte ajustat. Ciorapii, colorați în nuanțe vii — roșu, galben, stacojiu — precum și șorțul albastru sau verde cu dungi late se asortează cu acestea. Variațiile care apar de la o regiune la alta se datorează ornamentației, jocului de nuanțe, combinării accesoriilor. În jurul orașului Rotterdam și de-a lungul Rinului, țărăncile poartă o jachetă lungă cu jabou, care acoperă partea superioară a fustei, și o mantie scurtă din serj, cu gulerul ridicat pe ceafă. În ținutul Purmer, gulerul apretat înconjoară gîtul și se încheie strîns pe pieptul ascuns sub un plastron ale cărui colțuri inferioare ajung, în spate, pînă la șale. În provinciile din centru și din sud sînt luate în derîdere fustele femeilor din Olanda septentrională, atît de exagerat de scurte încît lasă să se vadă glezna sau nu ajung nici măcar pînă acolo! Femeile din Friesland își descoperă partea superioară a bustului, în vreme ce pe malurile golfului Zuiderzee, o corseletă rigidă turtește și deformează sînii. Aproape pretutindeni un fel de capișon a cărui margine coboară pe umeri acoperă capul, ascunzînd complet părul. În unele sate de pescari, peste acest capișon se poartă o pălărie neagră mare, cu borul ridicat în spate și lăsat în față.

În cursul secolului al XVII-lea își fac apariția în Zeeland și în regiunea Zuiderzee așa-numitele „fiare de urechi", plăcuțe de aur sau de metal aurit, fixate strîns, de o parte și de alta a bonetei, cu ajutorul unei monturi.

Costumul țărănesc masculin adaugă surtucului și pantalonilor un fel de redingotă numită *paltrock*. În ansamblul

lor, aceste straie sînt prea puţin colorate : doar uneori vreo cingătoare ori vreun găitan constituie o pată de culoare mai vie. Surtucul ţăranilor din unele sate se prelungeşte prin pulpane, răsfrînte şi prinse în bumbi mari. De asemenea, în locul pantalonilor, scurţi şi largi, garnisiţi cu franjuri ori cu nasturi auriţi, apar cîteodată pantalonii lungi, mai comozi în regiunile noroioase. Pe cap se poartă cînd o pălărie foarte înaltă de borurile căreia atîrnă ciucuri, cînd o căciulă mică şi dreaptă, cînd o caschetă cu cozoroc scurt.

Oamenii de la ţară nu folosesc decît un singur tip de încălţări : saboţii de lemn, de formă alungită, vopsiţi în negru sau în galben. Pantofii sînt un lux pe care fermierii bogaţi şi-l pot îngădui cel mult duminica. Pe la 1600, satul Lange Dijk nu avea, în total, mai mult de trei perechi de pantofi, cu care se încălţau consilierii în zilele cînd trebuiau să se ducă la Haga...

Membrii unor corporaţii, reprezentanţii anumitor profesiuni poartă un costum care, prin forma ori prin culoarea sa, îi deosebeşte de toţi ceilalţi. În capitolele următoare ale acestei cărţi vom întîlni numeroase asemenea exemple : uniformele de gală ale ghildelor ; costumaţia retorilor ; ţinuta „publicitară" a medicilor, chirurgilor şi farmaciştilor ; excentricităţile vestimentare ale vînzătorilor ambulanţi din bîlciuri. Predicatorii, profesorii şi magistraţii se înfăşoară în togă sau *tabart,* simbol al funcţiei lor şi al unei anumite atitudini morale ; toga aceasta reprezintă varianta solemnă a halatului : e o haină neagră, lungă pînă la călcîie, care formează în spate unul sau mai multe pliuri mari, verticale, şi care are în partea superioară un guler pătrat ce acoperă umerii. O tichie neagră completează această costumaţie bizară.

Capitolul VI

ALIMENTAȚIA

Masa în familie

Tatăl tronează la masă cu solemnitatea cu care ar oficia un cult. În familiile burgheze, nimeni nu lipsește de acasă în aceste clipe fără un motiv serios. Toată lumea se strînge în jurul mesei, slujnica ocupînd locul din capătul cel mai îndepărtat ; ceva mai la o parte, așezați pe scaune ori direct pe dușumea, se rînduiesc copiii mici. În general se mănîncă în „camera de zi", dacă nu cumva chiar în vreo încăpere auxiliară aflată în partea din spate a casei. „Camerele bune" nu sînt folosite decît în zilele de sărbătoare.

Orice masă începe și se încheie cu o rugăciune : toți membrii familiei stau în picioare (numai rareori jos), fiecare în dreptul locului său, bărbații rămînînd obligatoriu cu capul descoperit. Tatăl rostește rugăciunea de dimineață ; ceilalți, cu mîinile împreunate, o îngînă și ei în șoaptă, iar la sfîrșit răspund : „Amin". După aceea, bărbații își pun din nou pălăria pe cap și toată lumea se

așază. Cînd se termină masa, fiecare se ridică, se spune iarăși o rugăciune sau se cîntă imnuri de mulțumire și recunoștință. La sfîrșitul mesei principale, în multe familii, după ce se rostește rugăciunea, se meditează asupra unui pasaj din Biblie ; apoi tatăl sau unul dintre feciorii săi citește cu glas tare cîteva pagini dintr-o carte pilduitoare. În timp ce se mănîncă, cei mari vorbesc puțin, adesea chiar deloc. Copiilor nu li se dă voie să scoată nici un cuvînt.

Fața de masă e uneori splendid lucrată, cu garnituri somptuoase de dantelă și broderii. Nu e mai puțin adevărat însă că unii se mulțumesc să strîngă fața care acoperă masa peste zi și să mănînce pe lemnul gol. Se pun apoi pahare, de sticlă ori de cristal, farfurii și căni de cositor sau de argint, platouri de porțelan și un fund de lemn pe care se taie pîinea sau carnea. La cei înstăriți, în mijlocul mesei se află un clopoțel cu care sînt chemați servitorii. De aproape un secol s-au introdus cuțitele de masă. Lingurile sînt încă rar folosite. Mulți burghezi mai puțin avuți le consideră bijuterii, obiecte dăruite în momentele solemne ale vieții și păstrate după aceea cu afecțiune și respect, ca un lucru de preț, în dulap ori în cufăr. Se mănîncă cu mîna și cu cuțitul. Furculița nu va apărea decît către 1700 și va rămîne multă vreme un lux. De aceea șervetele sînt absolut indispensabile. Chiar înainte ca masa să se fi terminat, acestea se transformă în niște cîrpe soioase. Din grijă pentru aspectul garniturii de pînză, unii burghezi își șterg degetele pe un petic oarecare, ascuns sub un șervet imaculat.

Pe masă se îngrămădesc totdeauna numeroase obiecte de care familia se va servi pentru a mînca. Locul, tacîmul pregătit pentru fiecare mesean nu poate fi decît cu greu distins în această mulțime de vase de diverse feluri, forme și dimensiuni, care dau impresia unui serviciu greoi și totodată sumar, încărcat și în același timp prea puțin personal. Și totuși, pentru străini, abundența, varietatea, frumusețea veselei, chiar și în casele cele mai sărăcăcioase,

ca şi confortul pe care aceasta îl asigură constituie una dintre caracteristicile culturii neerlandeze. Talerele, cănile, farfuriile, ibricele, la fel ca şi zaharniţele, untierele, solniţele, sosierele ori castroanele de supă, paharele de ouă, păhărelele de rachiu, cupele şi cănile înalte de bere cu capac, toate sînt fabricate cel mai adesea din cositor, care, cu începere din secolul al XVI-lea, este metalul casnic prin excelenţă (argintul continuă să rămînă un lux rar întîlnit). Numai oamenii cei mai săraci sau unii ţărani mai folosesc încă, potrivit tradiţiei medievale, vase de lemn. Considerat ca foarte decorativ, cositorul e tratat ca un material preţios : pe el sînt gravate motive ornamentale, blazonul familiei. În lipsa altor obiecte de artă, micul burghez expune în vestibulul casei sale cîteva piese reprezentative din veselă. Din punct de vedere practic, cositorul are avantajul de a se topi la 250°, temperatură uşor de obţinut. În schimb e friabil : de aceea, vasele trebuie să fie mereu refăcute.Topitori de cositor ambulanţi se opresc în faţa porţilor. Auzindu-le strigătul, femeile ies în grabă, cu şorţul plin de farfurii vechi, căni găurite, linguri strîmbate. Topitorul, care-şi are atelierul undeva în apropiere, ia vasele, le pune într-un creuzet, sub cuptorul de cărămidă ; toarnă apoi metalul topit în formele de bronz sau de fier aliniate pe poliţe, forme care vor imprima noilor căni, farfurii, linguri, marca meşteşugarului alături de tradiţionala rozetă ori de silueta unui înger. Ferice de gospodina care nu a încăput pe mîna vreunuia dintre aceşti topitori clandestini, foarte numeroşi în oraşele mari : e adevărat că ei lucrează la preţuri mai mici decît cele cerute de membrii ghildei, dar fură cît pot din metalele care intră în compoziţia aliajului, astfel încît, în cele din urmă, vesela nu mai este nici de calitate şi nici nu are greutatea normală...

Sticla face o oarecare concurenţă cositorului în domeniul fabricării vaselor de băut [1] : pahare rotunde cu pi-

cior lat, de origine renană, sau pahare cu picior, înalte, svelte, şi unele şi altele împodobite adesea cu elemente decorative pictate : dictoane latineşti şi neerlandeze, scene biblice sau istorice, blazoane, peisaje. În acest sens, produsele fabricii de sticlărie din Zutphen, înfiinţată de un francez din Tournai, sînt celebre. În ceea ce priveşte platourile, cănile şi farfuriile, burghezia bogată manifestă, de-a lungul secolului, o preferinţă tot mai accentuată pentru porţelan ; faţă de cositor, acesta exercită atracţia produselor exotice, foarte scumpe, care nu pot fi importate decît de marii comercianţi, specializaţi în vînzarea obiectelor de lux [2]. Vesela de porţelan vine direct din China, fie sub forma obişnuită a produselor indigene, fie, mai ales, ca „marfă de comandă executată în China", întrucît, pe de o parte, arta meşterilor ceramişti din Extremul Orient este destul de puţin apreciată, iar pe de altă parte, neerlandezii ţin să controleze munca fabricanţilor. Acestora li se transmite deci comanda, prin agentul din Canton al Companiei Indiilor, indicîndu-li-se în chipul cel mai precis cu putinţă forma pe care urmează să o aibă produsele şi natura motivelor ornamentale. Nu pictaţi pe aceste piese de veselă „nici dragoni nici alte animale", „evitaţi fanteziile voastre chinezeşti". Se cer flori frumoase, dacă se poate chiar flori olandeze, pictate cu artă pe albul strălucitor al farfuriei, ori blazoane de familie, eventual iniţiale, intercalate printre îngeri suflînd din trîmbiţă. Se mai cer, de asemenea, maxime, proverbe, elemente decorative ce apar tot atît de frecvent pe veselă ca şi pe feţele de masă, pe argintărie sau pe pereţii diverselor încăperi. Nu sînt excluse nici scenele istorice, religioase, ori chipul vreunui om ilustru ca Luther sau Wilhelm Taciturnul. Dar mult le pasă meşterilor chinezi de aceste recomandări ! Îngerii vor avea ochii alungiţi, eroii mitologici vor purta haină lungă de mătase şi pălăriuţă chinezească. Oamenii de pe acele meleaguri dau o interpre-

tare atît de ciudată dispozițiilor primite! Dorind să-și completeze un serviciu de masă din care lipseau unele piese, o doamnă trimite în China, ca model, o ceașcă puțin ciobită. Cînd primește, după cîteva luni, marfa comandată, descoperă cu uimire că toate piesele serviciului au o mică ciobitură în formă de triunghi! Uneori se recurge la ajutorul unor pictori olandezi care realizează machete pentru obiectele cerute. Un astfel de pictor, pe nume Pronk, a desenat pentru fabricantul chinez o serie de treizeci de farfurii, ornamentate cu vederi din Amsterdam. Pe marginea farfuriei se păstrează cîteodată motive florale sau păsări executate după modelul oriental. Un personaj cu umbreluță poate apărea în medalion; pe fundul platoului e pictat un olandez culegînd cireșe.

Vesela de porțelan este totuși folosită mai mult ca element de decor: ea împodobește masa ori dulapurile cu vitrină, dă strălucire ospețelor oferite de patricieni. La bucătărie sau pe rafturile din cămară, vasele din cositor stau alături de cele din aramă, din faianță, din lut. În majoritatea orașelor există ateliere de ceramică: construcții asemănătoare unor șuri, larg deschise spre stradă, în interiorul cărora se văd polițe lungi, pe care stau înșiruite, așteptînd să se usuce, numeroase oale și urcioare; lipit de unul dintre pereți, un cuptor masiv de cărămidă, a cărui gură arzîndă e mare cît ușa unei camere; un ucenic învîrtește troliul care acționează roata olarului... Cît despre feluritele cazane — de fabricație locală sau importate din Germania [3] — acestea constituie o marfă scumpă, și e ușor de înțeles sentimentul de mîndrie care-l împinge pe burghez să le așeze undeva la vedere.

Neerlandezilor le place să mănînce mult. Reputația de frugalitate trebuie înțeleasă în cazul lor sub raportul calității mîncării. În majoritatea familiilor, cantitățile de alimente consumate sînt foarte mari. De-a lungul zilei se

servesc nu mai puțin de patru mese. Micul dejun se ia chiar în zori — adică, vara, la ora 5 sau 6 — imediat după ce oamenii, expediind acea extrem de sumară toaletă de dimineață, au terminat cu îmbrăcatul. Această primă masă a zilei este și va rămîne pentru multă vreme încă, chiar și în familiile înstărite, o masă foarte simplă, ale cărei componente de bază — adesea chiar singurele — sînt pîinea, untul și brînza ; se bea lapte sau bere ; după 1670 își fac apariția ceaiul și ciocolata. La aceste alimente obișnuite se adaugă uneori resturi ale cinei din ajun. Numai calitatea pîinii variază în funcție de mediul social. Totuși, în a doua jumătate a secolului, lumea din înalta societate va lua obiceiul de a mînca, chiar și la această oră matinală, carne de vînat, diverse feluri de pateuri, pește fript.

Către amiază se servește masa principală, îndeobște cunoscută sub numele de „prînz“ *(de noen)*, care e compusă de obicei din două sau trei feluri (ciorbă și o mîncare cu carne ; sau ciorbă, pește, mîncare cu carne), și care se încheie cu o salată ori cu fructe. Un dulce completează uneori acest meniu : clătite, gofrete sau, mai cu seamă, pireu de orez. Ciorba se pregătește de obicei din zarzavaturi și slănină, fierte în lapte. Mai multe zile pe săptămînă, oamenii săraci nu mănîncă decît friptură rece.

Atunci cînd natura meseriei îngăduie acest lucru, pe la ora trei după-amiază se ia o gustare : pîine cu brînză, la care se adaugă migdale, struguri sau alte dulciuri ; se bea bere rece ori caldă, uneori îndoită cu apă. La sfîrșitul veacului, în loc de bere se va bea ceai.

Seara, la opt sau la nouă, se servește cina. În familiile celor bogați, ea se compune, ca și „prînzul“, din mai multe feluri. Dar în general se mănîncă numai ce a rămas de la celelalte mese de peste zi ; dacă e nevoie, se oferă în completare unt, brînzeturi, vreo fiertură de pîine veche mulată în lapte...

Alimentele sînt multe, consistente, hrănitoare şi foarte prost gătite : „Unt, brînză, carne sărată, iată nişte feluri de mîncare ce nu trebuie preparate cu o grijă deosebită, notează abatele Sartre, care precizează : supa lor e doar apă fiartă cu multă sare ori nucşoară şi cu mure de viţel din belşug sau cu carne tocată, dar nu are deloc gust de carne, ceea ce arată limpede că pregătirea ei nu i-a luat gospodinei mai mult de o oră“ [4].

Cifra aceasta — o oră — reprezintă o aproximare generoasă : supa făcută de un bucătar parizian cerea o jumătate de zi de muncă. Cît despre nucşoară, nu o găseai de fapt decît la mesele cele mai somptuoase, căci mirodeniile, deşi erau obiectul unui comerţ susţinut, continuau să fie deosebit de scumpe [5].

Gospodina neerlandeză, indiferent de poziţia ei socială, se ocupă personal de bucătărie. Totuşi, interesul său pentru arta culinară este foarte redus. În multe familii se găteşte o dată pe săptămînă, în următoarele şase zile stăpîna casei mulţumindu-se să încălzească aceste mîncăruri „prefabricate“. Numai cîteva doamne de rang foarte înalt au un bucătar şef şi o bucătăreasă — cel dintîi fiind chiar uneori, în a doua jumătate a secolului, de origine franceză. În lumea celor avuţi, femeile cu gusturi rafinate consultă cărţi de bucătărie ca de pildă *Bucătarul iscusit sau gospodina grijulie, unde se arată cel mai ales fel de a prepara, fierbe şi prăji mîncărurile de tot felul* [6], apărută la Amsterdam, în 1668. Mai circulă şi unele scrieri franţuzeşti : *Bucătarul francez* de La Varenne ; *Şcoala ilustră a bucătarilor de casă mare.* Astfel de cărţi conţin reţetele unor mîncăruri fine, dar cei care ajung să le cunoască nu îndrăznesc decît rareori să le pună în practică. Şi chiar şi atunci, ei nu fac altceva decît să le imite. Nu e mai puţin adevărat însă că, sub influenţa lor, după 1660, alimentaţia marii burghezii începe oarecum să se diversifice.

Un ambasador spaniol a văzut într-o zi la Haga un grup de deputaţi ai Statelor Generale care şedeau pe o bancă şi, aşteptînd să se facă ora de începere a şedinţei, rupeau bucăţi dintr-un codru de pîine, pe care le mîncau cu brînză. „Un asemenea popor este de neînvins !“ a exclamat spaniolul. Anecdotele de acest fel sînt foarte numeroase. Cele relatate mai sus se petreceau pe la 1610. Cincizeci de ani mai tîrziu, patricienii trăiau ceva mai bine, dar ţăranii continuau să se hrănească aproape exclusiv cu zarzavaturi şi produse lactate iar marinarii cu peşte, cu fiertură de arpacaş şi cu brînză. Hrana populaţiei mărunte de la oraş sau a burgheziei mijlocii de abia dacă e mai variată. Cei mai nevoiaşi trebuie să se mulţumească cu gulii, ceapă prăjită, pîine uscată dacă nu chiar mucegăită, bere de calitatea cea mai proastă. Diferenţele sociale, care se răsfrîng net în aspectul locuinţei şi al mobilierului, sînt mai puţin evidente în îmbrăcăminte şi aproape că nu există în domeniul alimentaţiei. Mîncarea naţională, care constituie adesea felul de bază al mesei de prînz, este aşa-numita *hutsepot*. Conform unei reţete de largă circulaţie în epocă, ea se prepară din carne de oaie sau de vacă tocată mărunt, din legume verzi, păstîrnac ori prune uscate, stropite cu zeamă de lămîie sau de portocală, muiate în oţet tare, bine amestecate şi fierte mult cu grăsime şi cu ghimbir. Se cunosc şi o serie de variante, ca de exemplu cea pregătită cu ceapă. Cîteodată, în zilele de sărbătoare, în locul acestei *hutsepot* se serveşte *olipotrigo,* o mîncare mai picantă, de origine spaniolă : se fierb timp de trei ore şi jumătate bucăţi de clapon, carne de miel, de viţel, de vacă, cîrnaţi, picioare de porc şi de oaie, cap de porc, andive, anghinare şi diverse mirodenii ; se scurge zeama obţinută ; în ea se bat patru, cinci gălbenuşuri de ou, la care se adaugă zeamă de aguridă şi unt topit ; sosul acesta se fierbe separat, apoi se stropesc cu el bucăţile de carne şi zarzavaturile fierte mai înainte ; se serveşte cu garnitură de castane [7]...

În 1631, la colegiul Statelor din Leiden, elevii mănîncă la „masa de prînz", duminica, supă cu crutoane, friptură şi o porţie de *hutsepot,* iar peste săptămînă, aceeaşi supă, urmată de carne tocată, de varză sau de o porţie de hutsepot, de fasole albă ori de peşte proaspăt sau afumat, cu pîine, unt şi brînză ; ca băutură li se serveşte bere. Micul dejun e compus din pîine şi unt : un sfert de livră de unt şi cîte o pîine de grîu la patru persoane. La cină se dă pîine, unt şi brînză de vaci. Cu foarte mici excepţii, aceasta este şi hrana unui burghez înstărit.

Laptele, principala băutură a copiilor şi element de bază al multor feluri de mîncare, era adus, la oraşe, din satele învecinate. Printr-o ciudată lipsă de consecvenţă [8], nimeni nu controla calitatea acestui aliment care se alterează atît de repede. Orăşeanului nu-i rămînea decît să se încreadă în presupusa cinste a ţăranului care-i livra marfa. În schimb, untul îi parvenea prin circuitul comercial. Consumat, în parte, proaspăt, sub formă de tartine, acesta era mai cu seamă principala grăsime folosită la gătit. Untul olandez (în special cel de Delft şi de Leiden) era renumit pentru calitatea sa. Tocmai de aceea, ştiind bine că-l pot vinde la un preţ avantajos pe piaţa internaţională, olandezii preferau să-l exporte şi să cumpere mai ieftin, pentru acoperirea propriilor nevoi, unt din Anglia şi din Irlanda.

Germanii, vecinii lor, le dăduseră neerlandezilor porecla ironică de „mîncători de brînză". Într-adevăr, acest aliment era consumat în cantităţi foarte mari ; şi totuşi, producţia naţională depăşea cu mult consumul intern. Brînza era aproape singurul produs de export pe care Ţările de Jos îl fabricau ele însele. Importanţa comercială ce-i era astfel conferită contribuise la perfecţionarea procedeelor de fabricaţie. Unele varietăţi, ca de pildă brînza de Texel ori cea de Gouda, erau foarte căutate. Brînza de Leiden era condimentată cu chimen. Cînd se învechea, brînza de Edam era la fel de bună ca parmezanul.

În schimb, pîinea din Ţările de Jos, regiune săracă în cereale, era, după cum declară toţi francezii, fără excepţie,

imposibil de mîncat[9]. Neagră, moale, cleioasă, vîrtoasă, căzînd greu la stomac, pîinea obişnuită se prepara din făină de secară, de orz, de hrişcă, de ovăz sau chiar de bob. Pîinea de grîu, foarte scumpă, era considerată un fel de prăjitură, din care se gusta duminica, ori în zilele de sărbătoare, dar pe care numai bogătaşii îşi puteau permite să o aibă zilnic pe masă. Drept care brutarii, pricepuţi, după cîte se vede, în a exploata mentalitatea populară, înmulţeau sortimentele de pîine specială, dînd frîu liber fanteziei pentru găsirea unor noi compoziţii şi a unor forme variate. În plus, cu prilejul unor sărbători religioase cum ar fi Crăciunul, Boboteaza, Paştele, Rusaliile, sau chiar — cel puţin în unele localităţi — cu ocazia chermesei, anumite tradiţii ce dăinuiau de multă vreme impuneau consumarea unor specialităţi de pîine care aveau la origine, probabil, o valoare simbolică. Nenumărate regulamente corporative precizau aspectul, compoziţia, greutatea, preţul extrem de abundentelor produse de panificaţie, instituind totodată şi un control sever asupra lor.

Neerlandezii erau cei mai mari consumatori de legume din Europa acelei epoci. Prin natura solului, cîmpiile lor se pretau la culturile de zarzavat, prea puţin diversificate, e adevărat, dar în măsură să joace un rol fundamental în economia agricolă a ţării. Mazărea, fasolea, varza albă, morcovii, napii, guliile, castraveţii constituiau, împreună cu produsele lactate, baza alimentaţiei oamenilor de rînd, pe cînd de pe masa celor avuţi nu lipseau niciodată varza creaţă, conopida, rădăcinile de salsifi. Anghinarea, sparanghelul din Zeeland şi din Olanda, apreciate în lumea întreagă, erau exportate în Anglia. Haşma era întrebuinţată drept condiment. În schimb cartofii, introduşi de Clusius, încă de la sfîrşitul veacului al XVI-lea, în colecţia de plante a grădinii botanice din Leiden, erau consideraţi otrăvitori ; cîţiva bogătaşi amatori cultivau cartofi şi roşii în grădinile lor, cu titlu de plante ornamentale...

Oraşele erau pline de vînzători de zarzavaturi : la piaţă se îngrămădeau ţăranii ; pe străzi treceau numeroşi ne-

gustori ambulanţi, împingîndu-şi căruciorul ori ducînd în spinare coşuri ; sub copertinele caselor, prăvăliaşii îşi vindeau marfa agitîndu-se printre grămezile de varză şi funiile de ceapă. Zarzavagiii vindeau şi fructe, alimente care nu erau totdeauna consumate crude ; în special prunele erau adesea gătite cu legume : ciorbă de mazăre cu prune, condimentată cu ghimbir ; fasole albă cu sirop de prune ; friptură de porc cu prune şi cu stafide ; carne de oaie cu prune şi cu mentă ; tocătură de carne cu prune, cu struguri şi cu melasă ; limbă de viţel tocată, cu garnitură de mere verzi... Se făceau şi dulceţuri, pregătite uneori după reţete complicate şi ciudate : fructe cu albuş de ou, muiate în apă de ploaie ; dulceaţă de nuci.

Ouăle intră în compoziţia majorităţii dulciurilor, mai cu seamă a numeroaselor feluri de clătite, prăjitură mult apreciată de toţi neerlandezii. Gospodina prăjeşte ouăle în untdelemn, şi numai rareori în unt. „Oul prăjit, bucuria săracului“, spune un proverb [10]. În Olanda şi în Gelderland există mari crescătorii de păsări şi ouăle se numără printre produsele alimentare cele mai ieftine.

Peştele completează acest regim esenţialmente vegetarian. Se consumă peşte marin şi peşte de apă dulce, peşte proaspăt, afumat ori sărat, peşte fript ori fiert, cu sau fără sos. Crap, plătică, babuşcă, peşte mediteranean, specii variate care se numără cu zecile. Scrumbia e considerată simbol naţional. La sfîrşitul primăverii, cînd se încheie pescuitul anual, timp de cîteva săptămîni se savurează fileul de scrumbie crud. Mai tîrziu, în toiul verii, se mănîncă scrumbii afumate. Morunul uscat sau sărat se consumă aproape la fel de mult. „Fructele de mare“, crabii, scoicile, stridiile se mănîncă fierte ori fripte, acoperite de un strat gros de sos dulce.

Carnea este rar întrebuinţată. Oamenii de rînd nu mănîncă în general decît o dată pe săptămînă carne ; în luna noiembrie însă, cînd are loc tradiţionala „tăiere a vitelor“ despre care va fi vorba într-unul din capitolele următoare, acest aliment e consumat mai des şi în cantităţi

ceva mai însemnate. Dar chiar şi puţina carne folosită în alimentaţie — vacă, oaie sau porc — nu este nici ea totdeauna proaspătă : o parte din populaţia ţării nu cunoaşte decît carnea sărată sau afumată. Dacă o familie are la masă carne proaspătă, de două ori din trei aceasta se prezintă sub formă de tocătură. Cît despre păsări ori vînat, numai ţăranii sau nobilii mănîncă aşa ceva.

Olanda nu are apă potabilă în stare naturală. Se înfiinţează staţii-cisternă, se sapă puţuri ; în disperare de cauză, se ia apă din canal. Iată de ce oamenii beau foarte puţină apă. Chiar şi cei mai săraci au o adevărată repulsie faţă de ea. Ei o folosesc cel mult pentru a îndoi un alt lichid, laptele sau berea. Aceasta din urmă este băutura naţională a neerlandezilor. Pentru marea majoritate a populaţiei, ea va continua dealtfel să fie singura băutură consumată, chiar şi atunci cînd vinul va fi cîştigat favoarea celor bogaţi. Berea se bea la toate mesele din zi, ca şi între mese, acasă, în familie, ca şi la cîrciumă. Există două feluri de bere : berea „simplă" şi berea „dublă", numele acestea fiind date în funcţie de cantitatea de alcool pe care o conţine băutura. Berea dublă, cu un procent foarte mare de alcool, îmbată repede, iar beţia pe care o provoacă este de durată şi dispune la brutalitate. Consumul naţional de bere se ridică la o cifră enormă. Pe la 1600, numai clienţii braseriilor din Haarlem beau peste 250 000 de hectolitri [11] ! Majoritatea oraşelor au o ghildă a berarilor, dar la producţia acestora trebuie adăugată şi berea importată din Anglia şi din Germania !

Diverse dulciuri, unele obişnuite, altele mai deosebite, completează alimentaţia neerlandezilor, făcînd-o mai savuroasă, mai puţin monotonă. Spiţerii au dreptul de a vinde tot soiul de tarte : tarte cu fructe, asemănătoare celor de astăzi ; tarte cu brînză, cu peşte, cu carne, cu vin, cu marţipan. „Cofetarii" care, cel puţin în anumite oraşe, formează o ghildă diferită de ghilda brutarilor şi a fabricanţilor de biscuiţi, vînd „pateuri", sub acest nume generic fiind incluse atît pateurile propriu-zise cît şi

aproape toate celelalte produse de patiserie cunoscute azi. Ei mai prepară şi dulciuri sub formă de creme : cu lapte, cu zahăr, cu scorţişoară, cu ouă şi pătrunjel tocat, cu mere. Neerlandezilor, în special celor din provincia Olanda, le plac prăjiturile la nebunie. Pateurile — pregătite cu brînză sau cu carne de pasăre —, tartele, precum şi castanele glasate, de origine franceză, sînt dulciuri fine, pe care numai cei avuţi şi le pot procura. Oamenii de rînd consumă biscuiţi, nenumărate feluri de biscuiţi, care variază sub raportul formei şi al compoziţiei : biscuiţi cu anason, cu unt, cu slănină, cu zahăr, cu melasă, cu fructe zaharisite, cu cireşe, cu stafide... Enumerînd doar o simplă serie de mostre, Franken [12] citează nici mai mult nici mai puţin de patruzeci şi unu de sortimente.

Marţipanul se pregăteşte în casă şi nu lipseşte de pe masă în nici o zi de sărbătoare. Reţeta tradiţională recomandă să se lase o zi şi o noapte migdalele la înmuiat, după care acestea trebuie stoarse pînă iese tot uleiul din ele ; se adaugă apoi o cantitate egală de zahăr, se amestecă şi se fărîmiţează totul, se subţiază cu apă de trandafiri. Se coace pe foc, prăjitura stropindu-se cu apă de trandafiri îndulcită cu zahăr.

Vinul, rachiul se beau şi ele îndulcite cu zahăr. Atît de mult le place neerlandezilor băutura îndulcită, încît, la Bobotează, pînă şi berea se serveşte la cîrciumă pregătită în acest fel. Pentru ocazii mai deosebite, cum ar fi nunţile, se prepară un fel de vin tonic aromat, a cărui formulă poate şi ea varia : de exemplu, se poate amesteca vin de Rin îndulcit, la care s-a adăugat o cantitate mică de apă, cu scorţişoară, cu ghimbir şi cu cuişoare. O variantă simplificată a acestuia este şodoul, făcut din vin alb îndulcit cu zahăr, în care s-a pus un baton de scorţişoară.

Capitolul VII

O SEARĂ ÎN FAMILIE

Meşteşugarii, ţăranii, micii negustori îşi prelungesc ziua de muncă pînă la ora cinei. Cu timpul, burghezii înstăriţi vor lua obiceiul de a-şi încheia activitatea zilnică la sfîrşitul după-amiezii. Începînd de la prînz, poţi vedea ici-colo cîte o persoană trîndăvind, fără ocupaţie : bătrîni cărora le place să-şi facă siesta pînă spre orele trei ; femei din păturile avute ; tineri din înalta societate. Cînd îşi termină munca de fiecare zi, la o oră ce variază în funcţie de ocupaţie, neerlandezii se consacră plăcerilor vieţii sociale, plăceri care, pînă către 1670, se gustă aproape exclusiv în familie.

Marii burghezi obişnuiesc să-şi facă vizite pe la vremea gustării de după-masă. Aceasta capătă atunci mai multă importanţă : gazda oferă musafirilor peşte, friptură rece, dulciuri. Dacă timpul e potrivit pentru aşa ceva, gustarea se ia în grădină. După ce obiceiul de a servi ceai va fi devenit suficient de răspîndit, oamenii îşi vor invita bucuros prietenii să „ia ceaiul" (cu biscuiţi sau alte prăjituri), către ora două sau trei.

Pe la cinci, şase ori şapte, cînd activitatea oraşului e pe terminate şi cînd circulaţia de pe străzi şi-a domolit ritmul, burghezul pleacă de la birou, coboară din antrepozit, se întoarce din port. Odată ajuns acasă, îşi pune tichia pe cap, se îmbracă cu tradiţionalul halat şi, dacă nu e prea frig, se aşază pe banca de-afară, sub *luifel*. Curînd, soţia, fiicele lui vin să-i ţină tovărăşie. În faţa casei de alături se formează un grup asemănător. Copiii mai mici aleargă de colo colo, se strigă, dau drumul unui sabot să plutească pe apa canalului. Mama scoate în prag leagănul cu ultimul născut al familiei. Tatăl citeşte gazeta. De la o bancă la alta, bărbaţii schimbă păreri, comentînd ştirile, dezbătînd probleme de politică, deplîngînd starea de decădere în care a ajuns lumea. Înţelepciunea lor e cuprinsă în proverbe, foarte numeroase în tradiţia olandeză: „Jocul de noroc, clondirul şi fustele îi iau bărbatului minţile", „Nu-i hoţ numai cel ce-a fost prins cu mîna-n sac" [1]... Îmbrăcate în obişnuitul *huik* sau în *vlieger*, stînd cu picioarele pe cutia cu jeratic, femeile tricotează sau cîrpesc lenjeria, vorbesc despre curăţenie şi despre slujnice. Acest moment se prelungeşte pînă la căderea nopţii, cînd familia se adună la cină. Cei bogaţi, care au o grădină la marginea oraşului, se întorc acum acasă, după ce au petrecut acolo o oră sau două. La Haga, burghezii fac cîţiva paşi prin parcul Bois, admirînd echipajele elegante. Ţinuta lor nu are nimic din solemnitatea toaletei de plimbare, de vizită: bărbaţii sînt în halat, femeile în rochii comode, de interior. Din crîşmele apropiate se aude zvon de muzică...

Cînd vremea e urîtă, lumea petrece acest răstimp în „camera de zi". În jurul mesei, mama, fetele, cos ori brodează; într-un colţ, slujnica lucrează la vîrtelniţă; băieţii repară obiecte mărunte din gospodărie, fasonează vreo bucată de lemn, ţes un năvod; stînd drept pe scaun, tatăl citeşte cu glas tare din Biblie ori dintr-o carte de istorie. S-au aprins lumînările, în godin pîlpîie focul de turbă. Uneori se aud ciocănituri în uşă, anunţînd sosirea unor prieteni. Poftiţi înăuntru, aceştia intră, îşi sting felinarul.

Sînt tineri, de ambele sexe ; oamenii în vîrstă nu prea ies din casă. La Dordrecht, la Haga, printre musafiri apare o fată care ţine în mînă o căldăruşă de lemn în care se află o culegere de cîntece. E vorba mai ales de cîntece de dragoste, scrise şi ilustrate anume pentru ea de tineri din cercul ei de cunoştinţe, sau doar de stihuri adunate într-un minuscul volum tipărit. În lipsa unei astfel de „cărţi pentru domnişoare", stăpîna casei scoate din dulap *Superamiralul Olandei, Apolo printre muzele cîntului* sau, *Deliciile vieţii la mănăstirea beghinelor*, culegeri care nu lipsesc din nici un cămin neerlandez. Asemenea cărţi se numără cu sutele. Cîteodată ele sînt special destinate anumitor categorii sociale : culegeri de cîntece pentru marinari *(Carul lui Neptun)*, cîntece pentru negustori *(Noul Mercur din Amsterdam)*, cîntece pentru ţărani *(Veselul cîntăreţ de la sate)*, pentru păstori, şi chiar pentru florari [2] !

Conţinutul acestor culegeri e foarte divers. Unele se compun exclusiv din texte religioase, de un misticism uneori cam confuz ; altele cuprind numai scrieri profane. Cele mai multe strîng laolaltă atît versuri de inspiraţie religioasă cît şi versuri de inspiraţie laică, şi nu rare sînt vorbele cu dublu înţeles ori chiar expresiile de-a dreptul licenţioase. Datorită unei anumite prospeţimi, naivităţii şi, de ce nu, libertăţii de limbaj pe care o implică, în prima jumătate a secolului, această enormă producţie de cîntece se caracterizează cel puţin printr-o notă de veselie şi de spontaneitate, notă care va dispărea însă după 1650, cînd se va trece la copierea mai mult sau mai puţin izbutită a textelor şi a melodiilor franceze ori italiene.

Se cîntă în duet sau în cor, cu acompaniament de flaut, de vioară, de luth sau, în familiile burghezilor bogaţi, de spinetă ori de clavecin. Cîntecul şi muzica înveselesc astfel serile de iarnă, în casele celor înstăriţi. În general, execuţia depăşeşte binişor un nivel de interpretare mediu ; uneori ea este chiar de foarte bună calitate. Şi e firesc să fie aşa, căci, pe la mijlocul veacului, se dă o atenţie cu totul deosebită educaţiei muzicale a tinerilor. Sub influenţa

unei mode de origine engleză, a crescut numărul profesorilor de muzică dispuşi să dea lecţii particulare la domiciliu. Predînd lecţii de canto, de flaut, de clavecin, aceştia practică o meserie care e recunoscută, ca toate celelalte, cu propriul ei statut. Alături de profesori mediocri, există cîţiva excelenţi, de la care ne-a rămas şi o operă originală, sub forma caietelor de studiu compuse pentru elevii lor. Ostilă artelor în general, biserica admite muzica, ba mai mult chiar, încurajează practicarea ei. Şcolile au introdus cîntarea printre disciplinele regulamentare iar în mai multe oraşe s-au deschis cursuri publice de muzică.

În serile cînd nu se cîntă, familiile, foarte puţine la număr, care nu obişnuiesc să-şi consacre acest moment de destindere muzicii, îşi vor invita oaspeţii să ia parte la un joc de societate. Jocurile de noroc se bucură de mare trecere. Neerlandezul e un jucător pasionat ; patima jocului e atît de puternică, încît, în timp de război, el ajunge să pună pariu pînă şi pe soarta vreunei lupte care tocmai se dă undeva. Numai opoziţia bisericii şi teama de judecători mai izbutesc să înfrîneze această înclinaţie naturală : şi totuşi, în comparaţie cu moravurile înaltei societăţi din Franţa, Parival va găsi că în Ţările de Jos se joacă puţin [3]. Vechiul joc de zaruri, care nu mai era de multă vreme la modă în lumea celor avuţi, continuă să fie practicat în mod curent de oamenii de rînd, şi asta în ciuda interdicţiilor oficiale. Există chiar mai multe variante, printre care şi aşa-numitul „passe-dix“, de origine franceză. Servindu-se de un pahar în chip de cornet, participanţii dau pe rînd cu zarurile : dacă jucătorul este bărbat, el trebuie să bea imediat atîtea cupe cîte puncte a realizat ; dacă este femeie, ea are obligaţia să dea partenerilor acelaşi număr de sărutări.

Printre jocurile de zaruri se numără şi cel foarte răspîndit numit „gîsca“. Zarurile sînt dealtfel folosite şi în diferitele varietăţi de ţintar. Se joacă şi arşice. Dar se joacă mai cu seamă cărţi. Pasiunea pentru acest joc este atît de mare, încît nu există loc unde să nu fie întîlnit :

lumea bate cărțile acasă ca și la cîrciumă, în parcuri ca și pe străzi. Larga răspîndire a jocurilor de cărți îi face pe patricieni să le interzică în familiile lor, sub cuvînt că ele reprezintă o distracție vulgară și totodată un prilej de petrecere deșănțată. Predicatorii protestanți tună și fulgeră împotriva acestei pasiuni vinovate. De la înălțimea amvonului din Middelburg, Henri de Frein evocă patetic acele grupuri de jucători aplecați asupra meselor de joc: „fete tinere, împopoțonate ca niște păpuși, cu zorzoane pe cap, cu gîtul, cu ceafa goale și cu sînii dezveliți, oferind băieților spectacolul cărnii păcătoase care-i duce în ispită făcîndu-i să rătăcească pe căile inimii, printre viziuni impure, atrași de plăceri dezgustătoare în așa măsură, încît uită că într-o bună zi vor fi chemați la judecată..." [4] Pretutindeni, predicatorii se întrec în a broda pe această temă, plîngîndu-se de faptul că în unele familii pînă și după-amiaza zilei de duminică e consacrată jocului de cărți! Guvernul pune o taxă foarte mare pe cărțile de joc. Dar toate măsurile se dovedesc neputincioase.

Se cunosc circa douăzeci de feluri de jocuri de cărți: *roemsteken*-ul, preluat de francezi sub numele de *romestecq*, se joacă cu treizeci și șase de cărți, distribuite unui număr de doi pînă la șase participanți; *omberen*-ul are patruzeci de cărți ce se împart între trei jucători; mai există și faraonul și pichetul, și jocul numit *lansquenet*. Uneori pe cărțile de joc sînt desenate figuri; cele reprezentînd Moartea, Viața, Regele au valoarea cea mai mare.

Nobilii au păstrat tradiția medievală a jocului de șah, iar marea burghezie, care practica de multă vreme jocul de dame, nu-l va include printre divertismentele sale obișnuite decît pe la 1700.

După 1650, influența crescîndă a obiceiurilor franțuzești și înmulțirea cafenelelor modifică radical modul tradițional în care neerlandezii își petreceau seara. De acum înainte, cel puțin o dată sau de două ori pe săptămînă, dacă nu cumva chiar mai des, burghezul se întoarce acasă

foarte tîrziu, la ora cinei. Soţia, fiicele sale încep şi ele, la rîndul lor, să iasă în oraş, pentru a petrece acest moment de sfîrşit al zilei. Membrii mai tineri ai familiei se vor grăbi să le urmeze exemplul. Oamenii serioşi, apărători ai tradiţiilor, se arată îngrijoraţi de această mişcare generală. Hoinăreala, promiscuitatea din localurile de fumat şi cafenele fac să se clatine barierele sociale, să se năruie puterea religiei, a legilor nescrise care călăuzeau de veacuri viaţa neerlandezilor. Vechea austeritate burgheză, grija pentru economisirea riguroasă a timpului şi a banilor, conservatorismul bazat pe autoritatea absolută a bisericii, toate temeiurile forţei recunoscute a acestui popor sînt ameninţate să dispară sau să-şi piardă orice importanţă. Familia nu mai e familie, nici casa casă.

De aceea, cum se face ora zece, sunetul clopotului ca şi răpăitul tobei guarzilor de noapte amintesc fiecăruia că e timpul să se întoarcă acasă. Neerlandezilor le place să doarmă mult şi, în general, se culcă devreme. După ora zece, pe străzi nu mai circulă decît oamenii care asigură paza oraşului, răufăcătorii care se strecoară prin ungherele cele mai întunecoase şi desfrînaţii care încearcă să se ascundă cît de cît de ochii lumii. În locuinţa burghezului se stinge focul. Toţi ai casei îngenunchează pentru rugăciunea dinainte de culcare. Tatăl dă copiilor obişnuita binecuvîntare. Membrii familiei se sărută. Apoi se suflă în lumînare şi fiecare se vîră în aşternut. Întregul oraş se cufundă în somn.

Partea a treia

MODUL DE VIAȚĂ

Capitolul VIII

RELIGIA

Țările de Jos trăiau într-o atmosferă religioasă care-și punea cu putere amprenta asupra existenței naționale. Religia acestui popor sălășluia în inimi, de unde-și trăgea putere, nota Temple [1]. Puterea nu împătimirea. Înfruntările violente între membrii unor confesiuni opuse devin rare după 1620; dacă se ivesc discuții, ele nu stîrnesc animozități peste măsură de mari; dacă intervine o înțelegere, aceasta nu presupune în mod necesar o alianță. Credința neerlandezilor implică o grijă deosebită pentru formele exterioare de manifestare; total lipsită de misticism, devenind adesea tiranică, la cei mai sinceri dintre credincioși, în privința respectării stricte a tipicurilor, ea e hrănită de Biblie, al cărei stil metaforic oferă limbajului curent retorica proprie stilului bisericesc și determină uneori însuși modul de a gîndi. Se spuneau foarte multe rugăciuni: dimineața, la sculare; peste zi, înainte și după fiecare masă; la sfîrșitul zilei, înainte de culcare. Uneori, orele serii erau în întregime consacrate citirii scrierilor religioase. Dacă treceai, dimineața sau seara, pe sub ferestrele celor cucernici, îi

auzeai cîntînd psalmii. În toate împrejurările amintite, ceremonialul se desfăşura în fiecare familie sub conducerea tatălui, care prezida, ca să nu spunem oficia, ritualul. În veacul al XVII-lea religia olandeză are un caracter familial, căci familia este cadrul natural al întregii vieţi religioase, oricare ar fi esenţa acesteia. Aşa se şi explică, cel puţin într-o anumită măsură, toleranţa ce domneşte în această ţară la nivelul instituţiilor.

Mama îşi învaţă copilul să se roage, îi dă primele cunoştinţe de religie. Micuţa Anne-Marie Schuurman — care era, ce-i drept, un copil minune — ştia catehismul pe de rost la vîrsta de trei ani. Sufletul celor mici se scaldă, aşadar, în atmosfera religioasă încă înainte ca educaţia şcolară să fi început. Autorităţile au grijă ca religia să ocupe un loc central în programele de învăţămînt, chiar şi în cazul celor destinate preşcolarilor. Acestei discipline i se consacră, în principiu, după-amiaza zilei de miercuri şi dimineaţa celei de sîmbătă. Fiecare lecţie se deschide şi se încheie cu o rugăciune, dacă nu chiar cu citirea unui pasaj din Biblie. În ajunul sărbătorilor importante, copiii învaţă pe de rost întregul text al slujbei din ziua următoare. În predare, învăţătorii folosesc, în principiu, catehismul de la Heidelberg, devenit, după sinodul de la Dordrecht din 1618, instrumentul oficial al învăţămîntului religios. Fiind însă o expunere dogmatică a religiei reformate, acest catehism nu era adaptat nevoilor şcolii primare. Existau însă rezumate, care circulau în manuscris ; cîteva dintre ele au fost chiar publicate, dar în cele mai multe cazuri e vorba de lucrări prost concepute, supraîncărcate de termeni abstracţi şi de polemici inutile, care doar alterau expunerea fără a o simplifica cu adevărat. De aceea, chiar şi la mijlocul veacului, religia continua să fie predată într-un chip jalnic. Absenţei simţului pedagogic, îngustimii de spirit li se adăuga adesea neglijenţa institutorilor. La ţară, aceştia suspendau lecţiile de religie în timpul verii. În alte părţi, ele erau consacrate, din cale-afară de des, unor discuţii inutile (cum ar fi cea care urmărea să sta-

bilească dacă Eva a mușcat dintr-un măr ori dintr-o pară) sau simplei enumerări de precepte. Predicatorii nu dădeau ei înșiși lecții decît credincioșilor care se pregăteau pentru Confesiunea de credință, care acorda dreptul de a lua parte la Cină. Prima zi în care erau admiși să participe la acest act de cult reprezenta una dintre cele mai de seamă din viața neerlandezilor, căci ea marca începutul maturității, arătînd că de acum înainte bărbatul e apt să îndeplinească funcții publice iar femeia poate conduce o gospodărie.

Calvinismul neerlandez pare să fi venit din Franța. El și-a făcut mai întîi apariția în actuala Belgie, pe la mijlocul secolului al XVI-lea : acolo s-a constituit prima organizație a clericilor de cult reformat din Țările de Jos. Cel dintîi conciliu neerlandez propriu-zis a avut loc abia în 1571. În timpul războiului de independență, religia calvinistă a acționat însă ca un resort ce punea în mișcare voințele, energiile, succesul final datorîndu-i-se într-o mare măsură. Totuși, cel mai important scop al calvinismului — crearea unei teocrații — nu a putut fi realizat : libertatea politică dobîndită ca și brusca dezvoltare economică a țării s-au opus acestui ideal, subminat dealtfel și de numeroase aversiuni personale.

Pînă către 1612, patricienii, care dețineau pîrghiile de comandă ale statului, s-au arătat indiferenți, dacă nu chiar ostili față de calvinism ; ei înclinau spre o înțelegere mai liberală a credinței. Conflictul a izbucnit în 1618. Biserica reformată a făcut atunci apel la puterea laică — aceea a principelui de Orania. Triumful calvinismului a fost marcat de condamnarea lui Oldenbarnevelt. Totuși, în viața întregii generații următoare au continuat să se facă simțite mari tensiuni care au păstrat o anumită tentă socială [2] : calvinismul sever al lui Gomar își găsește adepți în special în rîndul păturilor celor mai defavorizate ale populației, în vreme ce protestantismul mai liberal al lui Arminius atrage marea burghezie. Această opoziție se manifestă de asemenea pe plan cultural și psihologic. Calvinismul neerlandez era potrivnic tendințelor fundamentale ale uma-

nismului. El cerea sobrietate în expresie, îndemna la o anumită rezervă, la o anumită neîncredere față de formele exuberante ale spontaneității, față de arta pentru artă, dacă nu chiar față de inspirație, în ceea ce are ea irațional. Nota dominantă o constituie seriozitatea, atașamentul față de tot ce este pămîntesc, simțămînt cu atît mai puternic cu cît se împletește cu cel al vremelniciei : calvinismul conservă unele trăsături specifice creștinismului medieval, iar opoziția umanistă apare ca o dovadă a modernismului.

Biserica reformată calvinistă *(Hervormde Kerk)* nu dobîndește statutul și puterea unei biserici de stat decît după „Marea Adunare" din 1651, ajungînd să fie singura religie care are lăcașuri publice de cult și dispune de un învățămînt oficial. Catehismul care se predă obligatoriu în toate școlile este cel al bisericii reformate calviniste. Preoții săi și profesorii care predau religia primesc salariu de funcționari. Dar tocmai prin aceste procedee statul îi limitează libertatea, administrînd averile bisericești, intervenind în numirea titularilor catedrelor de teologie. Biserica reformată nu are un cler propriu-zis. În vîrful ierarhiei ecleziastice se află sinodurile ; pe lîngă acestea mai există și „Consiliile bisericești" *(Kerkeraden)* laice. Ea nu a moștenit fostele proprietăți ale bisericii catolice, căci, în timpul războiului, acestea au fost aproape peste tot sechestrate de stat. La Utrecht s-a întîmplat chiar ca unele venituri să fie însușite de persoane particulare. Mănăstirile adăpostesc acum colegii, instituții administrative, spitale. De aceea, biserica își exercită puterea asupra sufletelor și asupra minților mai cu seamă prin mijloace de natură morală care, în comparație cu ceea ce se întîmplă prin alte părți în aceeași perioadă, sînt deosebit de discrete.

Începînd din 1637, biserica dispune de traducerea oficială a sfintei scripturi, „Biblia Statelor", întocmită la ordinul sinodului de la Dordrecht. Ea are și o liturghie proprie, ce se oficiază într-un templu cu pereții goi, complet lipsit de podoabele proprii luxului catolic, un templu în

care muzica însăşi nu va pătrunde decît treptat în cursul secolului şi în care întreaga asistenţă stă jos, nemişcată, cu capul acoperit, cît timp ţine slujba. Se cîntă numai psalmii ; imnurile religioase, mai apropiate de sensibilitatea populară, sînt categoric excluse. Cu ajutorul predicii, liturghia calvinistă trezeşte, adresîndu-se inteligenţei, acea emoţie pe care cultul catolic o provoacă adresîndu-se simţurilor. Ceremonia Cinei (pentru care cei ce se împărtăşesc se strîng, în picioare, în jurul unei mese anume adusă în biserică) nu se celebrează decît rareori. Partea cea mai importantă a lungilor slujbe duminicale — care durează două-trei ore — o constituie predica.

Din această epocă ne-au rămas cîteva culegeri de predici, texte rostite la anumite sărbători, în care emfaza literară se îmbină cu erudiţia şi cu pedanteria scolastică. Dar tonul general al predicatorilor neerlandezi se caracterizează mai degrabă prin familiaritate, adesea asociată vehemenţei în expunere, şi printr-o extremă simplitate a expresiei. Aşa se explică faima de care se bucurau unii dintre ei în rîndul oamenilor simpli. La Dordrecht, cînd celebrul Borstius anunţa că-şi va începe predica la ora nouă, lumea aştepta stînd la coadă în faţa bisericii de la cinci dimineaţa.

După ce se citea un pasaj din Biblie, predicatorul se urca în amvon şi făcea, pentru început, o serie de anunţuri avînd adesea caracterul cel mai profan : vînzări organizate de negustorii de pe strada respectivă, evenimente din viaţa cartierului. Venea apoi rîndul predicii. Pornind de la un text biblic, oratorul rostea o cuvîntare moralizatoare folosind un limbaj colorat, recurgînd fără teamă la calambururi, apelînd la proverbe. „Vorbele predicatorilor, remarcă Simon Stevin pe un ton glumeţ cam lipsit de respect, se lipesc de sufletul oamenilor ca scaiul de lîna oilor.“ [3]

Subiectul predicii era inspirat fie de unele aspecte ale vieţii obşteşti — cu excepţia politicii propriu-zise — fie

de purtarea concetățenilor, chiar dacă aceștia erau personalități de seamă. Fără îndoială că aparatul dogmatic al predicilor era uneori de înaltă ținută ; totuși, înclinați spre dojană, predicatorii care se adresau oamenilor de rînd condamnau, într-un mod ce apare adesea pueril în ochii noștri, toate formele de manifestare a luxului, a pasiunii pentru distracțiile de orice fel. Pe la 1640, de la înălțimea amvonului se protesta cu vehemență împotriva modei părului lung la bărbați. Scandalul a căpătat proporții atît de mari, încît sinodul de la Brille, din 1643, a fost obligat să ia în discuție problema ținutei capilare. Ilustrul Polyander i-a consacrat o savantă disertație în limba latină.

Dar mînia slujitorilor bisericii nu era stîrnită numai de astfel de lucruri frivole. Multă vreme a fost stigmatizată folosirea bijuteriilor. De-a lungul întregului veac al XVII-lea, prin intervențiile predicatorilor, prin scrierile teologilor, prin recomandările făcute de sinodurile și de Consiliile sale, Biserica reformată și-a spus permanent cuvîntul în domeniul moravurilor. Dacă dezaprobarea ei, atitudinea de blam pe care a adoptat-o în repetate rînduri par a fi avut în general un efect extrem de redus, cu excepția unui cerc limitat de credincioși, acestea au izbutit cel puțin să-i dea societății neerlandeze, pînă către 1660, un aspect de relativă austeritate. La baza condamnării formulate în anumite cazuri se afla interpretarea *ad litteram* a unor pasaje din Biblie. De pildă, erau blamate măsurile antiepidemice în numele afirmației biblice : „Dumnezeu vă va scăpa de primejdia ciumei". S-a întîmplat ca mai mulți țărani să refuze doctoriile care le erau prescrise, considerîndu-le o insultă adusă Domnului. Distracțiile de tot felul au fost și ele condamnate, în virtutea unei concepții patriarhale despre morală.

Biserica s-a arătat întotdeauna neînduplecată în atacurile sale îndreptate împotriva teatrului. Pînă și piesele școlare, jucate în colegii, stîrneau proteste. O cabală de origine ecleziastică a reușit să obțină retragerea definitivă de pe scenă, după numai două reprezentații, a admirabilei

lucrări a lui Vondel, *Lucifer*. Cîrmuirea orașelor nu împărtășea totdeauna prejudecățile membrilor consistoriului, însă necesitatea de a trăi în bună înțelegere cu Biserica o obliga uneori să pronunțe anumite interdicții, să ia măsuri vexatorii. În 1668, cînd trupa de actori a reginei Franței cere principelui de Orania permisiunea de a juca la Haga, consistoriul trimite în grabă la viitorul Wilhem al III-lea o delegație care-l roagă să refuze. Principele se opune acestei cereri. Se duc tratative și se ajunge la următoarea învoială : francezii nu vor juca nici farse, nici piese scandaloase, vor face relaș în zilele de slujbă religioasă... iar biletele de intrare vor fi vîndute cu preț dublu !

Nici dansul nu era mai bine văzut. Se întîmpla ca înaintea vreunei nunți, Consiliul bisericesc să trimită pe unul din membrii săi pentru a cere logodnicilor să renunțe, în ziua căsătoriei, la această distracție. Cînd universitatea din Franeker a angajat un profesor de dans pentru studenți, predicatorii au protestat cu atîta violență, încît Statele au trebuit să intervină direct în această problemă. În iulie 1640, sinodul Olandei meridionale a hotărît că cei vinovați de a fi participat la vreun bal sau de a se fi travestit nu vor fi admiși la ceremonia Cinei.

Pastorii critică vehement tutunul, cafeaua, argumentează împotriva persistentului obicei al sărbătorilor populare în care supraviețuiesc vestigii ale catolicismului : sfîntul Nicolae, sfîntul Martin, boboteaza, lăsata secului. Biserica face presiuni asupra autorităților municipale : în 1607, orașul Delft interzice categoric vînzarea tradiționalei turte dulci și a cofeturilor în formă de figurine cu prilejul sfîntului Nicolae, iar la Dordrecht, în 1657, este pur și simplu interzisă sărbătorirea acestei zile. Chiar și chermesele sînt privite de unii predicatori ca o execrabilă reminiscență a idolatriei papistășești, căci, la origine, toate erau sărbători ale sfinților protectori. În diverse locuri, cu cîteva zile înaintea chermesei, se rosteau predici prin care se amintea în ce păcate puteau să cadă creștinii din

pricina ei. Nici alegerea reginei lunii mai nu era considerată mai puțin suspectă.

Dacă ocupațiile din viața de toate zilele erau astfel reglementate și sancționate, cu atît mai riguros supravegheate și pedepsite erau cele de duminică. Pastorii condamnau pînă și obiceiul neerlandezilor de a ieși la cîmp, la iarbă verde, căci „sabatul nu a fost creat spre desfătarea cărnii păcătoase“ [4]. Așa se face că în Țările de Jos duminica e o zi cu adevărat sinistră. Întreaga activitate comercială este întreruptă ; nu se poate efectua nici o plată ; nici o creanță nu are valoare în această zi. Teatrele sînt închise ; străzile sînt pustii, cu excepția momentelor dinaintea slujbei religioase. Peste tot nu vezi decît oameni care se îndreaptă spre biserică : dimineața, către ora opt, apoi puțin după ora douăsprezece, trec în șiruri copiii de la școli, conduși de învățători sau de institutoarele lor, care, la întoarcere, le vor pune o serie de întrebări ca să se asigure că au ascultat cu atenție predica. La Amsterdam, porțile orașului sînt închise în timpul slujbelor. E adevărat că cei bogați, care nu manifestă adesea nici pe departe atîta zel, pleacă dis-de-dimineață spre locuința lor de la țară, de unde nu se vor înapoia decît luni, la ora de deschidere a bursei...

În ciuda presiunii pe care o exercită asupra vieții publice și particulare, corpul predicatorilor nu constituie o castă sacerdotală. În întreaga țară există aproximativ 2 000 de preoți [5]. Proveniți din medii modeste, aceștia rămîn atașați, prin moravurile și mentalitatea lor, păturilor sociale cărora le aparțin, neizbutind totdeauna să scape de sentimentul inferiorității față de clasa patricienilor. La începuturile sale, Reforma a suferit mult din cauza lipsei aproape totale de preoți care să o propovăduiască. Predicatorii și catehiștii, recrutați aproape la întîmplare, nu erau altceva decît foști călugări, mireni care arătau multă bunăvoință, dar care nu aveau deloc pregătirea necesară (unii dintre aceștia au continuat să funcționeze pe alocuri pînă către 1650). De aceea, nivelul intelectual al pastorilor a ră-

mas vreme îndelungată foarte scăzut. În 1575, cînd a luat ființă Facultatea de teologie din Leiden, au trebuit aduși profesori din străinătate. Majoritatea satelor au fost mult timp lipsite de preoți. Și aceasta întrucît studiile ce se cereau unui viitor predicator se întindeau pe o perioadă lungă și implicau cheltuieli relativ mari. Tînărul începea să învețe la „școala latină", ori lua lecții particulare de la un predicator în funcție: pentru acesta, asemenea lecții constituiau o sursă importantă de venituri și mulți predicatori primeau acasă pînă la șase, opt sau chiar zece elevi, pe care îi pregăteau în vederea intrării în facultate. La acest ultim nivel, spre a ameliora condițiile de formare a cadrelor preoțești, guvernul central a înființat la Leiden, în 1592, „Colegiul Statelor", deschis studenților săraci, hrăniți și instruiți în domeniul teologiei pe cheltuiala statului sau a orașelor. Acest „Colegiu", pe lîngă care funcționa un corp de pedagogi, a constituit un centru de învățămînt pregătitor și a devenit seminarul Bisericii reformate. Mai tîrziu, alte cîteva facultăți de teologie au luat ființă în țară. La terminarea studiilor, proaspătul predicator se înscria pe listele Consiliului bisericesc din orașul său natal și, după ce dădea un examen, căpăta de la acesta dreptul de a oficia slujba. De obicei, el oferea atunci un banchet care, la țară, se putea transforma într-o adevărată petrecere populară, obligîndu-l adesea pe nefericitul sărbătorit să facă numeroase datorii. Consiliile protestau zadarnic împotriva acestei tradiții.

Starea materială a celor mai mulți dintre predicatori era vecină cu sărăcia. Cum nu încasau nici beneficii, nici dijme, ei aparțineau categoriei micilor salariați sau celei a salariaților mijlocii. Salariul lor era fixat de Consiliul bisericesc. În satele din provincia Groningen, unde oamenii știau să socotească, salariul se calcula cu multă precizie: șapte hectolitri de secară și în jur de 75 de florini — bani gheață — pe an. În Drenthe, se întîmpla ca predicatorii să fie plătiți exclusiv în natură. Totuși, trebuiau să trăiască și ei; iar viața era grea, mai cu seamă

dacă în familie existau mai mulți copii, căci toți predicatorii erau căsătoriți. În astfel de cazuri, soția era adesea obligată să țină prăvălie, iar predicatorul însuși îndeplinea și funcția de scriitor public, dacă nu chiar de tămăduitor sau de hangiu... Numai rupînd din timpul acordat acestor indispensabile activități, care asigurau hrana lui și a familiei sale, mai putea sluji în biserică, predica și vizita bolnavii, misiuni care constituiau partea esențială a funcției sale [6]. La oraș, pe lîngă predicator, Consiliul mai plătea și un paracliser, care îl scutea pe cel dintîi de unele treburi gospodărești cum ar fi aceea de a deschide și a închide ușile bisericii, de a trage clopotele, de a întoarce ceasul cel mare, de a menține curățenia în biserică, de a scoate afară cîinii și copiii care făceau gălăgie în timpul slujbei.

Poziția socială a predicatorului nu corespundea însă stării sale materiale modeste. Onorat, tratat cu deosebit respect de autoritățile politice, el ocupa la mesele oficiale un loc mai de cinste decît al doctorului. În orașele mari, povestește abatele Sartre, îl vezi mergînd, în haina lui neagră, pe partea dreaptă și totodată cea mai ridicată a străzii, în vreme ce soția lui circulă pe partea stîngă, cea mai apropiată de canalul din mijloc [7]. Într-o țară în care de obicei lucrurile se petrec invers, aceasta este dovada de netăgăduit a unui adevărat privilegiu.

Urmașii refugiaților protestanți veniți în secolul al XVI-lea din Hainaut și din Flandra franceză continuau să rămînă strîns uniți în jurul puternicei „Biserici valone". Originalitatea acesteia, pe care nici un conflict de dogmă nu o despărțea de Biserica reformată, consta în tradiția liturgică, slujba fiind oficiată aici în limba franceză. Pastorii erau cel mai adesea francezi, belgieni sau elvețieni. Între 1606 și 1699, Biserica valonă a întreținut la Leiden un colegiu ; copie fidelă a „Colegiului Statelor", acesta era destinat bursierilor care erau trimiși apoi la Facultatea de teologie. Beneficiind și de influența modei, Biserica valonă și-a recrutat un număr de credincioși din rîndurile patriciatului, ai cărui membri candidau bucuros la diverse

funcții în cadrul organelor ei de conducere : colegiul Bătrînilor și colegiul Diaconilor.

În afara acestor două Biserici oficiale, numeroase secte reformate minoritare viețuiau și își desfășurau activitatea, favorizate de un regim extrem de tolerant. Ignorați de stat, întreținînd pe cheltuiala lor preoții și localurile de întrunire, neavînd dreptul de a lua parte la conducerea treburilor obștești, acești eretici se bucurau, cel puțin în viața particulară, de o libertate religioasă absolută. Dacă un grup oarecare dorea să țină întruniri publice, să angajeze un pastor sau un profesor, adresa o cerere municipalității care, după ce se asigura că nimic din noua credință nu contravenea constituției, acorda libertatea practicării cultului respectiv în schimbul achitării unei taxe. În unele locuri, această libertate era limitată prin interdicția de a construi biserici propriu-zise. În plus, conducerea administrativă pretindea ca delegații săi să aibă acces la toate întrunirile. Jurisprudența aceasta avea drept rezultat înmulțirea exagerată a comunităților religioase, fapt care-i uimea pe străini și care contribuia în mare măsură la crearea reputației de liberalism a regimului politic neerlandez.

Remontranții, proveniți din partidul calvinist liberal al lui Arminius și excluși din sînul Bisericii reformate de sinodul de la Dordrecht, au întîmpinat mari greutăți la început. Persecuțiile cărora le-au fost supuși în anii 1620—1621 avuseseră la bază motive politice ascunse. Apoi situația se stabilizase și, după cum remarcă Temple, arminienii formau mai degrabă un partid în cadrul statului decît o sectă în sînul Bisericii [8]. Pe la 1660, unii remonstranți vor ocupa chiar, ici-colo, cîte o funcție importantă la nivelul municipalității.

Anabaptiștii și menoniții — două ramuri ale uneia și aceleiași tulpini — își aveau originea într-un lung și sîngeros șir de martirii. Numărînd mulți adepți în rîndul oamenilor simpli și al marinarilor, constituind o adevărată forță în Friesland și în Olanda septentrională, anabaptiștii

se distingeau printr-o puternică conştiinţă colectivă. Toleranţi, respingînd violenţa sub orice formă, evitînd excesele interpretării literale a textelor sacre, ei purtau în chip de emblemă costumul complet negru, alcătuit dintr-o haină lungă, o pereche de pantaloni largi cu franjuri şi o pălărie rotundă, înaltă, de catifea.

Grupuri mai mult sau mai puţin eretice, cum sînt acei colegianţi din Rijnsburg, în secta cărora orice credincios poate oficia cînd sfîntul duh pogoară asupra lui, îşi găsesc pretutindeni adăpost, la oraş — în case care nu se deosebesc prin nimic de locuinţele obişnuite — sau în incinta unor ferme izolate ori în castele ai căror stăpîni sînt oameni foarte primitori. Ţara întreagă e cuprinsă de o puternică efervescenţă religioasă. Chiar şi acele asociaţii, multe la număr, care-i adună laolaltă, la intervale regulate, pe credincioşii şi pe credincioasele Bisericii reformate sau ai sectelor, alunecă uşor spre un fel de iluminism *. Adunărilor li se dă numele de „exerciţii“ : la aceste întîlniri se citeşte Biblia, se comentează ultima predică sau vreo scriere religioasă. Uneori, la „exerciţiu“ iau parte tineri de ambele sexe care încearcă să citească, sub îndrumarea unui profesor, texte în limbile biblice : latina, greaca, ebraica. Discuţia capătă adesea un caracter polemic. Cîteodată „exerciţiile“ sînt frecventate de „pietişti“, a căror reputaţie în rîndul publicului e mai degrabă proastă ; e vorba de mistici naivi sau inculţi, desemnaţi prin tot soiul de porecle dispreţuitoare, care folosesc un jargon compus din apelative mieroase : „frăţior“, „surioară“, „sufleţelul meu“. Aceştia deschid Biblia, citesc cîteva versete, apoi se lasă în voia harului lor profetic de a interpreta sfînta scriptură, fac proorociri, intră în transă. Autorii lor de căpătîi sînt Thomas de Kempis, Bunyan, Omius. Teologi ca Brakel, Hellebroeck, îi condamnă. Iluminismul, deşi are un caracter excepţional, renaşte fără încetare. Rînd pe rînd, oraşele Amsterdam şi Franeker îi oferă găzduire franţuzoaicei An-

* Doctrină a unor mistici vizionari. (N. tr.)

loinette Bourignon, denigratoare a oricărui cult exterior. În 1625 este denunțată la Haarlem înțelegerea secretă dintre rozicrucieștii din Franța și cei din Olanda. La Leiden, Nicolas Barnaud cerea unirea teozofilor cu adepții cabalei pentru descoperirea remediului universal...

În 1672 [9], un ofițer francez evalua la o treime din totalul populației neerlandeze numărul credincioșilor reformați ; protestanții eterodocși reprezentau o altă treime ; ultima treime o constituiau catolicii.

Situația acestora din urmă era cu totul specială. După ce, pînă către sfîrșitul veacului al XVI-lea, catolicismul fusese numeric majoritar [10], el își vede ierarhia abolită și bunurile Bisericii confiscate, chiar în momentul în care Contrareforma începea acțiunea de epurare internă. Încă din 1592, fostele episcopate sînt înlocuite de un vicariat apostolic al Țărilor de Jos. Victoria repurtată de calviniștii rigoriști în 1618, precum și venirea la putere a patricienilor au frînat însă acel impuls care ar fi putut însemna o renaștere a catolicismului. S-a instituit obiceiul de a-i îndepărta pe catolici din funcțiile importante. Cum pentru a deveni dascăl de școală, candidatul trebuia să depună jurămîntul de credință reformată, această meserie le era automat interzisă. Liturghia catolică era permisă numai în cadru intim : bisericile se ascundeau în locuințe particulare, al căror interior era uneori în întregime refăcut în acest scop, clădirile fiind complet golite, de la primul etaj pînă la mansardă. În alte locuri, comercianții bogați ori proprietarii unor castele instalau o capelă în locuința lor. Privite din exterior, nimic nu trăda prezența acestor lăcașuri de cult. Totuși ele nu erau clandestine. Se auzeau clar vocile coriștilor, muzica executată la orgă. Casa-biserică era uneori proprietatea preotului catolic care oficia, ori proprietatea unui grup de credincioși cu dare de mînă ; se întîmpla chiar ca ea să fie închiriată de la vreun proprietar protestant. Întreținerea era asigurată de enoriașe cărora un privilegiu acordat de papă le dădea dreptul de a sluji liturghia. Așa se face că în Amsterdam, pe la 1700, existau

douăzeci de parohii. Cîrmuirile locale nu se amestecau. Ele se mulțumeau să interzică manifestațiile publice de tipul întrunirilor, al procesiunilor... și să fixeze o taxă de cult, individuală sau familială, destul de mare. Regulamentele poliției limitau numărul persoanelor autorizate să asiste la slujbă, dar acest număr era deseori depășit. Și autoritățile și credincioșii se arătau însă complezenți: preotul îi adresa „salutări respectuoase“ guvernatorului iar acesta trecea din cînd în cînd să încaseze amenda legală.

Din punct de vedere material, clerul depindea în întregime de generozitatea credincioșilor, de care era dealtfel strîns legat. La oraș, preoții se distingeau prin uniforma pe care o purtau : haină neagră, cravată, baston și perucă bogată. Iezuiții, a căror activitate era interzisă în provincia Olanda, erau tolerați la Utrecht, unde oficiau în cadrul mai multor parohii. Pe la mijlocul veacului, doi călugări carmeliți francezi au întreprins, nestînjeniți de nimeni, o călătorie în calitate de misionari la Leiden și la Haga. Nu e mai puțin adevărat că, în aceeași perioadă, o serie de răspopiți francezi au fost primiți cu multă bunăvoință în sînul Bisericii reformate, care le-a acordat ajutor material și moral ; așa s-a întîmplat în 1648 cu ex-iezuitul Pierre Jarrige.

În „Țara Statelor Generale“, catolicii constituiau o importantă majoritate : în pofida interdicțiilor guvernamentale, țăranii din regiunea de frontieră își trimiteau copiii la școală în Belgia, pentru a evita contactul cu învățătorii reformați. În Provinciile Unite, catolicii erau mai numeroși la sate și mai puțin numeroși la orașe. Bine organizați însă, bucurîndu-se de o libertate economică deplină, ei se împăcau cu condiția lor de cetățeni de categoria a doua ai țării și făceau dovada unei desăvîrșite loialități față de ocîrmuire. De aceea nici nu se manifestau tensiuni de natură politică în rîndurile populației. Cît privește atitudinea generală față de papistași, aceasta diferea de la un loc la altul : stare de spirit ostilă la Leiden dar binevoitoare la Rotterdam [11].

Catolicii erau răspîndiţi în toate mediile sociale. Un grup numeros trăia şi muncea printre lucrătorii textilişti din Leiden. Unele familii nobile, cum era familia van Forest, la care a locuit Descartes, rămăseseră catolice. Chiar şi un preot ca Jan-Albert Ban va fi admis, în calitatea sa de compozitor, în cercul relativ închis de la Muiden. Vondel s-a convertit la catolicism. Pe la 1650, 6% din totalul librăriilor şi al editurilor din Amsterdam se aflau în mîinile catolicilor. Între 1646 şi 1690, aceste edituri au tipărit de patru ori Biblia sub forma textului Vulgatei [12].

Ici şi colo (de pildă, chiar în centrul oraşului Amsterdam) continuau să se menţină intacte proprietăţi mănăstireşti ale călugăriţelor beghine : împrejmuiri ce ascundeau un şir de căsuţe construite în jurul unei biserici, fiecare căsuţă fiind locuită de una sau mai multe călugăriţe. Acestea păstrau celibatul, îşi consacrau timpul rugăciunilor şi muncii manuale şi îşi acopereau faţa cu un văl negru cînd ieşeau în oraş. Mănăstirea avea o stareţă care se îngrijea de închiderea porţii de acces în fiecare seară, la ora nouă. Întorcîndu-se odată din oraş cam tîrziu, un protestant care cumpărase, pe la sfîrşitul secolului, o casă aflată în incinta mănăstirii beghinelor din Amsterdam, a găsit poarta încuiată, fapt pentru care a intentat proces stareţei. Proprietarul a pierdut însă procesul...

La Amsterdam exista şi o biserică de rit armenesc, pe care o frecventau creştinii din colonia orientală, acestora adăugîndu-li-se uneori şi catolici olandezi. Un călugăr de la mănăstirea sfîntul Vasile slujea aici în calitate de paroh. Găsindu-l într-o zi beat mort, credincioşii i-au interzis, cu de la ei putere, să mai oficieze timp de trei luni, perioadă în care au asistat la slujba religioasă de la biserica de rit catolic...

La sfîrşitul veacului, oraşul Amsterdam număra mai mult de douăzeci de mii de izraeliţi. Colonii evreieşti, cu o populaţie mai redusă, existau şi la Haga, Rotterdam precum şi în alte cîteva oraşe. Situaţia morală şi socială a acestor grupuri nu era peste tot aceeaşi. Neavînd acces la

funcțiile publice și neputînd intra nici în ghilde, evreii se îndeletniceau în special cu comerțul. În cazul în care, așa cum s-a întîmplat la Amsterdam, unii dintre ei reușeau pe această cale să facă avere și să-și creeze o situație strălucită, prestigiul, dacă nu chiar influența de care ajungeau să se bucure puteau deveni considerabile. Totuși, populația izraelită nu era unită : în sînul ei se înfruntau două clanuri, deosebite atît prin originea lor geografică cît și prin data intrării în comunitatea neerlandeză. Evreii sefardiți, portughezi și spanioli, primiți într-un spirit de toleranță și de generozitate la sfîrșitul secolului al XVI-lea, erau pe cale de a se impune la Amsterdam, în jurul anului 1600, în cîteva dintre ramurile importante ale comerțului exterior. Puterea lor a devenit atît de mare, încît, în 1612, au izbutit să construiască o impunătoare sinagogă, fără aprobarea autorităților... cărora nu le-a mai rămas decît să se încline în fața faptului împlinit. Ceva mai tîrziu, au sosit în Țările de Jos evrei germani, oameni foarte săraci care se mîndreau inutil cu o tradiție religioasă mai veche decît a celorlalți, după cum pretindeau ei, și care trăiau, fără a avea vreun contact cu aceștia, într-o stare vecină cu mizeria.

Populația evreiască din Amsterdam era concentrată într-un singur cartier al orașului, care nu avea totuși deloc aspectul unui ghetou. Dacă pe străzi se vorbea curent în idiș, în iudeo-spaniolă ori în portugheză, în schimb, printre dughenele puchinoase ale micilor meșteșugari și ale vînzătorilor la mîna a doua, se ridicau numeroase case foarte frumoase, care trădau opulența. În fața turnului Montelbaan se înălța marea sinagogă, construită după modelul și respectînd proporțiile templului lui Solomon, așa cum fusese el reconstituit în localitatea León : o clădire înaltă, dreptunghiulară, cu triplu naos, avînd de jur împrejur șiruri de bănci. Sîmbăta, începînd de la ora opt dimineața, cîte cinci-șase mii de persoane se înghesuiau pe aceste bănci pentru a asculta slujba care se oficia în zilele de sabat. În fiecare seară, către ora șase, evreii evlavioși se

adunau tot aici pentru rugăciune. Comunitatea „germanilor" avea propria ei sinagogă, mai mică și mai sărăcăcioasă, dar care o imita în construcție pe cea mare. Sub protecția acestor lăcașuri de cult își desfășurau activitatea școlile rabinice, unde copiii învățau legea lui Moise, liturghia și cîntul. În alte orașe, colonia evreiască nu era atît de net și categoric împărțită. La Rotterdam, ea datora totul influenței și averii extrem de bogatului Abraham de Pinto : acesta instalase sinagoga mai întîi în podul propriei sale case, apoi o mutase într-o casă închiriată anume pentru asta ; tot el înființase și școala, pe care o adăpostise în locuința sa ; de Pinto oferea de asemenea găzduire elevilor și ținea în pensiune pe marele rabin.

În aceste condiții, moralmente favorabile, se dezvolta o intensă viață culturală evreiască. Oameni ca Grotius sau van Baerle întrețineau relații fructuoase cu rabinii din Amsterdam. Unul dintre aceștia, pe nume Menasseh ben Israel, mare cărturar, scriitor și întemeietor al primei tipografii ebraice din Țările de Jos, era destul de apropiat spiritualicește de unii teologi reformați. Cîțiva evrei au colaborat cu protestantul Surenhuys la traducerea în limba latină a unei părți din Talmud... În schimb, nu trebuie exagerată importanța coloniei evreiești în economia neerlandeză a secolului de aur. În 1631, printre cei 1 500 de mari contribuabili din Amsterdam nu figurează decît șase negustori izraeliți.

Pe la mijlocul veacului, la Haga existau, alături de bisericile oficiale, o biserică a remonstranților, o alta a luteranilor, trei biserici catolice și trei sinagogi. Această diversitate oferea o imagine izbitoare a toleranței religioase care domnea aici. Totuși, în sînul fiecărei comunități, autoritățile ecleziastice pedepseau fără cruțare pe aceia pe care-i considerau oi rătăcite. Rembrandt a fost chemat în fața Consiliului bisericesc pentru că, văduv fiind, trăise ca soț și soție cu servitoarea sa, iar acesteia i s-a luat dreptul la împărtășanie. Comunitatea evreiască din Amsterdam l-a expulzat din rîndurile ei pe Spinoza. Nici formele

agresive de manifestare a necredinței nu erau tolerate: în 1642, Francisc van den Meurs a fost azvîrlit în închisoare la Amsterdam, pentru că nega nemurirea sufletului și esența divină a lui Isus Cristos. Nu e însă mai puțin adevărat că, după șapte luni de detenție, a fost repus în libertate.

În această țară, în care domnea o puternică mentalitate religioasă, se disting o serie de personalități — nobili, savanți, scriitori — cărora li se dă numele de „libertini". Termenul e vag, „libertinii" nu au avut niciodată o doctrină, o dogmă propriu-zisă. Evantaiul lor spiritual este extrem de larg, incluzînd atitudini foarte diferite, care merg de la scepticismul filozofic pînă la refuzul sentimental al intoleranței de orice fel. Libertinii (acesta fiind singurul criteriu comun de categorisire) reprezintă, în raport cu biserica, opoziția umanistă. Sub forma criticii raționale sau sub forma unei simple deprinderi afective, aceasta se manifestă de fapt atît în sînul bisericii cît și în afara ei, situîndu-se mai mult sau mai puțin în tradiția gîndirii lui Erasmus. Dar opoziția umanistă rămîne apanajul unei minorități restrînse, ce se dovedește neputincioasă față de evoluția colectivă care, odată cu apropierea sfîrșitului de veac, conferă un caracter mai inflexibil structurilor sociale și accentuează rigiditatea spiritelor.

Capitolul IX

COPIII

În casa unui burghez înstărit se aşteaptă venirea pe lume a unui copil. Cu cîteva luni în urmă, tînăra soţie se plînsese în repetate rînduri de o stare de indispoziţie. Cei din jur arseseră în faţa ei un căpeţel de sfoară : din pricina mirosului, femeii i se făcuse rău, semn incontestabil că era însărcinată. Începînd din luna a şaptea, vreme de şase săptămîni, viitoarea mamă a ţinut post. Acum stă întinsă în patul conjugal ; prin ferestrele înguste, mascate de draperiile lăsate, pătrunde o lumină slabă. În mijlocul camerei stă gata pregătit şezlongul în care va avea loc naşterea. Celelalte piese de mobilier absolut necesare sînt şi ele pregătite pentru eveniment. Dispozitivul de lemn sau de răchită pe care se întinde rufăria la încălzit se află în spatele paravanului care concentrează asupra lui căldura răspîndită de şemineu. Sau poate se află acolo o lădiţă împodobită, eventual, cu ţesături scumpe. Leagănul, lucrat fie din lemn sau din răchită, în formă de barcă şi pe jumătate închis de un mic baldachin, este aşezat pe două suporturi rotunjite care permit să i se imprime o mişcare de balans ; o cuvertură de satin, brodată pe margini, aco-

peră așternutul din leagăn. În coșulețele înșiruite la piciorul patului e pusă lenjeria pentru copilul așteptat : într-o parte, somptuosul costum de botez ; în cealaltă, hăinuțele și schimburile de toată ziua. Diverse obiecte sînt aranjate pe mobile, pe șemineu : cupe, oale, cutia cu mirodenii, ceașca pentru terci cu lingurița respectivă, bolul de supă. Din cînd în cînd intră cîte o vecină, care verifică dintr-o privire dacă totul e în ordine. Acest du-te-vino provoacă în casă o agitație extraordinară. La prînz sau seara, cîteva cumetre vin să ia masa împreună cu membrii familiei. Nimeni nu se grăbește să meargă la culcare ; lumea bea, mănîncă prăjituri.

De mai multe luni, toate femeile din cartier iau parte, alături de întreaga familie, la pregătirea marelui eveniment. De cum apar primele dureri, unele dau fuga să cheme moașa, altele trec pe rînd pe la bunici, pe la unchi și pe la veri, respectînd cu strictețe ierarhia gradelor de rudenie, pentru a-i invita la sărbătorirea noului născut : o mică întîrziere, o greșeală în ordinea întîietăților sînt suficiente pentru a isca certuri nesfîrșite între neamuri.

În jurul celei care naște, membrii familiei au grijă ca lumînările să ardă cu o flacără albăstruie, semn că nici un duh rău nu dă tîrcoale prin preajmă. Imediat după naștere, placenta e îngropată undeva în curte. Copilul s-a născut. Moașa îl învelește într-un scutec cald și îl înfățișează bunicii sau nașei sale, cu care prilej capătă un bacșiș. Îi dă apoi îngrijiri lehuzei, înfașă noul născut și îl pune în brațele tatălui, rostind tradiționalele cuvinte : „Iată-vă pruncul. Domnul să vă dăruiască multă fericire prin acest copil sau să-l cheme curînd înapoi la el". Urări pentru care femeia primește al doilea bacșiș.

Îndată ce a venit pe lume, noul născut intră în viața socială. Neamurile și vecinii îl înconjoară, mirîndu-se cît e de frumos și de voinic, întrecîndu-se în a preciza cu cine seamănă. În vremea aceasta, ajutoarea moașei a preparat șodoul, mestecînd în el cu un baton lung de scorțișoară, împodobit cu panglici. Culoarea acestora și lungimea

batonului diferă în funcţie de sexul copilului. Tatăl şi-a pus pe cap o bonetă de satin cu picouri, garnisită cu pene, care arată că cel ce-o poartă este soţul unei lehuze. În timp ce soţia încearcă să recapete puteri mîncînd pîine cu unt şi brînză de oi, într-o cameră alăturată, care începe să se umple de musafiri, se potriveşte la gust şodoul, mestecîndu-se mereu în el, adăugîndu-i-se zahăr sau mirodenii. Uneori, în loc de şodou se bea rachiu, alături de care se servesc praline. Oamenii de rînd se mulţumesc cu rachiu de ienupăr îndulcit. Sărbătorirea se încheie într-o atmosferă destul de zgomotoasă. Biserica a reuşit să distrugă vechea tradiţie a banchetelor prilejuite de naşterea copiilor. În înalta societate se organizează totuşi, pentru copiii din vecini, o mică petrecere, chiar în ziua în care a avut loc evenimentul sau la scurt timp după aceea : li se arată noul născut, explicîndu-li-se că acesta a fost găsit sub un palmier sau între frunzele unei verze, dacă este băiat, ori într-o tufă de rozmarin, dacă e fată, li se oferă fursecuri tradiţionale în formă de cerc sau de corn.

Dacă, din nefericire, tînăra mamă nu a supravieţuit naşterii, această zi de bucurie devine zi de priveghi. Moarta este întinsă pe pat, iar pruncul e aşezat în braţele ei.

Imediat ce copilul a venit pe lume, la Amsterdam, la Haarlem, la Dordrecht, precum şi în alte cîteva oraşe, se agaţă la poartă o plăcuţă de lemn îmbrăcată în mătase roşie şi garnisită cu dantelă pe margini. Cînd noul născut este de sex feminin, în mijlocul plăcuţei se lipeşte un dreptunghi de hîrtie albă. Această tăbliţă este o adevărată bijuterie de familie, pe care adesea oamenii şi-o procură chiar de la căsătorie. Dacă în familia cuiva s-au născut gemeni, se agaţă două plăcuţe ; dacă pruncul a murit, mătasea nu mai e roşie, ci neagră. Unii oameni înstăriţi folosesc două plăcuţe, dintre care una peste săptămînă iar cealaltă duminica. Cîteodată se utilizează chiar trei astfel de „anunţuri", cel mai modest fiind expus pe vreme ploioasă. Familiile mai nevoiaşe înlocuiesc mătasea cu pînză. La ţară, acelaşi efect simbolic e obţinut cu ajutorul unor

ramuri prinse de clanţa uşii. În alte părţi se recurge la coşuleţe de flori sau chiar la scoici. Toate acestea îndeplinesc exact funcţia unui ferpar. Trecătorii se opresc să le cerceteze îndeaproape ; vecinii se strîng şi le comentează. Se întîmplă ca ajutoarea moaşei să fie anume trimisă prin cartier pentru a trage cu urechea la aceste conversaţii şi a raporta apoi cele auzite membrilor familiei...

În ziua în care a avut loc naşterea, moaşa a domnit, autoritară, asupra întregii case. Superstiţioasă, dar sigură de ea, această practiciană respectată de cliente se bucură de o încredere de care îi este foarte uşor să abuzeze. Faptul că a asistat-o la naştere pe soţia unui regent ori a unui burghez bogat îi conferă o putere reală asupra oamenilor simpli pe care îi frecventează de obicei. Pînă şi doctorii o respectă, se tem de ea. Îmbinînd unele rudimente de medicină cu obscure tradiţii rurale, moaşa cunoaşte o serie de reţete în care clientela are multă încredere ; se întîmplă adesea ca ei să i se ceară mai întîi părerea, în caz de boală. Pe plan social, ea beneficiază de privilegii importante. În numeroase localităţi, este scutită de taxele pe bere, ceai, cafea şi chiar pe rachiu. Cîrmuirile locale consideră că funcţiile moaşei sînt deosebit de însemnate. Toate oraşele, precum şi unele sate angajează moaşe în slujba localităţii respective : practicienele care şi-au creat un renume în ţinut sînt asaltate de oferte. Cea care acceptă oferta administraţiei locale depune jurămîntul de credinţă faţă de autoritatea în serviciul căreia a intrat. În schimb aceasta îi asigură un salariu regulat şi locuinţă gratuită într-o casă cu firmă : un prunc în mijlocul unei cruci, înconjurat de o frază biblică. Cînd, la bătrîneţe, moaşa se va retrage din activitate, administraţia locală îi va da o căsuţă în care să-şi sfîrşească liniştită zilele.

De-a lungul primelor săptămîni de viaţă ale copilului se organizează diverse petreceri şi ceremonii. Potrivit unei vechi tradiţii, cea de-a doua zi de la naştere este consacrată unei mari recepţii. Tatăl îşi pune atunci pentru ultima oară boneta cu pene ; înveşmîntată cu cele mai frumoase straie

ale ei, moaşa prezintă oficial invitaţilor copilul îmbrăcat în rochia de ceremonie, care este adesea de culoare închisă, grena sau verde, şi e împodobită cu numeroase broderii. În familiile cu dare de mînă se oferă un banchet. Oamenii mai modeşti pun pe masă doar o gustare. Sporovăiala nu mai conteneşte, cumetrele povestind, fără să omită nici unul din amănuntele de rigoare, cum a decurs naşterea sărbătoritului.

Biserica dorea ca botezul să aibă loc la cît mai scurt timp după naştere. Oamenii de rînd îl făceau într-adevăr aproape imediat după acest eveniment. În familiile din marea burghezie, se aştepta pînă cînd mama putea să iasă din casă. Ceremonia se desfăşura la biserică, în general după-amiaza, înainte ori după predică, niciodată fără această parte a slujbei religioase. Prezenţa tatălui era obligatorie, ca şi cea a martorilor, a fraţilor şi a surorilor noului născut, dacă aceştia ţineau de Biserica reformată. Toată asistenţa era îmbrăcată în haine de sărbătoare. Cine nu-şi putea face un costum ori o rochie special pentru asemenea ocazii scotea de la păstrare hainele purtate la nuntă. Copilul era înfăşurat într-o rochie lungă, somptuoasă, la care se adăugau diverse accesorii cu valoare simbolică : scufiţa băieţilor era lucrată din şase bucăţi, cea a fetelor din trei. Dacă mama murise la naştere, întregul costum era alb, cu bordură neagră. Pentru ca micuţul să nu plîngă în timpul botezului, i se dădea să sugă un baton de zahăr muiat în lapte. În funcţie de resursele materiale de care dispunea, cortegiul se înapoia de la biserică pe jos ori în trăsură. Tatăl dădea copilului binecuvîntarea sa. Urma apoi o masă, în timpul căreia se cînta, iar la sfîrşit invitaţii prezentau darurile aduse.

Chiar în familiile celor bogaţi, numai în cazuri cu totul excepţionale se întîmpla ca mama să nu se ocupe ea însăşi de copii. Dacă, din motive medicale, era necesar să fie angajată o doică, aceasta pleca îndată după ce micuţul era înţărcat. În schimb nu rare erau cazurile cînd o bătrînă servitoare, aflată de multă vreme în slujba familiei

şi asimilată membrilor acesteia, avea grijă de copiii mai măricei. Ea îi îmbrăca, îi spăla şi, fiind depozitara unui întreg folclor pentru cei mici, le cînta cîntece de leagăn, le spunea poveşti.

Copiii erau feriţi prin toate mijloacele de contactul cu aerul de afară. Înfăşaţi atît de strîns încît nu puteau nici să-şi mişte picioruşele, înfofoliţi în scufiţe, pieptăraşe, cămăşuţe, îmbrăcaţi în plus şi într-o rochie de lînă, închişi într-o cameră cu ferestrele ferecate, erau culcaţi în leagăn cu o sticlă caldă alături şi înveliţi cu mai multe cuverturi. În ciuda recomandărilor unor medici, se foloseau în mod curent soporifice. De cum începea să stea în picioare, copilul era aşezat într-un scăunel prevăzut cu rotiţe late. Avînd forma unui trunchi de piramidă, acesta era făcut din scîndurele care încadrau strîns bustul ; dacă avea forma unei mese, copilul era menţinut în picioare, în faţa ei, de un spătar înalt. Ca să înveţe să meargă, i se fixa în jurul corpului o curea, o sfoară sau o panglică mai groasă cu ajutorul căreia era susţinut în timp ce încerca să păşească. Curînd după aceea era considerat destul de mare ca să primească prima jucărie adevărată : un cal de lemn, cioplit, vopsit, mai mult sau mai puţin inform.

Atîta vreme cît nu se ţinea încă bine pe picioare şi mersul îi era nesigur, copilul continua să poarte o îmbrăcăminte greoaie, incomodă. Un echipament de-a dreptul barbar îl proteja de loviturile prea puternice care ar fi putut avea drept rezultat vreo deformare a oaselor : scufie de piele, corset cu balene, foarte ajustat pe corp şi strîns încă şi mai mult cu ajutorul unor piese de fier şi de plumb, peste care i se punea o rochie. Începînd din 1620, se aud tot mai des proteste împotriva unui asemenea sistem de vestimentaţie, dar va fi nevoie de mai mult de un secol pentru a distruge o prejudecată atît de puternic înrădăcinată. Cum se făcea puţin mai mare, copilul trecea direct la haine croite după modelul adulţilor : ciorapi, pantaloni şi surtuc în miniatură, în cazul băieţilor, jachetă de stofă

strînsă pe talie și rochie lungă, în cazul fetelor. Nimic potrivit vîrstei lor. În unele sate, băieții purtau costum de fată pînă la vîrsta de șapte ani.

Copiii care nu merg încă la școală se joacă mai ales pe stradă. Dacă aparține unei familii înstărite, de îndată ce starea vremii îngăduie cît de cît acest lucru, copilul este trimis afară de teamă să nu murdărească cumva prin casă ; dacă familia e nevoiașă, e trimis din lipsă de spațiu. Așa se face că în orașele neerlandeze, dis-de-dimineață încep să mișune, fie pe peroanele din fața intrărilor, fie pe sub copertine, fie pe străzi, copii de trei pînă la cinci sau șase ani, din toate păturile sociale, care se joacă laolaltă, urlă, se bat. Acestora li se adaugă alții, mai mari, după-amiaza, cînd se întorc de la școală. Pe vremea aceea, educația în aer liber părea un lucru extraordinar în Europa. Obiceiul de pe aceste meleaguri îi uimește pe toți străinii, cu atît mai mult cu cît i se asociază de regulă o indisciplină și o brutalitate de care nu e om să nu se plîngă. Fără pic de respect, zeflemitori, puștii se țin pe stradă după cei care li se par ciudat îmbrăcați, dîndu-le tot felul de porecle pe care le strigă în gura mare și azvîrlind în ei cu pietre ; alteori, aruncă cu bulgări de pămînt în trecători, îi insultă. Această stare de lucruri, generalizată, ajunsese un adevărat scandal public la Zaandam, pe la 1642. Consiliul bisericesc a intervenit pe lîngă consilierii municipali. A fost repus în vigoare un vechi regulament de poliție. Totul a fost însă zadarnic. Răul își avea rădăcina în înseși relațiile dintre părinți și copii, căci cultului pentru tatăl familiei și grijii deosebite față de formulele folosite în sînul burgheziei spre a desemna pe părinți, pe frați și pe surori (se spunea : „Domnul tatăl meu", „Doamna mama mea", „Domnișoara sora mea") nu le corespundea nici pe departe o autoritate adevărată a acestora asupra celor mici. Iubiți pînă la adorație, răsfățați, copiii trăiau de fapt într-o libertate aproape completă. Dragostea exagerată a părinților era izvorul unei slăbiciuni pe care nimic n-o putea corecta. Dacă vreun oaspete străin le sugera că

ar trebui să intervină mai energic pentru a-şi dezbăra copiii de unele purtări urîte, ei îi răspundeau, blazaţi, printr-un dicton ca de pildă : „Dacă tai nasul, sluţeşti toată faţa".

Crescuţi astfel, copiii ajungeau să aibă un caracter capricios şi schimbător, să exercite asupra părinţilor o tiranie care nu-i ajuta deloc să evolueze în bine. În familiile burgheze, fetele, tratate de la egal la egal de mamele lor, deveneau adesea insuportabil de pretenţioase. „Tocmai din această îngăduinţă prea mare faţă de copii, scrie Parival..., provin, cel puţin în parte, abaterile acestora de la linia de conduită normală. E totuşi de mirare faptul că abaterile nu sînt şi mai numeroase, asta fiind poate dovada cea mai sigură că oamenii acestor locuri sînt plămădiţi dintr-un aluat bun şi au un temperament minunat." [1]
Municipalitatea avea grijă de orfanii pe care familia nu-i putea lua în sarcina ei. În oraşele mici, aceştia erau încredinţaţi unor burghezi bine cunoscuţi pentru cinstea, pentru onorabilitatea lor. În oraşele mari existau aziluri unde orfanii, ca şi copiii găsiţi, erau primiţi şi crescuţi în religia Bisericii reformate. O cameră tutelară administra averea orfanilor bogaţi ; ceilalţi învăţau diverse meserii. Principalul orfelinat din Amsterdam a găzduit pînă la 1200 de copii. Astfel de aşezăminte erau însă nişte triste locuri de şedere. Închişi împreună cu dascălii lor în camere imense, supuşi unui regim de pedepse corporale foarte dure, copiii din orfelinate au fost deseori exploataţi cu sălbăticie, munca lor istovitoare fiind prezentată ca formă de ucenicie necesară pregătirii profesionale : pentru a salva manufactura de ţesături din lînă şi mătase întemeiată la Amsterdam de hughenotul Pierre Baille, întreprindere care înregistra mari deficite, eforii azilurilor nu ezitau să dea pe mîna antreprenorului, chiar şi la sfîrşitul veacului, cîte 240 de orfani, mînă de lucru gratuită şi prea puţin revendicativă...

Vom regăsi, în capitolul următor, copilul ajuns la vîrsta şcolară şi îl vom însoţi de-a lungul întregii pe-

rioade de studii. Dar chiar şi în cursul acestor ani şi, în general, pînă în momentul în care, devenind adult, devine totodată mai puţin turbulent, părinţii şi autorităţile administrative nu sînt deloc scutite de griji şi de răspundere. În nici o altă epocă din istoria neerlandeză, viciul beţiei — îndeosebi — nu a fost atît de răspîndit ca acum în rîndul adolescenţilor, în pofida celor mai drastice măsuri poliţieneşti, periodic reînnoite. Fetele erau fără îndoială, mai cu seamă în sînul marii burghezii, strict supravegheate : ele nu ieşeau din casă decît însoţite de mamele lor, chiar şi atunci cînd se duceau la biserică. În familiile de condiţie socială mai modestă, grijile gospodăriei nu le lăsau prea multă libertate, prea mult răgaz pentru distracţii. În schimb, băieţilor, după ce şcoala ori atelierul îşi încheiau activitatea zilnică, nu le rămînea decît să se ducă acasă — şi casa era sau prea mică, sau dominată de o atmosferă prea austeră — ori pe stradă, ori la cîrciumă. Pasiunile lor juvenile se concentrau deci asupra băuturii şi a jocului de zaruri, fenomenul luînd proporţiile unei boli endemice căreia nici măcar studenţii din universităţi nu izbuteau să-i scape. Numai influenţa unui mediu familial de excepţie putea combate aceste moravuri.

Patricienii obişnuiau să-şi trimită fiii în străinătate imediat după terminarea studiilor : această călătorie îi smulgea spre binele lor din locurile de baştină şi le permitea să capete o preţioasă experienţă pentru funcţiile pe care aveau să le deţină mai tîrziu. Erau trimişi mai cu seamă în Anglia şi în Franţa, ceva mai rar în Italia. În schimb, numai tinerii ataşaţi pe lîngă vreo ambasadă aveau prilejul să cunoască Spania ori ţările scandinave.

Se pare că nu puţine au fost conflictele grave dintre părinţi şi copiii lor aflaţi la vîrsta adolescenţei. Tinerii într-adevăr „de neîmblînzit" din înalta societate ridicau, sub aspectul moravurilor, probleme de nerezolvat în faţa familiilor lor. Sau, mai precis, exista o soluţie radicală, la

care se recurgea în mod curent : nesupușii erau trimiși în Indii, „adevărat canal de evacuare, scrie Parival, în care se revarsă toate scursorile Olandei“ [2]. Nu rareori în echipajul corăbiilor care plecau spre Capul Bunei Speranțe ori spre Java se aflau și grupuri de fii rebeli angajați pe vas de tații lor, în virtutea autorității legale pe care aceștia o aveau asupra celor dintîi. În cazurile cele mai complicate, în care copilul — fiul sau fiica — părea iremediabil pervertit sufletește, tatălui îi rămînea o ultimă posibilitate : aceea de a-l vîrî în închisoare.

Capitolul X

ÎNVĂŢĂMÎNTUL

Pentru a îndruma învăţătura copiilor, unele familii bogate angajează un „pedagog", preceptor care continuă adesea să se ocupe de ei vreme îndelungată. Este cazul lui Herman Bruno, însărcinat cu educaţia copiilor lui Constantin Huyghens. Sub îndrumarea preceptorului, copiii fac ceea ce am numi noi şcoala primară şi secundară. Mai tîrziu, acesta îi însoţeşte la universitate, ba uneori chiar şi în călătoriile lor de studii în străinătate. Asemenea situaţii constituie totuşi nişte excepţii. În mod normal, copilul este supus din fragedă pruncie disciplinei şcolare.

Şcolile „pentru cei mici"

În Ţările de Jos nu exista nici un organism central care să administreze şi să controleze învăţămîntul. Crearea şi întreţinerea şcolilor „pentru cei mici", care ţineau locul

grădiniţelor şi şcolilor noastre primare de astăzi, erau lăsate în seama particularilor sau a unor asociaţii particulare, sub rezerva aprobării lor de către municipalitate. Autorităţile se mărgineau să facă un control sporadic şi de natură destul de vagă, pe care îl lăsau în grija membrilor Consiliului bisericesc. În unele locuri fusese creat un grup de „inspectori ai corpului profesoral“ care depindea de direcţia şcolii „latine“ (secundare) locale. În oraşele unde erau constituite ghilde ale învăţătorilor, acestea îşi asumau răspunderea supravegherii membrilor lor : se întîmpla chiar ca ghilda să respingă pentru incapacitate un învăţător pe care municipalitatea îl acceptase... Competenţa inspectorilor viz mai degrabă învăţătorii şi învăţătoarele decît şcolile c atare. Învăţătorul sau învăţătoarea erau obligaţi să semnez o declaraţie de recunoaştere a religiei reformate şi să depună jurămîntul de credinţă ; după îndeplinirea acesto formalităţi, li se elibera un certificat pe care trebuiau să afişeze pe uşa casei. În schimb, nici gradul lor de pregătire nici moralitatea lor nu constituiau obiectul unui adevărat examen. În zadar protestau consistoriile : există învăţători, se spune într-un raport din 1611, incapabili să numească corect literele alfabetului şi să-i înveţe pe copii le pronunţe [1].

Pretutindeni, familiile se plîngeau de această stare lucruri. Dar era nevoie de un adevărat scandal — ca pildă faptul notoriu că un învăţător venea regulat beat şcoală — pentru a constrînge comitetul de inspecţie intervină şi, într-un astfel de caz, să judece fără drept apel. În unele regiuni rurale situaţia era şi mai proa În Brabant se întîmpla adesea să fie angajaţi ca învăţăt tineri infirmi provenind din familii burgheze sau va deveniţi inapţi să mai slujească. La ţară, unde şcoala era general o anexă a bisericii, paracliserul era cel care ocupa de ea.

Femeile cărora li se încredinţau grădiniţele erau deseo şi mai prost pregătite decît colegii lor bărbaţi. Recruta uneori din cartierele sărace ale oraşelor, biete fiinţe str

vite de o povară prea grea, ele îşi făceau meseria de educatoare ocupîndu-se în acelaşi timp cu croitoria, tricotatul şi brodatul. Nu li se cerea nici măcar să ştie să citească şi să scrie. La şcoală, se mărgineau să-i înveţe pe copii pe de rost Tatăl Nostru, cele zece Porunci, formula spovedaniei şi denumirea literelor alfabetului. Abia în 1655 s-a cerut printr-o ordonanţă ca cei care candidează la postul de învăţător să ştie să scrie, să poată citi literele de tipar şi de mînă, să cunoască cele patru operaţii, să cînte psalmii şi... să aibă o metodă bună de predare !

Carenţele grave ale acestui sistem, faptul că învăţătorii constituiau una dintre categoriile profesionale cele mai sărace nu împiedicau răspîndirea relativ largă a unei anumite educaţii de bază, iar numărul analfabeţilor în rîndul populaţiei Provinciilor Unite era mai mic decît oriunde altundeva în Europa. Şcolarizarea se plătea parţial în bani (o sumă neînsemnată), parţial în natură : o brichetă de turbă pe zi, o lumînare pe săptămînă, iarna. Aceste cheltuieli nu erau excesive decît pentru cei mai nevoiaşi.

Copiii între trei şi şapte ani merg la grădiniţă. Aceasta e instalată într-o casă oarecare şi se recunoaşte după o firmă purtînd numele educatoarei sau al clădirii respective : „Şcoala lui Grietje din Piaţa de peşte“, „Şcoala «Mărul»“. „Orele“ se ţin în general în „camera din spate“, ocupată în parte de patul educatoarei, dacă nu cumva chiar de cuptorul pe care aceasta găteşte. Zidurile sînt spoite cu var, podeaua e de cărămidă goală. Copiii se aşază cum vor : ghemuiţi pe vine, culcaţi, stînd direct pe jos, jucîndu-se, bătîndu-se, băieţi şi fete de-a valma, printre murdăriile pe care le împrăştie peste tot cei mai mici, într-o viermuială care, după cîteva ore, face aerul de nerespirat. În odaie nu pătrunde decît o lumină zgîrcită, e fum, miroase a ... Ţipetele educatoarei şi loviturile cu linia sînt singurele instrumente ale unei discipline foarte relative. Copiii mai mari mormăie, lăsîndu-se cînd pe un picior cînd pe celălalt, alfabetul sau versete din Tatăl Nostru. De două

sau de trei ori pe săptămînă, după-amiaza, fetele învață să coasă, să tricoteze.

În cartierele locuite de familiile înstărite din marile orașe, grădinițele au un aspect mai puțin jalnic și implică chiar respectarea unei anumite etichete. Educatoarea stă în fața unui pupitru, copiii iau loc în bănci ; ca un lux suprem, o găleată, într-un colț al sălii, servește drept loc de urinat...

Pe la vîrsta de șapte ani, copilul trecea în grija unui învățător, începînd ceea ce ar echivala întrucîtva cu școala noastră primară ; aici el urma să învețe vreme de cinci ani.

Localul școlii purta o firmă, ca de pildă : „Adriaen Wouterszoon Cuyper. Aici se dă copiilor învățătură". Cîteodată, inscripția avea un caracter mai literar. Un institutor din Rotterdam se anunța prin următorul distih :

Din balenă a ieșit Ionas : el s-a dus să-i învețe pe cei din Ninive.
Aici înveți rugăciunile și catehismul pe de rost.

Altundeva, un tablou îl înfățișa pe domnul învățător printre elevii săi. Ori un anunț trezea curiozitatea, invitîndu-i pe părinții strînși la pungă : „Învățătură pe un preț de nimic".

Școlile erau amenajate fie la parterul casei, mai spațios, fie la etajul de dimensiunile cele mai reduse, în funcție de nivelul social al clientelei. În general, ele comportau două încăperi, permițînd repartizarea elevilor în două grupe, după criterii variabile : cei mai mari și cei mai mici ; cei bogați și cei săraci. Una din grupe, cea mai pestriță, era lăsată în grija soției institutorului, sau chiar a servitorului acestuia. În fiecare sală, copiii se așezau după sex, uneori după vîrstă. Dar nu există nici o corespondență cu împărțirea noastră modernă pe clase.

La țară, sistemul era și mai primitiv. În Friesland și în Gelderland, școlile sătești aduceau în același timp a grajd și a hambar : uneori chiar ele erau instalate în construcții din chirpici, care numai cu greu puteau fi folosite iarna din cauza frigului, iar vara din cauza căldurii înăbușitoare

Cu o tichie mare pe cap, cu toga desfăcută, pe care o poartă peste pantaloni şi jiletcă, învăţătorul tronează dinapoia unei catedre masive. Are la îndemînă, aranjate pe un pupitru sau pe policioare, Biblia, cartea Psalmilor, clepsidra, cîteva manuale, o rezervă de pene de gîscă, un fund de lemn pe care acestea sînt ascuţite, sticla cu cerneală şi nisiperniţa. Acestor instrumente ale meseriei li se adaugă un pieptene de fier destinat elevilor neţesălaţi ; mînuit cu energie, el constituie o pedeapsă de temut. Într-un colţ, uneori în mijlocul încăperii, o sobă alimentată cu turbă întreţine iarna o căldură care, dat fiind spaţiul strîmt, devine repede insuportabilă. Pe pereţi, planşe cu cuvinte despărţite în silabe, abace, cele zece Porunci, Tatăl Nostru, Jurămîntul de credinţă şi, piesă esenţială, „Ordonanţa", regulament pe care orice învăţător este obligat să-l afişeze şi care priveşte comportarea în clasă, la biserică şi pe stradă.

Lecţia începe în fiecare zi cu rugăciunea şi cu citirea unui capitol din Scriptură. Se cîntă apoi un psalm. După aceea fiecare copil lucrează individual. Elevii se duc pe rînd la catedră, îşi scot căciuliţa şi primesc de la învăţător tema pe care o au de făcut sau spun lecţia pe dinafară. Apoi îşi trag din nou căciuliţa pe cap şi se întorc în bancă (băncile erau de diferite mărimi, cu sau fără pupitru), sau la una din cele cîteva mese libere. Şi tot aşa, de-a lungul întregii zile, de 330 de ori pe an ! Către 1600, şcoala începea la 6 dimineaţa vara, la 7 iarna, şi se termina la ora 7 seara. Două întreruperi, de la 11 la 1 şi de la 4 la 5, fragmentau acest interval : copiii se puteau duce atunci acasă pentru a lua masa, sau mîncau în clasă tartinele pe care le aveau la ei. În cursul secolului, acest orar a fost redus, programul desfăşurîndu-se între orele 8 şi 11 sau 12, 1 şi 4 sau 5. O dată pe săptămînă, miercurea sau joia, lecţiile se terminau cu o oră mai devreme ; sîmbăta după-amiază erau suprimate complet ; însă aceste „pauze" erau ocupate de catehism şi de exerciţiile de cîntare. În timpul caniculei, şcolile de la oraş se închideau, în general pentru două săp-

tămîni. Legea autoriza învățătorii să acorde zile de vacanță suplimentare, cu condiția ca acestea să nu coincidă cu sărbătorile papistașilor. De aceea, cele mai multe școli erau închise în zilele de tîrg de vite. Adesea, familiile cereau învoire pentru copii cu prilejul vreunei aniversări sau al unui eveniment oarecare pe care doreau să-l sărbătorească : în general, învățătorul satisfăcea aceste cereri. În schimb, acționa cu severitate împotriva chiulului de la școală : pedeapsa consta în bătaia cu nuiaua...

Învățătorul dispunea de o gamă variată de instrumente de pedeapsă. Biciul, linia, cureaua : copilul primea loviturile îmbrăcat sau pe o parte a corpului dezvelită anume. În unele școli, mai cu seamă în cele frecventate de copiii săraci sau de orfani, se folosea stîlpul infamiei sau un butuc de lemn găurit care era fixat pe piciorul copilului pentru o perioadă de timp determinată, uneori pentru zile întregi, astfel încît victima trebuia să tîrască după ea această greutate pe stradă și la biserică. Față de toate acestea, „tichia de măgar“ părea o pedeapsă blîndă. Ea era agățată de gîtul vinovatului iar victima astfel împodobită era așezată la vedere, într-un fotoliu, purtînd o plăcuță prin care se arăta ce faptă săvîrșise.

Programa de învățămînt se reducea, în esență, la cunoașterea Bibliei, la scris, citit și socotit. Fetelor li se cerea încă și mai puțin decît băieților : deprinderea lucrului cu acul le înarma suficient pentru viață. Copiii învățau să citească literele în ordine alfabetică, de la A la Z, fără distincțiile organice ale grupării lor în cuvinte. Pronunțate global de învățător, acestea erau repetate la nesfîrșit — și deformate — de copii, ca o psalmodie : dacă elevii erau numeroși, zgomotul vocilor incomoda chiar și pe trecătorii de pe stradă. Mai bine treci pe lîngă o fierărie decît pe lîngă o școală, zicea lumea.

Aritmetica elementară, dată fiind importanța ei comercială, se bucura de o atenție deosebită din partea majorității învățătorilor. Dealtfel, aceștia îndeplineau adesea, în orele lor libere, funcția de contabili municipali. Învăță-

mîntul lor era mai mult practic decît teoretic. Elevilor li se dădeau probleme de felul următor : „Două persoane cumpără împreună opt ocale de vin grecesc dulce, pe care vor să-l împartă în două părți egale. Dar, pentru a face împărțeala, nu au ca măsură decît o sticlă de cinci ocale și alta de trei. Cum trebuie să procedeze ?“ [2]

Scrisul, considerat ca prima dintre dexterități, se bucura de un imens prestigiu. Unii practicieni făceau din caligrafie o adevărată artă. Scriau ca și cum ar fi gravat. Renumele scribilor olandezi și zeelandezi trecuse dincolo de hotarele țării. Un scris frumos era suficient pentru a-i asigura institutorului o clientelă aleasă, indiferent de caracterul pe care-l avea sau de faptul că era un pedagog incapabil. Se întrebuința pana de gîscă sau trestia, și o cerneală neagră făcută din funingine diluată cu ulei. Copiii învățau literele romane și gotice, înclinate și drepte. În fiecare an municipalitatea organiza, pentru școlarii de la oraș, un concurs de scris. Cîștigătorii primeau o pană de argint, o trusă de scris, o carte, sau li se trecea numele pe un tablou de onoare.

Pentru funcționari, negustori, juriști, caligrafia era considerată extrem de importantă. În rîndul burgheziei, mari și mici, bărbații și femeile scriau mult : corespondența devenise un obicei. Chiar din școală, copilul deprindea odată cu scrisul și rudimentele unei retorici adecvate. Dacă, devenit adult, constata că aceste cunoștințe nu-i sînt suficiente, găsea în comerț lucrări didactice pe această temă și chiar culegeri de modele de scrisori, inclusiv de scrisori de dragoste [3]. În împrejurări deosebite, se apela la scriitori publici, specializați în proza ornată sau în versificație, pricepuți să fabrice la iuțeală o cerere în căsătorie, un anunț de botez sau de deces, o invitație solemnă...

Această programă (care găsea un sprijin precar în cele cîteva manuale de proastă calitate [4]) nu ducea departe. Și chiar și așa învățătorii se plîngeau de faptul că mulți copii

erau retrași înainte de vreme de la școală de părinți dornici să-i plaseze cît mai curînd într-o muncă productivă. Peste tot domnea o stare de nemulțumire. Alături de școlile „pentru cei mici“ de tip obișnuit, în orașe mai luaseră ființă și altele, la drept vorbind prea puțin deosebite de primele, dar care pretindeau că pregătesc tinerii în mod special pentru cariera comercială.

Refugiați hughenoți întemeiaseră „școli franceze“ susținute pe plan financiar, începînd de la jumătatea secolului, de către municipalitate : pe lîngă socotit și caligrafie, aici se preda și franceza, considerată drept limba relațiilor internaționale. Unele dintre aceste școli, conduse de femei fără prea mare competență, se specializaseră în educarea fetelor de familie bună, cărora li se preda (adesea încălcîndu-se flagrant sintaxa și ortografia) stilul epistolar feminin !

Moda școlilor franceze s-a răspîndit tot mai mult în cursul veacului, în ciuda mediocrității lor. Și totuși, dacă limba franceză a deținut, de-a lungul întregului secol de aur, o poziție privilegiată în Țările de Jos, acest fapt s-a datorat nu atît sus-pomenitelor școli, cît tradițiilor de familie și politice. Familii de refugiați francezi cultivați păstrau cu străşnicie puritatea limbii materne, lucru la care contribuiau în parte și predicile din bisericile valone. În înalta societate neerlandeză, educația tinerilor, deseori puternic marcată de influența franceză, se încheia prin lungi călătorii în Franța sau în Elveția romandă.

La nivel guvernamental, limba franceză servea nu numai în domeniul relațiilor externe ci și ca mijloc de a comunica cu numeroșii străini angajați, în diverse funcții, de către Republică. Abia în 1609 s-a renunțat în armată la obiceiul de a se da comenzile în franceză. Prințul Frederik-Hendrik, fiul lui Louise de Coligny, și-a scris *Memoriile* în această limbă. Wilhelm al II-lea era bilingv.

Totuși, popularitatea limbii franceze nu depășea cercurile aristocratice și marea burghezie comerciantă. Ba chiar, în ultimul sfert al secolului, atunci cînd influența franceză se face cel mai puternic simțită, René Le Pays va avea nevoie de un interpret în călătoriile sale prin provinciile neerlandeze. Dealtfel, majoritatea neerlandezilor care vorbesc franceza o scîlciază. Înșiși refugiații francezi, dacă nu sînt foarte instruiți, sînt repede influențați de mediu și limba pe care o folosesc se alterează.

Engleza se preda doar în cîteva școli. Nici această limbă nici germana nu erau foarte răspîndite. Italiana și spaniola se bucurau de o oarecare favoare în cercurile rafinate. Portugheza avea o utilitate mai mare, mai ales în legăturile maritime și comerciale cu Extremul Orient : multă vreme ea a servit drept instrument de comunicare în schimburile dintre neerlandezi și javanezi.

Numai limba neerlandeză nu era predată, ca atare, în școli. Cu toate acestea, tocmai atunci, în secolul de aur, s-a fixat ea și s-a ilustrat în operele primilor clasici. În vorbirea oamenilor simpli, neerlandeza prezenta numeroase dialecte destul de puternic diversificate. În provinciile nordice, acestea constituiau adevărate limbi autonome, avînd o structură proprie, foarte diferită de cea a neerlandezei, în ciuda faptului că făceau parte din aceeași familie germanică : dintre ele se cuvin amintite „saxona tîrzie" din regiunea Groningen și, mai cu seamă, frizona, purtătoare a unei culturi care în evul mediu se caracterizase printr-o puternică originalitate [5]. Dar, pe acest tărîm, Reforma și Războiul de Independență au fost însoțite de dobîndirea conștiinței de sine și de tentative de normalizare a limbii. Trei generații de scriitori și de savanți umaniști, influența Bibliei Statelor Uniunii și cea a predicilor bisericești au impus o limbă națională comună pe care au dus-o, în cursul secolului al XVII-lea, la maturitate.

Copilul căruia familia dorea să-i dea o cultură clasică (considerată necesară îndeplinirii unor înalte funcţii publice) trecea, după terminarea şcolii „pentru cei mici" sau a şcolii franceze, la „şcoala latină". Aşa cum prevede o ordonanţă din 1625, pentru a fi admis aici era destul să ştii să citeşti şi să scrii ! Caracterul foarte modest al acestor exigenţe arată clar de cît de puţină preţuire se bucurau şcolile „pentru cei mici" din partea forurilor superioare. Înainte de 1625, multe „şcoli latine" erau nevoite să consacre un an, dacă nu chiar doi, completării cunoştinţelor elementare ale noilor elevi ; în Gelderland, în Groningen, regulamentele locale interziceau în termeni răspicaţi adolescenţilor analfabeţi [6] accesul la aceste şcoli.

Pînă la începutul secolului al XVII-lea, în organizarea învăţămîntului secundar a domnit o anarhie totală. Nici programa de învăţămînt, nici metodele, nici manualele nu aveau un caracter unitar. În măsura în care „şcolile latine" pregăteau elita ţării, prezentîndu-se astfel ca o instituţie publică, sinodurile se interesau periodic de starea de lucruri existentă. Între 1570 şi 1620, aproximativ douăzeci de sinoduri s-au preocupat de această problemă. Ordonanţa redactată în 1625 la cererea Statelor olandeze şi adoptată treptat în toate provinciile a creat, în sfîrşit, o relativă — dar, pentru acea epocă, remarcabilă — unitate. Începînd de atunci, şcoala latină a fost împărţită în şase clase — uneori în patru — pe care elevul le urma, în principiu, între doisprezece şi şaisprezece sau optsprezece ani [7]. Fetele nu erau admise. Tinerele din înalta societate care erau atrase de studiile clasice recurgeau la un preceptor. Şcoala latină se afla în răspunderea administrativă a unui colegiu de „curatori" format din membri ai cîrmuirii locale şi din predicatori protestanţi : era de competenţa colegiului să numească profesorii şi să verifice elevii cînd treceau dintr-o clasă în alta, precum şi să distribuie premii ori să

aplice amenzi. Pe plan pedagogic, conducerea era încredințată unui rector [8].

Disciplina era severă, pedepsele corporale nu fuseseră excluse din sistem. Instalată cel mai adesea în localul unei foste mănăstiri, școala cuprindea un apartament destinat rectorului și o serie de camere pentru elevii interni. Un gard de uluci despărțea în două curtea interioară a mănăstirii : grădina particulară a rectorului de o parte ; curtea de recreație de cealaltă. Interiorul încînta rareori privirea : mohorît, sumar mobilat cu cîteva bănci și mese grosolan lucrate, prost luminat de ferestre înalte și înguste, înecat iarna de fumul de turbă...

La 8 dimineața vara și la 9 iarna, clopotul de la poarta principală anunța începerea orelor. Activitatea înceta la ora 11 și era reluată la 13 sau 14, continuînd apoi pînă la 16 sau 17. Vacanța consta din trei săptămîni grupate în luna august, cărora li se adăugau o serie de zile libere acordate cu destulă generozitate în cursul anului : cu ocazia sărbătorilor publice, a aniversării rectorului, a licitațiilor de cărți, a execuțiilor capitale...

Latina era principala materie de învățămînt : dintr-un total de treizeci și două pînă la treizeci și patru de ore de școală pe săptămînă, ei îi reveneau douăzeci pînă la treizeci în primii trei ani, și zece pînă la optsprezece în ultimii trei. Restul timpului se împărțea între educația religioasă și caligrafie, iar apoi, în clasele superioare, între greacă, elemente de retorică și de logică.

Metodele se bazau în principal pe memorizare și pe procedee simpliste de întreținere a spiritului de emulație cum ar fi distribuirea premiilor după examenele care se dădeau de două ori pe an. Rezultatele continuau să fie mediocre. Profesorii se plîngeau de faptul că tinerii manifestau prea puțină dragoste pentru studiu. La sfîrșitul veacului, școlile latine decăzuseră în mod vizibil, cel puțin în orașele mari [9]. Dealtfel, în familiile bogate, limba și cultura franceză tindeau să ia locul latinei și culturii antice : școlii latine oficiale i se preferă școlile supe-

rioare particulare, conduse de refugiaţi francezi... sau un preceptor elveţian, dacă mijloacele materiale permit angajarea lui.

La terminarea şcolii latine, adolescentul era apt să înceapă studii specializate, împărţite prin tradiţie în patru facultăţi : „arte“ (adică ştiinţe şi litere), teologie, drept şi medicină. Aceste studii durau patru sau cinci ani : la vîrsta de douăzeci — douăzeci şi cinci de ani [10], tînărul era deci în stare să exercite o profesiune liberă.

Două feluri de institute asigurau învăţămîntul la acest nivel : universităţile şi „şcolile ilustre“. Diferenţele dintre acestea erau numai de ordin istoric şi juridic : universităţile, create mai întîi în scopul de a pregăti pastori pentru Biserica reformată, datau de la începuturile Republicii : Leiden, din 1575 ; Franeker, din 1585 ; Groningen şi Harderwijk, din primii ani ai secolului al XVII-lea. Apoi, cu începere din 1630, împinse de spiritul de concurenţă, alte oraşe şi-au înfiinţat propriile lor institute superioare : titlul şi privilegiul de „universitate“ însă, apărate cu străşnicie de primele, nu putuseră fi extinse şi la celelalte. De aceea, Dordrecht, Middelburg, Breda, s'Hertogenbosch, Nijmegen, Deventer, Rotterdam şi chiar Amsterdam au trebuit să se mulţumească cu denumirea de „şcoală ilustră“, să renunţe la ideea de a avea mai mult de trei facultăţi şi să se angajeze că nu vor conferi gradul de doctor. Şcoala ilustră de la Utrecht care, în 1636, la doi ani de la înfiinţare, a dobîndit rang de universitate, constituie realmente o excepţie.

În majoritatea universităţilor şi şcolilor ilustre, învăţămîntul s-a ridicat în secolul de aur la un foarte înalt nivel şi a asigurat Ţărilor de Jos o faimă ştiinţifică internaţională. Centrul acestui învăţămînt a fost prin excelenţă universitatea din Leiden. Înfiinţată de Statele olandeze, ea a angajat, chiar de la început, în afară de teologul a cărui prezenţă îi justifica crearea, nouă savanţi reprezentînd diferite ştiinţe umaniste sau naturale. Acest nucleu primitiv s-a

lărgit în cursul secolului şi a servit drept model tuturor celorlalte universităţi neerlandeze.

Institut de drept public, administrat de curatori, universitatea din Leiden era condusă, pe plan pedagogic, de un rector, asistat de senat, acesta din urmă fiind format din totalitatea profesorilor. Instalată mai întîi în fosta mănăstire Sfînta Barbara, apoi în cea a congregaţiei surorilor albe, incendiată în 1616, reconstruită, transformată de mai multe ori în cursul secolului, universitatea atrăgea atenţia vizitatorilor prin aspectul său auster şi, în acelaşi timp, prin excelenta sa dotare. Cu institutele anexe, Colegiul Statelor, locuinţele pentru studenţi şi importantul lăcaş al comunităţii călugăriţelor beghine (ale cărui apartamente erau vîndute de municipalitate profesorilor la un „preţ convenabil"), universitatea era într-adevăr o cetate a ştiinţei.

Corpul profesoral cuprindea şi un anumit număr de străini : chiar în 1575 fuseseră angajaţi doi francezi şi un german. Mai apoi, numărul francezilor şi al belgienilor a crescut considerabil, pentru ca, după 1609, să înceapă să scadă. Din dorinţa de a atrage la Leiden pe cei mai reputaţi savanţi europeni, curatorii nu ezitau să le facă uneori acestora oferte foarte ispititoare sub raport financiar. Se întîmpla chiar să se recurgă la serviciile unui mesager, căruia i se promitea o primă în caz de reuşită : aşa s-au petrecut lucrurile cînd s-au dus tratative cu Giuseppe Giusto Scaligero. În 1578, senatul l-a trimis pe fizicianul Ratloo să prospecteze Germania...

Nici printre studenţi străinii nu erau mai puţin numeroşi. Parival a întîlnit la facultăţile din Leiden germani, francezi, danezi, suedezi, polonezi, maghiari, englezi, „printre care se află adesea chiar principi" [11]. Efectivul francezilor, care se ridica la cincizeci în 1621 [12], an de excepţie, variază, în general, între zece şi douăzeci, cifră relativ importantă. Aici au studiat Guez de Balzac, Théophile de Viau, Descartes.

Nu toate universităţile şi şcolile ilustre se puteau compara cu Leiden în privinţa reputaţiei şi a importanţei lor

științifice. Despre senatul școlii superioare din Harderwijk se spunea că vinde diplomele de doctor. Nijmegen, care nu avea decît trei profesori, apărea ca o rudă săracă. În schimb Franeker, în ciuda poziției sale geografice marginale, exercita o atracție destul de mare pentru ca Descartes să se înscrie aici în 1629.

În comparație cu aproape toate institutele de învățămînt superior din restul Europei, cele neerlandeze prezentau avantajul noutății. Create pe un teren gol, ele nu erau legate de o tradiție medievală greu de înfrînt. Se simțea aici un suflu nou. Desigur, Biserica lupta să mențină supremația teologiei. Dar, deși deținea o poziție centrală, nu era totuși atotputernică. Științele, domeniu în care străluceau cu precădere facultățile neerlandeze, reprezentau cuceririle cele mai noi ale spiritului ; printre acestea se cuvin amintite filologia greacă și latină, studiul limbilor orientale, anatomia, astronomia, botanica și chimia, aceasta din urmă aflată într-un stadiu incipient, toate — ramuri ale unui umanism modern, bazat pe lingvistică, istorie și științele naturii.

Acest stat de curînd apărut pe care-l constituiau Provinciile Unite simțea nevoia organică de a-și crea o cultură proprie, pe măsura originalității sale politice și economice. O astfel de orientare era favorizată de calitățile fundamentale ale spiritului neerlandez : gustul pentru concret, preocuparea pentru latura practică, pentru experiment, realismul. Toate mărturiile timpului arată că burghezia neerlandeză nutrea o mișcătoare dragoste pentru știință, dragoste împletită cu o curiozitate nesățioasă și adesea naivă. Nici chiar cele mai profunde răsturnări de perspectivă nu înspăimîntă spiritele : încă din 1630, Descartes constată că toți savanții olandezi sînt adepții ideilor lui Copernic. Atmosfera de efervescență creatoare care domnește în facultăți se datorează fără îndoială și unei toleranțe religioase ale cărei limite sînt deseori împinse foarte departe. Studenților nu li se cere nici măcar jurămîntul de credință.

Desigur, nici gîndirea oamenilor, nici pregătirea lor nu erau pretutindeni aceleaşi. Uneori nu era vorba decît de o falsă impresie, lăsată de un anumit stil de predare. Totuşi, cadrul ştiinţei tradiţionale explodează : optica, meteorologia se constituie ca discipline ; matematica devine autonomă. Medicina se apropie de fizică : adesea se candidează simultan la doctoratul în ambele materii. E adevărat că la universitate se predă numai medicina teoretică şi că lumea îi consideră pe doctori lipsiţi de experienţă (preferîndu-li-se deseori practicieni fără studii, dar cu vechime) ; există totuşi tendinţa generală de a privi problemele medicale din unghi ştiinţific.

Încă din 1587, francezul de Lécluse (Clusius) înfiinţase la Leiden, pe un teren din spatele universităţii, o grădină botanică destinată iniţierii studenţilor medicinişti în cunoaşterea plantelor medicinale. Dezvoltîndu-se ulterior, ea s-a transformat într-un centru de cercetări, în cadrul căruia instalarea mai multor sere a permis cultivarea unor plante exotice. În 1631, Franeker îşi are propria sa grădină botanică, urmat de Utrecht, Harderwijk, Groningen.

În clădirile universităţii din Leiden s-a construit, în 1632, un observator astronomic. La Utrecht se folosea în acelaşi scop unul din turnurile oraşului. „Cabinete“ de anatomie, dotate cu schelete, mumii, animale împăiate, serveau ilustrării învăţămîntului medical. Existau, de asemenea, cabinete de matematică şi de fizică, unde se găseau instrumentele întrebuinţate pe atunci în aceste ştiinţe. O galerie anexă a grădinii botanice din Leiden adăpostea un muzeu de antichităţi şi de „curiozităţi“. Încă din primii ani ai secolului, neerlandezii începuseră să-şi manifeste pasiunea pentru colecţii : minerale, cochilii, vegetale, reptile, zburătoare, embrioni se adună în „cabinetele“ amatorilor de tot soiul. Frederik Ruysch colecţionează cadavre : către 1600, un căpitan de cursă lungă deschide în propria lui casă din Edam un muzeu al navigaţiei ; doctorul Paludanus alcătuieşte la Enkhuizen, în urma unor lungi călătorii prin Europa şi Orientul Apropiat, un muzeu de curiozităţi exo-

tice : păsări-paradis, săgeți otrăvite, aur indian, porțelan chinezesc, monede antice și chiar puțin pămînt roșu de Damasc, din care se presupunea că Dumnezeu l-a făcut pe Adam !

Universitatea din Leiden poseda o importantă bibliotecă bogată în manuscrise rare. Fondul de cărți provenit de la unele vechi mănăstiri se îmbogățea periodic prin donații și legate. În mai multe rînduri, curatorii au procedat la cumpărări masive : astfel, în 1629, a fost cumpărat un număr de scrieri orientale în valoare de 4 500 de florini ; în 1690 a fost achiziționată biblioteca răposatului Isaac Vossius, care valora 33 000 de florini [13].

Profesorii care predau la facultate, (fie ei titulari sau nu), se bucurau de o deosebită autoritate morală în fața instanțelor publice. În principiu, activitatea lor nu este supusă nici unui control din afara universității. Uneori, o dispută în chestiuni de dogmă îi determină pe consilierii municipali să intervină personal. Rareori o astfel de intervenție capătă un caracter oficial [14]. În schimb, pe plan material, profesorii care nu dispuneau de avere personală reprezentau o clasă nu tocmai favorizată. Salariul fiecăruia era fixat prin contract, dar nimic nu reglementa aceste contracte. Venitul mediu era modest (în jur de o mie de florini pe an) ; în anumite cazuri excepționale, suma acordată se îndepărta considerabil de această cifră : Amsterdam i-a oferit lui Vossius 2 500 de florini și o casă a cărei chirie se ridica la 900 de florini. La suma stabilită inițial se puteau adăuga banii necesari mutării sau călătoriilor, precum și unele gratificații personale. În plus, corpul profesoral avea, ca și studenții, avantajul scutirii de impozitele pe băutură, pentru cantități ce nu depășeau echivalentul a șase butoaie de bere și 200 de litri de vin pe an.

Procesul didactic comporta două părți : cursurile și „disputele". Fiecare profesor avea săptămînal între două și cinci ore de curs *ex cathedra,* pe care-l ținea, (cu excepția cîtorva discipline științifice), în limba latină ; orele de

curs alternau cu discuțiile dirijate *(disputationes)*. Profesorii de științe naturale organizau în plus ore de studiu practic în grădina botanică sau la muzeu.

Susținerea doctoratului îmbrăca forma unei „dispute“ în jurul unei teze propuse de candidat. Ceremonia avea loc de preferință în luna iunie sau iulie. Susținerea era în general publică și se desfășura în prezența funcționarilor superiori locali. Uneori, ea era anunțată de trîmbițași pe străzile orașului. La sfîrșit avea loc o defilare și apoi un banchet care, potrivit spuselor lui Parival, dura adesea două zile [15].

Rareori se întîmpla ca un tînăr dintr-o familie de patricieni să nu facă studii superioare. Un anumit număr de studenți bogați formau astfel, în universități, o pătură socială de elită, care se opunea modeștilor bursieri al Facultății de teologie și masei flotante de studenți săraci a căror existență este atestată de registrele de înmatriculare. În aceste registre sînt într-adevăr consemnate scutiri de taxe de înscriere „din cauza sărăciei“, amenzi „în folosul studenților nevoiași“, intervenții ale senatului în cazurile de insolvabilitate... Unii studenți practicau o meserie ca de pildă cea de bărbier.

La intrarea în facultate, studentul se înscrie la „pedel“, factotum-ul universității, care deținea în același timp funcția de paracliser, de aprod, de ușier și de secretar : o adevărată putere. La Leiden, în afară de privilegiile academice, înscrierea conferea dreptul de a umbla pe străzi în halat de casă și în papuci, cu condiția de a purta pe cap perucă și pălărie ! Dacă nu locuiește la ai săi, tînărul își caută cameră în oraș. Mai multe posibilități i se oferă : poate locui în pensiune la un profesor, bucuros să-și rotunjească în felul acesta veniturile ; se poate instala într-o pensiune de familie, ținută de o domnișoară în vîrstă, care închide ochii la măruntele lui abateri ; poate sta pur și simplu la han ; în sfîrșit, poate închiria o cameră la un

particular, procedeu intens practicat în orașele universitare. Cei sau cele care dădeau camere cu chirie nu erau totdeauna și oameni onorabili ; așa se face că Tristan l'Hermite, pe vremea cînd studia la Amsterdam, a fost jefuit, într-o seară de beție, de către gazda sa, în podul pe care i-l închiriase !

Studenților care nu sînt din orașul sau din provincia respectivă le place să se grupeze pe „națiuni". La rîndul lor, „băștinașii" formează „colegii naționale". Raporturile dintre aceste asociații sînt cordiale. Viața studențească este destul de agitată. Tărăboi la cursuri, chiar în timpul „disputelor" solemne, intervenții zgomotoase împotriva profesorilor care nu se bucură de stimă ; dar acestea sînt întîmplări obișnuite, care nu au consecințe prea grave. În schimb, botezul „bobocilor" atinge uneori o asemenea cruzime, încît, în 1606, Statele au trebuit să interzică această practică la Franeker. Chefurile, foarte frecvente, puteau ajunge departe : la Leiden, studenți și profesori fraternizau la birtul „Conul de pin" sau la „Leul luptător", petrecerea degenerînd adesea în încăierări, în acte de violență îndreptate împotriva unor cetățeni. Beția din lumea universitarilor, încurajată de scutirea de taxe fiscale, era un flagel public. În mai multe rînduri a trebuit să se interzică portul armelor. Condamnate prin lege în 1600, duelurile între studenți nu au încetat niciodată cu desăvîrșire. E adevărat că universitatea avea dreptul de a judeca delictele civile și penale ale membrilor săi. Rectorul și asesorii lui, împreună cu primarul și cu un grup de consilieri municipali, alcătuiau tribunalul academic. Pedepsele pe care acesta le aplica mergeau de la amenzi la excludere și chiar la expulzare, trecînd prin condamnarea la închisoare, cu regim de pîine și apă. Aceste măsuri de constrîngere nu împiedicau manifestările studențești turbulente care izbucneau din cînd în cînd, transformîndu-se în adevărate răzmerițe ori de cîte ori era vorba de un conflict acut cu autoritățile : așa s-a întîmplat la Leiden în 1595, 1608, 1632 și 1682, la Franeker în 1623, la Groningen în 1629 și 1652.

Orientată spre practică, știința neerlandeză depășea sfera universitară. Dincolo de zidurile facultăților, în afara invățămîntului universitar, ea se deschidea spre tehnică. Telescopul, microscopul, termometrul, barometrul, orologiul cu pendul, logaritmii, calculul integral și diferențial sînt tot atîtea invenții capitale în istoria civilizației europene datorate unor neerlandezi din secolul de aur ; și ar mai trebui adăugate la această listă nenumărate alte cuceriri din domeniul anatomiei, biologiei, cosmografiei, geografiei. Majoritatea descoperirilor amintite au fost în egală măsură rodul observației răbdătoare, al deducției, al cercetării sistematice și al unei imaginații inventive. Lentila de sticlă a apărut în dugheana întunecoasă a unui vînzător de ochelari. Anthonie van Leeuwenhoek din Delft, inventatorul microscopului, arăta la chermese instrumentul pe care îl născocise. Un medic din Leiden l-a descoperit și l-a „lansat" în lumea științifică internațională. Telescopul, inventat de Cornelis Drebbel, savant rătăcitor și boem, i-a permis lui Christian Huyghens să descopere, chiar în 1655, inelul lui Saturn, iar mai tîrziu nebuloasa Orion. Huyghens el însuși era un studios, un „amator" bogat și erudit : inventator al ceasului cu pendul, el e autorul primei teorii a luminii. Doctorul Swammerdam a întrebuințat microscopul pentru studierea insectelor mici. Călătoriile în ținuturi îndepărtate, efectuate în scopuri comerciale sau diplomatice, au favorizat în mai multe privințe acest avînt științific.

Încă în 1627, botanistul Bontius l-a însoțit pe Coen în Java ; medicul Piso, pe prințul Jan Mauriciu în Brazilia. Fauna și flora „indiană" intrau în domeniul științei. Chiar de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, Orientul a atras atenția lingviștilor și istoricilor neerlandezi. La Leiden se înființase o catedră de arabă, pe lîngă care unul din titularii săi, Erpenius, a deschis o tipografie specializată în limbile semitice, în etiopiană și turcă. Succesorul său, Golius, a obținut aprobarea curatorilor de a fi trimis în misiune

cu un credit de 2 000 de florini ; după ce a petrecut trei ani în imperiul otoman, s-a întors aducînd cu sine cea mai importantă colecţie de manuscrise orientale care exista pe atunci în Europa : 300 de volume. El a trecut imediat la elaborarea unui dicţionar arab-latin, pentru care a angajat colaboratori orientali : un diacon din Alep, un savant persan şi un armean. Către 1600, Olanda era centrul mondial al studiilor orientale.

Capitolul XI

VIAȚA SENTIMENTALĂ

William Temple, pasionat de terminologia medicală, notează că structura sufletească a neerlandezilor, „temperată" în esență, nu este nici destul de „aeriană" ca să îngăduie manifestările pur spirituale ale dragostei, nici destul de „arzătoare" pentru iubire. Firește, tinerii discută uneori despre dragoste, „dar acesta pare a fi mai degrabă un lucru despre care au auzit vorbindu-se decît unul pe care-l fac ei înșiși, un subiect de conversație mai curînd inevitabil decît pasionant... Poți întîlni printre ei, continuă ambasadorul, îndrăgostiți atenți, dar nu amanți înflăcărați" [1].

Mărturiile celor mai mulți străini concordă în această privință. Bărbații din Țările de Jos, în general înalți, voinici, puternici, bine legați, au un fizic plăcut, pielea albă, obraji rumeni. Sînt lipsiți însă de orice ardoare sexuală. Pentru ei afacerile sînt mai importante decît dragostea, iar ca distracție, băutura are asupra femeii avantajul comodității. La rîndul lor, femeile resping chiar și ideea de a cocheta cu cineva, nu numai din pricina unui extrem de pronunțat gust al independenței, ci și pentru

că răceala bărbaţilor le dezvaţă foarte de tinere de manevrele amoroase. Ele cîştigă astfel o uimitoare libertate în purtarea faţă de sexul opus. În orice împrejurare, fiecare are, cînd e vorba despre chestiuni erotice, un fel de a spune lucrurilor pe nume care-i surprinde pe francezi.

Relativa austeritate a moravurilor neerlandeze contrastează, desigur, cu libertinajul din alte părţi. În calea legăturilor care nu sînt încuviinţate după toate regulile se ridică o serie de obstacole. De aceea s-au şi împămîntenit unele tradiţii oficioase. În insula Texel, băieţii se duc în grup, de trei ori pe săptămînă, să-şi petreacă seara la cîte o fată din partea locului : tinerii mănîncă, beau vin îndulcit cu zahăr, strigă, bat nerăbdători cu cheile în masă, se leagănă stîngaci lăsîndu-se de pe un picior pe altul, leagă cunoştinţe.

Predica era un prilej obişnuit de întîlnire, dacă nu chiar un loc de rendez-vous. La Haga, pastorul Eleazar Lotius tuna şi fulgera împotriva acestui obicei : după el, oamenii nu se duceau la biserică decît cu acest gînd. Dar nu se mergea numai la biserică : lumea se ducea şi la teatru, de exemplu, unde se schimbau sărutări, fără jenă, în semiîntuneric ! Patinajul oferea un pretext plăcut. Se patina în doi, partenerii se ţineau strîns înlănţuiţi. Vara, la plimbare, era şi mai bine. În zilele de sărbătoare, grupuri de tineri, în trăsuri sau călări, se duceau să se distreze la iarbă verde, departe de privirile indiscrete, se îndreptau spre hanurile de la ţară, spre pădure, spre plajă. Cînd trăsura, zgîlţîindu-se prin hîrtoape, trecea podul peste un şanţ, băiatul care ţinea hăţurile striga, conform obiceiului, „Heul ! Heul !“, iar fata, la rîndul ei, îi dădea o sărutare.

Dacă în plimbarea lor ajungeau pe ţărmul mării, tradiţia propunea un joc încă şi mai plin de riscuri : fiecare băiat lua în braţe o fată care ţipa şi se azvîrlea cu ea în calea valurilor, în apa care îi ajungea pînă la jumătatea piciorului. Apoi se întorcea, îşi lua avînt şi, fără a lăsa din braţe preţioasa-i povară, urca în fugă

panta dunei din vîrful căreia toată lumea își dădea drumul rostogolindu-se pînă jos, într-un vacarm de strigăte și rîsete, în vîrtejul fustelor inevitabil ridicate. Această tradiție ale cărei origini se pierd poate în vremuri foarte îndepărtate, era considerată drept o încercare : fata care trecea proba cu curaj și cinste avea să fie o bună soție... Dar accidentele nu erau deloc rare.

De 1 mai, sărbătoare oficială, tinerii își fac unii altora cadouri ; seara se adună să cînte împreună. Jocurile amoroase continuă, mergîndu-se chiar atît de departe, încît drept pedeapsă, autoritățile municipale hotărăsc, periodic, să interzică sărbătorirea zilei de 1 mai în anul următor. La țară s-au păstrat datini care țin de un vechi folclor al primăverii, cu un substrat mai mult sau mai puțin erotic. La Texel, în noaptea de 30 aprilie, tinerii de ambele sexe dansează în jurul focurilor aprinse pe cîmp. La Lage Zwaluwe, în ziua de 1 mai, băieții se cațără în zori pe casa fetelor cărora le fac curte sau pe care ar dori să le curteze, și agață o ramură verde în vîrful acoperișului. Toate fetele din sat dau fuga, de cum se trezesc, să vadă dacă au fost astfel onorate ! Prin alte locuri, băieții scot noaptea din grădini sperietorile de ciori și le pun pe casa fetelor socotite prea cu nasul pe sus.

Totuși, cu excepția acestor rare ocazii, rigida viață de familie olandeză imprimă stilul său relațiilor dintre tineri, relații cărora perspectiva căsătoriei le oferă pretextul de a evolua nestînjenite. Mamele neerlandeze manifestă foarte de timpuriu grija pentru măritișul fetelor lor. Încă de pe cînd fetița este în leagăn se începe pregătirea trusoului, se strîng într-o pușculiță economiile care vor reprezenta cheltuielile de nuntă. Se întîmplă ca părinții să nu aștepte împlinirea vîrstei la care copiii lor pot să hotărască singuri, pentru a-i logodi pe cei doi tineri : la baza acestei înțelegeri premature între familii stă întotdeauna un profit oarecare. Dar, în general, în perioada premergătoare logodnei, domnește o libertate care-i uimește pe străini. Cu o naturalețe specifică aces-

tui popor, mamele își iau adesea asupră-le sarcina de a le iniția pe fetele lor în arta galanteriei „cuviincioase“, adică aceea care țintește găsirea unui soț. O bogată literatură, în proză și mai cu seamă în versuri, popularizează „arta de a iubi“, în forme imitate după Ovidiu. Oamenii cred cu tărie că toate căsătoriile se încheie sus în cer, iar pe pămînt nu trebuie decît să creezi condiții favorabile pentru ca voința providenței să se împlinească.

Tînărul care dorește să se apropie cu gînduri serioase de o fată va agăța într-o seară de ciocănelul de la poarta acesteia o floare sau o coroniță împletită din frunze verzi. Dacă a doua zi floarea zace pe jos sau coronița a fost azvîrlită la pămînt, îndrăgostitul nu disperă : el le înlocuiește printr-un buchet legat cu panglici. Poate că trebuie să insiste. La al patrulea sau al cincilea buchet, va adăuga un bilețel pe care și-a scris numele.

Favorabil sau nefavorabil, fata reacționează. Dacă acceptă omagiile, se va folosi de un șiretlic pentru a pune, la momentul potrivit, pe pervazul ferestrei sale, un coșuleț plin de zaharicale sau de flori. Se face tot posibilul pentru ca acest joc să dureze cît mai mult timp. Florile alese de fiecare partener constituie un limbaj simbolic. Dacă fata are destulă îndrăzneală pentru a-și prinde în piept o floare albă care i-a fost dăruită de tînăr, ea își mărturisește astfel dragostea credincioasă. Alteori, un bilețel discret, ascuns printre florile de pe fereastră, va da expresie sentimentelor care încep să se înfiripe. În astfel de cazuri o impresie deosebită o fac versurile compuse special pentru această împrejurare sau luate din vreo carte. Între timp, tînărul a crestat în scoarța unui copac ori a desenat pe nisipul plajei numele celei pe care o iubește. În satele din nordul Olandei se procedează mai simplu. Două seri la rînd, băiatul ciocănește ușor la ușa fetei ; în a treia seară, bate cu putere. Dacă i se răspunde tot printr-o bătaie, a cîștigat.

A sosit și clipa primelor conversații, la fereastră sau în pragul casei. Cîteodată, tînărul e însoțit de unu sau doi

muzicanţi care, printr-o serenadă rustică, o cheamă pe fată. De acum înainte tatăl şi mama aşteaptă vizita pretendentului. Totuşi, cînd acesta le trece pragul, ei se mulţumesc să-l salute : băiatul n-are decît să-şi rezolve singur problemele cu fiica lor. Părinţii împing chiar complezenţa pînă acolo încît se retrag, lăsîndu-le tinerilor aşezaţi în colţul cel mai întunecos al camerei toată libertatea. În unele regiuni, primul gest pe care-l face fata la intrarea îndrăgostitului are o anumită semnificaţie : dacă se ridică şi îşi potriveşte şalul sau boneta, înseamnă că este de acord ; dacă, dimpotrivă, se apleacă să ia vătraiul, înseamnă că a chibzuit bine şi renunţă.

În primul caz, băiatul se aşază. Timp de cinci, şase ore, dacă nu cumva chiar toată noaptea, cei doi tineri stau unul lîngă altul, uneori într-o tăcere desăvîrşită, şi nici un gest, nici un cuvînt nu lezează cinstea fetei. Din acea clipă, îndrăgostitul revine în fiecare seară. La Texel, el intră pe fereastră, pe care o deschide vîrînd mîna printr-un ochi de geam (spart de el puţin mai înainte în acest scop) şi răsucind cremona. Pe insulă, casele cu geamurile rămase intacte erau rare. Întîlnirea se desfăşura... în patul fetei. Cu gîndul cel mai curat, dealtfel. Fata se strecura sub cearşaf, băiatul între cearşaf şi cuvertură. Fata ţinea la îndemînă un ceaun şi, la primul gest prea îndrăzneţ, bătea în el cu vătraiul ; era de ajuns pentru a-i alerta pe vecini, care dădeau fuga să vadă ce s-a întîmplat ! Acest obicei, numit *queesten* se întîlnea şi în insulele frisice, la Wieringen, în Overijssel, precum şi în alte părţi. Părinţii încurajau practicarea lui, văzînd într-asta un semn de preţuire pentru fiica lor. Tocmai de aceea însă obiceiul nu era îngăduit băieţilor străini de sat. Totuşi, uneori, în cursul întîlnirilor, lucrurile erau împinse foarte departe, şi, deşi fetele ezitau să acorde ultimele favoruri, numărul celor care rămîneau însărcinate înainte de căsătorie era destul de mare, în special în satele de pescari. Copilul născut înainte de nuntă lua şi el parte la ceremonie : printr-o falsă clandestinitate,

era adus sub mantia mamei. În unele locuri se admitea chiar căsătoria de probă, fata „încercînd" mai mulți băieți, pînă în momentul procreării ; după aceea, însă, ea rămînea credincioasă tatălui copilului și se mărita cu el.

În schimb, la Schermerhorn, legăturile preliminare erau evitate. Băieții care doreau să se însoare angajau prin contribuție comună un strigător : acesta dădea de știre că fetele care își caută bărbat se vor putea duce la cutare oră, în cutare zi, la hanul cutare, unde li se va servi gratuit bere și țuică. Băieților nu le rămînea decît să apară și să aleagă. La Schagen se ținea în fiecare an, cu puțin înainte de chermesă, un „tîrg al fetelor". Într-o după-amiază, fetele îmbrăcate de sărbătoare se adunau pe un teren împrejmuit, în spatele cimitirului. La intrare, un paznic încasa o taxă de doi stuivers și nu le lăsa să intre pe vizitatoarele prea tinere sau prea vîrstnice. După o oră soseau băieții. Fiecare își alegea o fată, stătea de vorbă cu ea. În principiu, înțelegerea se încheia numai pe durata chermesei, dar de regulă după aceea urma căsătoria.

Celibatarii vîrstnici nu erau priviți cu ochi buni. În mai multe locuri, cea de-a patruzeci și cincea aniversare a acestora se sărbătorea printr-un adevărat tărăboi: se bătea cu cleștele într-o tinichea, se sufla din corn...

Cît despre fetele greu de măritat, părinții încercau să le găsească un soț prin „agenție", dacă locuiau într-o localitate în care existau astfel de intermediari. Ei se adresau unui mijlocitor specializat care strîngea, într-o duminică, cîțiva tineri și le comunica lista pretendentelor. Fiecare băiat alegea o fată și, chiar în aceeași seară, cînd orologiul bătea ora nouă, se ducea să ciocănească la ușa ei. Dacă întîrzia, se presupunea că s-a adresat mai întîi altcuiva și a fost refuzat. Fata îi deschidea. Conversația începea în prag, Dacă prima impresie era favorabilă, tînărul era poftit să intre. El saluta, rostea cîteva cuvinte și apoi dădea fuga să le anunțe prietenilor vestea cea mare. Buna-cuviință impunea ca el să revină trei

duminici la rînd înainte de a-şi formula cererea în căsătorie.

Logodna se sărbătorea după un ritual anume. La Broek, logodnicii se aşezau alături pe un pat şi, în prezenţa celor două familii, îşi dădeau primul sărut în public. Schimbarea inelelor — numai cei mai săraci nu aveau aşa ceva — constituia un angajament solemn. Inelele erau masive ; uneori erau făcute din două cercuri paralele, alteori erau gravate pe ele alegorii conjugale. Cîteodată, solemnitatea angajamentului era sporită printr-un act simbolic : fiecare dintre logodnici îşi făcea o mică crestătură la mînă, dîndu-i celuilalt să bea un strop din sîngele său ; sau schimbau între ei cele două jumătăţi ale unei monede ori semnau cu o picătură de sînge o promisiune scrisă de credinţă veşnică. În Friesland, logodnicul îi dăruia logodnicei o sumă de bani, uneori însemnată, învelită într-o pînză fină, cu iniţiale, pe care era brodată cu roşu data evenimentului. În familiile bogate, viitorul socru îi dădea logodnicei în dar o cutie de lucru portativă conţinînd foarfeci, un cuţit, un ac şi o oglinjoară de argint ori de aur.

Ruperea logodnei constituia un delict de competenţa tribunalelor civile. Contractul [2] sau pur şi simplu inelul de logodnă aveau valoare de dovadă. În lipsa lor, erau prezentate în faţa tribunalului scrisorile de dragoste.

În perioada, adesea scurtă, dintre logodnă şi căsătorie, se făceau vizite, plimbări, se dădeau mese sărbătoreşti. O parte din prietenii logodnicilor erau aleşi ca „tovarăşi de joc“, însărcinaţi să-i ajute pe aceştia în pregătirea nunţii. Se aranja cea mai frumoasă cameră din casă, se lucra la cununa şi la rochia miresei, care erau apoi expuse în două coşuleţe de rafie mai mult sau mai puţin bogat ornamentate ; se împodobea cu frunze pipa din care urma să fumeze mirele în ziua nunţii...

Slujbaşii de la starea civilă înregistrau logodnele, verificau dacă au fost îndeplinite toate formele pentru viitoarea căsătorie şi dacă ea a fost adusă la cunoştinţa

lumii prin trei anunțuri succesive afișate la biserica reformată sau la primărie.

Imediat după logodnă, mamele fixau data căsătoriei și trimiteau invitațiile. De obicei, nunta nu avea loc duminica, zi nu tocmai prielnică bunei dispoziții, și nici în luna mai, despre care se credea că aduce nenoroc. Logodnicii stabileau lista cavalerilor și a domnișoarelor de onoare, ca și pe cea a copiilor care trebuiau să presare flori în calea cortegiului nupțial.

Ceremonia oficială se desfășura fie la biserica reformată, în fața unui predicator, fie la primărie, în fața unui consilier municipal. În ambele cazuri, căsătoria trebuia înregistrată. Slujbașul respectiv nu-și deschidea ghișeul decît în anumite zile, motiv pentru care majoritatea căsătoriilor se făceau în serie. Cu toate acestea, pentru oamenii de vază, care nu doreau să se amestece cu gloata, el accepta, în schimbul unui bacșiș, să se deranjeze special. Cununia religioasă avea loc uneori seara, fiindcă spectacolul torțelor, de mare efect, plăcea în mod deosebit. În general însă, ea era fixată la ora prînzului. Biserica era împodobită cu un covor și cu flori, iar de jilțurile mirilor era prinsă o ghirlandă de frunze. După ce spunea „da“, soțul punea verigheta pe degetul soției, care din clipa aceea purta două inele, așezate unul lîngă altul pe degetul mijlociu, uneori chiar pe degetul mare al mîinii drepte. Catolicii procedau altfel : cît timp tinerii erau numai logodiți, purtau verigheta pe mîna stîngă ; după căsătorie, și soțul și soția o păstrau, dar aceasta din urmă și-o muta pe mîna dreaptă.

După cununie, nuntașii se întorceau la casa mirilor. (Numai cei din popor făceau cîteodată petrecerea de nuntă la han.) Alaiul înainta sub o ploaie de flori ; se mergea pe jos sau în trăsură, cu mirii în frunte. Dacă mirele făcea cumva parte din magistratură, orașul trimitea halebardieri să-l escorteze. În familiile patricienilor, cortegiile acestea aveau atîta fast — pînă la paisprezece rădvane, dintre care primele două trase de cîte șase cai —

încît a fost nevoie de reglementări somptuare, care să fixeze taxe grele, pentru a le face mai puțin extravagante.

Primiți cu toată solemnitatea în pragul casei, mirii și invitații lor erau conduși în odăile pregătite de sărbătoare, ale căror decorațiuni înduioșau prin prostul gust și prin convenționalismul lor greoi : ghirlande de flori, în care scînteiau uneori și foițe de aur sau de argint, se întindeau pretutindeni în camere iar pereții erau îmbrăcați în oglinzile strînse din toată casa special pentru această ocazie, împodobite și ele cu devize și ghicitori. O boltă de frunziș verde se arcuia în vestibul. Coroane, cupidoni sau amorași de ceară atîrnau din loc în loc de tavan. Dacă mai exista și o grădină, acolo se ridica un templu de verdeață care adăpostea întruchiparea unei inimi arzînde, așezată între sfeșnice ; sau o statuetă reprezentînd-o pe Venus, fixată în centrul unui candelabru circular. În mijlocul încăperii rezervate ceremoniei se aflau două jilțuri aranjate în chip de tron, decorate cu hîrtie colorată, pe care luau loc mirii. Rochia miresei se oferea privirilor în toată splendoarea ei. În familiile bogate, rochia era croită de obicei din materiale grele, de culori contrastante, violet și alb, verde deschis și roșu închis, uneori din postav țesut cu fir de aur ori de argint. Familiile mai modeste preferau o stofă de culoare neagră, astfel încît rochia să poată servi și ca îmbrăcăminte de doliu la înmormîntările care puteau surveni. Oamenii săraci se mulțumeau cu un material de culoare albă.

O bucată de postav înflorat sau un covor întins în spatele tinerei perechi constituia un fundal pe care aceasta se detașa cu claritate. Se întîmpla chiar ca jilțurile pe care stăteau mirii să aibă și baldachin. În jurul tinerilor căsătoriți se așezau domnișoarele și cavalerii de onoare. Rudele, prietenii veneau pe rînd să felicite mirele și mireasa, să le ofere daruri : mobilă, argintărie, vase de bucătărie. Soții erau serviți cu o cupă de vin îndulcit și aromat (în familiile mai modeste se dădea rachiu), mi-

relui i se aducea pipa împodobită cu frunze. În provincia Groningen, doi nuntași ofereau mirilor o cremă sărată, presărată din belșug cu zahăr, imposibil de mîncat, care simboliza necazurile vieții conjugale. Într-o încăpere alăturată, bărbații în vîrstă beau și fumau. Doritorii puteau găsi pe măsuțele din jur pesmeciori și dulcețuri.

În cursul serii, lumea se așeza la masă, pentru petrecerea de nuntă, care era mai degrabă solemnă decît cu adevărat veselă. De obicei se adunau atît de mulți invitați, încît poliția a fost nevoită uneori, (ca la Amsterdam. în 1665), să emită regulamente pentru a le limita numărul, ca dealtfel și pe cel al felurilor de mîncare ce urmau să fie servite. Într-adevăr, la unele banchete s-a ajuns pînă la cincizeci de asemenea feluri ! Chiar și familiile cele mai puțin înstărite aveau ambiția să-și invite vecinii la un ospăț bogat.

În timpul mesei, se recita un poem în cinstea tinerilor căsătoriți. Dacă în familie exista vreun literat, poemul acesta era o compoziție originală, redactată uneori, pentru ca meritul autorului să fie sporit de dificultatea exercițiului, în franceză, în engleză ori în italiană, ba chiar în latină. în greacă ori în arabă ! Poetul își oferea opera pe hîrtie cu blazon. Cei lipsiți de talent poetic puteau recurge la culegerile de poeme de nuntă care circulau în acest scop. Între două feluri de mîncare, se scotea de sub masă coșulețul cu cărți de cîntece pregătit dinainte de mama mirelui. Toată lumea cînta în cor. În timpul cinei, din cînd în cînd, o mică orchestră, (regulamentele poliției interziceau ca ea să fie formată din mai mult de doi sau trei muzicanți) dădea glas cîtorva instrumente : clavecin, viola da gamba, luth, oboi, chitară, violoncel, harpă sau țiteră ; la țară se cînta din cimpoi sau fluier cîmpenesc, iar mesenii beau de stingeau. Pe urmă se dansa.

Petrecerea se încheia printr-o farsă tradițională. „Tovarășii de joc" încercau să-i ajute pe tinerii căsătoriți

să se retragă fără ca invitații să bage de seamă, iar aceștia se străduiau să-i împiedice pe miri să plece, sau măcar să le facă mare tărăboi la plecare. O luau pe mireasă, o ascundeau undeva în casă și nu i-o dădeau mirelui decît după ce acesta promitea, mai de voie mai de nevoie, că, peste cîteva zile, va organiza o plimbare, un banchet, o distracție oarecare. Sau se anunța că pantofii mirelui trebuiau pingeliți : oaspeții îi smulgeau din picioare, se aruncau cu toții pe jos, apucau pantofii ca pe niște ciocane și băteau tare cu ei în dalajul camerei sau în scîndurile dușumelei. Cînd considerau că zarva a ținut destul, se ridicau, se strîngeau într-o horă în jurul cununii miresei, erau desprinse ghirlandele de pe pereți și apoi toată lumea pleca.

În alte părți, tinerii o prindeau pe mireasă în clipa în care se pregătea să se retragă și o legau la ochi ; ea își punea atunci cununa, la întîmplare, pe capul unui invitat : se spunea că fericitul cîștigător se va căsători primul, după mireasa sărbătorită. Alte obiceiuri cereau ca toți nuntașii să o însoțească dansînd pe mireasă pînă la patul nupțial, unde o aștepta mama pentru a-și lua rămas bun. Tînăra soție își ridica fusta, își scotea jartiera pe care o dădea unui oaspete ales de ea, sau chiar îi îngăduia acestuia să i-o scoată. Alesul își agăța trofeul la reverul hainei. În sfîrșit, toată lumea pleca acasă, punînd capăt tărăboiului care durase mai multe ore în șir.

Perspectiva acestor momente care îi plasau în centrul atenției generale era atît de neplăcută pentru unii tineri logodiți, încît aceștia închiriau o cameră în vecini ca să-și petreacă, neștiuți de nimeni, prima lor noapte. Dar vai de sufletul lor ce pățeau dacă vreun oaspete descoperea șmecheria ! Invitații coborau din casă cu mic cu mare, invadînd strada, și, la lumina lumînărilor, tîrau după ei toate obiectele de metal din bucătărie făcînd un zgomot asurzitor. Odată ajunși în fața casei în care își găsiseră refugiu mirii, aprindeau un foc de vreascuri și tămbălăul continua

pînă cînd, exasperați, aceștia ieșeau din ascunzătoare : atunci erau prinși în vîrtejul unei hore care se încingea în jurul focului și nu li se dădea drumul decît după ce se stingea și ultima surcică.

Adesea, soții păstrau cu sfințenie cămașa pe care o purtaseră în noaptea nunții (nimeni n-ar fi îndrăznit să se culce gol) ; ea nu mai era întrebuințată decît o singură dată, și anume pentru a le acoperi trupul pe patul de moarte. În Olanda de nord, chiar patul nupțial nu era folosit decît de trei ori : în noaptea nunții și apoi la moartea fiecăruia dintre soți, pe el fiind așezat de fiecare dată sicriul.

În prima dimineață după nuntă, soțul îi făcea un dar soției. Apoi, pînă seara, o țineau într-o petrecere. Invitații din ajun veneau din nou, pentru a termina mîncărurile rămase de la ospăț. În familiile cu dare de mînă, această petrecere de după nuntă se prelungea timp de mai multe zile. După aceea, vreme de alte cîteva săptămîni se organizau tot felul de vizite, jocuri, ieșiri în grup, întîrziindu-se astfel întoarcerea la viața sobră [3].

Cu această frumoasă amintire în suflet, aranjînd cu grijă cununa de mireasă și pipa mirelui în dulapul cu lucruri de preț, tînăra pereche începea austera viață conjugală. În ochii străinilor, familia olandeză apărea în general ca fiind caracterizată prin trăinicia legăturilor dintre soți, prin absența falsei pudori, (soțul și soția se sărutau chiar în public), și printr-o fidelitate care nu cunoștea nici un fel de abateri. Această credință statornică îi surprindea într-o asemenea măsură pe străini, încît aceștia ajunseseră să-și pună întrebări asupra cauzelor ei : unii o atribuiau influenței calvinismului ; alții o puneau pe seama firii olandezilor. Oricum, căsătoriile dezbinate erau rare. Regulamentele poliției pedepseau aspru actele de violență săvîrșite de un soț asupra celuilalt. În unele localități, municipalitatea îl obliga pe soțul brutal să plătească o amendă care reprezenta contravaloarea unui jambon ; dacă soția era cea care se făcea vinovată de violență, suma

echivala cu valoarea a două jamboane. De asemenea, legea era necruțătoare în cazurile de adulter. Tatăl sau bărbatul femeii surprinse în flagrant delict se puteau răzbuna pe ea cum credeau de cuviință, fără a trebui să dea socoteală cuiva de faptele lor.

În vara lui 1656, țăranii din Voorschoten au găsit într-o dimineață o tînără femeie înjunghiată în patul ei ; soțul nu și-a negat cîtuși de puțin vinovăția. A doua zi după ce a fost arestat i s-a dat drumul : avînd tot dreptul să procedeze cum procedase, fapta sa nu contravenea nicidecum legii. Din cauza acestei legislații, ca și din cauza structurii familiei olandeze, adulterul în rîndul femeilor apărea extrem de rar, cu excepția orașelor-porturi unde soțiile de marinari erau foarte numeroase. Un bărbat nu putea întreține legături decît cu o femeie necăsătorită. Ba încă, dacă era el însuși căsătorit, chiar și o asemenea aventură comporta unele riscuri : în caz că era surprins în „conversație amoroasă", era constrîns să plătească o amendă foarte mare, iar partenera sa era trimisă într-o casă de corecție. Aplicarea acestui regulament favoriza de obicei șantajul : polițaii se înțelegeau cu prostituatele, le furnizau domiciliul și protecția necesară în schimbul obligației de a atrage cîte un bogătaș, căruia îi extorcau apoi amenda ; cea care reușea primea un procentaj considerabil...

Cu toate acestea, multe escapade amoroase scăpau din plasa poliției. Informîndu-l pe Rivet despre dezbaterile unui sinod din 1645, teologul Pineau îi semnalează faptul că „un pastor protestant a fost destituit din cauza adulterului cu o văduvă din parohie, el avînd și o soție căreia i-a pus coarne fără vreo mustrare de cuget. Soția nu poate să-i plătească cu aceeași monedă, după cîte se spune. Nu știu ce va fi vroind el să facă cu două femei, cînd atîția dintre confrații săi nu se pot descurca nici măcar cu una singură" [4].

Grosley reproduce o conversație pe cît de laconică pe atît de semnificativă :

„Ziua bună, vecine.
— Bună să-ţi fie inima, vecine.
— Nu ştiu dacă pot să-ţi spun deschis ce gîndesc.
— Dă-i drumul, nu te sfii.
— Vecine, se spune că slujnica ta a rămas grea.
— Şi ce-mi pasă mie ?
— Dar, vecine, lumea zice că din cauza ta.
— Şi ce-ţi pasă ţie ?" Acestea fiind zise, cei doi vecini se salută politicos şi-şi văd fiecare de drumul lui [5].

În luna a zecea după chermesă, în toate localităţile se constata că se nasc mult mai mulţi copii nelegitimi decît de obicei. În timpul şederii lui la Amsterdam, Descartes a avut de la slujnica sa o fată, Francine, pe care a crescut-o. Promiţîndu-i că se va căsători cu ea, Nicolas Heinsius a sedus o tînără fată căreia i-a făcut doi copii. Dat în judecată de amanta sa, Heinsius a pierdut procesul. Biserica constrîngea prin jurămînt pe moaşe să anunţe Consiliului bisericesc naşterea copiilor nelegitimi. Dar mulţi copii din flori erau pur şi simplu părăsiţi de mamă, care-i lăsa, înveliţi în scutece, într-un loc public la o oră cînd acesta era pustiu. Un asemenea delict se pedepsea cu ţintuirea la stîlpul infamiei ; de cele mai multe ori însă mama rămînea necunoscută iar copilul era dus la un orfelinat.

Pe vremea cînd patima ceaiului se răspîndise ca o molimă, multe fete din cartierele mărginaşe ale oraşelor se vindeau pentru o mînă de frunze marinarilor întorşi din Orient. În porturi, unde mişuna o populaţie eterogenă formată din vagabonzi de profesie, prostituţia era în floare. La Amsterdam, în apropierea debarcaderelor, străzi întregi erau destinate acestei industrii.

Capitolul XII

FEMEIA ȘI CĂMINUL

Vechiul Testament o învăța pe femeie că bărbatul este stăpînul ei. În schimb, acesta își respecta și își prețuia tovarășa de viață care, după ce dădea naștere, în dureri, copiilor, ducea în spate greul familiei. N-avea importanță dacă soția pierdea cu timpul din frumusețe, din drăgălășenie. Bărbatul îi cerea doar să fie viguroasă, înțelegătoare, blîndă, conștientă de îndatoririle sale și prolifică. Să fie credincioasă soțului și devotată copiilor, să-și conducă cu mînă sigură gospodăria și să facă față tuturor greutăților vieții. Desigur, dacă e să-l credem pe „libertinul" Hooft, bărbații tineri s-ar fi împăcat cu ideea unei oarecare frivolități a soțiilor lor. Dar austeritatea moravurilor ținea de o tendință profundă a caracterului național. Erasmus semnala chiar în al său *anti-barbarus* autoritatea morală aproape absolută pe care femeia olandeză o avea asupra familiei sale, autoritate justificată de îndemînarea și priceperea ei, favorizată de o anume moliciune a bărbatului... și gata oricînd să se transforme într-o adevărată tiranie.

Calvinismul imprimase acestei vechi tradiții o nuanță patetică. La celebrarea căsătoriei, pastorul rostea îndem-

nuri amintind femeii că trebuie să trăiască în umilință, să aducă pe lume „copii ai temerii". Morala aceasta îmbrăca uneori haina unui limbaj destul de frust. Jacob Cats, poetul prin excelență al micii burghezii olandeze, vorbește despre viața conjugală cam cum ar vorbi despre o întreprindere de creștere a vitelor.

Stilul de viață al neerlandezei are, poate, o oarecare influență asupra fizicului său. Cît nu s-a măritat, ea lasă străinilor impresia unei frumuseți robuste : înaltă, blondă, plină de prospețime, atrăgătoare. La acestea se adaugă nuanțe locale : combinația ideală ar fi dată de „chipul din Amsterdam, mersul din Delft, alura din Leiden, vocea din Gouda, talia din Dordrecht, tenul din Haarlem" [1]. Fetele din Dordrecht erau considerate deosebit de frumoase. Pretutindeni însă căsătoria aduce aceleași schimbări : talia, trăsăturile se îngroașă, straturi de grăsime se depun unele după altele. Multe femei, mai ales la țară, sînt, după spusele lui Grosley [2], late în spate și în șolduri, au mersul dizgrațios și dovedesc o supărătoare neglijență în felul în care își poartă bustul : iată de ce, pierzînd prospețimea dată de tinerețe, ele capătă înfățișarea unor matroane greoaie, adesea informe, al căror caracter seamănă uneori prea mult cu fizicul.

Din pricina vieții lor foarte sedentare sînt acuzate, pe nedrept, de trîndăvie : cinci-șase ore pe zi, femeia stă pe scaun, încălzindu-și picioarele pe cutia cu jeratic ; nu iese din casă decît pentru mici tîrguieli sau pentru a se duce la biserică, către care se îndreaptă cu ochii plecați, strîngînd subsuoară o carte groasă, îmbrăcată în catifea și cu colțurile ferecate în argint. Din cînd în cînd, foarte rar, se duce la țară, singură, „fără ca vreo primejdie s-o pîndească", notează cu uimire francezii, pînă într-atît o femeie căsătorită e de neatins în ochii neerlandezului [3].

De pe treapta cea mai de sus pînă la cea mai de jos a scării sociale, stăpîna casei face din precizia conducerii gospodăriei o virtute supremă. Numai femeile care nu au

o servitoare cu care să sporovăiască își pierd timpul stînd de vorbă cu vecinele. „Ah ! cîte griji pe capul unei femei ! Copiii trag de ea ; un balamuc întreg, din zori pînă noaptea tîrziu : spălat, frecat, lustruit ; cumpărături, curățenie, rufe ; un adevărat coșmar, un zbucium neîntrerupt care face din viața ei un infern." [4]

Și chiar dacă nu un infern, în orice caz o anostă înșiruire de îndatoriri : oare nu cumva această monotonie, se întreabă Temple, e cauza lipsei de imaginație a femeilor neerlandeze, și, de aici, a mult lăudatei lor castități [5] ?

O restrînsă elită feminină (care, e drept, a sporit în cursul secolului), provenită din rîndurile nobilimii și ale înaltei burghezii, se preocupa în mod deosebit de eleganța vestimentară, cel puțin atunci cînd era vorba de ieșit în lume. Cîteva femei cultivate rivalizau, pe tărîmul științelor și al artelor, cu prietenii, cu soții lor. Huyghens a purtat corespondență cu mai multe dintre aceste savante, molipsite de „prețiozitatea" franceză. În 1647, el dedică Utriciei Ole, soția cavalerului Swann, opera sa *Pathodia sacra et profana.*

Într-adevăr, pentru aceste intelectuale muzica este o pasiune. Francisca Duarte, supranumită „privighetoarea franceză", se bucură de o veritabilă glorie. Suzanne van Baerle, Marie Pelt, Anna Engels își atrag cuvinte de laudă din partea lui Huyghens, Hooft, Vondel. Maria Tesselschade Visscher se află în centrul atenției cercurilor literare și muzicale din Amsterdam. Anne-Marie Schuurman din Utrecht, pictoriță, specialistă reputată în arta miniaturilor și a gravurii, bună cunoscătoare a limbilor orientale, merite pentru care fusese numită „a zecea muză", va figura, sub numele de Statira, în *Dicționarul Prețioaselor* al lui Saumaise. Cu chipul ascuns sub un văl, ea asistă la cursurile și la „disputele" din universitate. Cînd Descartes, venit în vizită, a găsit-o citind Biblia în versiune ebraică, el și-a exprimat pe un ton malițios uimirea de a vedea o persoană cu însușiri atît de alese dedîndu-se „unei ocupații atît de neînsemnate" ! Cuvintele lui Descartes au

jignit-o profund pe Anne-Marie, care s-a grăbit să noteze în jurnalul ei : „Domnul l-a îndepărtat de inima mea pe bărbatul necredincios..." [6] Dar Anne-Marie Schuurman ca și celelalte femei cu preocupări asemănătoare constituiau o excepție : cei mai mulți dintre neerlandezii secolului de aur nici măcar nu știau de existența lor. În schimb, numeroase neerlandeze, rămase văduve sau lipsite vreme îndelungată de sprijinul soților lor, au fost obligate să preia conducerea afacerilor, dovedindu-se la fel de energice, la fel de eficiente ca și bărbații.

În Țările de Jos, obiceiul de a avea servitori era mult mai puțin răspîndit decît la popoarele din jur. Din spirit de independență, femeile, bărbații — care în alte părți intrau bucuros în slujba unui stăpîn — refuzau aici să se angajeze în serviciul unei familii bogate. Statul condamna folosirea servitorilor bărbați și o sancționa cu plata unui impozit considerabil. Chiar în casele celor mai mari bogătași nu se aflau mai mult de doi, trei slujitori : vizitiul și unul sau doi lachei. Nu existau portari și nici vreun alt fel de servitori din aceia care, stînd în fața ușilor, sînt un semn al rangului înalt al proprietarului casei. Familiile din înalta burghezie nu aveau niciodată mai mult de cîteva slujnice, ba chiar, cel mai adesea, aveau doar una singură. Aceasta dormea într-o odăiță, lîngă bucătărie. Drepturile și îndatoririle ei erau stabilite prin diverse regulamente : orice nouă angajată trebuia să se prezinte la data convenită, îmbrăcată modest și avînd asupra ei un certificat de recomandare ; îi era interzis să se poarte brutal, să-și calomnieze stăpînii care, la rîndul lor, erau obligați să se abțină de la aplicarea unor pedepse corporale. Actele de violență erau judecate de tribunalul civil și vinovatul putea fi pus să plătească o amendă egală cu valoarea simbriei pe un an de zile, indiferent de timpul petrecut de reclamantă în serviciu. Servitoarea putea fi dată afară doar dacă era prinsă furînd ; în schimb, ea își putea părăsi stăpînii oricînd voia [7]. Pentru un francez ca Parival, o asemenea situație era de-a dreptul scandaloasă : „indivizii ăștia pro-

fită cu neruşinare de lege ; în Olanda nu e chip să fii slujit cum se cuvine !" [8]

Bine plătiţi, îngrijiţi atunci cînd erau bolnavi, adesea trecuţi în testament, consideraţi ca făcînd parte din familie, cei mai mulţi dintre servitori se ataşau de stăpînii lor ; între ei se statorniceau astfel, cu destulă uşurinţă, relaţii de reală familiaritate. De La Barre, aflat în vizită la un burghez din Edam, asistă cu surprindere la următoarea scenă : „Stăpîna casei s-a grăbit să se aşeze prima pe scaun ; imediat, slujnica a luat loc, cu dezinvoltură, lîngă ea ; fără să protesteze, stăpînul casei s-a mulţumit cu unul din cele două scaune rămase libere, iar valetul l-a tras către el pe celălalt. Stăpîna şi slujnica s-au servit cele dintîi, alegîndu-şi bucatele cele mai bune. Totuşi nimeni nu s-a supărat şi ne-am dat seama că ordinea instituită în această casă se baza pe o îndelungată obişnuinţă ; deodată însă stăpînul făcu imprudenţa de a-i cere slujnicii să-i aducă ceva. Soţia îi răspunse prompt că poate foarte bine să-şi ia singur ce doreşte, şi că ea ţine neapărat ca servitoarea să se odihnească. S-a ajuns curînd la un schimb de vorbe grele între soţi. Fireşte, slujnica a susţinut-o cu multă căldură pe stăpîna ei atît de îngăduitoare. Membrii familiei au continuat să-şi arunce priviri duşmănoase pînă cînd soţul, convins în sfîrşit că nu are dreptate, i-a cerut iertare soţiei sale, furîndu-i un sărut". Gazda şi-a motivat purtarea în faţa oaspetelui spunînd că slujnica „îndrăgită de toţi şi foarte harnică", întreţinea cu o grijă deosebită vesela şi şemineele [9]...

Angajaţi prin contract, servitorii îşi începeau de obicei slujba la stăpîn pe data de 29 septembrie, de sfîntul Mihail. Şi nu rare erau cazurile în care, odată intrată într-o familie, slujnica n-o mai părăsea pînă la sfîrşitul vieţii. Se putea întîmpla chiar ca ea s-o urmeze, după căsătorie, în noua sa locuinţă, pe fata pe care o văzuse născîndu-se. Cînd, din pricina vîrstei înaintate, nu mai era în stare să muncească la fel de mult, stăpînii angajau o fetişcană care să o ajute. Şi atunci ea trona, atotputernică, în vestibul ori

în curte, conducîndu-şi autoritar supuşii. Numai bogătaşii care nu doreau ca o astfel de prezenţă să le strice decorul o trimiteau să mănînce la bucătărie şi o chemau cu clopoţelul. În multe familii înstărite, care nu aveau totuşi decît o singură servantă, aceasta era folosită la toate treburile casei, ajutată fiind, după împrejurări, de vreo croitoreasă, de vreo călcătoreasă ori de vreo femeie bună să facă munca cea mai grea în zilele de mare curăţenie.

Arhivele judecătoreşti din Amsterdam arată însă că în acest tablou idilic mai apar şi unele pete de umbră. S-a întîmplat astfel ca o tînără slujnică, Trijntje Abrams, în vîrstă de şaisprezece ani, care primise cine ştie ce mustrări din partea stăpînilor săi, să încerce şi chiar să reuşească să-i convingă pe aceştia că locuinţa le este bîntuită de stafii. Ca să-şi aducă la îndeplinire planul, ea mişca noaptea draperiile de la pat, umbla pe coridoare înfăşurată într-un cearşaf... jocuri pentru care a fost în cele din urmă pedepsită cu două săptămîni de închisoare şi cu expunerea la stîlpul infamiei. Cuprinsă de un fel de accese de nebunie isterică, Weyntje Ockersdochter, o copilă de numai doisprezece ani, care se spetea muncind la nişte stăpîni fără milă faţă de vîrsta ei fragedă, le-a pus într-o zi otravă în ciorbă, faptă pentru care tribunalul a condamnat-o la bătaia cu vergi şi la şaptezeci de ani de închisoare...

Printre avantajele condiţiei de servitor se numără fără îndoială mulţimea bacşişurilor impuse de uzanţele neerlandeze. Cînd un musafir se pregăteşte să plece, slujnica îl aşteaptă la uşă, cu mîna întinsă pentru a-şi primi răsplata. Unii servitori se tocmesc la stăpîn numai pe bacşiş, socotindu-l ca un drept ce li se cuvine. Orice serviciu, orice activitate care nu are caracter strict comercial ori nu este asimilată slujbei de funcţionar implică o retribuţie de această natură.

Neerlandezelor li s-a dus vestea în lume pentru curăţenia desăvîrşită care domneşte în casa lor. Unele pînze ale lui Jan Steen sugerează însă că această reputaţie nu este

totdeauna la fel de îndreptățită [10]. Şi totuşi străinii se arată, fără excepție, surprinşi de curățenia pe care o descoperă pretutindeni, la țară ca şi la oraş, în toate păturile sociale. „E de neînchipuit", scrie Parival, „în ce măsură țin olandezele la renumele pe care şi l-au cîştigat pentru curățenia casei şi a mobilierului şi cît de mult se străduiesc să-l merite. Ele pun neîncetat slujnicele să spele şi să frece mobilele din lemn, inclusiv banchetele şi scîndurile, ca şi treptele scărilor ce duc spre camerele de la etaj, trepte pe care, în marea majoritate a cazurilor, neerlandezii nu le urcă decît după ce s-au descălțat. Pentru străinii care ar urma eventual să intre într-o astfel de locuință sînt adesea pregătiți papuci de pai fără călcîi, în care se vîră piciorul cu pantof cu tot, sau măcar sînt puse la îndemînă ştergătoare de papură ori cîrpe cu care se curăță foarte atent încălțămintea. Nimeni n-ar îndrăzni să scuipe pe jos în casă ; dar nu prea există nici obiceiul de a scuipa în batistă [11], astfel încît e uşor de imaginat în ce situație penibilă se află cei care tuşesc necontenit şi simt nevoia să expectoreze flegma" [12].

Lui Temple i-a fost dat să treacă printr-o astfel de situație. Odată, a fost invitat în casa unui înalt funcționar olandez, la un dejun între bărbați. S-a nimerit ca tocmai atunci să aibă un guturai foarte puternic şi, la un moment dat, cuprins de un acces de tuse, a scuipat pe podea. Imediat, o slujnică a apărut cu un şervet curat şi a şters murdăria pe care o făcuse. Îngrijorați, mesenii l-au întrebat : Domnul ambasador este cumva bolnav ? „Din fericire, soția mea nu este acasă, a spus atunci gazda ; dacă ar fi aici, cît sînteți dumneavoastră de ambasador, v-ar fi dat afară, de teama contaminării." Temple îşi exprimă mirarea față de cele auzite. Olandezul continuă : „Închipuiți-vă că există în casa asta două camere în care nu am călcat niciodată ; cred că soția mea nu le deschide decît de două ori pe an, pentru curățenie". Admirația ironică a englezului nu-l descumpăneşte pe demnitar, care insistă, asigurîndu-l că e foarte bine că lucrurile stau aşa şi spu-

nîndu-i că-și binecuvîntează soarta pentru a-i fi dat în această soție model „dulcea stăpînă“ pe care și-o dorește fiecare... În după-amiaza aceleiași zile, Temple face o vizită altei familii din Amsterdam și relatează incidentul petrecut mai înainte ca pe o întîmplare ciudată. Stăpîna casei îi răspunde că nu e nimic anormal în cele spuse de el, ba chiar îi povestește și ea o altă întîmplare cu un primar care a bătut într-o bună zi la ușa casei unui burghez și care, întrebat fiind de servitoare, (o țărancă voinică din Friesland), ce dorește, i-a spus acesteia că ar vrea să vorbească cu doamna. Omul a dat apoi să intre. Slujnica observase însă că primarul avea puțin noroi pe tălpile pantofilor. Fără să scoată un singur cuvînt, ea îl înșfacă de coate, îl ridică în spinare ca pe un sac, trece astfel prin două camere, se oprește la baza scării interioare, îl așază pe musafir pe o treaptă, îi smulge încălțările, îi pune o pereche de papuci și apoi se îndreaptă de șale. Numai după aceea îi răspunde, în sfîrșit, cu amabilitate : „Dar bineînțeles, doamna va fi încîntată să vă primească“ [13].

În unele case, spațiul efectiv locuit se limitează la bucătărie, încăpere în care se adună întreaga familie pentru a nu murdări „camerele bune“, unde nu se intră decît în zilele de sărbătoare. Cu toate acestea, odăile sînt regulat curățate o dată pe săptămînă, sarcină pe care o stăpînă grijulie nu o lasă niciodată în seama slujnicei ci își face din ea o ocupație personală. Spălatul, curățenia constituiau, de fapt, subiectele favorite de conversație ale tuturor femeilor, indiferent de mediul social în care trăiau. Există două feluri de a face curățenie : este vorba mai întîi de curățenia obișnuită, săptămînală, căreia i se rezervă, la evrei, ziua de vineri — ajunul sabatului, iar la creștini, ziua de sîmbătă. Uneori, o asemenea curățenie se face de două ori pe săptămînă, iar în unele orașe chiar în fiecare zi, în afară de duminică. Se golește întreaga casă de mobile, se spală pe jos cu apă din belșug, se freacă cu nisip, se lustruiește cu ceară ; pretutindeni în oraș slujnice voinice cu mînecile suflecate dau lustru mobilelor scoase sub

copertină. De abia dacă se face o scurtă pauză pentru masă, care constă mai exact în cîteva felii de pîine cu unt înghițite la repezeală, apoi toată lumea se apucă din nou de treabă. Se spală și fațadele caselor : seringile speciale folosite în acest scop proiectează jetul de apă pînă la nivelul acoperișului.

În unele familii, se aduc zilnic treizeci, patruzeci de găleți de apă numai pentru spălat ; în alte locuri, o servitoare angajată special pentru așa ceva nu face decît să curețe, de dimineața pînă seara. Așa se explică faptul că în multe locuințe olandeze domnește o umezeală permanentă care dă naștere la tot felul de afecțiuni reumatismale. Dar mai există și curățenia anuală, care are loc primăvara, ori primăvara și toamna, și care produce tulburări încă și mai mari în case și în viața locuitorilor lor de sex bărbătesc. Unii dintre ei numesc această perioadă „infern", și „sătane" pe femeile angajate în respectiva operație menajeră. Poeții și comedianții fac mare haz pe socoteala acestei furii igienice. Dar nici o glumă, oricît de înțepătoare și usturătoare ar fi fost ea, nu a avut vreodată vreo influență cît de mică asupra femeilor cuprinse de patima curățeniei.

În fiecare zi, stăpîna casei se duce să facă piața, căci aceasta este o altă îndatorire a ei. Însăși văduva amiralului de Ruyter, demnitar de rang înalt al Republicii, mergea singură după tîrguieli, străbătînd pe jos, cu coșul în mînă, străzile orașului Amsterdam. E adevărat că doamna de Ruyter întruchipa simplitatea olandeză din vremea de altădată. În ziua în care, după moartea amiralului, un trimis special al principelui de Orania s-a prezentat pentru a-i transmite omagiile respectuoase ale acestuia, ea și-a cerut scuze că nu-l poate primi : chiar în dimineața aceea căzuse pe cînd întindea rufele pe care tocmai le spălase și se lovise puțin.

Cînd se duceau la cumpărături, majoritatea femeilor din înalta burghezie erau însoțite de fiicele lor ori de slujnică ; însoțitoarele purtau coșul sau plasa cu provizii.

Imediat după micul dejun, toate femeile din oraş porneau spre piaţă. Producătorii îşi desfăceau mărfurile într-o piaţă centrală, în imediata apropiere a căreia se înălţa de obicei clădirea impunătoare a Cîntarului public, fala localităţii, simbol al prosperităţii sale comerciale. Clădirea aceasta era o construcţie solidă, de formă pătrată, masivă dar nu lipsită de eleganţă, în stil renascentist ca la Amsterdam, ori clasic ca la Gouda, incluzînd uneori şi un turn de pază ca la Alkmaar.

Spaţiul din vecinătatea Cîntarului public este în întregime ocupat de tarabe, de tonete, de căruţe, peste care se întretaie strigătele vînzătorilor. „Rachiu pe cinste ! Ia anason, lichior de anason bun pentru durerile de pîntece ! Rachiul cu scorţişoară ! Ia priviţi ce mai pîinişoare, ce mai prăjituri, pe alese, din secară, ori din orz ! Scrumbii proaspete ! Scrumbii proaspete, dulci ca zahărul, ia scrumbiile proaspete ! Poftiţi, îndrăzniţi ! Stafide, prune uscate frumos mirositoare ! Ia uitaţi ce pere am ! Morcovii, morcovii, ia morcovii ! Ridichi proaspete ! Verdeţuri ! Dau pe gratis marfa cui găseşte alta mai bună ca a mea !..." [14] Pungaşi de tot felul, vînzători de almanahuri, ţigani se amestecă în mulţime, învîrtindu-se neîncetat printre ţăranii încărcaţi de coşuri cu fructe, cu zarzavaturi ori cu produse de lăptărie, printre cumpărătoare, printre numeroşii gură-cască. Municipalitatea închiriază cîte o tonetă negustorilor care au prăvălie ; ba chiar se întîmplă cîteodată să le acorde favoarea de a-i lăsa s-o folosească pe gratis.

În oraşele mari se fixează zile de tîrg speciale pentru diversele feluri de produse. La Haga există o piaţă unde poţi cumpăra tot ce vrei în orice zi ; la Leiden, o astfel de piaţă e deschisă numai sîmbăta. În schimb, lunea şi vinerea te poţi aproviziona cu trufandale de la piaţa specializată în desfacerea acestora. În cele mai multe oraşe există o piaţă pentru vînzarea untului, una pentru brînzeturi, o piaţă de zarzavaturi, o alta pentru desfacerea cărnii, o

piață de pește. Uneori, carnea se vinde într-o hală anume amenajată, unde se efectuează mai întîi un control al mărfii. Orașul Alkmaar a rămas celebru pînă în zilele noastre pentru piața sa de brînzeturi, unde desfacerea produselor este precedată totdeauna, ca în ceremonialul unei liturghii, de operația de cîntărire a burdufurilor, transportate pe un fel de brancardă de membrii unei corporații specializate. Amsterdam are o piață a produselor de panificație, debușeu al fabricilor din Wormer și Jisp, care aduce venituri mari orașului, întrucît vînzătorii plătesc o taxă de 8 stuivers pentru fiecare tonă de marfă.

Tîrgul de vite, care se ținea periodic, producea în localitate o animație extraordinară. În ziua respectivă, îndată ce se deschideau porțile, o turmă gălăgioasă de animale care behăiau și mugeau se răspîndea pe străzi, mînată cu strigăte răsunătoare spre poarta centrală. Cartierele prin care trecea se umpleau imediat de o mulțime veselă, ce se mișca în dezordine. Dată fiind importanța evenimentului, elevii erau scutiți de școală în ziua aceea. Copii, femei, burghezi circulau printre animalele priponite de trunchiurile teilor sau de borne de piatră. Domni grași, cu dare de mînă, veneau însoțiți de măcelari pricepuți care-i sfătuiau ce vită să aleagă, beau un pahar cu vînzătorul, apoi plecau luînd cu ei animalul cumpărat. Acesta era tăiat în curte chiar în aceeași seară sau a doua zi, iar hălcile de carne erau expuse sub *luifel*, ca niște trofee.

Capitolul XIII

CORPORAȚIILE

Corporațiile — „ghildele" — domină viața profesională a meșteșugarului, a lucrătorului, a micului negutător neerlandez. Provenite din fostele „frății" medievale, ele exercită în principiu un control absolut asupra producției de bunuri manufacturate și asupra circulației mărfurilor. Autoritatea lor se întemeiază pe o etică de grup ; exercitarea ei are drept scop apărarea membrilor ghildei. Bazate pe vechi privilegii, pe care numeroase reglementări recente le-au complicat tot mai mult, drepturile ghildelor constituie sursa unei adevărate înfruntări între cei autorizați să profeseze și „out-siders", între tradiție și inițiativa individuală. Începerea lucrului înainte de ora stabilită, vînzarea produselor sub prețul fixat, iată tot atîtea delicte pe care biroul ghildei trebuie să le urmărească și să le sancționeze.

Repartizarea competențelor, frontierele dintre corporații diferă de la oraș la oraș și — la gradul de dezvoltare la care au ajuns Țările de Jos — fragmentează în mod arbitrar organismul economic al țării. În Utrecht există douăzeci și una de ghilde, dintre care cinci numai în in-

dustria confecţiilor : cea a croitorilor, cea a blănarilor, cea a mănuşarilor, cea a cizmarilor, cea a cîrpacilor. O serie de opoziţii de ordin psihologic şi social accentuează diferenţele dintre diversele ghilde : ghilda pielarilor, care prelucrează pielea fină, se bucură de o consideraţie mai mare decît cea a şelarilor, care lucrează cu materialul brut. Anumite activităţi s-au specializat, fără ca aceasta să ducă la o divizare a ghildelor. Din ghilda tîmplarilor fac parte deopotrivă ebeniştii şi rotarii. În ghilda brutarilor intră şi morarii, în cea a cizmarilor, tăbăcarii. Stricta specializare se traduce prin reglementări draconice : cutare meseriaş avea dreptul să coasă o mînecă nouă la o haină veche dar nu şi pe acela de a confecţiona o haină nouă. Ghilda topitorilor de cositor protestează împotriva faptului că librarii vînd cerneala în călimări fabricate din acest metal.

Un membru al unei ghilde nu poate avea decît o singură prăvălie, o singură tonetă în piaţă ; comerţul ambulant e îngăduit doar în cazul persoanelor al căror stoc nu depăşeşte o anumită valoare. Unele ghilde interzic membrilor lor să-şi vîndă marfa în piaţă, de teamă ca aceştia să nu-şi concureze confraţii. Fabricarea ţesăturilor şi dărăcitul lînii sînt interzise în timpul verii ; berarul nu are dreptul să fabrice berea decît o dată pe săptămînă ; ţesătorului nu i se permite să aibă mai mult de trei războaie ; cofetarul nu are voie să dea unei prăjituri o altă formă decît cea stabilită oficial. Pe fiecare produs e aplicată marca fabricantului : produsele nemarcate sînt vînate fără cruţare. Treizeci de ordonanţe specifică modul de tratare a scrumbiilor. Într-o anumită măsură, caracterul tipicar, chiţibuşar, al acestei legislaţii e în avantajul calităţii produselor ; ritmul producţiei nu are însă decît de suferit.

Unul sau mai mulţi „decani", asistaţi de cîţiva „juraţi" şi uneori de inspectori, formau biroul ghildei. Membrii biroului erau desemnaţi de către municipalitate ; în fiecare an, aceasta proceda la o reînnoire parţială a colegiului [1]. Biroul ghildei se întrunea o dată pe săptămînă, întotdeauna în acelaşi local : la sediul corporaţiei ori în sala din turnul

cu ceas al porții, într-o cîrciumă preferată pentru interiorul ei elegant sau pentru confortul pe care-l oferea, uneori în clădirea Cîntarului public. Întrunirea se încheia cu o agapă. Ghilda își avea propriul său mobilier, vesela și serviciile ei de pahare cu blazon, sigiliul și stindardul ei.

Lucrătorii erau supuși controlului ghildei încă din anii uceniciei, căci meseria nu se putea învăța decît de la un meșter, membru al acesteia. Durata uceniciei varia mult : în general de doi ani, ea se prelungea pînă la trei ani la chirurgi, pînă la patru ani la pălărierii din Amsterdam, reducîndu-se însă la numai șase luni la tăietorii de lemne. Un meșter nu avea voie să primească mai mult de doi ucenici. Inițierea acestora începea la o vîrstă fragedă, cam pe la doisprezece ani, și era condiționată de plătirea unei taxe de înscriere pe care, uneori, meșterul le-o avansa în contul salariului lor viitor. Ucenicii își pierdeau astfel complet libertatea ; locuind în gazdă la meșter, ei erau obligați, în cazul în care ar fi plecat de la el, să-i achite cheltuielile de întreținere... riscînd, pe deasupra, să nu mai găsească pe altcineva dispus să-i primească. Alegerea meșterului era hotărîtoare pentru destinul ucenicului. Cum nu exista o reglementare strictă privind perioada de ucenicie, unii dintre ucenici petreceau ani în șir făcînd curățenie prin atelier și avînd grijă de unelte pînă să se poată apuca, cu adevărat, de pregătirea examenului de încheiere a stagiului.

După ce-și lua examenul, ucenicul devenea „calfă", adică lucrător calificat, obligat să intre acum în slujba unui alt meșter. Înarmat cu diploma pe care o obținuse, el cutreiera adeseori orașele în căutarea unui loc de muncă. Această lungă peregrinare — fenomen mai puțin întîlnit, dealtfel, în Țările de Jos decît în Franța — reprezenta în viața lucrătorului o perioadă de șomaj instituționalizat. Cînd, în sfîrșit, un meșter accepta să-l angajeze, calfa se înscria în ghildă. După un interval de timp mai scurt sau mai îndelungat, el se putea prezenta, (cel puțin în unele ghilde), la așa-numita „probă de măiestrie", în urma căreia

obținea titlul de „meșter" și dreptul de a-și deschide o prăvălie sau un atelier propriu, nu mai înainte însă de a-și achita impozitele și de a oferi, în cinstea examinatorilor, dacă nu un banchet măcar ceva de băut. Cum multe dintre calfe nu erau în stare să facă față acestor obligații, ele rămîneau întreaga viață în situația de simpli lucrători salariați.

Membrii ghildei plăteau o cotizație, cu strîngerea căreia era însărcinat un slujbaș ce îndeplinea totodată diverse funcții de secretariat și de serviciu : el se ocupa de expedierea convocărilor, de anunțarea funeraliilor foștilor membri, de întreținerea curățeniei în localul unde aveau loc întrunirile. La salariul fix pe care acesta îl primea se adăuga un procentaj din amenzile stabilite de decani. În fiecare an, de sărbătoarea sfîntului ei protector, ghilda dădea un banchet oficial, care se prelungea uneori două zile, de-a lungul cărora mesenii ajungeau cîteodată să depășească într-atît măsura, încît autoritățile au încercat să interzică banchetul sau cel puțin să-i limiteze durata. Ghildele bogate organizau excursii, în care membrii veneau însoțiți de soțiile lor, sau serate amicale, distracții pentru care se cheltuiau de fiecare dată sume importante.

Avîntul economic al țării amenința să arunce în aer vechiul cadru corporativ. Din contră, notabilitățile care cîrmuiau orașele, și care se bucurau de o inamovibilitate aproape totală, se străduiau din răsputeri să-l mențină : cîtă vreme dețineau controlul asupra ghildelor, ele dominau economia locală și erau asigurate împotriva oricărei concurențe din afară. Și totuși, semnele unei evoluții deveneau din ce în ce mai numeroase. În prima jumătate a secolului, crearea unor noi ramuri industriale a dus la constituirea unor ghilde pînă atunci inexistente : cea a țesătorilor de in, în 1614 ; cea a negustorilor de lemne, în 1615 ; cea a fabricanților de barhet, în 1631. Proliferarea ghildelor nu însemna însă decît o aparentă dezvoltare a sistemului. În sectoarele aflate în plină expansiune, ca cel textil de pildă, au început să fie construite manufacturi

plasate în afara jurisdicției orașelor, în satele în care nu existau ghilde și care ofereau o mînă de lucru ieftină. Marii antreprenori profitau din plin de rivalitatea oarbă care opunea ghildele similare din orașe diferite. La Amsterdam, extinderea orașului e un factor de dezagregare a ghildelor. Comerțul la scară mare ca și majoritatea noilor industrii scapă de sub dominația corporațiilor. Ca să se apere, ghildele recurg exact la acele mijloace care se vor întoarce împotriva lor : obțin din partea municipalității dreptul de a-și exercita controlul în cît mai multe privințe, se înconjoară de bariere care sfîrșesc prin a le transforma în mici caste în care, practic, în afara fiilor membrilor decedați, nu mai poate pătrunde nimeni altcineva. În felul acesta, în ciuda unor măsuri dintre cele mai constrîngătoare, bursa neagră a mîinii de lucru prosperă tot mai mult. În cadrul ghildei, întreprinderile își păstrează caracterul artizanal iar reglementarea salariilor frînează într-o măsură destul de mare creșterea plusvalorii. Dezvoltarea marilor întreprinderi de tip capitalist dă o dublă lovitură acestei structuri arhaice. Către 1680, unele ghilde vor fi pur și simplu suprimate, ca de pildă cea a pălărierilor. În multe orașe, ghildele nu mai constituie, după 1660, decît niște societăți de asigurare profesională. Într-adevăr, fiecare dintre ele are o casă de ajutor, menită să acorde sprijin membrilor bătrîni, bolnavi sau nevoiași. Se întîmplă și ca ghilda să vîndă diplome unor persoane străine de profesia respectivă : casa de ajutor mai cîștigă astfel o cotizație iar pseudo-membrul dobîndește dreptul la asistență. Prin tradiție, ghilda impunea membrilor săi obligația de a se ajuta reciproc în situații cum ar fi veghierea bolnavilor sau participarea la înmormîntări. Obiceiul se pierde însă treptat, astfel încît spre sfîrșitul veacului vor trebui aplicate amenzi pentru neîndeplinirea acestor datorii.

Membrii ghildelor formau, în fiecare oraș, o miliție care, odinioară, avusese sarcini militare defensive. În secolul al XVII-lea aceasta nu mai juca nici un rol pe plan militar ; cel mult, ea dădea o mînă de ajutor poliției cînd

în oraș izbucneau tulburări sau incendii. Miliția căpătase acum caracterul unei asociații reprezentative și amicale, ai cărei membri arborau în public uniforma, defilau la sărbătorile importante, organizau concursuri de tir. Numărul acestora ajungea la Amsterdam, chiar și în 1672, la 10 000.

Comercianții sînt reuniți, în principiu, în „ghilda negustorilor". În realitate, numai micii prăvăliași depind cu adevărat de ghildă. Pe măsură ce volumul afacerilor sale crește, pe măsură ce relațiile sale se extind pe piața internațională și, cu atît mai mult, dacă se consacră doar comerțului tranzitar sau de capitaluri, negustorul nu mai este supus, de fapt sau de drept, controlului acesteia. Deosebirile dintre micii și marii negustori apar pînă și în stilul lor de viață. Marii negustori sînt adesea oameni destul de cultivați. Către mijlocul veacului, Sorbière a cunoscut destui care-și petreceau serile făcînd lecturi instructive [2]. Unii dintre ei aveau chiar studii universitare. În schimb, pregătirea lor profesională nu era, sub raport teoretic, prea solidă. Viitorul negustor își făcea ucenicia ca băiat de serviciu în biroul tatălui său sau la un confrate al acestuia. După ce, timp de cîteva luni, măturase biroul, înlocuise lumînările consumate și avusese grijă de foc, el devenea un fel de secretar care ascuțea penele de gîscă, făcea comisioane, copia registrele, învăța contabilitatea și se familiariza cu folosirea almanahurilor.

Principal instrument al „culturii" comerciale, almanahurile dădeau anual liste ale tîrgurilor și piețelor, orare ale luntrelor cu cai și corăbiilor, indicații asupra orei mareelor. Foarte numeroase în epocă, mai mult sau mai puțin complete, ele se refereau adeseori în mod strict la activitatea cutărui sau cutărui oraș. Unul din almanahurile orașului Dordrecht furniza indicații asupra competenței diverșilor funcționari municipali. Uneori, autorii adăugau acestor informații unele învățături doctrinare, așa cum a făcut de pildă Gaspar Coolhaas care, în al său *Almanah al birourilor* din 1606, respingea cu argumente erorile de dogmă ale Bisericii catolice !

De teamă să nu deranjeze cumva ordinea desăvîrşită din casă, negustorul îşi instalează de obicei biroul (*kantoor*-ul, cum spun olandezii, căci aşa a ajuns să sune în gura lor franţuzescul „comptoir") în subsolul locuinţei sale, uneori chiar în pod, lîngă antrepozit. La drept vorbind, nu atît el e cel care a ţinut să şi-l instaleze aici cît soţia lui care l-a silit s-o facă. Într-adevăr, negustorul olandez îşi are localurile destinate afacerilor în aceeaşi clădire în care locuieşte împreună cu familia sa. În cursul secolului, marea dezvoltare pe care au cunoscut-o unele birouri a făcut necesară, tot din teama de a nu tulbura cu ceva liniştea camerelor de locuit, construirea unor pereţi interiori creînd coridoare de acces, ca şi amenajarea unei intrări separate.

Ziua de lucru a negustorului începe pe la zece dimineaţa. Vînzoleala afacerilor nu durează mai mult de patru ore pe zi. De la zece pînă la prînz negustorul tronează în birou. Înaintea lui, coborînd din cămăruţele unde au dormit, sosesc ucenicii şi secretarii. Fiecare se aşază la locul lui. Mobilierul biroului e dintre cele mai simple : cîteva pupitre masive, pe care sînt fixate călimări de plumb ; scaune cu fundul îmbrăcat în piele. De-a lungul pereţilor, rafturi înţesate de registre ; o clepsidră. Patronul, care-şi mai păstrează încă scufia de noapte pe cap, lucrează la un pupitru uşor înălţat ; secretarii, care poartă mînecuţe de lustrin, stau doi cîte doi la pupitre mai joase.

La prînz, negustorii din oraş se întîlnesc la deschiderea Bursei... unde o mulţime de curioşi vine să-i privească. Aici se tratează toate afacerile importante. Curtierii circulă prin clădire, avînd la ei trusa cu cele necesare scrisului, şi redactează contractele. Doi negustori au căzut la învoială : unul cedează o încărcătură de cupru aflată pe un vas care urmează să sosească ; celălalt, o încărcătură de lemn preţios, plus o sumă de bani gheaţă. După ce au semnat contractul, cei doi merg la banca unde îşi au depuse capitalurile şi operează transferul sumei respective dintr-un cont în altul. S-ar putea să fie vorba de o sumă mare, de mii

de florini ; prin mînă însă nu le-a trecut nici măcar un bănuţ. Toate operaţiile trebuie încheiate înainte de ora două, cînd Bursa se închide. Dacă vreo afacere urgentă face ca cei interesaţi să fie obligaţi să revină aici după această oră, ei sînt nevoiţi să plătească o amendă. În felul acesta, Bursa permite nu numai o concentrare avantajoasă a marelui comerţ dar accelerează în acelaşi timp operaţiile comerciale, înlesnind astfel dezvoltarea sistemului de credit.

Începînd din secolul al XVI-lea, uneori chiar din secolul al XV-lea, toate marile oraşe comerciale îşi aveau Bursa lor. La început, aceasta se ţinea în aer liber, într-o piaţă, pe o stradă sau sub un adăpost improvizat. În 1611 a fost construită la Amsterdam prima clădire destinată special Bursei : vast cadrilater cu două etaje, situat în plin centru al oraşului şi avînd o curte interioară de 500 de metri pătraţi, de jur împrejurul căreia se înşiruiau arcade cu prăvălii şi pe unde se circula liber, pe fiecare latură intrîndu-se printr-un mare portic deschis. Bursa, construită deasupra unui canal, servea şi de port : dacă-şi coborau catargul, chiar şi corăbiile mari puteau să pătrundă sub bolta lui [3].

Comerţul olandez ajunsese, datorită acestui sistem, la o asemenea supleţe, creditul luase, mai ales după 1650, o asemenea extindere, încît Bursa din Amsterdam devenise începînd de atunci inima comerţului mondial. În momentul crizei din 1672, ambasadorul Austriei îi trimitea zilnic suveranului său lista cursurilor înregistrate.

Capitolul XIV

BOALA ȘI MOARTEA

Bolnavi și medici

Temple atribuie frecvența epidemiilor în Țările de Jos climei de aici, în general umedă, cu veri de o căldură nesănătoasă [1]. Leiden, în care nu există apă curgătoare, și Amsterdam, ca urmare a extinderii orașului, sînt cel mai des lovite : nu trec trei veri la rînd fără ca ele să nu fie bîntuite de epidemii. Epidemiile acestea sînt de diverse feluri. Una dintre ele ne este descrisă ca o puternică febră cerebrală, contagioasă, mortală în unele cazuri. În prelungirea evului mediu, secolul al XVII-lea desemnează cu termenul generic de „ciume“ mai multe maladii infecțioase, endemice și deosebit de pustiitoare.

Bolile fac ravagii mai ales în rîndul claselor sărace, în rîndul celor subnutriți și înghesuiți în cocioabe mizere. Într-un singur an au murit la Leiden 13 000 de oameni nevoiași — un sfert sau o treime din întreaga populație a orașului — iar la Amsterdam 18 000. Cifrele acestea reprezintă un adevărat record. Date tragice jalonează secolul :

1597, 1601, 1602, 1604, 1617, 1624, 1635, 1636, 1639, şi seria nu se opreşte aici. Aproape întotdeauna, de pe urma epidemiilor au de suferit doar oraşele. La Amsterdam în 1601, la Zwolle în 1602, la Leiden în 1635 şi mai apoi în 1639, cimitirele devin neîncăpătoare ; unii morţi sînt îngropaţi la marginea oraşului, pe linia fortificaţiilor. Municipalităţile se feresc să ţină o evidenţă exactă a deceselor. În acelaşi timp, ritmul afacerilor slăbeşte, cursul Bursei scade. Ciuma din 1636 provoacă falimentul ţesătoriilor din Helmond.

Deşi o credinţă oarbă în providenţă îi împiedică pe unii membri ai cîrmuirilor locale să aibă anumite iniţiative dictate de prudenţă, conducerile oraşelor angajează totuşi, îndată ce epidemia s-a declanşat, „doctori de ciumă", recrutaţi dintre chirurgi, medici sau tămăduitori care nu profesează oficial. Acestora li se dă o îmbrăcăminte specială pe care o poartă cînd intră în casa bolnavului, o dezbracă la plecare, şi pe care o ţin, la ei acasă, pe un scaun ce nu va mai fi folosit apoi niciodată. Unii dintre aceşti „specialişti" se consacră cîte unei forme particulare de boală : variolă, „scrofuloză", „şancru". Oare ce se înţelegea pe atunci, în mod exact, prin aceste cuvinte ? [2] În toate cazurile, tratamentul se limita la cîteva măsuri elementare de igienă, la observarea evoluţiei bolii şi la îndepărtarea cadavrului. În 1655, municipalitatea din Zwolle, îngrozită de ravagiile epidemiei, a creat un „Consiliu al ciumei" prin grija căruia a fost deschis un spital special. Chiar în rîndurile burgheziei, numărul deceselor creştea atît de vertiginos, încît a trebuit să fie modificată legislaţia testamentară. Temperamentele robuste, care nu se lăsau doborîte de boală, rămîneau adesea marcate pentru toată viaţa.

Malaria bîntuia periodic în regiunile mlăştinoase. Scorbutul şi guta erau considerate boli tipic neerlandeze [3]. Străinii care trăiau în Ţările de Jos se plîngeau în repetate rînduri de „melancolie", maladie biliară datorată, poate, alimentaţiei. După părerea lui Temple [4], neerlandezii îm-

bătrînesc repede : un septuagenar sănătos e un fenomen rar întîlnit, mai ales la oraș.

Tradiția populară propunea nenumărate medicații empirice, unele dintre ele ținînd încă de ancestralele practici vrăjitorești. În majoritatea familiilor se păstrau, pe o etajeră din bucătărie, borcănașele pline cu vin de China, tinctură de aloe, smirnă, șofran, lichior de gențiană și un unguent făcut din trei părți de ulei de măsline și o parte de săpun de Marsilia, colorat cu miniu sau cu alb de plumb. Împotriva durerilor de dinți se folosea uleiul de ienupăr ; împotriva iritațiilor pielii, compresele din ierburi și din făină de secară amestecată cu lapte ; pentru răceală, un preparat din rachiu de anason ; pentru anghină, sucul de morcovi sau de gulii cald ; cel căruia îi curgea sînge din nas trebuia să lase să cadă cîteva picături pe un fier înroșit. Urina și bălegarul de vacă intrau în compoziția multor medicamente folosite la țară. Se credea că febra scade dacă la gîtul bolnavului e atîrnată o coajă de nucă în care au fost puse capete de păianjeni ; persoanele mai delicate înlocuiau păianjenii cu cîte un verset din Biblie.

Leacul cel mai răspîndit pentru vindecarea rănilor era preparat din clăbuc, obținut, de preferință, prin spălarea pe cap a unui spînzurat sau a unui ins răpus de o moarte violentă, și amestecat cu două uncii de sînge de om la care se adăugau un pic de untură topită, ulei de in și alte cîteva ingrediente... În întreaga Europă a acelor vremuri, mentalitatea populară nu se împăca deloc cu medicina practicată în mod științific, cu discernămînt. În ciuda progreselor înregistrate de o minoritate în domeniul cunoașterii și cu tot războiul pe care Biserica reformată îl duce împotriva superstițiilor, în Țările de Jos persistă numeroase reminiscențe ale animismului medieval. Autoritățile au obținut, cel puțin, ca vasele să nu mai fie botezate cu nume de sfinți, în locul cărora au apărut denumiri luate din geografie, din istoria recentă, din zoologie chiar. Dar acesta este singurul, sau aproape singurul domeniu în care

acţiunea lor de epurare şi-a atins scopul. În schimb, nici o corabie, chiar dacă se numeşte *Trandafirul, Cele şapte provincii* sau *Elefantul* nu va ieşi în larg în noaptea de Sfîntul Ion sau în noaptea de Crăciun : echipajul s-ar opune categoric. Dealtfel, nimeni nu va pleca la drum, fie şi pe uscat, într-o zi de vineri şi cu atît mai mult în vinerea mare. O solniţă răsturnată, un cuţit scăpat din mînă, o pîine pusă cu faţa-n jos pe masă, toate acestea sînt considerate aducătoare de ghinion.

Cînd spargi o oglindă, cînd auzi tic-tac-ul unui ceas invizibil, cînd aprinzi trei lumînări, e semn că cineva o să moară în curînd. Oamenii sînt atenţi la pîlpîirile flăcării de lumînare, la lătratul cîinilor, cîntatul cocoşului, croncănitul corbilor, ţipetele bufniţei : toate prevestesc ceva. Cel de-al 63-lea an din viaţa unui om, aşa-numitul an climateric, e un moment de cumpănă : cine trece cu bine de această vîrstă va trăi încă multă vreme. Cînd călătoriţi cu diligenţa, uitaţi-vă cu luare-aminte la tovarăşii de drum : dacă aceştia au părul vopsit sau dacă poartă perucă veţi fi victimele unui atac banditesc.

În noaptea de Crăciun, albinele cîntă în stupul lor un imn de slavă lui Dumnezeu. Berzele sînt ocrotite, fiind păsări sacre ; poliţia interzice distrugerea cuiburilor lor ; la oraş, casa pe acoperişul căreia şi-au făcut cuib îşi dublează valoarea. În împrejurările în care e greu de luat o hotărîre, se pune, la întîmplare, capătul unei chei pe un verset din Scriptură şi se caută în acesta o indicaţie providenţială. Fenomenele cereşti dezvăluie viitorul : o cometă, o eclipsă prevestesc un război, o catastrofă generală. Femeile care fac horoscoape, ghicitoarele în cărţi, ghicitoarele în palmă, prezicătoarele numără printre clienţii lor personalităţi de stat dintre cele mai sus-puse. Librarii vînd *Roata norocului, Planetarul profetic şi astrologic* şi tot felul de chei ale visurilor. Nimeni nu îndrăzneşte să intre noaptea într-un cimitir. E lucru ştiut că diavolul în persoană vine cîteodată să răpească primul cadavru îngropat

într-un cimitir nou. În țară sînt numeroase case bîntuite de stafii.

Credința în vrăji e atît de răspîndită, încît un catehism publicat în 1662 demonstrează, într-un întreg capitol, că practicarea lor constituie un păcat. E drept că bunii creștini scapă cu ușurință de farmecele vrăjtoarelor așezîndu-și pantofii seara, la picioarele patului, invers decît în mod obișnuit. Și apoi există două mijloace infailibile pentru a-i demasca pe adepții acestor îndeletniciri diavolești : constatarea unei pete anormale pe corpul lor (urmă lăsată de gheara Necuratului) și cîntărirea. Într-adevăr, vrăjitorii și vrăjitoarele se deosebesc de ceilalți oameni prin faptul că au o greutate mai mică decît cea corespunzătoare înălțimii lor. Acest criteriu destul de incert se aplică în mod curent pînă către 1610. În acest scop e folosit Cîntarul municipal : suspectul e adus aici numai în cămașă, cu părul despletit dacă e vorba de o femeie ; examenul corporal și cîntărirea sînt făcute de slujbașul de la mesageria orașului sau de către moașă, în funcție de sexul individului. Dacă, în cele din urmă, greutatea pare normală, suspectul scapă doar cu plata unei amenzi. În caz contrar, vrăjitoria e dovedită și vinovatul e ars de viu ! Liberalismul de care dădeau dovadă cei ce se ocupau cu cîntărirea în satul Oudewater i-a făcut celebri : oameni din întreaga Europă vin să se supună judecății lor ; nu s-a pomenit vreodată ca ei să declare pe cineva vrăjitor. În unele locuri se recurge la proba apei : bănuitului i se leagă degetele mari de la mîini de degetele mari de la picioare ; apoi, e cufundat într-o apă exorcizată în prealabil. Dacă plutește, e limpede că e vinovat ; dacă se scufundă, e inocent. Există și o variantă a acestui procedeu : suspectul e tîrît la biserică, unde trebuie să-și cufunde brațul pînă la cot în apă clocotită. Statura mică, trupul firav, tenul negricios sau părul negru constituie uneori un prim indiciu. Pe temeiul unor asemenea bănuieli au fost acuzați de vrăjitorie la Oudewater, pe la începutul secolului, Claes Arienszoon și soția sa

Neeltje. Procese de vrăjitorie se mai țin încă, în această epocă, la Schiedam, în insula Goeree. Dar încă de pe acum mințile luminate se revoltă. Jacob Cats ia apărarea așa-ziselor vrăjitoare. Practic, după 1595, nici una dintre ele nu a mai fost executată ; după 1610, obiceiul unor astfel de procese devine cu totul desuet în Țările de Jos. Aceasta nu înseamnă însă cîtuși de puțin că a dispărut și credința în vrăjitorie ; mai e încă mult pînă acolo. Oricum, Țările de Jos sînt prima națiune europeană care a abolit una din cele mai cumplite prevederi ale dreptului penal tradițional [5].

Tot felul de vînzători ambulanți bat țara-n lung și-n lat, propunînd amatorilor prafuri, pomezi și ierburi mai mult sau mai puțin magice. Autoritățile tolerează cu prudență acest comerț, încercînd în același timp să-l reglementeze : ele îl îngăduie (în schimbul unei taxe plătite ghildei medicale) în piețe, la iarmaroace și la chermese, unde veșmintele acestor indivizi și strigătele cu care-și fac reclamă constituie una din atracții. Înfășurat într-o pelerină largă, ca cea a doctorilor, cu plastron și perucă, sau costumat în arlechin, dacă nu chiar travestit în oriental, vînzătorul ambulant scoate măsele, dă rețeta pietrei filozofale, își laudă leacul său, bun pentru toate bolile. Adesea, el vine din Italia, din Germania, din Polonia. Chipul lui exotic îl face și mai misteros. Cînd nu se poate exprima el însuși în neerlandeză, se mulțumește să gesticuleze și să se adreseze mulțimii prin intermediul unui asociat. La țară, doctoriile pe care le recomandă vînzătorul ambulant sînt preferate celor prescrise de medic și preparate de spițer. Chiar și armata folosește pe scară largă „praful de simpatie“ [6], produs deosebit de popular al acestei farmacopei ilegale.

În majoritatea satelor există un vraci, o tămăduitoare care cunosc procedee secrete de purificare a sîngelui sau de tratare a fracturilor și care vindecă bolnavii printr-o simplă atingere sau doar suflînd asupra lor.

Cu toate acestea, Țările de Jos se situează pe primul loc în Europa din punct de vedere al progresului medical. Aici se pun bazele medicinei științifice moderne. Firește, corpul medical oficial e lipsit de omogenitate. Deși au fost create facultăți de medicină, nivelul intelectual mediu rămîne destul de scăzut. Ca și în Franța lui Molière, medicul este, în Țările de Jos, un personaj de comedie. Totuși, o minoritate de cercetători și practicieni își dă seama de această stare de lucruri și o denunță. Doctrine divergente se înfruntă, doctrine care își au punctul de plecare în Hippocrat, Galenus, Paracelsus sau Sylvius. Medicii din Amsterdam îl invocă pe Vésale, primul dintre „moderni", adversar al principiului autorității. Van Helmont condamnă luarea de sînge, căci Dumnezeu nu îngăduie să fie vărsat sînge omenesc ; discipolii lui Van Helmont merg pînă la a proscrie purgativele, care subțiază sîngele.

În cercurile medicale se manifestă însă și o tendință generală : simultan cu îndepărtarea de speculația teoretică, aprofundarea științelor naturale deschide noi orizonturi. Experimentul devine metodă. Se experimentează mai ales în domeniul anatomiei umane. Din momentul în care Swammerdam a obținut de la municipalitatea din Amsterdam autorizația de a face disecția cadavrelor din spital, s-a renunțat la vechile prejudecăți, încă vii în restul Europei. Degeaba își bat joc oamenii de rînd de medicii anatomiști, degeaba îi ridiculizează dîndu-le porecle caraghioase, încă de la începutul veacului disecția a intrat în practica facultăților iar publicul cultivat se arată interesat de ea. Anatomia e știința la modă : orașele în care nu există universități, ca Dordrecht sau Haga, organizează cursuri publice. Deși acestea fuseseră în principiu destinate pregătirii chirurgilor, numărul celor care veneau să asiste era foarte mare. La rîndul lor, universitățile anunțau public data lecțiilor lor de disecție și își deschideau larg

porţile în zilele respective... în detrimentul studenţilor, copleşiţi de mulţimea amatorilor. *Lecţia de anatomie* pe care Rembrandt a pictat-o în 1632 şi care îl înfăţişează pe doctorul Tulp ţinîndu-şi cursul la Amsterdam stă mărturie acestei fervori. Amsterdamul era, în această epocă, centrul studiilor anatomice. Noua teorie referitoare la circulaţia sîngelui învingea aici ultimele rezistenţe. Paralel cu anatomia se dezvoltaseră tehnicile de conservare a organelor moarte : disecţiile furnizau colecţii preţioase, supuse apoi unor cercetări specializate. Aceste practici au fost extinse şi la anatomia animală. Marinarii vindeau savanţilor monştri marini.

Medicii se bucurau de o poziţie morală şi socială excepţională. Proveniţi în general din patriciat sau din marea burghezie negustorească, ei asociau adesea profesiei lor exercitarea unor înalte funcţii publice. Nicolas Tulp, celebru datorită lucrării sale *Observationes medicae,* a fost de patru ori primar al Amsterdamului. Tulp mergea cu rădvanul să-şi viziteze bolnavii, lucru rar pe atunci ; cei mai mulţi dintre medici vor păstra, pînă către sfîrşitul veacului, obiceiuri de o mare simplitate. Doctorul Van Hogeland, considerat la vremea lui un fel de taumaturg, îşi tria medicamentele şi îşi primea bolnavii în fiecare zi la ore fixe — de la opt la nouă dimineaţa şi de la unu la două după-amiaza — în papuci şi cu scufia de noapte pe cap. Onorariul consultaţiilor varia în funcţie de clasa socială căreia îi aparţinea pacientul : de la 4 stuivers pentru micii burghezi el urca la un florin pentru cei bogaţi ; pastorii, avocaţii şi spiţerii beneficiau însă de tratament gratuit.

Medicii şi chirurgii formau împreună o ghildă, în sînul căreia cei dintîi constituiau un fel de aristocraţie. Titlurile lor universitare le dădeau, într-adevăr, dreptul să verifice cunoştinţele confraţilor chirurgi şi să controleze modul în care aceştia executau operaţiile mai dificile, ca de pildă ablaţiunea calculilor, operaţiile de cataractă sau reducţia fracturilor. În această coabitare, disensiunile nu lipseau.

În 1635 a fost creat la Amsterdam, din inițiativa lui Tulp, un colegiu separat al medicilor și spițerilor.

Din corpul medical, orașele alegeau unul sau mai mulți membri cărora li se încredința funcția de medici municipali. La Enkhuizen existau doi ; la Amsterdam, echipa era destul de numeroasă : doi medici permanenți, doi suplinitori, un profesor de anatomie, un chirurg, un „operator" și un „doctor de ciumă". Ca funcționari, aceștia primeau un salariu dar nu li se interzicea să-și păstreze și clientela particulară, titlul oficial avînd chiar o oarecare valoare publicitară. Funcțiile lor erau în același timp de asistență și de control : supravegherea chirurgilor și a moașelor și tratarea bolnavilor săraci aflați în grija institutelor de binefacere.

Fiecare oraș cît de cît important avea unul sau mai multe spitale și o leprozerie. La Amsterdam existau în plus un lazaret pentru „ciumați" și un ospiciu de nebuni ; la Leiden, un azil pentru bătrînii infirmi. Aceste așezăminte sufereau de un viciu instituțional : ele serveau în același timp ca azile pentru cei nevoiași și ca spitale pentru bolnavi, motiv pentru care mulți evitau să recurgă la serviciile lor. Conform unei prejudecăți curente, intrarea în spital era semnul decăderii sociale [7]. În 1623, printre cele șapte sute de persoane internate în spitalul din Amsterdam se afla un singur burghez.

Chirurgia

În virtutea unei vechi tradiții, „chirurgii" sînt totodată și bărbieri. În secolul al XVII-lea, în atribuțiile lor intră îngrijirea rănilor, a fracturilor și luarea de sînge, la care se adaugă rasul și tunsul. Cu timpul, aceste ultime două îndeletniciri trec în seama unui frizer specializat care, de cele mai multe ori, e chiar valetul chirurgului. Încă înainte

de sfîrșitul veacului, majoritatea chirurgilor vor renunța cu totul la lighenașul de bărbierit și la foarfeci. Acum, în orașe vor apărea frizeriile de modă franceză. Autoritățile politice, ca și conducerea ghildei dealtfel, se vor strădui într-adevăr, în toată această perioadă, să promoveze chirurgia la rangul de știință, făcînd-o să beneficieze de progresele medicinei. Mai ales așa se explică instituirea cursurilor de anatomie. La Haga, *Theatrum anatomicum* va fi înființat de chirurgii din oraș, pe cheltuiala lor.

Deși e asimilată, din punct de vedere juridic, ghildelor de meseriași, ghilda chirurgilor se deosebește de acestea prin faptul că „proba de măiestrie" e înlocuită aici printr-un examen. Medicii și profesorii chirurgi pun candidatului întrebări privind teoria anatomică și îl supun la diverse probe manuale : aplicarea cauterului, bandajarea, fabricarea unei lanțete, luarea de sînge [8]. Chirurgilor din marină li se cer mai puține cunoștințe ; e suficient să știe cum să trateze rănile provocate de glonțul muschetei, contuziile, arsurile, fracturile, cangrenele, suferințe atît de frecvente în existența aspră a oamenilor mării... Pe de altă parte însă, acest examen simplificat îi obligă să nu poată profesa decît pe un vas, căci nu au dreptul să-și deschidă un cabinet.

Ceilalți, așa-numiții chirurgi „de casă", își instalează cabinetul într-o încăpere a locuinței lor. Aici își expun și instrumentele, dintre care multe au fost inventate în secolul al XVII-lea. Acestea sînt fabricate din fier, din aramă, din os : bisturie drepte sau curbe, lame pentru incizii, lanțete, clește dentar. Diverse alte simboluri ale profesiei completează decorul : un cap de mort, cîteva flaconașe, diploma de chirurg. În schimb, un taburet ține locul mesei de operație. În lipsa anestezicelor, pacientul va fi ținut zdravăn de valet, ceea ce va fi de ajuns ca să-l imobilizeze.

Autorii de comedii fac haz de chirurgi. La rîndul lor, chirurgii suportă greu faptul că lumea continuă să-i considere bărbieri. Ei n-au studii universitare : le-au fost

suficienţi doi ani de ucenicie. Nu poartă, ca medicii, un costum care să-i deosebească de ceilalţi. Totuşi, unii dintre ei sînt personalităţi importante, titulari ai unor funcţii publice. Mai multe oraşe angajează chirurgi municipali, care depun jurămîntul. Aceştia se bucură de privilegiul de a asista, în calitate de controlori, la orice operaţie practicată în oraş de un chirurg care nu domiciliază aici.

Există într-adevăr, chirurgi ambulanţi, bieţi inşi excluşi din ghildă, în seama cărora sînt lăsate însă bucuros măruntele treburi plictisitoare sau, dimpotrivă, operaţiile riscante, prea dureroase şi în consecinţă dăunătoare bunului renume al unui practician stabil ! În sfîrşit, ghilda chirurgilor mai numără şi membri de gradul doi, scutiţi de taxe, dar cărora li se interzice să opereze fără autorizaţia tribunalului şi altfel decît în prezenţa medicului municipal : oculişti, specialişti în reducţia fracturilor, în extragerea calculilor.

Spiţerii făceau parte, la începutul secolului, din ghilda băcanilor. Mai tîrziu ei au format un colegiu comun cu medicii. Ca urmare a acestui fapt, privilegiul lor comercial a avut de suferit : cînd mai erau încă în ghilda băcanilor, vindeau anumite medicamente care scăpau astfel controlului farmaceutic. Pe de altă parte, medicii îi detestau, considerîndu-i concurenţi neloiali. Într-adevăr, nu numai că şi unii şi alţii purtau acelaşi costum (robă şi pelerină neagră, pălărie ţuguiată, plastron) dar în prăvălia lor, sub crocodilul împăiat care reprezenta emblema profesiei, spiţerii dădeau consultaţii medicale clandestine. E adevărat, aveau pregătirea necesară pentru aceasta, căci examenul premergător intrării în ghildă le asigura bune cunoştinţe teoretice. Unii dintre ei s-au consacrat chiar ştiinţei, ca de pildă Jacob Le Mort, care preda chimia şi farmacia la universitatea din Leiden. Nu-i vorbă, medicii i-au făcut acestuia viaţa atît de amară, încît, ca să fie lăsat în pace, omul a trebuit să se supună probelor pentru obţinerea doctoratului în medicină.

De pe patul de moarte la cimitir

Boala sau bătrînețea au sfîrșit prin a birui. Un bărbat, o femeie își trăiesc ultimele ceasuri. Familia anunță vecinii, cheamă pastorul. Lîngă patul muribundului, acesta rostește rugăciunile pentru cei aflați în agonie. Asistența murmură răspunsurile cuvenite.

Cînd o ultimă horcăitură arată că omul a încetat din viață, cei din jur închid ochii mortului, îi acoperă obrazul cu un cearșaf, trag perdelele de la pat. Familia primește primele condoleanțe. Apoi, rudele răposatului spală corpul neînsuflețit, îl îmbracă, îl așază pe pat, cu capul mai ridicat. Oglinzile și tablourile sînt întoarse cu fața la perete. Numeroase tradiții locale precizează modul în care trebuie închise ferestrele, felul în care trebuie aranjată camera — vestibulul sau una din anexele lui — unde va avea loc priveghiul. În general, aici nu rămîne decît patul ; toate celelalte mobile sînt scoase afară. Vizitatorii sosesc pe rînd și rămîn în picioare. Dacă cel care a murit e un copil, e arătat micilor săi tovarăși, cărora li se dă apoi să mănînce un pireu de orez dulce : reminiscență a unui vechi obicei păgîn. Corpul va fi expus timp de cîteva zile, înainte și după punerea în coșciug. La Leiden, mortul poate fi pus în sicriu numai în prezența a doi martori, străini de familie. Sicriul e așezat pe suporți de lemn și orientat astfel încît picioarele mortului să fie îndreptate către ușă. Doar sinucigașii și criminalii sînt scoși din casă cu capul înainte.

În acest timp, paracliserul trage clopotele vestind astfel că a murit cineva. Membrii familiei compun textul ferparului pe care îl vor trimite cunoscuților. Ei pot apela în acest scop și la serviciile unui scriitor public.

„A fost voia veșniciei și neschimbătoarei Înțelepciuni a Atotputernicului Dumnezeu să o primească în binecuvîntata desfătare a veșnicei sale Împărății, la 11 ale acestei luni la orele 5 dimineața, cînd a părăsit această lume a

necazurilor, pe scumpa mea soție, doamna X, după ce Domnia-Sa a fost țintuită zece zile la pat de o boală grea, în care timp în mai multe rînduri a lucit pentru noi o rază de speranță ce ne-a făcut să credem într-o îmbunătățire a stării sale."[9]

Grija pentru latura spectaculară a ceremoniei e atît de mare în unele familii, încît acestea pun să li se redacteze ferparul în versuri. Totuși, obiceiul anunțurilor scrise nu s-a generalizat. Unii recurg la „bocitorii publici"[10], crainici specializați, care alcătuiesc o ghildă aparte și al căror costum e la fel cu cel al pastorilor. Aceștia anunță locuitorilor orașului decesul, prin viu grai. După numărul „bocitorilor" angajați, lumea judecă bogăția și rangul familiei.

În majoritatea cazurilor, funeraliile sînt organizate în cadrul asociațiilor de ajutor reciproc : e vorba fie de asociațiile ghildelor, fie de așa-numitele „societăți de ajutorare între vecini" care există în multe localități și al căror rol e de a asigura fiecăruia dintre membri o înmormîntare așa cum se cuvine, cu un cortegiu bogat și cu purtători de sicriu benevoli. Societățile au o casă de bani, alimentată de cotizații ; dacă fondurile acesteia o permit, de aici se iau nu numai sumele necesare pentru cheltuielile de înmormîntare ci și cele pentru masa care urmează.

La ora stabilită, mulțimea se adună la locuința răposatului. Pastorul citește cîteva versete din Biblie. Capacul sicriului e bătut în cuie și acoperit cu o pînză neagră, brodată cu blazonul ghildei din care a făcut parte defunctul sau cu flori, dacă acesta e un adolescent. În sunetul clopotelor de la biserică, cei șase purtători ridică coșciugul și îl așază pe o brancardă. În spatele lor se formează cortegiul, după o ordine determinată de tradiția locală. Cortegiul înaintează într-o tăcere deplină. Oamenii merg încet, doi cîte doi, fără să-și manifeste zgomotos durerea. Lacrimile curg „în liniște", notează Grosley[11]. Toți poartă pelerine negre, lungi pînă la călcîie, în general închiriate special pentru această ocazie.

La biserică, în timpul serviciului religios, peste coșciug se pune din nou un acoperămînt decorat cu motive funerare. În schimbul achitării unei taxe, bogătașii pot fi îngropați în capelele din naosurile laterale ale bisericii. De multe ori, ei își cumpără mormîntul încă din timpul vieții și îl împodobesc cu blazonul lor și cu devize, sculptate în piatră sau fixate pe dala care acoperă cripta. În majoritatea cazurilor însă, înhumarea se face în cimitir, care adeseori se întinde în jurul bisericii. Gropile sînt săpate în așa fel încît fața morților să fie îndreptată spre răsărit. Cortegiul înconjoară o dată sau de două ori mormîntul, apoi se grupează în jurul lui. Cînd sicriul a fost coborît în groapă, cei de față se apropie pe rînd și aruncă defunctului o ultimă privire. Apoi oamenii se despart, după ce mai întîi au fost împărțite bacșișuri purtătorilor de sicriu. Uneori, tuturor celor care au asistat la înmormîntare le sînt distribuite medalii pe care au fost gravate numele sau efigia dispărutului.

Nu mai puțin decît nunta, ceremonia înmormîntării era un prilej de a arăta lumii cît de unită e familia și de a spori prestigiul social al clanului. Iată de ce ea dădea naștere acelorași manifestări ale unui orgoliu nelalocul lui, iar la bogați aceleiași etalări de fast : casa întreagă îmbrăcată în negru, cortegiu imens, șiruri de rădvane. Către mijlocul secolului își fac apariția dricurile. Luxul suprem îl reprezentau funeraliile nocturne, la lumina torțelor. Asemenea obiceiuri stîrneau indignarea oamenilor cu scaun la cap. Cîrmuirile locale au intervenit în repetate rînduri, încercînd să modereze aceste excese sau să profite de pe urma lor. În 1661, municipalitatea din Amsterdam a interzis înmormîntările nocturne ; în anul următor însă ele erau îngăduite, cu condiția plătirii unei taxe care se ridica pînă la 150 de florini. La Dordrecht, la sfîrșitul secolului, taxele la care erau impuse trăsurile de înmormîntare atingeau suma de 125 de florini pentru un cortegiu de șase trăsuri împodobite cu blazonul defunctului.

De la cimitir, familia se întoarce la locuinţa răposatului unde, pînă la sfîrşitul zilei, primeşte vizite de condoleanţe, ocazie cu care se servesc băuturi. Chiar şi în casele celor săraci poţi vedea intrînd, în numai cîteva ore, treizeci, şaizeci, o sută de persoane : toţi locuitorii străzii, ai cartierului. Cu fiecare se ciocnesc două, trei pahare. Negustorii care au fost furnizorii defunctului sosesc şi ei : acestora li se oferă bere, cu pîine albă sau cu pireu de orez.

Către seară, cantitatea de lichid ingurgitată a mai alinat durerea. Cîţiva prieteni apropiaţi sînt invitaţi să mai rămînă ; gazdele întind o masă pe care se străduiesc să o facă cît mai bogată ; se bea mai departe, se cîntă. Obiceiul acestor praznice, interzise de biserică şi de stat, va continua totuşi să dăinuiască pînă la mijlocul veacului şi chiar multă vreme după aceea în provinciile din nord. După 1650, se renunţă la invitaţiile la masă ; în schimb, se bea mult mai mult decît înainte. Casa răsună de larma unei beţii destul de vulgare. Ca să fie scutiţi de prezenţa atîtor cheflii, cei bogaţi împart purtătorilor de sicriu, vecinilor, obişnuiţilor casei, bani în loc de pahare cu băutură, invitîndu-i pe toţi să se ducă să bea la cîrciumă.

Partea a patra

DISTRACȚIILE

Capitolul XV

SPORTURI ȘI JOCURI

Începînd din evul mediu timpuriu, sportul european prin excelență era vînătoarea. În secolul al XVII-lea, rolul acesteia în viața socială a Țărilor de Jos pare mult mai redus. Dreptul feudal asupra vînatului fusese abolit. Un mare maestru de vînătoare administrează pădurile și asigură, prin intermediul pădurarilor, ocrotirea vînatului. E interzisă în special vînătoarea de iepuri [1]. Țăranii o practică totuși în mod clandestin, pentru asigurarea hranei : iarna, ei pun cîteva verze într-o pivniță a cărei răsuflătoare întredeschisă funcționează ca o capcană ; iepurii înfometați dau buzna prin această deschizătură și rămîn prinși înăuntru. Oamenii nu mai trebuie decît să intre din cînd în cînd în pivniță și să omoare vietățile pe care le găsesc aici.

În schimb e permisă vînătoarea de păsări, în regiunea de dune de pe coastă, de la Den Helder la Haga. Așa se explică, fără îndoială, prezența aproape exclusivă a vînatului cu pene în tablourile de vînătoare pictate de artiștii epocii. Dunele, insulele frisice și regiunile mlăștinoase ale Olandei septentrionale constituie un loc de popas pentru

păsările migratoare : bîtlani, becaţe, raţe şi gîşte sălbatice. În timpul iernii, studenţii din Leiden organizează expediţii cinegetice. În celelalte anotimpuri se întîlnesc în număr mare sturzi, potîrnichi, ciocîrlii. De-a lungul lacurilor şi canalelor din Friesland îşi fac cuibul colonii de nagîţi : pasărea aceasta a devenit emblema provinciei.

Mai mult decît vînătoarea, olandezilor le place pescuitul cu undiţa. Lacurile, rîurile şi chiar canalele sînt extraordinar de bogate în peşte. Ştiuca, bibanul, crapul, ţiparul populează iazurile din provinciile maritime. Somonul urcă periodic în susul fluviilor ; în migraţia lor, anghilele traversează ţara de la un cap la altul.

Vara, sportul naţional e excursia. Duminica şi în zilele de sărbătoare, locuitorii oraşelor împînzesc drumurile, potecile, canalele, îndreptîndu-se spre sate sau spre ţărmul mării. O mulţime dornică de verdeaţă şi de aer curat, în care se amestecă toate clasele sociale, forfoteşte pretutindeni „încît, scrie Parival, oriunde te-ai duce, dai peste tot atîta lume cîtă se vede prin alte părţi la procesiuni“ [2].

Unii o pornesc pe jos. Cei mai mulţi merg în nişte căruţe numite „trăsuri de joc“, un fel de ciubere de lemn montate pe roţi, care se hurducăie, scîrţîie, făcînd imposibilă orice conversaţie între călători, şi pe care vizitiii le mînă în goana mare prin făgaşuri şi peste podeţele de scînduri. Străinii suportă greu acest mijloc de locomoţie, deloc confortabil ; neerlandezii însă sînt obişnuiţi cu el din fragedă pruncie : există „trăsuri de joc“ pentru copii, trase de capre sau de cîini. Persoanele mai delicate preferă să se deplaseze cu barca. Ambarcaţiuni cu pînze străbat Amstelul, Vegtul, Rinul, trec de pe lacuri pe canale. Înaintînd domol pe firul apei, te poţi bucura în tihnă de frumuseţea priveliştilor, de plăcerile tovărăşiei. Pe la 1640, povesteşte Sorbière, „una din distracţiile doamnelor din nobilime era aceea de a merge cu barca de la Haga la Delft sau la Leiden, îmbrăcate ca nişte burgheze oarecare şi amestecîndu-se printre oamenii de rînd ca să audă ce vorbeşte lumea despre cei sus-puşi... Şi cum se arătau

neobișnuit de libere și îndrăznețe în purtări, rareori se întîmpla să se întoarcă fără să-și fi găsit cîte un cavaler dispus să le însoțească și care, în momentul debarcării, vedea cum i se spulberă speranța că ar avea de-a face cu niște curtezane, căci pe doamnele noastre le aștepta întotdeauna un echipaj luxos"[3].

Tinerii din Leiden se duceau primăvara în pădurea din Zevenhuyzen, la vreo douăzeci de kilometri de oraș, și se amuzau distrugînd cuiburile de bîtlani ; vara, preferau să meargă la dunele de la Katwijk, unde mîncau în cîrciumioare pește de mare proaspăt. Scheveningen și plaja sa îi atrăgeau pe locuitorii Hagăi ; aici se putea ajunge pe un drum frumos, umbrit, drept, lung de o leghe. Mai puțin favorizați, amsterdamezii trebuiau să parcurgă aproape douăzeci de kilometri, spre est sau spre vest, ca să poată găsi locuri bogate în vegetație, prielnice distracțiilor.

Excursia începea în zori. Deseori, oamenii se opreau să ia micul dejun la un han : smîntînă acrită, cireșe, fragi, pîine neagră, unt, brînză, biscuiți, vin. Apoi o porneau din nou la drum. Făceau popas pe o pajiște, culegeau flori, organizau un joc de societate, cîntau în cor. Proviziile pentru picnicul de prînz erau transportate într-o căldare. Dacă nu-și luaseră mîncare la ei, se opreau pentru dejun tot la han ; cînd acesta se afla pe malul unui rîu, excursioniștii comandau pește. Seara, la întoarcere, înainte de a se despărți, se așterneau din nou pe mîncat și pe băut. Stilul lui Parival devine liric cînd evocă, întîrziind îndelung asupra lui, tabloul idilic al acestor „nevinovate plăceri" : „Orice excursie sfîrșește la cîrciumă. Dealtfel, tocmai de aceea, cîrciumile răsar la tot pasul. Pretutindeni întîlnești chioșcuri de verdeață care nu lasă să pătrundă soarele sau, cîteodată, copaci tunși artistic, care-ți desfată ochiul sau care te fac să te bucuri de răcoare... Găsești aici tot felul de mașinării, unele care te ridică și te țin suspendat în aer, altele care te învîrtesc, altele care pun în mișcare, ca pe niște marionete, păpuși... Se aude murmurul ne-

desluşit al vocilor care se întretaie, se suprapun, de parcă te-ai afla într-o piaţă publică, într-atît aceste cîrciumi gem întotdeauna de lume. Sînt plăceri care nu costă mult şi pe care fiecare şi le poate îngădui, pînă şi cel mai umil dintre lucrători..." [4].

Se întîmplă însă cîteodată ca astfel de petreceri să se încheie cu amuzamente primejdioase. În unele zile de sărbătoare, grupuri zgomotoase de doisprezece pînă la cincisprezece tineri pornesc cu căruţele spre un han de la marginea oraşului. Veselii petrecăreţi mănîncă clătite, beau rachiu de ienupăr, chiuie de bucurie. Deodată, un flăcău îşi scoate cuţitul, îl învîrte în aer şi îl aruncă în sus ; tăişul se înfige în tavan. Ceilalţi se reped, întrecîndu-se care mai de care să îl smulgă de acolo. Primul jucător se împotriveşte. Alte cuţite ies din buzunare ; se încinge o bătaie a cărei unică regulă e aceea de a nu-ţi răni adversarul la ochi. Sîngele şiroieşte pe obrajii crestaţi. Cînd privitorii socotesc că spectacolul i-a desfătat îndeajuns încep să strige „Ajunge ! Ajunge !" iar învingătorul e desemnat după iscusinţa dovedită în încăierare.

Sportul de iarnă e patinajul, atît de des zugrăvit de pictorii vremii. În această perioadă a anului ritmul afacerilor a mai slăbit, lumea are mai mult timp liber. În cele cîteva zile sau săptămîni în care apa lacurilor şi a canalelor a îngheţat, nimeni nu-şi mai lasă patinele din picioare. Tineri şi bătrîni, bărbaţi şi femei, predicatori, magistraţi, principi, toată lumea iese pe gheaţă. O efemeră unitate populară se restabileşte astfel, în fiecare an, stimulată de patima sportului. Oamenii se pasionează, admiră performanţele. Există campioni celebri : Cornelis le Fleur, Judith Johannes, Maria Scholtus. Pe patine de lemn — a căror tijă metalică se curbează la vîrf — de două ori mai lungi decît talpa, patinatorii alunecă, cu mîinile în şold, cu corpul uşor înclinat de efort, cupluri înlănţuite sau lungi şiruri în care fiecare se sprijină pe cel din faţa sa ţinîndu-l de talie, toţi aplecîndu-se în acelaşi timp la dreapta, la stînga, tot mai repede, într-o unică mişcare. Nimeni nu poartă

palton sau blană : se patinează în haine de casă, pe sub care fiecare şi-a pus mai multe rînduri de veşminte de lînă. Spectacolul cîştigă astfel în colorit. Prin mulţime îşi fac loc sănii de lemn vopsit ; se aude clinchetul clopoţeilor de la gîtul cailor care le trag, acoperiţi cu valtrapuri ; calul din frunte e împodobit cu o egretă. Pe fotolii cu patine sînt plimbaţi copiii mici, bătrînii. Puştii se dau cu săniuţa, proptindu-se în beţe ca să-şi ia avînt ; alţii se exersează împingînd dinaintea lor un scaun. La marginea patinoarului, hangiii au înălţat corturi, au aprins focuri. Oamenii se apropie, dau pe gît un pahar, îşi încălzesc mîinile la foc şi se întorc pe gheaţă.

Neerlandezii sînt atît de îndemînatici la patinaj, încît poţi vedea ţărani care-şi transportă coşurile cu ouă mergînd pe patine. Accidentele, frecvente mai ales în rîndul copiilor, nu le stăvilesc defel îndrăzneala. Unii patinatori se lansează în puterea nopţii pe canalele neluminate. E drept că ţăranii, atunci cînd merg cu patinele, poartă cu ei, ţinînd-o pe umăr, o prăjină lungă de care să se poată agăţa în cazul în care s-ar întîmpla să cadă într-o copcă. Dacă gheaţa e rezistentă, distanţa dintre Amserdam şi Leiden poate fi parcursă într-o oră şi un sfert. Un ţăran de nouăsprezece ani se laudă că poate face şase leghe pe oră. Un tată care trebuie să ajungă lîngă copilul său bolnav străbate într-o zi patruzeci de leghe. Se organizează tot felul de concursuri dintre care cel mai important, faimosul Circuit prin unsprezece oraşe, putea să se întindă, în anii buni, pe mai mult de 200 de kilometri. În ziua de sîmbătă 19 decembrie 1676, şase patinatori, plecaţi din Zaandam la patru dimineaţa, au pornit spre Amsterdam, Naarden şi Muiden pe canale ; de aici au trecut peste Zuiderzee, acoperit de gheaţă, spre Monnikendam, Medemblik, Alkmaar : la opt şi jumătate seara erau înapoi la Zaandam, fără să fi făcut decît o singură haltă, la începutul după-amiezii. La Haga, tinerii nobili organizau curse de sănii pe canalele din apropierea palatului ; acestea se desfăşurau uneori noaptea, la lumina torţelor, şi se încheiau cu un bal.

De Sfîntul Martin aveau loc la Amsterdam, pe brațul de mare Ij, curse de bărci. Patru pînă la cinci sute de ambarcațiuni, cu vîsle sau cu pînze, participau la întreceri, sub privirile unei mulțimi imense, totalmente impasibile, masată pe țărmuri.

În toate aceste competiții, simpla emulație sportivă trecea înaintea dorinței de a obține vreun cîștig material. Învinsul îi oferea ceva de băut învingătorului și cu asta se achita de orice obligație. Neerlandezilor la plăceau jocurile în care trebuia să dai dovadă de îndemînare, de forță, de rezistență, în care erau puse în valoare calitățile fizice [5]. Iarna pe gheață, vara pe nisipul plajelor, burghezi și țărani se distrau cu „rostogolirea discului" : jucătorii trebuiau să trimită cît mai departe un fel de roată, cu o mișcare cît mai ușoară a mîinii. Existau mai mult de cincisprezece variante ale jocului cu mingea. Cel mai popular, numit *kaatsen*, „jocul cu mingea pe teren neacoperit", se desfășura pe o pistă de lemn sau de cărămidă, împărțită în mai multe spații de joc prin niște dungi trase cu vopsea. Pe aceste spații se repartizau două echipe care își pasau una alteia, după reguli destul de simple, mingea, fabricată dintr-o piele foarte tare. Voga acestui joc a crescut într-atît în cursul secolului, încît mulți hangii au amenajat astfel de piste, acoperite însă, în imediata apropiere a hanurilor, alături de pistele pentru popice intrate de multă vreme în tradiție.

Klosspel-ul, strămoșul crochetului, dar în care bila era aruncată cu mîna, cerea o mare forță musculară. Și aici existau mai multe variante. În cea numită „ciocănelul", bila era împinsă cu ajutorul unui ciocan cu coadă lungă, de dimensiunea unui baston : jocul era practicat pe o pistă foarte vastă, admirabil amenajată, după cum am văzut, în majoritatea orașelor. „Crosa" *(kolf)*, asemănătoare cu hocheiul modern, se juca iarna pe gheață, vara pe un teren nivelat : cu ajutorul unor bastoane curbate la un capăt, mingi de lemn mici erau trimise spre un țăruș care constituia ținta. Acesta era jocul preferat al tuturor neer-

landezilor, chiar şi al celor în vîrstă. În timp ce „ciocănelul" reclama din partea jucătorilor o forţă deosebită, crosa cerea mai ales o mare precizie a gestului.

Miliţiile burgheze formate din membrii ghildelor (reduse, aşa cum am văzut, la un rol pur decorativ) păstrau tradiţia unui sport războinic medieval : trasul la ţintă cu arcul. Ele îl practicau în public, duminica dimineaţa sau în anumite zile de sărbătoare ale breslelor, ocazie cu care organizau şi parăzi militare : meşteşugarii în uniforme multicolore, înarmaţi pînă-n dinţi, ofiţerii cu căşti pe cap ; în frunte mergeau toboşarii. Astfel, în dimineaţa zilei în care începea o chermesă, miliţia străbătea oraşul şi ajungea într-o piaţă în care fusese înălţat un stîlp ; în vîrful acestuia se afla o pasăre de lemn, „papagalul". Arcaşii îl ocheau ; cel care dobora pasărea cu o singură săgeată era proclamat regele ţintaşilor ; i se punea pe cap o pălărie simbolică şi i se acorda dreptul de a-şi alege, pentru toată durata chermesei, o parteneră dintre fetele frumoase din oraş. Între două ceremonii de acest gen, miliţienii se antrenau în poligoane de tir *(doelen)*, deseori splendid amplasate şi care, în marile oraşe, deveniseră adevărate centre de distracţie ale burghezilor. Haga avea două asemenea *doelen*, considerate ca ţinînd de primăria oraşului. Fiecare regiune îşi avea tradiţiile ei specifice : în Friesland, cursele cu cercuri ; în alte părţi, alergările şi întrecerile hipice. În insula Terschelling, unde ajungeau migraţiile sezoniere de foci, ţăranii, deghizaţi, se amestecau printre animalele care se zbenguiau fără teamă, le atrăgeau destul de departe de ţărm, apoi se aruncau asupra lor şi le capturau.

Multe distracţii populare trădau o cruzime aproape barbară faţă de animale. Aşa era de pildă „prinde gîsca" : o gîscă vie, al cărei gît fusese uns cu grăsime, era atîrnată cu capul în jos de o sfoară întinsă orizontal la o anumită înălţime. Tinerii treceau pe sub sfoară în viteză, în căruţe sau pe jos, şi încercau să desprindă pasărea apucînd-o de cap. Uneori, sfoara era întinsă peste un canal. Jucătorii,

dezbrăcați pînă la brîu, treceau pe sub ea cu barca, stînd în picioare în partea din spate : dacă nu reușeau să apuce pasărea cădeau în apă. În „taie gîtul păsării", jucătorii, legați la ochi și înarmați cu un cuțit, trebuiau să taie gîtul unei rațe sau al unui cocoș orb, spînzurat de o sfoară. În cîrciumi, lumea se distra cu jocul numit „pisica". Un butoiaș în care fusese închisă o pisică era suspendat de o sfoară între doi stîlpi. Fiecare jucător participa cu o anumită sumă de bani : totalul reprezenta premiul cîștigătorului. Rînd pe rînd, jucătorii loveau butoiașul cu niște bîte groase, azvîrlindu-le de la distanță cu toată puterea. Înăuntrul butoiașului care începea să se crape, pisica se zbătea înnebunită de spaimă. În cele din urmă o doagă sărea, animalul cădea afară, într-o stare mai mult sau mai puțin jalnică, iar loviturile de bîtă continuau să plouă asupra lui pînă cînd îl dădeau gata... Această distracție de-a dreptul respingătoare era atît de gustată, încît, spre sfîrșitul secolului, persoanele distinse continuau să se amuze în acest chip, închizînd însă în butoiaș, din motive de eleganță, un păun în locul pisicii !

La toate aceste jocuri participau și copiii iar sensibilitatea lor nu avea nimic de cîștigat de aici, dimpotrivă. Bande de derbedei se distrau prinzînd cîini de pripas pe care-i chinuiau aplicîndu-le, punct cu punct, un supliciu practicat în marină : victima era atîrnată într-un ștreang, lăsată să cadă și apoi înălțată iarăși, cu troliul, de mai multe ori la rînd. Chiar și copiilor din familiile cele mai bune le plăceau asemenea jocuri. Pentru aceștia se fabricau, în chip de jucării, panoplii militare complete, din carton, lemn sau tinichea : săbii, sulițe, tobe, trompete. Copiii preferau însă sarbacanele sau praștiile pe care și le confecționau ei înșiși, mai eficiente, și din cauza cărora se întîmplau numeroase accidente. În Brabant, echipe de copii cățărați pe picioroange, însoțite de toboșari, se jucau de-a războiul, imitînd tactica armatelor. Marile crize politice se răsfrîngeau uneori în jocurile copiilor. În timpul evenimentelor din 1619, burghezii din Haga au descoperit în-

tr-o dimineață pe Voorhout cinci oameni de zăpadă, în mărime naturală, reprezentîndu-i pe Oldenbarnevelt și pe principalii capi ai partidului arminian. O ceată de ștrengari bombardau cu bulgări aceste efigii cîntînd cît îi ținea gura : „Un arminian e o pacoste pentru țară, casa lui e un cuib de salamandre... La spînzurătoare cu arminienii !" [6].

Un catalog redactat în franceză la sfîrșitul secolului dă o listă a jocurilor de copii cunoscute în Țările de Jos : „Bila mare, musca, bobîrnacele, papucul, pietricica, plesnitoarea, arșice, «cine ajunge primul», tăblițele, «cu soț și fără soț», nucile, ulcica spartă, călușul" [7].

Să adăugăm la acestea baba-oarba, capra, morișca, sfîrleaza, trasul cu arcul și bilele cu care copiii se jucau în cimitire, pe lespezile mormintelor, dacă nu chiar în biserici, caldarîmul străzilor nefiind nici destul de tare, nici destul de neted. Fetițele dansau și cîntau prinzîndu-se în cerc, se jucau cu păpușile. Se fabricau păpuși din lemn, din stofă, din carton, din argint chiar, de cele mai diverse forme, unele care închideau și deschideau ochii, îmbrăcate în felurite costume locale. Pentru fetițele din familiile bogate existau căsuțe de păpuși, avînd șase pînă la opt camere, cu mobile din lemn sau din metale prețioase și în care obiectele erau din porțelan, aramă, fier și argint. Jocurile variau în funcție de anotimp : primăvara, fetițele săreau coarda în timp ce băieții se jucau sărind peste șanțuri ; toamna, copiii înălțau zmeul. S-au păstrat pînă în ziua de astăzi foarte multe formule de „numărători" ca și numele (adesea obscure pentru noi) ale jocurilor pe care le însoțeau [8]. Fiecare provincie, fiecare insulă își avea numărătorile sale, deosebite prin denumire și prin unele particularități, fără îndoială însă identice în ce privește conținutul și ținînd, toate, de folclorul infantil comun întregii Europe.

În ciuda interdicțiilor ecleziastice, dansul s-a bucurat, de-a lungul întregului secol, de o mare popularitate. Școlile și profesorii de dans prosperau. Nu exista sărbătoare publică sau particulară la care să nu se dea un bal. În

funcție de ritmul și de figurile caracteristice, două stiluri de dans se opuneau, unul păstrînd vechile tradiții de origine folclorică, celălalt bazat pe importuri de dată recentă. Țăranii ca și mica burghezie de la oraș dansau „sus piciorul", „dansul pălăriilor", „cele șapte sărituri", „Jacquot, stai cuminte", „papucul" și multe altele, uneori de o răspîndire strict locală. Patricienii, în schimb, dansau menuetul, „la courante", „le scaramouche", „la gaillarde", „la belle mariée", „la farlane", „l'alcide", „l'aimable vainqueur"... denumiri pe care ei le întrebuințau ca atare, în franceză, și care arată limpede de unde veneau aceste mode. Oricum, indiferent de stilul balului, rareori se întîmpla ca acesta să nu se încheie cu o horă.

Capitolul XVI

BANCHETE ŞI CHIOLHANURI

Tradiţionala ghiftuială

Relativ cumpătat în viaţa de toate zilele, neerlandezul din secolul de aur consumă, cu ocazia meselor sărbătoreşti, cantităţi inimaginabile de mîncare şi de băutură. Economia împinsă pînă la avariţie care domneşte în familia neerlandeză îşi cere compensaţiile ei ; cheltuiala făcută în asemenea împrejurări ajunge să înghită toţi banii puşi deoparte. Oricare ar fi pretextul de la care pornesc, banchetul, cheful constituie un prilej de a ieşi pentru o clipă din cadrul strîmt şi apăsător al familiei ; ele reprezintă astfel forme esenţiale de consolidare a relaţiilor sociale. Oamenii dau banchete cu cele mai diverse ocazii : ca să sărbătorească naşterea unui copil, botezul lui, momentul cînd e înţărcat, însănătoşirea lehuzei ; la aniversările membrilor familiei sau de lăsata secului ; pentru plecarea în călătorie, pentru întoarcerea acasă, pentru numirea într-un post oarecare sau pentru intrarea într-o breaslă ; la logodnă, la nuntă, la înmormîntare. Biserica protestează zadarnic împotriva

acestui ataşament exagerat faţă de bunurile pămînteşti ; statul protestează zadarnic împotriva acestei risipe nemăsurate : tradiţia ospeţelor se menţine aproape intactă de-a lungul întregului secol, mai ales în rîndurile burgheziei şi ale ţăranilor. Oamenii de rînd, prea săraci ca să poată pune pe masă mîncare din belşug, beau cu atît mai vîrtos. Reuniunile au loc între neamuri, între vecini, dar şi în cadrul diverselor asociaţii. Primarul oferea banchete municipalităţii oraşului ; rectorul unei universităţi invita corpul profesoral. La banchetele „camerelor de retorică", fiecare membru putea aduce un invitat din afară, care avea dreptul la trei rînduri de băutură pe socoteala casei de bani a „camerei".

Membrii Societăţii de muzică din Arnhem îşi primeau, fiecare la rîndul său, o dată pe lună, confraţii : statutul societăţii le cerea să-şi trateze musafirii cu un jigou de berbec, un morun, două feluri de salată, unt, brînză, pere, mere sau prune şi, ca băutură, vin : meniu limitat cu bună-ştiinţă destinat să evite unele excese, nedemne de arta pe care o cultiva Societatea. În schimb, banchetele ghildelor deveniseră proverbiale pentru abundenţa lor. Zaiafetul ţinea aici două zile şi chiar mai mult. Ghilda chirurgilor din Enkhuizen se văzuse nevoită să emită un regulament prin care li se interzicea confraţilor să bea pînă la a-şi pierde orice urmă de decenţă şi li se punea în vedere să-i transporte imediat la domiciliul lor pe chefliii care cădeau sub masă.

La Amsterdam, bogata ghildă a negustorilor, zisă ghilda Sfîntului Martin, oferea ca feluri de mîncare, în dimineaţa primei zile a banchetului său, pulpe de viţel şi măruntaie gătite cu mazăre, un *hutspot* pregătit cu multă grăsime, friptură, unt şi brînză ; seara se mînca ce rămăsese de la această primă masă, la care se adăugau carne sărată şi orez ; a doua zi, pateuri, carne de iepure, de pui şi de gîscă. Ceea ce conta era cantitatea alimentelor şi nu rafinamentul culinar. Meniul unor banchete se compunea în exclusivitate din carne, pateuri şi fructe zaharisite, în

cantități nelimitate. Masa festivă oferită de Nicolas Tulp cu ocazia jubileului său a ținut de la ora două după-amiaza pînă la unsprezece seara, timp în care felurile de mîncare s-au succedat fără întrerupere.

O dată pe an, cînd fondurile de care dispuneau le permiteau acest lucru, „societățile de ajutorare între vecini" invitau la o agapă capii familiilor din cartier, împreună cu soțiile lor ; văduvii puteau să vină în tovărășia femeii pe care și-o alegeau. Agapele aveau loc de preferință toamna, anotimp în care alimentele erau cel mai ieftine. Festinul dura, în general trei zile, dintre care una era consacrată exclusiv preparatelor din pește. Mesenii își manifestau buna dispoziție dedîndu-se la amuzamente burlești, făcînd tărăboi, punînd la cale farse. Mîncăul adunării se cocoța pe o masă, cu un căzănel pe cap drept coroană, cu un polonic în mînă în chip de sceptru. Trecătorii se opreau la ferestre și priveau...

Deseori, banchetele se dădeau la cîrciumă. Dacă oaspeții erau invitați acasă, principalele feluri de mîncare se comandau la un hangiu. Cînd o municipalitate organiza primirea unui principe ori a unui ambasador străin, primarul era cel însărcinat cu stabilirea meniului și a protocolului după care urma să se desfășoare masa.

Protocolul acesta se baza pe reguli complicate, diferite de la o situație la alta, dar la respectarea cărora neerlandezii din toate mediile sociale vegheau cu cea mai mare atenție. Iarna, bărbații erau așezați cît mai aproape de foc în timp ce femeilor, care-și încălzeau picioarele pe cutia cu jeratic, li se rezervau locurile mai îndepărtate. O urare de bun sosit, rostită de stăpînul casei, preceda începerea mesei. În timpul acesteia, se închina în sănătatea fiecăruia dintre invitați : tradiția dicta ordinea în care se toasta, felul paharului precum și cantitatea de lichid care se turna în el. Se bea enorm. Erau întrebuințate pahare mari — cupe sau pahare subțiri cu picior — a căror capacitate îi speria pe străini : burghezul neerlandez nu-l privea cu ochi buni

însoţită adesea de creşterea porcilor, hrăniţi cu deşeuri de fabricaţie. Rachiul de orz, rachiul din orez fermentat, lichiorul de fructe cu alcool şi zahăr reprezentau consumul curent de băuturi alcoolice tari. Rachiul de ienupăr, cunoscut încă din secolul al XVI-lea, nu pare să fi devenit o băutură cu adevărat populară decît în cursul secolului al XVII-lea ; cît despre cei bogaţi, ei nu-l vor include printre băuturile lor înainte de secolul al XVIII-lea. Către 1660, distileriile din Schiedam făceau comerţ cu rachiu de ienupăr pe scară largă [7].

Prin unul şi acelaşi cuvînt — „cîrciumă" — erau desemnate mai multe tipuri de localuri, foarte diferite unele de altele : micuţa cîrciumioară rurală, înghesuită într-un colţ de pivniţă sau într-o bucătărie întunecoasă, şi unde se bea o bere foarte slabă ; cabaretul de la oraş, la fel de mic, pe care proprietarul şi l-a instalat în vestibulul casei sale ; sala spaţioasă, pardosită cu dale, cu ferestrele pictate, cu bîrne late şi lăcuite, al cărei patron nu e altul decît pictorul şi berarul Jan Steen ; pavilioanele de ţară, unde-şi dau întîlnire bogătaşii amatori de mîncăruri rafinate, ca acel *La expertul* din Bennebroek, celebru datorită specialităţii sale de somon în sos verde ; tavernele elegante, cu mobilier luxos, cu servicii de pahare sclipitoare, pe care le frecventează magistraţii, profesorii, meşterii din ghilde, şi unde se organizează banchetele oficiale. În oricare din aceste localuri se întîmplă foarte rar să vezi cîte un consumator izolat, bînd de unul singur. Oamenii vin aici însoţiţi sau, dacă nu, se alătură celor aşezaţi la mese. Se ciocnesc paharele ; fiecare face cinste cu un rînd de băutură. Se cîntă. Patronul şi slujitorul său dau zor cu servitul ; slujnica face ochi dulci muşteriilor. Despre aceştia trei, lumea crede, pe drept sau pe nedrept, că n-ar fi prea cinstiţi. Pe măsură ce băutura înfierbîntă minţile, cresc şi şansele lor de a înşela buna-credinţă a clienţilor. Sînt acuzaţi că ar amesteca vinul cu apă şi că

l-ar colora apoi cu esență de floarea-soarelui ; că ar pune pe fundul stacanei de bere un șervet împăturit ; că ar lua sticla de pe masă înainte ca aceasta să se fi golit ; că ar mări în mod ilegal prețurile ; că ar scrie un 2 în loc de 1 pe nota de plată...

Cu toate acestea, întreaga populație de sex bărbătesc și multe femei de condiție modestă frecventează cu asiduitate cîrciumile. Se întîlnesc aici și adolescenți, ba chiar și copii. Diverse ordonanțe emise de-a lungul secolului încearcă să stăvilească ceea ce autoritățile consideră a fi, din ce în ce mai mult, un flagel public : astfel, edictul din 1631 al Statelor Olandei ordonă închiderea cîrciumilor și a hanurilor în timpul slujbelor religioase și după orele nouă seara și interzice să fie servit rachiu tinerilor.

Cîrciumile în care cînta o orchestră erau numite „musicos". În unele dintre acestea, destinate clientelei bogate, se dădeau, într-o sală elegantă, concerte uneori excelente, pe care consumatorii le ascultau stînd la mese și bînd. Cele mai multe însă erau niște localuri rău famate, frecventate de mateloți și de prostituate, și unde cîțiva scripcari prăpădiți făceau mai mult zgomot decît muzică. Orchestra cînta de la patru sau șase după-amiaza pînă la nouă sau zece seara. Nu se plătea taxă de intrare ; în schimb, patronul nu servea decît vin, băutură scumpă și adesea contrafăcută. În aerul îmbîcsit de fumul de pipă, fete trupeșe așteptau, stînd pe bănci de lemn orînduite de jur împrejurul unei săli cu tavanul jos, ca amatorii să le invite la dans. Viorile scîrțîiau. Voci cherchelite îngînau o melodie, făcînd-o de nerecunoscut. Băutorii își lăsau paharul gol pe polițele fixate în perete, deasupra băncilor, își înșfăcau partenera și o tîrau în mijlocul mulțimii care ocupa în întregime centrul sălii. Dacă ajungeau la o învoială, mergeau acasă la fată, care nu locuia departe ; pe urmă se întorceau la cîrciumă.

În cea de-a doua jumătate a veacului se răspîndesc în societatea olandeză trei produse noi a căror întrebuinţare va avea, în timp, o înrîurire profundă asupra moravurilor : ceaiul, cafeaua şi ciocolata.

Pe la 1640, unii medici care îşi bazau tratamentele pe folosirea plantelor medicinale recomandau, ca remediu împotriva fierbinţelilor sau ca întăritor, o infuzie preparată dintr-o iarbă rară şi foarte scumpă, importată din China ; e vorba despre ceai. [8] Înalta societate din Haga prinsese însă mai de mult gustul acestei băuturi, pe care o consuma chiar şi fără prescripţie medicală : se cumpărau de la un spiţer, cu bani grei, cîteva frunze uscate de ceai, iar infuzia era savurată împreună cu prietenii veniţi în vizită, plăcere aristocratică devenită repede o adevărată modă. În 1660, obiceiul de a bea ceai se generalizase în lumea celor înstăriţi, în toată ţara ; zece ani mai tîrziu, el se impusese întregii burghezii.

În 1700, ceaiul, chinezesc sau indian, se va număra printre cele mai importante produse de import ale comerţului neerlandez. Totuşi, el va continua să fie vîndut la un preţ foarte ridicat care, chiar dacă va scădea de la o sută la zece florini livra, va reprezenta oricum o sumă exorbitantă ; ceaiul va ajunge astfel să fie considerat un element al luxului burghez, dacă nu chiar al unui anume snobism. Amatorii vorbeau despre el aşa cum vorbesc podgorenii despre vin, comparînd soiurile, discutînd despre felul în care trebuie semănat, despre cules, despre influenţa exercitată de natura terenului asupra calităţii recoltei. Musafirul care ar fi refuzat ceaiul oferit de gazdă i-ar fi adus acesteia o ofensă tot atît de mare ca în cazul în care ar fi refuzat o trataţie cu vin. Un băutor antrenat putea să consume cu uşurinţă douăzeci pînă la douăzeci şi cinci de ceşcuţe de ceai într-o seară ; unii ajungeau chiar pînă la cincizeci !

Așa se explică faptul că, spre sfîrșitul secolului, medicii își vor modifica opinia inițială și vor denunța consecințele dăunătoare ale acestei băuturi asupra organismului, în special asupra sistemului nervos al femeilor.

La început, ceaiul se pregătea și se consuma chiar în prăvălia negustorului care îl vindea. Curînd după aceea, familiile înstărite au consacrat ceremonialului o încăpere a locuinței lor, de obicei una din cămăruțele situate de o parte și de alta a vestibulului. Ceaiul se lua aici la ore aproape fixe, în cursul după-amiezii și seara. Vara, e drept, lumea prefera să ia ceaiul în grădină. Un adevărat ritual se oficia în jurul obiectelor cu funcții specializate : mese și bufete pentru ceai, uneori tot atît de costisitoare ca și bijuteriile (unele fabricate din aur, cu incrustații de perle !) ; servicii de ceai imitate după modele chinezești sau japoneze. În cutii închise ermetic erau păstrate cinci sau șase varietăți de frunze. Ceainicul avea forma unui recipient voluminos, prevăzut cu două orificii : printr-unul se turna apa, prin celălalt curgea infuzia. Țineai în gură un cubuleț de zahăr candel și sorbeai din lichidul fierbinte, în care zahărul se topea treptat. Între două cești, ronțăiai unul din acei „biscuiți pentru ceai“, care fuseseră puși în vînzare de către brutari, sau marțipan, sau fructe zaharisite și gofre. Înainte de a pleca din „camera de ceai“, se mai bea un pahar de rachiu îndulcit sau de vin alb sec.

Cafeaua, cunoscută de botaniștii olandezi încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, nu a intrat în uzajul monden decît după 1665. Recomandată de medici, întocmai ca și ceaiul, ca întăritor și astringent, cafeaua nu pare să se fi răspîndit decît în ultimii ani ai veacului. La începutul secolului al XVIII-lea țăranii nu aflaseră încă de existența ei. În această epocă, plantatorii neerlandezi aclimatizaseră în Indiile orientale arborele de cafea din Arabia. În 1711 a ajuns în portul Amsterdam prima încărcătură de cafea venită din Java.

Oamenii în pas cu moda luaseră treptat obiceiul de a se delecta cu această băutură spre sfîrșitul dimineții. Ceșcuțele de cafea, aranjate pe o masă, erau puse din timp în timp la răcit într-un vas de porțelan plin cu apă rece, așezat lîngă ele. În mijlocul mesei, o cafetieră înaltă, din aramă sau din argint, sprijinită pe trei piciorușe, conținea cafeaua măcinată (amestecată sau nu cu scorțișoară, cu ghimbir sau cu cuișoare) peste care se turna apa fierbinte. În partea de jos a recipientului, trei mici robinete lăsau să curgă în cești băutura, în care se punea apoi zahăr sau, uneori, miere. Unii adăugau și lapte. Rezultatul era un fel de „tinctură" de cafea, în sensul în același timp farmaceutic și ironic al termenului, de care francezii nu conteneau să-și bată joc [9].

La sfîrșitul secolului, cei ce se adunau să-și petreacă împreună după-amiezile sau serile erau serviți, deseori, cu ceai și cu cafea deopotrivă. În mai multe orașe luaseră ființă „societăți ale băutorilor de ceai și de cafea". Reputația acestora era destul de proastă căci aici se întîlneau, într-un chip socotit necuviincios, amatori de ambele sexe, atrași dealtfel doar de această pasiune comună. Localurile în care se întruneau societățile, așa-numitele „localuri-cafenele" sau, pur și simplu, „cafenele", nu se deosebeau aproape deloc de cîrciumi, singura diferență fiind aceea că aici personalul era format în exclusivitate din femei. Cafeneaua era deschisă dimineața de la nouă la unsprezece. Oamenii beau, fumau, citeau ziarele. Treptat, lumea a început să vină la cafenea seara, ca să joace cărți. Se putea bea și vin; în secolul al XVIII-lea și-a făcut apariția și ciocolata. Cunoscută încă de la sfîrșitul secolului al XVII-lea la curtea de la Haga, ciocolata nu pare să fi fost larg răspîndită înainte de 1750. În 1719, abatele Sartre a băut ciocolată în casa unor personalități de vază și a constatat că era tot atît de delicioasă pe cît de lipsită de gust era cafeaua cu care fusese servit [10].

Ca plantă medicinală, „iarba lui Nicot" era cunoscută în Țările de Jos încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Obiceiul de a priza tutun și de a fuma s-a răspîndit în epoca armistițiului cu o uimitoare rapiditate, cucerind, chiar înainte de 1625, toate păturile populației. Limbajul curent asimila fumătorii băutorilor de alcool: se zicea „a bea o pipă". Poeții înălțau imnuri de laudă tutunului; compozitorii îi închinau cîntece; o întreagă literatură medicală îi fusese consacrată. Tutunul devenise o problemă de interes național.

Toată lumea priza tutun. La sfîrșitul secolului, pînă și cerșetorii își aveau tabachera lor, din care apucau la repezeală cîteva firișoare înainte de a întinde mîna spre trecători. Vîndut la început de spițeri, tutunul devenise obiectul unui comerț specializat [11]. Hangiii își făceau provizii pentru clienții lor. Pentru pipă se cumpărau frunze uscate, netăiate însă. Acasă, frunzele erau păstrate în vase speciale; în plus, fumătorii aveau la ei o „pungută de tutun". Se fuma din pipe lungi, de pămînt ars, cu coșul îngust. Unii încercaseră și pipele de argint, dar acestea făceau ca fumul să devină mult prea acru. În circa zece orașe din Țările de Jos existau fabrici de pipe: cel mai cunoscut era Gouda. Industria pipelor luase aici un asemenea avînt, încît în 1720 ea dădea de lucru la 15 000 de persoane. Ca și băutul, fumatul cerea timp, concentrare, respectarea unui anumit ceremonial. Fumătorul se așeza la masă, își scotea tutunul, îl toca mărunt cu un cuțitaș special, își umplea pipa și o aprindea de la lumînare sau de la jeraticul păstrat într-o ulcică destinată anume acestui scop.

Se fumau patru, cinci pipe la rînd. Tutunul era plăcerea cea mai puțin costisitoare. Se fuma peste tot: acasă, în birouri, în prăvălii, în hanuri, pe luntrele trase de cai. Doar bisericile fuseseră cruțate de această molimă. De la un cap la altul, Țările de Jos duhneau a tutun. Grosley povestește

cum, deschizînd odată ușa unei mici cafenele din Rotterdam, un nor gros, compact, de fum l-a împiedicat pentru o clipă să mai vadă ceva : înăuntru se aflau trei sute de fumători ! [12]

Asemenea excese îngrijorau profund cîrmuirile locale. Ele fixau impozite mari pentru comerțul cu tutun, răspîndeau afișe prin care populația era prevenită asupra pericolelor fumatului. Prințul Mauriciu a interzis soldaților din armata sa să fumeze pipă ; Piet Hein a impus aceeași interdicție marinarilor din flota sa ; sinodurile au aruncat anatema asupra tutunului. Totul a fost în zadar. Numai anabaptiștii nu se atingeau de această otravă, pe care o considerau incompatibilă cu demnitatea umană. Femeile din popor, țărăncile fumau aproape la fel de mult ca bărbații. Doamnele din lumea bună, care rezistaseră tentației, sufereau văzînd cum curățenia din locuințele lor se resimte de pe urma acestei patimi : aerisirea apartamentelor cerea eforturi extraordinare. De aceea ele se străduiau să-i izoleze pe fumătorii familiei într-o singură cameră, sacrificată în acest scop. Unele introduceau în contractul de căsătorie o clauză prin care soțului îi era interzis să fumeze acasă. Această opoziție feminină a contribuit la succesul de care au început să se bucure „localurile de fumat" și n-a însemnat pentru femei altceva decît un fel de a nimeri de la Scylla la Charibda : multe au început acum să se plîngă de faptul că bărbații lor găseau aici, în afară de o nouă ocazie de a-și cheltui banii, un îndemn permanent la beție și la imoralitate. „Localurile de fumat", al căror număr a crescut mult în cursul secolului, erau un fel de hanuri în care clienții beau și jucau cărți, fumînd o pipă pe care și-o treceau unii altora.

Temerile nevestelor erau destul de îndreptățite. Înmulțirea „localurilor de fumat" și a cafenelelor a zdruncinat profund, în a doua jumătate a veacului, tradițiile familiale, obiceiul de a ieși seara în oraș și chiar de a petrece toate zilele de sărbătoare în aceste localuri răspîndindu-se tot mai mult.

Capitolul XVII

SĂRBĂTORILE PUBLICE

Petrecerile tradiţionale

De la naştere şi pînă la moarte, marile evenimente ale vieţii sînt marcate, aşa cum am văzut, de festivităţi care constituie, în existenţa familială a neerlandezilor, tot atîtea prilejuri de reafirmare periodică a conştiinţei solidarităţii de clan. Numărul acestor solemnităţi sporeşte pe măsură ce familia se măreşte şi avansează în vîrstă, căci la sărbătorile propriu-zise se adaugă aniversările membrilor familiei, pentru care neerlandezii au un adevărat cult. Rude îndepărtate, vecini, colegi felicită sărbătoritul şi îi fac daruri, iau parte la banchetul oferit cu această ocazie, contribuind la crearea unei atmosfere de veselie generală. Obiceiuri străvechi, al căror sens iniţial a încetat de multă vreme să mai fie înţeles, sînt astfel perpetuate. În orice casă înzestrată cu tot ce trebuie există un fel de burduf mare cu pereţii plisaţi, fixat pe un suport, din care, printr-o abilă comprimare a aerului, ies nişte sunete stridente şi tînguitoare, divertisment

extrem de popular la astfel de reuniuni. Banchetele, ba chiar și cadourile făcute la naștere, la logodnă, la nuntă, la aniversări, au un caracter instituțional. Autoritățile oficializează, ca să spunem așa, tradiția darurilor. Orașul oferă membrilor municipalității, cu ocazia nunții de argint sau de aur, a botezului sau a căsătoriei copiilor lor, o cupă gravată cu stema localității respective. La nașterile din familiile principilor sau ale unor personalități de seamă față de care vor să-și arate respectul sau a căror protecție vor să și-o asigure, municipalitățile sau Statele dăruiesc copilului un titlu de rentă viageră ; documentul, închis într-o casetă scumpă, e înmînat cu mare pompă. Astfel, viitorul stathuder Wilhelm al II-lea a primit, pe cînd se afla încă în leagăn, trei titluri de rentă în valoare de 13 600 florini anual... și tot atunci municipalitatea din Haga a distribuit 225 de florini săracilor orașului ! Pentru Wilhelm al III-lea a fost instituită o rentă de 18 000 de florini. Autoritățile donatoare, desemnate ca naș al copilului, participau prin reprezentanți la ceremonia botezului, înnobilînd-o și mai mult prin prestigiul lor și sporindu-i strălucirea prin luxul pe care-l etala delegația.

O sărbătoare familială tradițională, cu caracter colectiv și — cel puțin la origine — economic, avea loc în luna noiembrie : „tăierea vitelor". Majoritatea burghezilor își adunau acum proviziile de carne pentru iarnă, dacă nu chiar pentru tot anul. În funcție de rangul și de bogăția familiei, stăpînul casei cumpăra de la tîrg, fie doar pentru gospodăria proprie, fie în comun cu cîțiva vecini, un porc și o vacă. Animalele erau tăiate în curte sau în fața casei ; hălcile de carne erau agățate de cîrlige fixate, special în acest scop, de o grindă. Începeau apoi operațiile de sărare și de afumare a cărnii care țineau două sau trei zile și care constituiau prilejul unei adevărate petreceri populare. Ziua, oamenii munceau din greu, oprindu-se din lucru doar cît să dea pe gît o dușcă de rachiu de ienupăr sau să înghită la repezeală, la ora

prînzului, o bucată de pîine și un pahar de bere. Stăpîna casei dirija, din bucătărie, mersul treburilor. Seara, vecinii se invitau între ei la masă : friptură, mezeluri proaspete, omletă cu slănină, totul stropit din belșug cu băutură. Ospățul se prelungea pînă noaptea tîrziu. Pentru mulți oameni de rînd, aceste zile din noiembrie erau singurele în care mîncau carne proaspătă : în următoarele unsprezece luni se mulțumeau cu bucăți din carnea pusă la sărat.

Din 1635, burghezia începe să manifeste tot mai evident gustul, pînă atunci necunoscut sau dezaprobat, pentru petrecerile extrafamiliale : aproape pretutindeni în țară iau ființă „colegii" destinate distracțiilor *(collegiën)*. Organizate, după toate regulile, pe baza unui statut, colegiile au o zi fixă de întrunire, de obicei lunea sau marțea. Ele reunesc persoane de ambele sexe, pe care le apropie profesia, vîrsta sau vreo preocupare comună. Membrii, care își spun între ei „confrate", „surată", vin aici să bea, să cînte, să joace cărți. Obiceiul acesta s-a răspîndit în toate păturile societății : alături de „colegii" de elită au apărut și altele, mult mai puțin distinse. Pe la 1660, Parival a fost invitat într-un „colegiu", pe care l-a descris astfel : „Șase sau șapte persoane dintre cele mai demne de stimă își repartizează între ele zilele săptămînii și fiecare își organizează ziua de primire care îi revine după un program bine stabilit. Invitații sosesc pe la șase sau șapte seara, se așază să joace cărți sau stau de vorbă pînă la zece, cînd pleacă să cineze... Mai ales tinerele domnișoare își petrec în acest chip vremea : ...la reuniunile lor, jocul nu se ridică la mize mari ; în schimb, întîlnești deseori persoane atît de pline de farmec și atît de spirituale, încît nu ai nici un motiv să regreți timpul petrecut aici" [1].

Cînd au apărut primele „cafenele", „colegiile" și-au mutat aici sediul, oferind astfel burghezilor care frecventau aceste localuri recent deschise justificarea socială de care pasiunile lor aveau nevoie.

În ciuda protestelor Bisericii reformate, multe dintre vechile sărbători catolice erau perpetuate, sub o formă laicizată, de tradiţia populară. Boboteaza, lăsata secului, Sfîntul Martin, Sfîntul Nicolae, Rusaliile prilejuiau manifestări ale unui folclor ce rezistase timpului, familial şi colectiv totodată, destul de deosebit de la o regiune la alta. Cu excepţia cîtorva puritani, întreaga naţiune lua parte la aceste sărbători, în care Temple vedea una din atracţiile deosebite ale vieţii neerlandeze[2].

De 6 ianuarie erau traşi la sorţi „magii", cu ajutorul unei seminţe de bob, al unui bob de fasole sau al unei monezi, folosite uneori ca simple jetoane sau ascunse, alteori, într-o pîine care se servea la micul dejun. În unele locuri erau aleşi trei magi : doi dintre ei îmbrăcau o mantie albă ; al treilea, mînjit pe obraji, o mantie neagră. Cu cîte o făclie în mînă, purtînd o stea confecţionată din hîrtie, cei trei ieşeau din casă urmaţi de un cortegiu pitoresc : copii cu coşuri pe cap, Bufonul, Mîncăul, toţi mai mult sau mai puţin grotesc costumaţi, cîntînd vechi cîntece care istoriseau povestea lui Irod şi a regilor magi. Preumblarea sfîrşea într-o cîrciumă, unde se mîncau prăjituri făcute cu untdelemn.

În cîteva oraşe, ca de pildă la Amersfoort, magii erau traşi la sorţi de către notabilităţile locale, la primărie. În unele sate, retorii jucau în acea zi vechea piesă de teatru medievală despre Regii Magi, tradiţie menţinută pînă la începutul secolului al XVIII-lea. În alte părţi, potrivit unui obicei străvechi, o stivă de lumînări aşezată pe podeaua unei camere forma un obstacol peste care trebuiau să sară copiii mici. La Noordwijk, sărbătoarea magilor era deschisă, în seara de 5 ianuarie, de un cortegiu de copii care purtau un săculeţ la cingătoare şi care mergeau din poartă-n poartă cerînd pîine, brînză, bani.

În prima luni de după Bobotează aveau loc o serie de festivităţi, a căror origine o reprezenta vechea sărbătoare a Inocenţilor. Pentru lucrătorii tipografi, această

era o zi de sărbătoare a breslei. Ghildele defilau, retorii dădeau reprezentaţii cu piesa medievală a *Inocenţilor*, negustorii benchetuiau, municipalităţile făceau daruri slujbaşilor lor : vin, păsări, haine, bani...

Cîrmuirile locale reuşiseră să interzică deghizările de lăsata secului. Doar retorii, în cîteva sate, şi unii nobili de la curtea din Haga continuau încă să se mascheze cu acest prilej. Sărbătorirea lăsatei secului se redusese astfel la o simplă masă cu clătite, luată de multe ori la cîrciumă. Aici se putea asculta şi un întreg repertoriu de cîntece populare, mai mult sau mai puţin obscene. La Dordrecht se păstrase obiceiul unor dansuri specifice acestei zile. In unele sate, copiii făceau un tărăboi îngrozitor, mergînd pe uliţe şi agitînd un instrument aşa-zis „muzical" : o oală acoperită cu o băşică, pe care o învîrteau pe un băţ.

Duminica Rusaliilor era sărbătorită prin dansuri, cîntece, tir cu arcul. Adolescenţi purtînd coroniţe de flori şi de frunze şi insigne din poleială aurie sau argintie alcătuiau un cortegiu care străbătea oraşul cîntînd, însoţind-o pe „logodnica Rusaliilor". Aceasta, aleasă regina frumuseţii dintre fetele din partea locului, îmbrăcată, pe cheltuiala obştii, într-o rochie albă împodobită cu flori, înainta înconjurată de domnişoare de onoare la fel de gătite. Pe drum, tinerii făceau o chetă : cu banii adunaţi se duceau să bea. Obiceiul acesta dădea însă naştere unor asemenea excese, cîntecele tradiţionale îi şocau într-o asemenea măsură pe oamenii cu moravuri austere, încît majoritatea oraşelor mari au interzis, în cursul secolului, cortegiul de Rusalii.

Sfîntul Martin [3] se sărbătorea în seara de 11 noiembrie, în toate locuinţele olandeze. Familia se strîngea în jurul unei mese strălucitor luminate. Se mîncau clătite, moşmoane, o gîscă friptă ; se bea vin nou iar mesenii cîntau vechiul refren :

> Sfinte Martin ! Sfinte Martin !
> Astăzi bem must, mîine bem vin !

Apoi tinerii ieşeau pe străzi, purtînd felinare de hîrtie, cîntau, băteau la porţile bogătaşilor şi le cereau buturugi cu care aprindeau un foc sărbătoresc : copiii aruncau în flăcări coşuri cu moşmoane, castane, nuci...

Sfîntul Nicolae era sărbătoarea celor mici. Tradiţia data cel puţin din secolul al XIII-lea şi prelungea o antică magie simbolizată de apariţa unor daruri în pantofii puşi anume pentru asta în faţa şemineului. Încă din ajun, seara, copiii din vecini se adunau la brutar unde împodobeau cu poleială argintie tradiţionalele turte dulci. Mîncau, beau, dansau şi cîntau :

> Sfinte Nicolae, sfîntule bun,
> Pune-ţi mantia ta cea mai frumoasă,
> Încalecă şi porneşte spre Amsterdam...
> Mere de Orania,
> Merele mărului !
> Acolo locuiesc domni bogaţi,
> Acolo locuiesc cucoane bogate,
> Care poartă două rînduri de mîneci.
> Drăguţo, mărită-te cu mine ! [4]

Hărmălaia atingea uneori asemenea proporţii, încît, în unele locuri, autorităţile au trebuit să facă presiuni asupra părinţilor pentru ca aceştia să interzică progeniturilor lor să mai ia parte la astfel de reuniuni. La Rijnsburg, ţăranii se duceau la păşune să mulgă vacile, în prezenţa tuturor localnicilor, şi împărţeau apoi laptele, împreună cu biscuiţi. La Rhijnsaterwoude, un crainic îi aduna pe copiii sub paisprezece ani şi pe bătrînii trecuţi de şaptezeci şi îi trimitea pe digul de pe polderul de la Wassenaar unde li se pregătiseră şapte găleţi mari cu lapte proaspăt şi cincisprezece duzini de biscuiţi. În întreaga ţară, pensionarii azilelor de bătrîni şi ai orfelinatelor primeau, cu ocazia acestei zile, o porţie de dulciuri : pîine albă, zahăr colorat.

„Sărbătoarea lunii mai“ ţinea de obiceiuri păgîne încă şi mai vechi. În seara de 30 aprilie era înălţat în mijlocul

pieței „arborele de mai", împodobit cu coronițe, serpentine, rămurele aurite și devize. În dimineața zilei de 1 mai, tinerii din oraș, îmbrăcați în verde, se strîngeau în jurul lui, cîntînd și dansînd o horă. După aceea se puneau pe băut. În familiile bune, tinerii își făceau reciproc daruri și urări. Se cînta mult. Librarii vindeau culegeri de „cîntece de mai". Seara, orașul își aprindea luminile iar oamenii ieșeau cu mic cu mare în stradă ; petrecerea se sfîrșea noaptea tîrziu, într-un teribil tămbălău. La Haga, sărbătoarea avea un caracter oficial. Curtenii din suita stathuderului defilau. Se înălțau nu unul, ci mai mulți „arbori de mai", în cinstea Statelor Olandei, a guvernului Uniunii, a principilor din familia de Orania.

În majoritatea orașelor, o serie de obiceiuri specifice stăteau la baza unor sărbători cu caracter local, ca de pildă cea numită *luylak*, întîlnită la Amsterdam și în împrejurimile orașului. În sîmbăta de dinaintea Rusaliilor, încă din zori, grupuri de copii purtînd coronițe de frunze străbăteau străzile, făceau zarvă ca să-i trezească pe burghezi, băteau la porți, aruncau cu pietre în ferestre și cîntau refrene mai mult sau mai puțin injurioase.

Luylak !
Sac umflat de somn !
Te-ai lipit de așternut !
Păpușoi de bîlci
Care se scoală la 9 !

Uneori, ștrengarii dezlănțuiți ieșeau în afara orașului, se încăierau, dădeau năvală asupra morilor de lemn, numeroase în regiune, și stricau instalațiile. Municipalitatea din Amsterdam s-a văzut nevoită să ordone ca porțile orașului să rămînă închise în această zi pînă la ora șase. Intervențiile repetate ale poliției au sfîrșit prin a impune limitarea tradiției la refrenele cîntate.

Tot la Amsterdam, în prima săptămînă a chermesei din septembrie, copiilor le era pusă la dispoziție clădirea Bursei. Băieții veneau aici în fiecare dimineață, încolo-

nați, cu tobe și fluiere, și erau lăsați să se joace toată ziua, cu excepția celor două ore cînd la Bursă se tratau afacerile curente. De Sfîntul Iov, tineretul din Rotterdam se ducea în satul Schoonderlo, celebru datorită numărului mare de cîrciumi, și chefuia făcînd un vacarm monstru. Un edict din 1625 a pus capăt acestui obicei. În Friesland, în noaptea de Sfîntul Silvestru, tinerii umblau în grupuri pe străzi, puneau mîna pe toate obiectele ieșite în cale și care puteau fi deplasate — unelte, trăsuri — și, într-o vînzoleală generală, le mutau de la locul lor, le ascundeau...

La 3 octombrie, orașul Leiden sărbătorea, cum continuă să facă și în zilele noastre, dealtfel, aniversarea eliberării sale. O serie de ritualuri „gastronomice" (*hutspot* și scrumbii) marcau această sărbătoare patriotică, singura celebrată la o dată fixă. În schimb, marile evenimente din istoria națională, ca și unele solemnități diplomatice, au prilejuit, în cursul secolului, festivități de mare amploare, uneori de-a dreptul grandioase, cum a fost de pildă primirea la Amsterdam, în 1638, a reginei-mamă Maria de Medicis. Defilări ale ghildelor, parăzi militare, pavoazări, banchete: municipalitatea orașului găzduia pentru prima dată o „regină adevărată" ; orgoliul burghezilor parveniți ai Amsterdamului vedea în această vizită confirmarea deplină a succesului lor ; importanța de care vedeau că se bucură îi amețise. Miliția burgheză a cerut unui pictor să imortalizeze, pe pereții localului de întrunire, defilarea membrilor ei din acea zi. În diverse ocazii, ca de pildă în 1642, cînd regina Angliei a venit să-și prezinte fiica, logodnica lui Wilhelm al II-lea, sau în 1689, cînd stathuderul Wilhelm al III-lea a fost încoronat rege al Angliei și, în general, aproape de-a lungul întregului secol, Amsterdamul a luat asupra sa cheltuielile de reprezentare ale Republicii pe lîngă curțile regale din Europa.

În timpul vizitei pe care Mauriciu de Nassau a făcut-o la Amsterdam în 1618, după arestarea lui Olden-

Barnevelt, membrii camerelor de retorică au pus în scenă o serie de pantomime alegorice care celebrau titlurile de glorie ale prinţului ; a urmat apoi un cortegiu de care alegorice figurînd omagiul adus de cele şapte provincii ; în sfîrşit, tablouri vivante reprezentînd cîteva evenimente de seamă din istoria naţională recentă. Pacea din Westfalia a fost sărbătorită în întreaga Uniune prin festivităţi de o amploare ieşită din comun : lecturi în public ale unor poeme şi povestiri istorice, pavoazarea faţadelor, drapele, trompete, carilonuri, banchete, slujbe religioase, competiţii de tir. La Amsterdam, în piaţa Dam, o pantomimă alegorică îl reprezenta pe prinţ înconjurat de Înţelepciune, Prudenţă, Dreptate şi Curaj ; Mauriciu de Nassau apărea în Numa Pompilius ; Frederik-Hendrik în Hanibal ; Wilhelm al II-lea în Augustus. Pretutindeni, străzile erau scăldate în lumină, iluminaţia fiind un element de decor nelipsit în toate serbările de acest gen. Mari iluminaţii erau făcute în cinstea victoriilor repurtate de armatele principelui. Se aprindeau focuri de vreascuri, întreţinute uneori cu smoală şi chiar cu catran, în ciuda pericolului de incendiu. Bogătaşii organizau cîteodată în grădinile lor spectacole cu iluminaţii şi focuri de artificii.

Chermesele

Puţine tradiţii aveau rădăcini afective atît de profunde în sufletul neerlandez ca tradiţia chermeselor. Wilhelm al III-lea, ajuns rege al Angliei, le mărturisea odată prietenilor săi din Londra că ar da bucuros 200 000 de florini numai să poată avea aripi şi să poată zbura la chermesa de la Haga. Odinioară, el venea aici însoţit de toţi curtenii săi. Prinţi şi prinţese, înalţi demnitari, ofiţeri se amestecau în mulţime, prinşi în vîrtejul

freneziei generale. În 1654, într-un moment de vîrf al crizei anglo-neerlandeze, Jän de Witt, pe umerii căruia apăsau atunci cele mai mari răspunderi civice, discuta chestiuni de politică la chermesă, în fața tarabei unui vînzător de gofre.

„Sfînta chermesă", se spunea pe vremuri, așa cum se spune „Sfîntul Nicolae", de pildă. Chermesa era însă mai mult decît o simplă sărbătoare : ea constituia un prilej periodic de satisfacere a instinctului social, de stabilire a unei reale comuniuni, în atmosfera de libertate și de înfrățire a momentului. Provenită din vechiul „iarmaroc al bisericii", sărbătoare locală celebrată pe lîngă o capelă sau pe lîngă o mănăstire, chermesa căpătase odată cu Reforma un caracter laic. Predicatorii se străduiau în zadar să o condamne ca rămășiță a unei tradiții papistașe ; nimeni nu le dădea ascultare. În secolul al XVII-lea nu există oraș, nu există sat cît de cît important în care să nu se țină una, cîteodată chiar două chermese anual. Localnicii se amestecă cu lume venită din împrejurimi sau din localități mai îndepărtate. Distracțiile merg mînă-n mînă cu afacerile : chermesele favorizează deopotrivă legăturile economice și culturale ale țării. Semne ale unei anume degradări încep totuși să apară în cursul secolului : chermesa tinde să se transforme într-o adevărată orgie, în care oamenii dau frîu liber unor instincte primitive, de obicei cenzurate. Fenomenul e însoțit și de un anumit clivaj social între participanți, care se adîncește tot mai mult : cei din „lumea bună" vor continua să vină la chermesă mai degrabă ca simpli spectatori, fără să se mai amestece cu mulțimea, ca pînă atunci. Puritanismul unor personalități din marea burghezie îi va influența în această privință și pe nobili, ale căror moravuri erau mult mai puțin austere.

Chermesa durează adeseori o săptămînă, uneori două sau chiar trei, ca la Haarlem. La Haga, chermesa din mai ține cincisprezece zile ; cea din septembrie, opt ; aceasta din urmă a fost dealtfel suprimată printr-un decret din

1643. Organizarea sărbătorii e încredințată aici curții și guvernului... care își împart profiturile. Chermesa de la Haga are astfel un caracter particular, relativ mai oficial și mai fastuos decît în alte părți. Ea se desfășoară în interiorul și în exteriorul vastului cadrilater pe care îl formează, în centrul orașului, palatele principilor, și începe în ziua de 3 mai, la orele douăsprezece și jumătate fix, anunțată de clopotele de la primărie care bat pînă la ora unu.

În piața principală a orașului și pe străzi, negustorii și organizatorii de distracții își înalță corturile, ajutați cu bunăvoință de populație : ajutor nu pe de-a-ntregul benevol, e drept, ci răsplătit uneori cu bilete de favoare. Febra chermesei a cuprins întreg orașul : toată lumea a ieșit în stradă. Păzitorii porților, toboșarii, agenții publicitari particulari anunță marele eveniment, dînd citire unor reclame compuse în versuri. Sărbătoarea începe cu o defilare a ghildelor, urmată de trasul la țintă în „papagal". Mulțimea dă năvală, se înghesuie. Căile de acces sînt ințesate de șiruri de prăvălioare, de tarabe, de barăci. Brutarii au pus în vînzare prăjitura chermesei : o plăcintă turtită, ovală, cu o glazură de zahăr trandafiriu, pe care se detașează, într-un chenar din zaharicale, o inscripție din litere albe : „pentru chermesa dumneavoastră", „cu dragoste", „din toată inima". Prăjiturile acestea joacă rolul unor mijlocitori : tînărul care a pus ochii pe o fată îi oferă o prăjitură ; ea o va păstra pînă în cea de-a doua duminică de după chermesă cînd îndrăgostitul va veni să vadă dacă fata i-a păstrat și lui o bucățică...

Cîrciumile sînt în permanență pline. Pentru mulți țăranii, chermesa din orașul învecinat e mai ales o ocazie de a bea într-un alt decor decît cel obișnuit. În fața cîrciumii sînt scoase mese lungi. Lumea stă pe bănci, pe cîte un butoi, pe jos. Se dansează. Copiii urlă, se fugăresc, bat în tamburine, suflă în flajeolete ; lăutarii scîrțîie din vioară printre tarabele pline de mărfuri. La întîmplare, cîte un ins se vede brusc înșfăcat de guler ; victi-

mei i se toarnă un pahar de bere prin deschizătura cămășii sau i se mînjește fața cu făină ori cu cremă de ghete. Chermesa ia înfățișarea unei petreceri zgomotoase și deșănțate. În unele sate, un cortegiu plimbă solemn „boul chermesei", cu coarnele împodobite cu flori, care va fi tăiat apoi în piață și pus la frigare ; în schimbul unei anumite sume, oricine poate căpăta o bucată de carne friptă. „Cîntăreți de chermesă" bat străzile, purtînd mici pancarte cu textul melodiilor pe care le-au compus. Toată lumea cîntă. Strigătele femeilor se amestecă cu scîrțîitul călușeilor de lemn. În corturi, aerul devine repede de nerespirat ; mirosul, înăbușitor. Doamnele sensibile leșină. Negustorii vînd dulciuri, vase de ceramică, țesături, bibelouri de sticlă ori de argint, jucării, tablouri. Acrobați, echilibriști pe frînghie rivalizează cu trupe de gimnaști care execută „piramida egipteană". Într-un loc poți vedea un cîine dresat ; în altă parte, un cal care știe să socotească. Saltimbanci veniți din toată Europa fac cunoscute la marile chermese diverse tipuri de clovni de origine străină : Jean Potage, Punch, Hanswurst. Olanda îl are pe foarte popularul Pekelharing. Clovnii interpretează farse burlești care, în repertoriul teatrului de chermesă, stau alături de „sotiile" * retorilor. Nivelul acestui teatru e uneori destul de ridicat : la chermesa de la Haarlem se produce trupa artiștilor din Amsterdam ; în 1640, aici va juca trupa de comedianți francezi a principelui de Orania. „Teatrele mecanice" prezentau spectacole de păpuși ale căror mișcări erau dirijate printr-un mecanism de ceasornicărie și care cîntau la tobă sau suflau din trompetă [5]. Tot felul de „artiști" străini sporeau, la chermesele importante, mulțimea obișnuită a țiganilor și a saltimbancilor locali. Suedezii își cufundau mîinile într-un creuzet plin cu plumb topit. Englezul

* Gen dramatic minor (sec. XV—XVI), dialog vesel, satiric și uneori sarcastic, între personaje numite „nebuni" (les *Sots* sau les *Fous*). (N. tr.)

Richardson înghițea sulf lichid, sticlă topită, și mesteca în gură tăciuni aprinși.

Printre vînzători ambulanți, tămăduitori, ghicitoare, un „prinzător de șobolani“ propunea celor interesați o prăjitură cu arsenic de fabricație proprie, și expunea, spînzurate de o frînghie, victimele cele mai recente ale acestui produs. Meșteșugarii distrau spectatorii dezvăluindu-le din secretele meseriei : pretinși boemieni arătau cum se fabrică sticla prin suflare. Dacă se puteau vedea doar rareori animale exotice — o cămilă, un elefant — în schimb nu exista chermesă la care să nu fie exibate tot felul de ciudățenii : cai, vaci, cîini, purcei cu două capete, cu trei sau cu șase picioare, cu părul de o culoare neobișnuită, sau albine care intrau în stup la comanda celui care le dresase. Altundeva, mulțimea se minuna de omul-trunchi : folosindu-se doar de gură, acesta cosea, împletea sau trăgea cu pistolul. Uneori, „raritatea“ nu prea era raritate decît în reclama prezentatorului : unul îți arăta o femeie apucată de furii, ținută în lanțuri ; altul, un bărbat legat fedeleș despre care primeai asigurări că fusese șapte ani sclav la turci.

Istoria anecdotică a păstrat amintirea unuia din acești monștri : e vorba de un pescar poreclit „lunganul Gerrit“, a cărui înălțime atingea 2,59 m. și a cărui forță trecea drept egală cu cea a unui cal. Faima lui Gerrit a stîrnit, fără îndoială, invidia multora : se pare că bietul om a fost ucis, în 1668, într-o încăierare, la una din chermesele la care se produsese.

Într-adevăr, rareori se întîmpla ca o chermesă să se termine, mai ales la țară, fără scandaluri și bătăi. Cînd, după cîteva zile de petrecere, mințile se înfierbîntaseră de atîta băutură, un cuvînt nepotrivit, un gest mai îndrăzneț față de o femeie, uneori o simplă privire erau de ajuns pentru ca oamenii să se dedea la violențe ieșite din comun. Loviturile de pumni, de baston erau frecvente. Pînă și în această privință se statorniciseră tradiții : se ținea strîns în mînă o pipă de pămînt ars, pentru ca lo-

vitura să fie şi mai puternică ; în buzunare se păstra întotdeauna o rezervă de nisip, gata să fie azvîrlită la nevoie în ochii adversarului ; unghiile de la mînă se tăiau în formă de zimţi, pentru ca să poată zgîria şi mai abitir în momentul încăierării. În unele sate, bătaia figura printre distracţiile propriu-zise : se organizau concursuri de lupte în care adversarii erau înarmaţi cu cuţite cu vîrful bont... căci trebuia să curgă sînge, evitîndu-se însă rănirile grave ! Pretutindeni erau împrăştiate gunoaie, prin care lumea călca nepăsătoare.

Partea a cincea

ARTA

Capitolul XVIII

ARTELE PLASTICE ȘI MUZICA

Calvinismul militant din vremea războiului, adversar al umanismului dar influențat de către acesta, a produs o cultură intelectuală originală ale cărei prime semne de maturitate apar cu puțin înainte de 1600. Constituită în funcție de necesitățile Bisericii protestante, concepută totodată ca un mijloc de a surprinde omul real, luptătorul, omul simplu, omul de rînd, această cultură va păstra de-a lungul întregului secol de aur o orientare generală în același timp religioasă, populară și națională. Cînd, către 1660, ideile și stilurile clasicismului francez vor pătrunde în Țările de Jos, ele vor rămîne simple elemente exterioare, decorative, episodice : articole de import și nimic mai mult. Cît despre puritanism, influența acestuia a fost mai ales indirectă, în sensul interiorizării. Treptat, o linie de demarcație destul de netă va separa tendințele populare, sălbatice, energice ale sufletului neerlandez de tendințele sale formaliste, pompoase, emfatice. Primele corespund imaginii reale a burghezului din Țările de Jos ; celelalte, imaginii pe care acesta, proaspăt îm-

bogăţit, năzuia să o întruchipeze. Primele ne trimit spre baroc ; celelalte, spre gustul epocii lui Ludovic al XIV-lea. Dar chiar şi aşa, în clasicismul puritan, neerlandezul din marea burghezie se concepea el însuşi nu atît în ipostaza regală exaltată de arta franceză, cît în cea eroico-antică reprezentată de *civis romanus*.

Poate că toate aceste contradicţii explică acea absenţă a unui „stil", în sensul cel mai deplin al cuvîntului, care a fost reproşată societăţii neerlandeze din secolul de aur, şi care a împiedicat-o să se exprime, prin opere viabile, în artele materiei dure : sculptura, arhitectura [1]. În schimb, artele în care a excelat, şi care au fixat ceva din existenţa ei profundă, sînt artele cu o deschidere mai directă spre viaţa interioară... spre viaţa *de interior*, artele căminului familial : poezia, muzica, pictura.

Pictorii

„Nu există, fără îndoială, nici o altă ţară în lume, scrie Parival, care să aibă atîţia pictori şi atîtea tablouri excelente." [2] Istoria oferă puţine exemple de generaţii atît de bogate în mari pictori cum a fost, în Ţările de Jos, generaţia anilor 1595—1625. Van Goyen se naşte în 1596 ; Albert Cuyp în 1605 ; Rembrandt în 1606 ; van Ostade în 1610 ; cei doi Both în 1608 ; van der Helst în 1613 ; Metsu în 1615 ; Ferdinand Bol în 1616 ; Terborch în 1617 ; Wouwermans în 1619 ; Potter în 1625 ; Jan Steen în 1626. Şi toată această extraordinară explozie de talente se produce aproape în întregime în provincia Olanda, a cărei întindere abia dacă e cu ceva mai mare decît cea a departamentului francez Pas-de-Calais : Leiden îi dă lumii pe Rembrandt, van Mieris, Jan Steen ; Haga pe Potter, van Ravesteyn, van Goyen ; Delft pe De Hoogh şi pe Vermeer ; Dordrecht pe Cuyp ; Haarlem pe van Ostade, Brouwer,

Wouwermans[3]. Amsterdam e o adevărată colonie de pictori...

În ciuda diferențelor dintre școli, opera acestor artiști e uimitor de omogenă, trăsăturile ei esențiale fiindu-i imprimate de rolul social pe care l-a îndeplinit. Burghezului în ascensiune îi plăcea să se înconjoare de obiecte de lux, odinioară apanaj al nobililor și al Bisericii. O împingea la aceasta și o necesitate de ordin economic, la care de altfel ne-am mai referit: nevoia de a găsi posibilități de investiție a beneficiilor realizate din comerț, nevoie care a determinat, în mare măsură, caracterul și dezvoltarea civilizației secolului de aur și care a dat naștere, timp de mai multe generații, unei cereri considerabile pe piața bunurilor de consum. Or, structura și morala societății limitau alegerea acestora în special la ceea ce servea confortului și împodobirii locuinței.

Pentru burghezul neerlandez din secolul al XVII-lea, tabloul e o mobilă. O mobilă a cărei funcție o face de neînlocuit: aceea de a acoperi suprafețele goale, de care neerlandezii au oroare. În același timp, tabloul, mai ales dacă e vorba de un portret sau de o scenă de interior, măgulește orgoliul cam naiv al parvenitului. În 1633, proprietarul „locuinței senioriale" din Edam cere unui pictor să-i imortalizeze pe pînză trupul mătăhălos de care e nespus de mîndru: la patruzeci și doi de ani cîntărește peste 450 de livre! J. Molenaer face portretul unui armator înconjurat de întreaga sa familie și arătînd cu degetul spre cele nouăzeci și două de corăbii din port care îi aparțin. Pe la 1675, un librar înstărit din Amsterdam avea în casă nu mai puțin de patruzeci și unu de tablouri iar cazul lui nu constituia defel o excepție, deși la această dată tîrzie tapiseriile începuseră deja să facă tablourilor o redutabilă concurență.

Pînă către 1660, chiar și cel mai mărunt prăvăliaș ține să-și aibă tablourile sale, pe care le atîrnă în toate odăile. Pot fi văzuți și țărani care cheltuiesc în același scop două pînă la trei mii de florini. Cu toate acestea, nimeni nu e

conştient de faptul că ar încuraja astfel dezvoltarea unei arte. Imensa majoritate a amatorilor de pictură nu-şi dau seama la ce extraordinară perfecţiune ajunsese şcoala naţională. Cercul preţios şi totuşi avizat din Muiden îl desconsideră pe Rembrandt. Membrii lui nu-l recunosc decît pe Rubens, un flamand.

În ochii patricianului, ai burghezului bogat, pictorul e un furnizor ca atîţia alţii. Nu se practică mecenatul. Amatorul comandă tabloul şi îl plăteşte ; se pare că cele patruzeci de pînze cunoscute ale lui Vermeer au fost toate lucrări de comandă. În cel mai bun caz, unui artist pe care şomajul sau risipa l-au adus în pragul sărăciei i se poate acorda un împrumut ; condiţiile sînt însă draconice. Rembrandt a trecut nu o dată prin această experienţă dură, datoriile lui faţă de Cornelis Witsen ridicîndu-se pînă la suma de 4 000 de florini. Imposibilitatea de a restitui banii însemna falimentul sau sechestrul, chiar dacă artistului nu i-ar mai fi rămas altceva decît să moară de foame. Nu atît negustorii de tablouri, care îi ofereau pictorului preţuri de jaf, cît creditorii săi, patricienii din Amsterdam, au fost cei care l-au ruinat pe Rembrandt şi i-au grăbit sfîrşitul. Pieter van Laar a fost împins la sinucidere ; mizeria a făcut din Hercule Seghers un alcoolic incurabil ; Frans Hals, Ruysdael, Hobbema au ajuns mai devreme sau mai tîrziu la azil ; deşi a pictat cinci sute de tablouri, Jan Steen a rămas sărac ; cînd a murit, Vermeer îi datora 600 de florini brutarului...

În schimb, pictorul se integra, fără conflicte esenţiale, în ordinea socială. Nimic nu e mai străin de mentalitatea acestor vremuri ca revolta artistului neînţeles sau ca voinţa exacerbată de originalitate. Pictorul caută să utilizeze, bine sau foarte bine, o tehnică în fond artizanală, pe care a deprins-o în anii de ucenicie, dar asupra naturii profunde a căreia nu se interoghează defel. Pictorii formează o ghildă, în care pot intra parcurgînd treptele obişnuite : mai întîi ucenici la un meşter, care îi pune

să mături prin atelier și să spele pensulele; apoi calfe, în seama cărora e lăsată zugrăvirea fundalurilor din tablourile meșterului, a cîte unei figuri secundare — meșterul rezervîndu-și figurile principale — sau executarea unui tablou după schițele făcute de acesta. În sfîrșit, ajunși ei înșiși meșteri, pictorii vor deveni furnizorii unei piețe, la prețurile dictate de legile generale ale comerțului. Meseria ca atare nu se bucură nici de faimă nici de vreo prețuire deosebită.

Ghilda pictorilor e o ghildă modestă. Deși în ochii opiniei publice trecea, în general, drept un individ cam neserios, odată intrat în ghildă pictorul se elibera de sentimentul că e o ființă aparte, că ține de o categorie ieșită din comun: sentiment pe care un neerlandez din vremea aceea nu l-ar fi încercat fără o oarecare jenă. Gustul predominant al compatrioților determina, în mare măsură, gustul personal al artistului: erau preferate armonia desenului, bogăția culorilor; era detestat sentimentalismul și, îndeosebi, misticismul. Ceea ce numim astăzi realismul marii picturi olandeze nu reprezintă decît reflexul acestei strînse legături dintre pictor și societatea în mijlocul căreia trăia.

Existau negustori de tablouri, prăvăliași care făceau oficiul de intermediari între pictor și clientelă. Tablourile se vindeau însă și la iarmaroace, la chermese. Ieftină, marfa atrăgea cumpărătorii. Cu toate că, în valoare absolută, prețurile ni se par destul de ridicate, ele erau mult mai mici decît în Belgia spaniolă și nu încape îndoială că acest factor economic a favorizat dezvoltarea școlii olandeze. Două sute de florini pare să nu fi fost un preț excesiv pentru un tablou de dimensiuni medii. Van Mieris a cerut 1 200 de florini pentru tabloul său *Femeie la fereastră*. Fără doar și poate că afacerile se încheiau însă de multe ori la cifre și mai scăzute [4].

Plastica, tentele nudului nu prezintă nici un interes. Singurul tip uman care merită atenție e cetățeanul, omul în costumul său autentic, omul ca prezență cotidiană. În

această privință, ruptura cu Renașterea e totală, și mai ales cu Italia, de la care s-au învățat totuși multe lucruri. Numeroși pictori olandezi continuă să-și facă pelerinajul la Roma, unde studiază mai cu seamă arta peisajului, evitînd temele eroice. Pe pînzele cu care se întorc de aici au zugrăvit o țărancă cu urciorul, un vînzător ambulant, un păstor, o turmă ; tipuri vii, luate din spectacolul străzii, asupra cărora se revarsă lumina și căldura unui soare pe care olandezii nu îl au la ei acasă. Alegoria, mitologia, simbolul ca și procedeele zise academice joacă în pictura olandeză un rol cu totul secundar : deseori, ele lipsesc cu desăvîrșire. Nici chiar peisajul nu mai lasă acea impresie de foire cosmică pe care o găsim la Brueghel. În tablourile cu țărani ale lui van Ostade, peisajul e doar un cadru în care e plasat omul, o invitație discretă la descifrarea personalității acestuia. Către 1600, eforturile se concentrează în principal asupra elaborării formelor și culorilor, asupra repartizării decorative a suprafețelor. Treizeci de ani mai tîrziu, contururile se estompează, sînt urmărite efectele monocromatice. Tensiunea profundă s-a accentuat. În jurul lui 1650 însă, își face apariția un anume gust al teatralului. Sporadic, pictorii încep să-și îndrepte din nou gîndul spre antichitate. Începînd din acest moment, evoluția școlii olandeze se înscrie pe o traiectorie descendentă. Ochiul a cîștigat totuși mult în rafinament, a învățat să sesizeze reflexele materiei, să drapeze țesăturile somptuoase ; sclipirea accesoriului e menită să evoce esențialul ; apelul la sensibilitatea spectatorului devine mai insistent. După moartea lui Rembrandt, tradiția tehnică se continuă ; ultimul sfert de secol marchează însă declinul unei arte. Succesul de care se bucură pînzele unui de Lairesse e un prim semn.

Formele acestei arte au înflorit într-un număr restrîns de genuri, dintre care principalul, socialmente vorbind, a fost portretul : cererea era enormă ; se pare că numai în atelierul lui van Mierevelt s-ar fi executat cinci

mii de portrete. Se întîmpla şi ca unul şi acelaşi portret să fie comandat în mai multe exemplare : psihologia cumpărătorilor nu se deosebea prea mult de cea a clienţilor de astăzi ai fotografilor ! La fel stăteau lucrurile şi în Franţa. Peisajul, graţie jocurilor de nuanţe pe care le permite imensul cer olandez, constituie modul de expresie prin excelenţă liric. Cît despre pictura numită „de gen“, avîntul ei iniţial se datorează Reformei, care condamna orice reprezentare a divinului. Scene de interior, chermese, naturi moarte vin să înlocuiască acum coborîrile de pe cruce de care bisericile nu mai aveau nevoie, răspunzînd astfel aspiraţiilor profunde ale unei societăţi noi. În acord cu aceeaşi tendinţă şi profitînd de aceleaşi împrejurări se afirmă caricatura, umorul, ironia. Tablourile înfăţişînd oraşe, porturi, bătălii navale, marinele exprimă şi ele, în felul lor, această conştiinţă colectivă. Cel care, pornind de la teme biblice, va recrea o pictură religioasă adaptată sufletului protestant, va fi Rembrandt.

Gravura, socotită — nu fără o oarecare îndreptăţire — ca arta cea mai tipică pentru secolul al XVII-lea olandez, urmează un drum asemănător. Numărul lucrărilor realizate în această tehnică e considerabil : portrete, serii de tipul „muncile anotimpurilor“, scene de gen, peisaje şi, mai ales, tablouri sau caricaturi pe subiecte din actualitate, toate prezentate fie pe foi volante, fie în albume, fie ca ilustraţii la pamflete sau la opere literare, cum sînt de pildă gravurile lui van der Venne la poeziile lui Cats. Gravura ţine pasul cu toate manifestările vieţii naţionale, figuraţia plastică dovedeşte o mare aderenţă la experienţa imediată. Prin unele aspecte, gravura acestei epoci se apropie de fotografia de ziar din zilele noastre. Ea reflectă toate schimbările istoriei politice şi militare, exprimînd, într-un mod şi mai direct decît pictura, formarea conştiinţei de sine a naţiunii. În operele unora din reprezentanţii săi, gravura se ridică la valoarea marii arte ; la alţii, ea rămîne la nivelul unei imagini de Epinal. Gravorii populari

folosesc vreme cît mai îndelungată aceleaşi plăci, limitîndu-se la a modifica doar figura principală. De unde aerul naiv şi demodat al multora dintre ilustraţiile la pamflete şi la cărţile ieftine.

Muzicienii

Ţările de Jos aveau o veche tradiţie muzicală. Şcoala „flamandă" din secolele al XV-lea şi al XVI-lea se făcuse cunoscută nu numai în Franţa ci şi în Italia, unde influenţa ei, graţie unor artişti ca Clemens non Papa*, se exercitase în chip vădit asupra unui Palestrina, la începuturile perioadei de mare avînt al muzicii autohtone. Reforma dăduse o lovitură acestei tradiţii. După 1600 nu mai apare nici un nume de răsunet. Continuă să existe totuşi o intensă viaţă muzicală colectivă, un gust pentru muzică adînc înrădăcinat şi, în ansamblu, sigur, caracteristic acestei societăţi altfel prea puţin preocupate de artă în sine. Burghezul secolului al XVII-lea a ştiut să-şi integreze înclinaţia naturală civilizaţiei pe care şi-o făurise.

Îmbrăcînd forma cîntecului, muzica reprezintă pentru el în primul rînd un liant social. Aşa cum am văzut, nu există sărbătoare în familie, nu există solemnitate publică la care să nu se cînte. Snobii strîmbau din nas la astfel de melodii : nu că ele ar fi fost demne de dispreţ, dar ţineau încă de vechiul fond medieval iar amatorii de stil italian ori francez nu erau sensibili la farmecul lor elementar.

> Ţi-am dat bună seara, drăguţa mea Joosje,
> Cutiuţa mea cu acadele,

* Compozitor flamand din secolul al XVI-lea : porecla i se dăduse pentru a-l deosebi de poetul Jacobus Papa. (N. tr.)

Sărută-mă, sîntem singuri...
Te alint spunîndu-ţi sufleţelul meu, alinarea mea,
comoara mea.
Şi ţi jur, pe blana pisicii unchiaşului Lubberts,
Vai ! Vai ! că te-am păcălit ! [5]

Cu pretenţiile lor naive, cu textele lor adesea moralizatoare sau dimpotrivă aproape obscene, asemenea cîntece de dragoste n-aveau cum să placă obişnuiţilor cercului din Muiden, ale căror stihuri imitau preţiozitatea de la Hôtel de Rambouillet. Pentru membrii cercului, Huyghens a compus, în franceză sau în italiană, mai multe din romanţele pe care le-a reunit în *Pathodia* :

> Martori tăcuţi ai tainicelor visuri,
> Stejari stufoşi şi voi, adînci abisuri,
> Ce-atîtea veri privit-aţi cu-ncîntare
> Şi mîndri-aţi fost de dulcea-mi desfătare,
> Să n-aşteptaţi să mă mai poarte pasul
> Unde nu-i dragoste ca să-mi audă glasul...

Încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea luaseră fiinţă, în mai multe oraşe, societăţi muzicale care cunoscuseră o mare dezvoltare după armistiţiu. Societăţile îşi recrutau membrii din toate clasele sociale. Două dintre aceste *collegia musica* — cel din Arnhem, fondat în 1591, şi Societatea Sfînta Cecilia, creată în 1631 la Utrecht de către notabilităţile oraşului — s-au bucurat de o reputaţie deosebită. Societatea muzicală din Amsterdam s-a înfiinţat abia în 1634.

Societăţile erau formate din cincisprezece pînă la douăzeci de persoane, care se întruneau pe rînd acasă la fiecare dintre ele pentru a se exersa în cîntul sacru şi profan, monodic sau polifonic, mai rar în muzica instrumentală. Cu vremea, municipalităţile au început să se intereseze de aceste reuniuni, punînd deseori la dispoziţia societăţilor un local. Societatea îşi avea blazonul ei, la fel ca şi o ghildă. Statutul impunea o minimă disciplină, veghind la regula-

ritatea cu care trebuiau să se țină ședințele și la păstrarea unei atmosfere sobre : o discuție prea violentă sau o ceartă erau pedepsite cu o amendă de 4 pînă la 8 florini ; cel care lipsea fără motiv trebuia să ofere, pentru a fi iertat, o sticlă din cea mai bună băutură din pivnițele proprii. Exercițiul muzical se încheia cu o petrecere amicală. La unsprezece fix însă un slujitor începea să strîngă paharele, să steargă mesele : era semnalul la care oamenii se ridicau să plece, nu înainte de a fi măsurat, pentru ca totul să fie în bună rînduială, cît vin mai rămăsese în fiecare sticlă.

Societățile țineau uneori ședințe extraordinare, la care își dădea concursul, în afară de cor, și o mică orchestră. Cîțiva violoniști, ce urmau să acompanieze vocile înalte, și un clavecinist se strîngeau laolaltă sub conducerea maestrului capelei locale. Concertele propriu-zise însă, cu intrare plătită și deschise publicului larg, au rămas practic necunoscute în Țările de Jos pînă în secolul al XVIII-lea (exceptînd poate acele forme hibride prezentate în „musicos"). În schimb, în unele orașe fuseseră constituite orchestre municipale. Groningen își avea încă din 1617 orchestra sa, ai cărei membri purtau uniformă. La Utrecht și în alte localități, trîmbițașii din corpul de gardă cîntau o oră pe zi în piața primăriei.

Inițial, Biserica reformată nu admisese în desfășurarea liturghiei decît muzica vocală. Această austeritate stîrnise, încă de la începutul secolului al XVII-lea, o serie de proteste. Către 1640, sub presiunea opiniei publice, a fost reintrodusă orga. Predicatorii i-au descoperit imediat utilitatea. În anumite zile, organiștii erau invitați să dea recitaluri, destinate să-i îndepărteze pe credincioși de la frecventarea acelor „musicos" de care am mai vorbit. Uneori, după terminarea slujbei religioase sau cu ocazia marilor sărbători, se dădeau și concerte extraordinare : corul cînta psalmi, fie pe melodia religioasă tradițională, fie transpuși pe melodii profane.

Cele cîteva personalităţi al căror nume ilustrează istoria muzicii neerlandeze a epocii provin, toate, din rîndul organiştilor : Willem, organistul de la Biserica Nouă din Amsterdam ; Joan du Sart, din Haarlem ; Henri Spaen, din Dordrecht, acesta din urmă atît de preţuit încît oraşul i-a plătit cu 100 de florini muzica pe care o compusese pentru un psalm. Iar lui Swelinck, organistul de la Biserica Veche din Amsterdam, pe care Vondel îl numea „Phoenix al muzicii", un grup de cetăţeni de vază ai oraşului, vrînd să-i acorde un ajutor financiar, i-au dăruit suma 200 de florini, dar nu în bani lichizi, ci în titluri de rentă : donatorii investiseră pur şi simplu suma respectivă în propriile lor întreprinderi, pe numele muzicianului ; în fiecare an, ei îi comunicau acestuia cu cît îi mai sporise averea, în funcţie de cursul Bursei...

Mici grupuri de muzicanţi ambulanţi străbăteau ţara, cîntau în sate, la chermese, la nunţi, îşi închiriau serviciile îndrăgostiţilor amatori de serenade. Mulţi pictori au creionat silueta lor pitorească, mizeră sau burlescă, şi instrumentele ciudate pe care le foloseau, pe lîngă fluieraş şi luth : *bombas*-ul, o vioară mare cu o singură coardă, avînd drept cutie de rezonanţă o băşică de porc ; *draailer*-ul, un fel de flaşnetă portativă.

Capitolul XIX

LITERATURA

„Retorii"

Neerlandezii sînt versificatori neobosiţi. De la urările sau dedicaţiile pe care le aştern în albumul unui prieten pînă la textele nenumăratelor cîntece ori la inscripţiile, ironice sau bombastice, de pe clădirile publice, versificaţia invadează existenţa cotidiană, alimentează memoria oamenilor cu ritmuri şi imagini pe care fiecare se laudă că le poate folosi cînd împrejurările o cer. Schimbul de versuri e una din formele pe care le îmbracă relaţiile sociale, chiar în rîndurile burgheziei modeste. Fiecare oraş îşi are poeţii săi, cunoscuţi ca atare, uneori de o reală valoare. În privinţa numărului lor, Amsterdam deţine întîietatea, urmat de Dordrecht. Versificatori de profesie stau la dispoziţia amatorilor mai puţin dotaţi. Eruditii compun versuri în limba latină iar Academia din Amsterdam acordă anual un premiu pentru poezia scrisă în latineşte.

O foarte veche instituție, cea a „camerelor de retorică", menține aceste tradiții. Provenite din asociații medievale cu caracter mai ales religios, „camerele" deveniseră cu timpul niște „societăți amicale" ai căror membri se exersau în materie de poezie, organizau concursuri literare, făceau teatru de amatori. Umaniștii disprețuiau aceste rămășițe dintr-un alt veac, care perpetuau gusturi demodate, și își băteau joc de improvizațiile stîngace ale membrilor lor, oameni cumsecade dar lipsiți de orice cultură literară. Și totuși, pe la 1600, exceptînd nordul și estul țării, „camerele de retorică" se aflau încă în plină activitate, jucînd un rol social de necontestat.

În fiecare oraș, ba chiar în fiecare sat există o astfel de „cameră". Reuniunile se țin la han sau într-un local pus la dispoziție de municipalitate. „Camera" are un sfînt protector și o sfîntă protectoare, o deviză, un sigiliu, un stindard și o floare sau un arbore simbolic de la care îi vine și numele. Cele trei „camere" din Leiden se numesc *Căldărușa albă, Crinul portocaliu* și *Palmierul;* cea din Alkmaar, *Laurul verde ;* „camerele" din Schiedam, *Trandafirul roșu* și *Smochinul*. Un președinte și cîțiva decani de vîrstă se ocupă de organizare, convoacă întrunirile, răspund de gestiune, încasează amenzile. Căutînd să-și asigure sprijinul și bunăvoința celor puternici, aceștia aleg adeseori ca președinte de onoare al „camerei" un nobil ori un patrician pe care îl cinstesc cu titlul de „Prinț", dacă nu chiar de „Împărat". Camera își are poetul său oficial, *factorul*, însărcinat cu redactarea diplomelor acordate ca premii și cu compunerea pieselor pentru anumite ocazii solemne. Cînd „camera" montează un spectacol, „factorul" distribuie rolurile și asigură regia. În atribuțiile lui mai intra și aceea de a preda celor mai tineri dintre membri „retorica", adică regulile versificației [1]. „Camera" avea și un bufon, „prostul", îmbrăcat, potrivit unei vechi tradiții, într-un costum galben și verde sau albastru și alb, cu dungi negre, și ale cărui glume, de un gust mai mult sau mai puțin îndoielnic, însuflețeau reuniunile. La mani-

festările publice, „retorii“ își puneau o uniformă : la Middelburg, de pildă, o togă roșie brodată cu blazonul „camerei“ și cu devize țesute cu fir de argint.

Reuniunile aveau loc duminica, după liturghie. Se bea vin și bere și nu se vorbea decît în versuri, chiar și atunci cînd era chemat băiatul care servea. Nota de plată era redactată tot în versuri. Regulamentul „camerei“ interzicea confraților să joace cărți, să înjure, să-l pomenească pe diavol (lucrul era îngăduit doar în cîntece), să murdărească pereții și să aducă prostituate.

Travaliul „poetic“ consta în exerciții de compunere : rondeluri, balade, cîntece, palindromuri, versuri ambigue și tot soiul de alte acrobații lingvistice, care de care mai rafinate, de felul celor amintite în manualul lui Matthys de Casteleyn. Alteori se pregătea un spectacol dramatic : o farsă sau o „sotie“ de tip medieval ori o „moralitate“ alegorică, adesea inspirată din actualitate. Ceea ce se urmărea era nu atît provocarea unei emoții inedite, cît delectarea spectatorului cu lucruri pe care le cunoștea foarte bine. Piesele nu aveau decît rareori mai mult de două, trei sau patru personaje. Comicul rezida mai degrabă în mimică decît în subtilități de spirit ori de limbaj [2]. Treptat s-a răspîndit obiceiul de a se juca și comedii sau tragedii de factură modernă. Preferințele spectatorilor de rînd continuau însă să se îndrepte spre genurile vechi.

La chermese, la Paști, la Rusalii, la unele sărbători deosebite, retorii se produceau în public. Cu cîteva luni înainte ei invitau celelalte „camere“ din regiune să participe la un concurs : se precizau subiectele care urmau să fie tratate (de pildă : „dragostea e temeiul tuturor lucrurilor“), numărul și natura versurilor cerute concurenților. Se premiau însă și podoabele, blazoanele, ba chiar și fanfarele „camerelor“ aflate în întrecere. Premiile constau în obiecte de aur, de argint, de cositor : cupe, sfeșnice, pipe. Uneori se organizau concursuri de improvizație : un membru al juriului punea întrebările ; poeții, stînd jos, cu cîte

o foaie de hîrtie pe genunchi, dădeau răspunsurile în versuri. Cel care termina primul obținea premiul. Serbarea atrăgea o mare mulțime de oameni și se desfășura cu un anume fast: cortegii, numere muzicale, scene în aer liber, tribune. Municipalitățile se îngrijeau de găzduirea actorilor invitați, contribuiau la finanțarea festivităților [3]. O loterie, uneori în beneficiul spitalelor orașului, sporea atracția solemnității.

În cursul primelor trei decenii ale secolului, importanța camerelor de retorică de la orașe a scăzut considerabil. Multe au dispărut. Către 1660, „camerele“ mai puteau fi întîlnite doar la sate și chiar și aici ele îi păreau unui străin ca Parival un fel de anacronisme pe cale de dispariție [4].

Istoria celor două „camere“ din Amsterdam e semnificativă. Cea mai veche dintre ele, *Trandafirul sălbatic*, întemeiată în 1517, se opunea celei numite *Levănțica albă*, creată de către emigranții brabantini și flamanzi. Către 1614, conflictul devenise atît de acut, încît unii membri ai *Trandafirului sălbatic* au preferat să se retragă. La vremea aceea, camera număra în rîndurile ei mai mulți cărturari dornici să scuture inerția tradiției și să deschidă cercul spre suflul proaspăt al umanismului: Hooft, Bredero, Vondel, Samuel Coster. În fața pericolului de sciziune care amenința *Trandafirul sălbatic*, Coster a luat, în 1617, inițiativa de a grupa elementele cele mai dinamice ale asociației într-o „Academie“ care s-a separat definitiv de camerele de retorică.

Instalată într-o baracă de scînduri, pe un teren cumpărat de la municipalitate, în centrul orașului, Academia lui Coster a fost inaugurată în 1618 prin reprezentarea tragediei *Moartea lui Wilhelm de Orania*. Un acord încheiat cu eforii orfelinatului municipal încredința acestora administrarea financiară a Academiei ca și... beneficiile, care au ajuns rapid să constituie o rentă în valoare de circa o mie de florini. Coster urmărea nu atît abolirea tradiției retorice, cît înnoirea ei. El înțelegea să ofere burgheziei

amsterdameze o instituţie culturală demnă de ea, orientată spre sursele literare clasice. Proiectul iniţial prevedea organizarea, în acest cadru, a unor cursuri de istorie, de filozofie, de estetică. Spiritul „Academiei" înclina spre „libertinism". Consiliile bisericeşti au protestat, municipalitatea a reacţionat violent. În cele din urmă, scîrbit, Coster s-a retras în 1623. Instituţia pe care o crease era pe cale să devină primul teatru din Ţările de Jos. Se jucau aici piese de Coster, Vondel, Hoogendorp, reprezentanţi ai şcolii clasice neerlandeze, dealtfel mai degrabă barocă decît clasică, în sensul pe care îl dăm astăzi termenului. Cele două „camere" nu puteau lupta cu un asemenea adversar ; în 1635 ele s-au autodizolvat şi s-au afiliat Academiei.

Teatrul şi actorii

La această dată Coster murise iar baraca sa de lemn ameninţa să cadă în ruină. În 1637, administraţia orfelinatului hotărăşte să investească 20 000 de florini într-o nouă construcţie, din piatră. Ridicat în scurt timp, în ciuda dificultăţilor create de consiliile bisericeşti, noul teatru e inaugurat prin reprezentarea piesei *Gysbrecht van Aemstel* de Vondel, dramă ce exaltă măreţia Amsterdamului. Clădirea cuprinde o sală înconjurată de două balcoane de loji, care se pot închide printr-o perdea : procedeu comod, favorizînd episoade galante. O scenă foarte largă, fără instalaţie de lumini, mărginită lateral de doi pereţi simbolizînd două închisori, se îngustează în fund, în jurul unui tron aşezat pe un piedestal, sub un baldachin cu pilaştri. De o parte şi de alta a acestuia, două mici patrulatere încadrate de coloane reprezintă încăperile unei locuinţe. Centrul scenei, vast, fără decoruri, figurează un loc nedefinit, unde se desfăşoară momentele esenţiale ale acţiunii. Sub nivelul scenei se grupează orchestra — trom-

[illegible], bas, vioară, luth — care acompaniază piesa sau cîntă în antracte. În anumite privinţe, cadrul acesta ţinea încă de tradiţia evului mediu tîrziu. În 1664 clădirea a fost însă renovată şi modernizată: scenografia s-a perfecţionat, scena a fost adîncită, creîndu-se astfel posibilităţi de diversificare a perspectivei; au început să fie folosite „maşinării".

Sursă importantă de venituri pentru orfelinat, teatrul a devenit în curînd obiectul unei atenţii susţinute din partea municipalităţii. Paralel cu dreptul pe care şi-l rezervaseră de a cenzura, într-o anumită măsură, programele, eforii instituiseră şi un veritabil monopol comercial al teatrului pe care îl administrau. Aşa se explică faptul că la Amsterdam trupele de actori străini aflate în trecere erau rare.

Pînă în 1658, Amsterdamul va rămîne singurul oraş cu teatru permanent din Ţările de Jos. La această dată se construieşte unul şi la Haga. În 1664, tot la Haga, un bogat negustor de lemne pune să fie transformată sala unde se practica jocul cu mingea în scopul de a face din ea o operă „de dimensiuni obişnuite, între 30 şi 32 picioare lungime"[5]: aşezămîntul a dăinuit aproape patruzeci de ani. Cînd teatrul nu are o clădire proprie, se joacă într-un cort, într-o sală închiriată, publică sau particulară, într-un hangar, într-un poligon de tir, într-o armurerie, ba chiar şi în refectoriul unui spital unde, pentru cîteva sute de florini, un tîmplar meştereşte o scenă şi cîteva bănci. Localul e închiriat pe o perioadă care coincide cu durata unui iarmaroc sau a unei chermese, uneori şi mai mare: pe la 1660 întîlnim, în oraşele importante, trupe care au încheiat contracte de închiriere pentru şase săptămîni sau, în mod cu totul excepţional, pentru şase luni.

Cu toate acestea viaţa teatrală a ţării era extrem de săracă. Chiar şi la Amsterdam teatrul nu era deschis decît cîteva luni pe an, timp de două zile pe săptămînă. Opoziţia Bisericii faţă de această formă de divertisment nu a slăbit niciodată şi a creat o situaţie moralmente puţin favorabilă

dezvoltării artei dramatice. Biserica făcea presiuni asupra municipalităţilor, obligîndu-le să ia măsuri restrictive şi vexatorii. Reprezentaţiile erau interzise de Paşti şi de Crăciun, în zilele de predică, de doliu public, în anii de foamete sau de război : toate pretextele erau binevenite. În plus, fiscul municipal îi storcea de bani pe bieţii oameni care, îndrăgostiţi de meseria lor, continuau totuşi să monteze spectacole.

După ce şi-a cumpărat un bilet de la casierul instalat la intrare, spectatorul intră în sală şi se îndreaptă, străbătînd un culoar lateral sau central, spre locul pe care i-l indică biletul. S-ar putea să îl găsească ocupat : nu e exclus ca, din dorinţa de a-şi spori beneficiile, administraţia să-l fi vîndut de două ori. Ghinionistul îl interpelează pe primul ocupant, reclamîndu-şi drepturile. Dacă n-au mai rămas decît cîteva locuri libere, cearta degenerează în pugilat. Pînă la urmă cei doi se înghesuie cum pot pe acelaşi loc. O femeie trece printre şirurile de bănci, cu o cană într-o mînă şi un pahar în cealaltă, invitînd amatorii să cumpere bere. O vînzătoare de cărţi îşi strigă marfa în gura mare. Spectatorii sparg nuci, mănîncă mere, trag din pipă. Toate clasele sociale se amestecă în această mulţime. Fetele tinere visează la o posibilă aventură ; femeile frumoase se lasă admirate. Hoţii de buzunare s-au apucat de treabă. În loji ca şi la parter, oamenii rîd, se sărută. Actorii răcnesc din răsputeri ca să acopere vacarmul...

Succesul teatrului din Amsterdam se datorează în parte personalităţii puternice a cîtorva actori, cum au fost Adam Karels Germes, interpret, începînd din 1617, al tuturor rolurilor mari la Academia lui Coster şi profesor de dicţie la bătrîneţe ; sau de Boer, nepotul unui guvernator general din Java, care a preferat libertatea vieţii de actor servituţilor unei înalte funcţii administrative ; sau Cornelis Bor, interpretul lui Agamemnon în *Ifigenia* lui Racine. Nivelul mediu rămînea însă scăzut. Actorii profesionişti constituiau la început o excepţie. Apoi numărul lor a crescut, din raţiuni practice : era peste puterile ama-

torilor să joace în fiecare săptămînă o altă piesă, aşa cum se obişnuia la Amsterdam. Trupele periodice sau permanente, stabile sau itinerante, dealtfel foarte puţine înainte de 1650, se recrutau din rîndul tuturor profesiunilor : s-au văzut actori marinari, hamali, bărbieri, librari. Rolurile feminine au fost jucate iniţial de bărbaţi : prima actriţă, Ariane Noozeman, apare, în 1645, într-o trupă ambulantă ; ea nu va intra decît în 1655 în teatrul din Amsterdam. În ciuda protestelor rigoriştilor, noutatea e atît de mult apreciată, încît actriţei i se fixează salariul, aproape exagerat de mare, de 4 florini şi jumătate pe seară [6]. Trupa îşi împarte beneficiile în două părţi egale : una e destinată fondului comun, cealaltă subvenţionării săracilor. La autor nu se gîndeşte nimeni. Vondel n-a încasat un ban pentru piesele lui.

Jocul se caracteriza prin grandilocvenţă şi platitudine. În jurul lui 1650, majoritatea actorilor erau aproape analfabeţi. Lipsa de personal calificat avea deseori consecinţe bizare. În 1670, Blasius, care traducea pentru teatrul din Amsterdam o comedie latină, înlocuieşte personajul unui bătrîn tată prin cel al unei bătrîne mame, şi asta pentru că în trupă nu există nimeni care să poată interpreta un rol de tată ; în schimb, actorul Baat îşi făcuse o specialitate din rolurile de mamă ! Nici trupele străine venite în turneu nu erau cu mult mai răsărite. Saint-Evremond, care asistă în 1669 la o reprezentaţie cu *Tartuffe* la Haga, consideră actorii „destul de buni în părţile comice, detestabili în cele tragice, cu excepţia unei actriţe foarte bune în toate" [7]. În 1687, Misson asistă, la Amsterdam, la un spectacol de operă franceză, mediocru pus în scenă, în care cea mai puţin proastă dintre actriţe e o olandeză grasă, interpreta unui rol masculin, care pronunţă destul de bine franţuzeşte deşi nu înţelege o boabă din ce spune.

Prima jumătate a secolului al XVII-lea e epoca de aur a trupelor ambulante de toate naţionalităţile, numărînd

zece pînă la doisprezece actori, însoțiți uneori de un scenograf, care străbat întreaga Europă occidentală. În Țările de Jos e semnalată, încă din 1598, o trupă italiană la Leiden. Italienii se întîlnesc însă rar ; de-abia după 1670 numărul lor va crește întrucîtva. În schimb, trupele engleze frecventează asiduu provinciile centrale și din nord, vin uneori la Leiden și la Haga : între 1590 și 1656 se înregistrează în jur de douăzeci de turnee ale acestora. După 1660, singurii actori străini care vor vizita în mod curent Provinciile Unite vor fi francezii. Prima lor apariție în Țările de Jos datează din 1605 [8] ; francezilor le plăcea să joace aici, îndeosebi la Haga unde curtea, care le era foarte favorabilă, îi susținea : prințul Mauriciu le acordă permise de liberă trecere ; Frederik Hendrik le împarte gratificații ; Wilhelm al II-lea suportă cu generozitate cheltuielile de drum ale trupelor care îi sînt pe plac. Iată de ce francezii, îndată ce sosesc în Țările de Jos, se pun la dispoziția curții ; ei se înfățișează aici și cer autorizația de a juca. Conflictele de jurisdicție fac ca lucrurile să se tărăgăneze. În sfîrșit, trupa se instalează în localul pe care și l-a ales : de multe ori acesta e Armureria, cea mai mare sală din Haga, măsurînd 112 picioare lungime pe 32 lățime. Un toboșar străbate orașul, chemînd lumea la spectacol. Publicul e încîntat de prezența actrițelor, lucru obișnuit în companiile franceze. Către 1622, o trupă în care figurează Charles le Noir, Charles Guérin, François Métivier obține titlul de „Comedianții principelui de Orania“, pe care îl va păstra, de-a lungul tuturor peregrinărilor sale prin Europa, pînă în 1655. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1658, mica sală din Haga rezervată jocului cu mingea va fi transformată în teatru francez permanent.

Publicul neerlandez aștepta ca teatrul să-i ofere fie evaziunea în lumea visului fie, dimpotrivă, comentariul mai mult sau mai puțin satiric al actualității în care era implicat. Cînd și-au făcut apariția tragediile, cu regula celor trei unități, cu lungile lor tirade, spectatorii nu s-au arătat prea entuziasmați, spre marele regret al cîtorva eru-

diți. La începutul secolului, farsa, adesea politică, și drama de capă și spadă domină scena. Marii dramaturgi olandezi, Coster sau Vondel, urmează modelul antic dar într-o manieră mai degrabă engleză decît franceză. Se traduc, se imită dramele elizabethane. Autorul cel mai popular e Jan Vos, de profesie sticlar, a cărui terifiantă *Arian și Titus* era jucată chiar și de retori la chermese. Un personaj se prăbușea pe scenă, un val de sînge țîșnea dintr-o bășică pe care actorul o ținea ascunsă sub mantie. Fabricant de piese de senzație, Jan Vos a devenit un familiar al nobililor din Amsterdam și directorul teatrului din oraș ; datorită lui aici au fost jucați Calderon și Lope pe Vega, al căror barochism răspundea unei înclinații profunde a publicului.

În genul grav, neerlandezii își extrag multe subiecte din Biblie : *Ioan Botezătorul, Lucifer,* de Vondel ; *Uciderea pruncilor,* de Heinsius. În 1638, la Haga, o trupă franceză joacă *Cidul.* Publicul are o adevărată revelație. Van Heemskerck traduce piesa. S-ar părea că s-a lansat un nou curent. În 1639, Heerman traduce o piesă de Mairet. În 1647, însuși marele pensionar Jan de Witt tălmăcește *Horațiu.* Dar noblețea și nuditatea stilului care triumfa atunci pe scena franceză se impun cu greu în această societate burgheză. Influența lor asupra dramaturgiei neerlandeze rămîne multă vreme neînsemnată. A fost nevoie, pentru ca ea să se intensifice, de eforturile societății *Nil volentibus arduum,* întemeiată în 1669 la Amsterdam în ideea de a promova modelele clasicismului francez. Membrii societății publică mai multe lucrări teoretice sau critice, traduc sau adaptează piese de Corneille, Racine, Quinault, Molière, le pun în scenă la teatrul municipal. Astfel, între 1680 și 1700 vor fi reprezentate aproape cincizeci de tragedii și comedii franceze. Partida e cîștigată ; vechea dramă olandeză încetează să mai existe : franomania care se dezlănțuie pe la 1670 triumfă pe scenă, așa cum triumfase și în vestimentație, și în moda cafelei...

Cîțiva nobili de la curtea din Haga și unii patricieni cultivau cu prudență un teatru de societate, recreativ sau

pedagogic. Astfel, în 1605, tinerii Huyghens au jucat, în casa lor, *Sacrificiul lui Abraham* a lui de Bèze, în fața unui auditoriu monden. În 1641, fiicele reginei văduve a Boemiei, refugiată la Haga, au dat o reprezentație cu *Medeea* lui Corneille.

În virtutea unei vechi tradiții, în „școlile latine" teatrul era folosit ca mijloc de învățare a limbilor străine. Erau jucate, îndeosebi cu ocazia distribuirii premiilor, tragedii sau comedii clasice, latine și chiar grecești, la care era invitat un public ales ; municipalitatea suporta cheltuielile și acorda celor mai buni actori o recompensă. Teologii se întrebau dacă asemenea practici nu contraveneau cumva moralei. Curatorii impuneau o cenzură prealabilă. În școlile unde se învăța franceza, se jucau din cînd în cînd piese, religioase sau moralizatoare, în această limbă.

Reprezentațiile dramatice se încheiau adesea cu un balet. Uneori, acestuia îi era rezervat antractul. Provenit din tradiții autohtone — vechile dansuri de chermesă și divertismentele practicate în camerele de retorică — baletul olandez nu a suferit influențe străine pînă în secolul al XVIII-lea. Temele coregrafice le reproduceau pe cele ale horelor țărănești, populare, și chiar ale dansurilor marinărești, cu acompaniament de cimpoi.

Cît despre operă, aceasta a pătruns la Haga către mijlocul secolului, adusă de trupe franceze, dar nu s-a mai răspîndit și în alte orașe.

Scriitorii

Poeții, romancierii, istoricii secolului de aur sînt conștienți de faptul că aparțin unei societăți în care funcția lor esențială e aceea de slujbaș ori de negustător. Mentalitatea lor e cu totul diferită de cea a unui scriitor profe-

diletant. Versurile sau proza lor nu reprezintă decît un mod de a-şi înfrumuseţa existenţa sau o mărturie care se vrea plină de învăţăminte folositoare. La cei mai instruiţi dintre ei, cultul frumuseţii antice are ceva abstract; o lume ideală, eroică, marmoreană, se interpune în spiritul lor între realitate şi scriitură. În *Istoria revoltelor*, Hooft priveşte istoria mai nouă a Ţărilor de Jos cu ochii lui Tacit. Orgoliul neerlandezului din marea burghezie triumfătoare a deceniului 1640—1650 se poate socoti pe deplin satisfăcut. Naţiunea însă, în vitalitatea ei complexă, nu-şi află reflectarea în paginile cărţii. Heinsius, personaj influent şi plin de pretenţii, care întreţine corespondenţă cu mai mulţi scriitori parizieni, e un fel de Trissotin *. Realismul banal moralizator, jovialitatea cam grosolană a camerelor de retorică, pînă nu de mult încă active, sau verva poeţilor „vagabonzi“ din secolul al XVI-lea exprimaseră mai exact spiritul popular din vremea în care se năştea, anevoie, Republica.

Burghezul n-a devenit un tip literar. Literatura n-a ştiut să-l înfăţişeze decît sub falsa strălucire a veşmintelor antice sau în imagini caricaturale. Prea strîns legată de idei, într-o epocă în care gîndirea analitică nu era încă matură, literatura nu a izbutit ceea ce pictura, artă pură, izbutise în chip strălucit. Cînd încearcă să surprindă realitatea vie, ea nu reuşeşte să treacă dincolo de anecdotic. Această neputinţă e agravată de faptul că, spre deosebire de pictori, scriitorii aparţin, în general, clasei conducătoare a societăţii şi sînt de un desăvîrşit conformism politic. Popularitatea poetului Cats ţine mai mult de raţiuni religioase şi morale decît de valoarea lui literară propriu-zisă.

Influenţa barocului englez, italian şi chiar francez se face puternic simţită în prima jumătate a veacului. E tradusă, apoi prelucrată *Arcadia* lui Sydney. De la *Astreea*

* Personaj din comedia *Femeile savante* de Molière, tipul poetului de salon, preţios şi pedant, în fond ignorant şi ipocrit. (N. tr.)

la scrierile lui La Calprenède și ale lui Madeleine de Scudéry, toate romanele franțuzești de succes suscită imitații olandeze. Mitologia, alegoria ornează un stil erotic decadent. Se cristalizează astfel un gust poetic și romanesc, care îi îndepărtează de camerele de retorică pe cei cu veleități de spirit. Pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul secolului, forma se închide și mai mult asupra ei însăși, alunecînd spre o gravitate afectată, dacă nu chiar spre emfază.

Din mulțimea amatorilor se detașează totuși cîțiva autori de primă mărime, a căror operă constituie veritabila literatură neerlandeză a secolului de aur. Amsterdamezul Gerbrand Adriaenszoon Bredero (1585—1618), fiul unui cizmar bogat, obișnuit al cercurilor literare ale orașului, unde e deosebit de prețuit, n-a primit o educație savantă. Faptul că nu cunoaște latina îl face, poate, să fie mai strîns legat de limba sa maternă și de poporul care o vorbește.

Poporul acesta, viața fremătătoare din care creația poetului își trage seva sînt dascălii de gramatică ai lui Bredero, repertoriul temelor sale, muzele lui. De o puternică originalitate, Bredero, care a debutat ca pictor, păstrează din prima sa meserie acuitatea privirii, gustul culorilor și al formelor, înclinația spre caricatură, truculența. Bredero are umor și elocvență ; nu cunoaște procedeele Renașterii dar are spiritul ei. Moare la treizeci și trei de ani, lăsînd o operă considerabilă : cîntece de dragoste, populare, satirice, mai multe drame de capă și spadă, urmate de comedii și farse a căror perfecțiune dramatică i-a asigurat scriitorului un succes neîntrerupt în Cameră și apoi la Academie.

Pieter Corneliszoon Hooft (1581—1647) se deosebește radical de Bredero. Fiul unui primar al Amsterdamului, Hooft aparține aristocrației „regenților", „libertină" și umanistă. La șaptesprezece ani pleacă într-o călătorie în Franța, Germania și apoi în Italia, unde va rămîne trei ani, cucerit de arta acestei țări, de peisaje, de limbă. Îi citește pe Petrarca, Tasso, Guarini. Întors în Olanda, stu-

studiază la Leiden dreptul şi literele ; în 1609 e numit în funcţia de guvernator al districtului Muiden. Începînd din acest moment, Hooft îşi va împărţi timpul între castelul din Muiden, din care va face reşedinţa sa de vară, şi Amsterdam. Hooft are gust şi o dragoste sinceră pentru frumos. E prietenos şi ştie să se înconjoare de talente pe care cultura şi experienţa lui le ajută să se dezvolte. La scurtă vreme după întoarcerea din călătorie, încredinţează retorilor spre a fi jucată o pastorală de inspiraţie italienească, *Granida*, primită cu destulă răceală de public. În 1614 dă *Geeraerdt van Velsen*, prima tragedie modernă în limba olandeză, cu care nu înregistrează decît un semi-eşec. O comedie, *Warenar*, va stîrni mai mult interes. Mai izbutit decît în teatru e Hooft în lucrările sale istorice, a căror proză densă, incisivă, lapidară pînă la obscuritate lasă să se întrezărească modelul latin : într-adevăr, sînt pagini mai degrabă de admirabilă oratorie decît de istorie propriu-zisă. Prin corespondenţa sa, Hooft e un Guez de Balzac al Ţărilor de Jos. Înainte de toate însă Hooft e poet, poet al dragostei mai cu seamă. În cîntecele, în sonetele lui, manierismul nu ucide senzaţia de viaţă, de autenticitate. Obsesia frumuseţii formale, de care autorul e stăpînit, aminteşte Renaşterea italiană, cu rafinamentele ei cele mai subtile.

Asemănător în unele privinţe lui Hooft, Constantin Huyghens (1596—1687) nu are nici atîta armonie nici atîta fineţe ca acesta. Aparţinînd unei bogate familii din Haga, doctor în drept, el va fi tatăl savantului Christian Huyghens. În tinereţe a făcut parte din personalul ambasadelor olandeze din Anglia, de la Veneţia. Din 1626 a devenit secretarul stathuderului, funcţie pe care a păstrat-o sub trei domnii succesive. Personaj de vază, încununat de onoruri, spirit deschis, Huyghens se arată interesat de toate artele, de toate ştiinţele, cu o lipsă de afectare care îl face să se simtă pretutindeni la el acasă, la curte ca şi printre burghezi. Opera sa poetică, desigur inegală ca valoare, se remarcă prin bogăţia de imagini,

pe care Vondel o lăuda, prin căutarea expresiei rare, obscurității, a concentrării cu orice preț. Huyghens în cearcă să obțină un maximum de expresivitate printr-un minimum de cuvinte. Versurile lui pline, dense, expl dează în adevărate jocuri de artificii, fraza se condensea sau se contorsionează, se revarsă în cascade de concet Marile teme lipsesc : subiectele sînt luate cel mai ades din viața de toate zilele. *Batava Tempe* descrie bulevard Voorhout din Haga în cele patru anotimpuri. *Banchet costisitor* înfierează pasiunea frivolă pentru modă și anume lux stupid. Nu trebuie uitate nici cele aproape 30 de improvizații în versuri sau epigrame...

Figura lui Joost van den Vondel (1587—1679), „prin poeților noștri", un Corneille, dacă nu chiar un Shak speare al Țărilor de Jos, domină școala amsterdame Născut la Köln, fiul unui anabaptist din Anvers care refugiase pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea la Amst dam, unde deschisese un magazin de ciorapi, Vondel, d tinat să preia succesiunea paternă, a făcut studii puți Franceza, germana, latina, științele le-a învățat la ma ritate. Devenit la rîndul lui negustor, Vondel a lăsat co ducerea prăvăliei în seama soției sale și s-a consac literelor. A început să scrie prin 1612. Ruinat mai tîr de fiul său, s-a angajat în funcția de contabil al Bă de împrumut și și-a trăit ultimii douăzeci de ani ai vie în condiții materiale foarte modeste. Convertirea la ca licism, survenită pe la 1614, îl despărțise de prietenii mijlocul cărora își petrecuse tinerețea : Coster, van Baerl de Groot.

Fire echilibrată și blajină, bun cetățean, prieten de n dejde, tată și soț model, conștiință sensibilă la toate fră mîntările secolului, tipul însuși al onestului olandez, Vondel se identifică cu epoca sa. Opera scriitorului pare a fi ex-presia unei vieți total diferite, la prima vedere, de ceea ce a fost existența reală a omului. Adînc împlîntată în reali-tate, iluminată de privirea pătrunzătoare pe care Vondel o îndreaptă asupra lumii, hrănită de o solidă cultură, în-

însuflețită de o mare libertate a limbajului; ea atinge, în părțile cele mai bune, o dimensiune cosmică. Epoca de aur a Provinciilor Unite își găsește aici reflectarea, alături de imaginea puterilor cerului și ale infernului care o întrec în strălucire. Poezii ocazionale, poeme istorice, satire sociale, politice, religioase ; drame străbătute de lirism și de un didactism care se ridică pe alocuri pînă la contemplația cea mai elevată : această operă, de o mare bogăție formală, e scrisă într-o limbă extrem de personală, obscură prin însăși inventivitatea ei, în care culminează și e depășit efortul creator al ultimilor scriitori din vremea războiului : un Marnix, un Coornhert, un Spieghel.

Școlii din Amsterdam i se opune așa-numita „școală din Dordrecht", mai tradiționalistă, mai îndepărtată de umanismul modern, grupată în jurul lui Jacob Cats (1577—1660). Gloria acestuia are ceva uimitor pentru noi. Secolul al XVII-lea n-a cunoscut carieră mai strălucitoare ca a sa și, cu osebire, mai intim legată de istoria unui popor întreg. Zeelandez de origine, născut la Brouwershaven, în insula Schouwen-Duiveland, crescut la Zierikzee, student la Leiden și apoi la Orléans, Cats îndeplinește, începînd din 1620, înalte funcții publice : pensionar al Middelburgului, apoi al Dordrechtului, apoi al provinciei Olanda, de mai multe ori ambasador în Anglia, el își sfîrșește în tihnă zilele în locuința sa de țară din Scheveningen, lăsînd o operă poetică imensă. Modernilor nu le e deloc greu să-și bată joc de platitudinea, de monotonia, de lipsa lui de umor, de totala lui nepricepere în arta elipsei, a aluziei. „Părintele Cats", cum i se spune, nu are nici forța lui Vondel, nici armonia lui Hooft, nici plenitudinea lui Huyghens. Pentru burghezul neerlandez al acelor vremuri, însă, el e Poetul. Opera lui e, după Biblie, lectura favorită a națiunii. Cu națiunea, Cats se identifică perfect : are virtuțile și defectele ei tipice, întrupează sufletul calvinist al epocii. Scopul lui mărturisit nu e acela de a căuta frumusețea în sine, ci de a îmbogăți, prin lecturi instructive și

agreabile, viața de familie a neerlandezului mijlociu. Materia lui e însăși existența cotidiană, ale cărei mărunte întîmplări și obiceiuri îi furnizează subiectele unor conversații familiare, cu un ton adeseori didactic. Cats știe de minune să găsească nota justă, imaginea în care cititorul se recunoaște, cu chipul său adevărat, cu simpatiile și antipatiile sale firești, ideea care justifică normele stabilite și le consolidează. Grandoarea lui rezidă în această excepțională unitate.

La cele cinci nume amintite s-ar mai putea adăuga și altele. Pretutindeni în țară au apărut cercuri literare ; ele poartă corespondență, își fac vizite, își construiesc universul lor de cuvinte și cugetări alese. Se constituie și societăți literare : aici se compun sonete, ode, publicate apoi în culegeri ; se discută despre literatură, se practică critica reciprocă. Sediul societății se află cel mai adesea la domiciliul unuia dintre membri. Nu e propriu-zis un „salon" de tip parizian, ci mai degrabă echivalentul uneia din acele mici „academii" de provincie, atît de numeroase în Franța în aceeași epocă. Se elaborează statute, se împart premii. Notabilitățile se simt onorate să facă parte din aceste societăți : dacă nu au vocație pentru poezie cel puțin își aduc contribuția în bani. Camerele de retorică decad din ce în ce mai mult ; doar vulgul le mai frecventează. La sfîrșitul secolului, locul lor va fi definitiv luat de societățile literare [9].

În înalta burghezie din marile orașe, unele cercuri literare aveau un caracter mai puțin rigid. Cîte o personalitate mai puternică le domina, strîngînd în jurul ei o societate în același timp mondenă, literară și artistică. Așa era, la Amsterdam, Roemer Visscher, fiu de negustor, îmbogățit în comerțul de cereale, cultivat, jovial, poet satiric în ceasurile de răgaz, și al cărui mod de existență îl amintea pe cel al unui aristocrat italian. Membru al *Trandafirului sălbatic*, Visscher aparținuse aripii novatoare. Cele două

fiicele sale, Anna și Maria Tesselschade [10], erau sufletul reuniunilor ținute în frumoasa lui locuință de pe *quai des Anglais* : spirite universale, ele învățaseră, la îndemnul tatălui lor, nu numai caligrafia, desenul, muzica, dansul și broderia ci și artele aplicate ale modelării, ale tăierii sticlei, înotul și călăria, limbile străine și istoria. Pe deasupra, femei de o mare finețe, pline de farmec. Poete, pictorițe, gravoare, muziciene, Anna și Maria reprezentau, pe la mijlocul veacului, nucleul cel mai ales al vieții spirituale a Amsterdamului. Oricine aspiră în acest oraș la gloria literară sau filozofică trece prin salonul lor. Vondel evocă „binecuvîntata casă a lui Roemer, cu pragul tocit, cu pardoseala lustruită de pașii pictorilor, artiștilor, cîntăreților și poeților" [11].

În acest oraș aflat în plină dezvoltare, preocupat de activități rentabile, efervescența spirituală pe care familia Visscher o întreține în salonul ei are totuși ceva factice ; poezia cultivată aici, cu concursul celor două amfitrioane și închinată lor, nu depășește nivelul madrigalului. Anna și Maria, prima mai virilă, a doua mai gingașă, sînt Prețioasele Țărilor de Jos. Maria nu se va căsători decît la douăzeci și nouă de ani, pînă-ntr-atît disprețuiește, întocmai ca suratele ei din Franța, ideea obligațiilor conjugale.

De la numirea lui Hooft, în 1609, ca guvernator al districtului Muiden, castelul-reședință al acestuia a devenit centrul cel mai activ al prețiozității olandeze ; situat la vreo douăzeci de kilometri la est de Amsterdam, pe malul golfului Zuiderzee, castelul din Muiden e o clădire frumoasă în stil gotic, fortificată, înconjurată de o încîntătoare grădină. Aici se vor ține numeroase reuniuni literare între 1609 și 1647, perioadă care coincide în mod vizibil cu anii supremației Hôtelului de Rambouillet de la Paris (1610—1652).

Maria Visscher, care va continua să frecventeze castelul chiar și după căsătorie, e regina acestui cerc. Ea o in-

troduce aici pe tînăra sa prietenă Francisca Duarte. Vond
Constantin Huyghens, savantul Reael, fost guvernator
Indiilor, profesorii Vos şi van Baerle se numără print
obişnuiţii întrunirilor. Ultimul, titular al catedrei de el
cinţă latină din universitate, personaj tipic pentru lum
literară amsterdameză, e un spirit renascentist, plin
exuberanţă, nonşalant, amator de femei frumoase, ga
oricînd să-şi etaleze, în tirade sau în poeme, verva cî
erudită, cînd caustică. Asemenea lui, obişnuiţii cercul
din Muiden caută expresia bizară, complicată, discontinu
tăţile, calamburul. Se compun poezii pe rime date. C
să-i amintească Mariei că şi-a uitat la castel papucii d
casă, Hooft îi scrie acesteia o epistolă mitologică.

Tendinţa spre preţiozitate nu este însă singura care de
fineşte cercul din Muiden [12]. Vondel rezistă acestei te
taţii ; dealtfel, mai mult decît spre cultivarea expres
elegante (limbajul conversaţiei e extrem de liber) se n
zuieşte spre şlefuirea manierelor şi spre educarea sen
bilităţii, ca reacţie la asprimea, la duritatea generală. I
atmosfera de la Muiden pluteşte o undă de stoicism. Cerc
acesta reprezintă ultima manifestare a Renaşterii în Ţ
rile de Jos. O Renaştere cu toate atributele subtilităţii
rafinamentului, nu însă şi opulentă. Hooft şi oaspeţii s
oameni cu dare de mînă, nu se înconjurau de un lux e
cesiv iar existenţa pe care o duceau era, în fond, cea
unor burghezi obişnuiţi. În „sala cavalerilor" din cast
sub tavanul înalt din bîrne lăcuite, între pereţii acoperi
cu stofe grele, în faţa enormului şemineu medieval, se f
ceau lecturi din Lucian sau din Giambattista Marino, f
care îşi supunea judecăţii celorlalţi ultimul poem scri
Francisca Duarte cînta un sonet de Huyghens, acomp
niată la luth sau la teorbă ; alteori, grupul făcea lun
plimbări pe cîmp, după-amiaza, sporovăind ori punînd l
cale şotii nevinovate : odată, s-au dus cu toţii să dea
raită prin grădina unui oarecare domn Schaep, ca să
şterpelească nişte anghinare...

Publicul neerlandez e avid de lectură. În Țările de Jos cartea e un obiect de consum curent, a cărui răspîndire nu se limitează, așa cum se întîmplă în cea mai mare parte a Europei timpului, la o elită restrînsă. Din ediția ilustrată a poeziilor lui Cats, carte relativ scumpă, se vînduseră în 1655 cincizeci de mii de exemplare, cifră uimitoare pentru acea epocă [13]. Lectura, cel mai adesea însoțită de comentarii sau de discuții, constituie unul din elementele vieții familiale. Firește, lumea cumpără mereu cărți noi. Fiecare familie posedă însă un stoc de cărți moștenite din părinți, care continuă să fie citite și recitite cu aceeași plăcere.

Pastorii recomandă lectura Bibliei și a unor cărți de înțelepciune care formează, într-adevăr, grosul multor biblioteci burgheze : *Curtea Paradisului*, *Grădina inimii*, culegeri de predici, catehizări mai mult sau mai puțin alegorice, pe care le poți găsi pînă și în corturile militarilor sau în cambuzele corăbiilor. Catolicii au rămas fideli *Legendei de aur*. Pasiunea cititului îmbrățișează însă o arie mult mai vastă. E preferată, mai degrabă pentru conținutul decît pentru forma ei, poezia descriptivă, moralizatoare. Una din lucrările cele mai citite pînă spre 1650 e adaptarea *Cugetărilor* lui Marc-Aureliu, a lui Guevara, tradusă din spaniolă. Culegerile de apoftegme, extrase din Biblie, din Erasmus, sau datorate vreunui autor contemporan, satisfac gustul național pentru maxime, pentru proverbe, la întreținerea căruia aceste publicații contribuie din plin.

Vechile romane cavalerești continuă să se bucure de favoarea publicului. În decurs de șapte ani, între 1644 și 1651, librarul Cool din Amsterdam reeditează *Cavalerul cu lebăda*, *Seniorul Frederik van Jennen*, *Distrugerea Ierusalimului* și *Cei șapte înțelepți ai Romei* : ultim avatar al unei literaturi care datează din secolele al XIII-lea, al

XIV-lea. În şcoli se mai citeşte încă istoria *Celor patru fii ai lui Aymes*. Gustul modern impune *Astreea* şi imitaţiile ei, ca acea *Poveste a lui Damon*, publicată la Hoorn în 1634, dezvoltare a unuia din episoadele romanului lui d'Urfé. E tradus *Don Quijote*. Sînt citiţi şi autorii antici, în original sau în traducere, după cultura fiecăruia : marii clasici dar şi *Măgarul de aur* al lui Apuleius sau *Viaţa lui Esop*. Nu există în schimb nici o lucrare destinată special copiilor, cu excepţia cîtorva „istorii sfinte", scoase din povestiri biblice, sau a unor plicticoase compoziţii moralizatoare cum ar fi *Scara tinereţii, Oglinda tinerilor din vremea războaielor neerlandeze.*

Lucrările de popularizare ştiinţifică se vînd bine dar şi mai căutate încă sînt istorisirile de călătorie, bazate pe jurnalele sau pe amintirile navigatorilor. *Jurnalul* călătoriei lui Bontekoe în Extremul Orient, publicat în 1646, a cunoscut cincizeci de ediţii. În 1644, librarul amsterdamez Commelin obţine un mare succes punînd în vînzare o culegere de douăzeci şi una de relatări ale unor călători în Indii. Scrise neglijent, lipsite de orice pretenţie literară, aceste cărţi descriu cu fidelitate viaţa reală, autorii urmărind să furnizeze navigaţiei şi comerţului o serie de informaţii utile. Iar dacă proza lor lasă să transpară pe alocuri o anume înclinaţie spre miraculos, spre moralismul biblic, aceasta se întîmplă fără ca ei să-şi dea seama. Dealtfel, unele relatări au caracter ştiinţific : aşa sînt, de pildă, lucrările în care orientalistul Cornelis de Bruyn povesteşte cele două călătorii pe care le-a făcut, cu sprijinul financiar al primarilor Amsterdamului, în Orientul Apropiat apoi în Rusia şi în Asia centrală.

Editorii relatărilor de călătorie publică de asemenea hărţi, terestre sau marine, atlasuri, planuri ale oraşelor, tipărite cu deosebită grijă şi uneori de o mare valoare artistică. Un model al genului îl constituia *Atlasul* lui Mercator, publicat în 1604 la Amsterdam de gravorul Hondius. Geograful şi editorul amsterdamez Blaeu dobîn-

dise, datorită lucrărilor sale, o faimă europeană : specialiști de la Paris veneau să îi ceară părerea.

În secolul al XVI-lea, activitatea editorială era destul de anemică în Țările de Jos ; deși orașul Haarlem se mîndrea cu faptul că aici văzuse lumina zilei Laurens Janszoon Koster, inventatorul tipografiei, cărțile lipseau ; savanții erau nevoiți să și le comande în Germania, în Elveția, în Franța, în Italia, iar transportarea lor nu era scutită de riscuri căci lungile călătorii pe luntrele trase de cai expuneau marfa unei umidități primejdioase. În afară de Leiden, în nici un alt oraș nu mai există bibliotecă publică ; poate, uneori, vreo colecție de lucrări cu conținut religios. Industria cărții s-a dezvoltat însă rapid după 1580. În 1584, celebrul Plantin, din Anvers, a devenit tipograful universității din Leiden. În prima jumătate a secolului, în ghilda din Amsterdam erau înscriși 244 de „librari" ; în a doua jumătate, 476. De obicei, denumirea de „librar" îi desemna nu numai pe vînzătorii de cărți ci și pe tipografi și editori deopotrivă : cele trei activități mergeau mînă-n mînă, fără să fie strict specializate. La Blaeu, zece prese lucrau fără întrerupere. Traducători profesioniști, ca Glazemaker, furnizau un material inepuizabil, îmbrățișînd toate genurile, de la filozofie la istorie și muzică.

Avîntul acestei industrii era legat de cel al fabricării hîrtiei : încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, Dordrecht, Utrecht, Alkmaar își au propriile lor mori de hîrtie. În primii ani ai secolului al XVII-lea, astfel de instalații apar în Gelderland și, de asemenea, în regiunea Zaandam. Cu începere din 1672, Zaandam va deveni principalul centru al fabricării hîrtiei. Cu toate că familia Elzevier * continua să importe hîrtie din Franța, hîrtia olandeză era foarte căutată pe piață și se vindea în mari cantități dincolo de hotarele țării. Achizitori specializați se ocupau de strîngerea materiei prime, cîrpele, care, strivite mai întîi sub

* Familie de tipografi olandezi stabiliți la Leiden, Haga și Copenhaga în secolele al XVI-lea și al XVII-lea (N. tr.)

piatra morii, erau lăsate apoi să se destrame într-o baie umplută cu apă foarte curată : aşa se explică faptul că industria aceasta nu putea fi plasată oriunde. Pasta obţinută era turnată în cuve lungi de lemn şi pusă la uscat sub presă, între fîşii de fetru ; după ce fuseseră ţinute un timp la aer sub şoproane, foile de hîrtie erau tratate cu alaun şi clei. Toate aceste operaţii cereau o mare siguranţă a mîinii ; iată de ce membrii ghildei fabricanţilor de hîrtie erau foarte mîndri de meseria lor. Hîrtia purta imprimat în filigran blazonul producătorului. „Calfele" în căutare de lucru posedau o diplomă redactată în versuri.

Proprietarul unei tipografii îşi avea personalul său : turnătorul de litere, corectorul, tipografii, legătorul. Cărţile erau legate în piele, lipită sau fixată în ţinte. Calitatea cărţii olandeze era renumită. Pe la 1640, unul din fraţii Elzevier făcea naveta între Leiden şi Paris, pentru a prospecta piaţa franceză. Mărirea preţurilor, atunci cînd o ediţie foarte căutată era pe cale de a se epuiza, vinderea pe sub mînă a unor lucrări interzise sau suspecte erau tot atîtea ocazii de speculă. Reglementarea tipăririi, vînzării şi difuzării cărţilor intra în competenţa municipalităţilor. De aceea legislaţia era diferită de la o localitate la alta, variind în funcţie de interesele comerţului local. Rezulta de aici, în ciuda cenzurii, o mare libertate în privinţa publicării : era de ajuns să cunoşti dedesubturile respectivului comerţ.

Această situaţie, sursă de profituri pentru tipografii întreprinzători, ne face să înţelegem de ce, încă de la începutul secolului al XVII-lea, o serie de lucrări franceze au fost editate în Olanda. Fenomenul nu a luat proporţii decît după 1680, odată cu recrudescenţa anticalvinismului în Franţa şi cu înmulţirea scrierilor nonconformiste. Dar încă în 1613 un editor olandez publicase, în original şi în traducere, operele calvinistului disident Castellion, apostol al toleranţei.

În 1648, Elzevier editează *Scrisorile alese* ale lui Guez de Balzac : e drept că autorul trăise o vreme în Olanda şi-şi făcuse aici relaţii pe care le păstrase. De obicei, se

tipărea manuscrisul trimis din Franța ; uneori, editorul se mulțumea să reproducă o primă ediție franceză, epuizată, interzisă sau tipărită pe ascuns. Descartes se afla în Olanda cînd a scris *Discursul asupra metodei*. Tipărirea lucrării a fost asigurată de librarul Jean Le Maire din Leiden. Ni s-a păstrat contractul semnat, cu această ocazie, în prezența unui notar [14]. Autorul se angajează să colaboreze cu editorul la difuzarea cărții sale în Franța ; editorul își rezervă dreptul de a scoate două tiraje, dintre care unul într-o altă țară decît Olanda ; tirajul va putea ajunge pînă la 3000 de exemplare. După ce toate exemplarele vor fi vîndute sau după ce autorul va rambursa costul celor nevîndute, el va redobîndi dreptul de proprietate asupra lucrării sale. Ca plată, Descartes primește 200 de exemplare personale.

Partea a șasea

SOCIETATEA OLANDEZĂ

Capitolul XX

FORȚA IERARHIILOR

Clivajul social

În primii ani ai secolului al XVII-lea, oboseala adîncă resimțită în urma unui război care durase prea mult, dar și extraordinarul avînt luat de marele comerț domoliseră pasiunile răzvrătitului popor neerlandez. Experiența luptelor de eliberare își pusese totuși o puternică amprentă asupra structurilor naționale. În măsura în care bogăția și puterea politică temperau pornirile revendicative, ele făceau să apară o linie de clivaj social. Clasele ajunse la putere înclinau spre toleranță și spre un autoritarism oligarhic preocupat doar de interesele economice locale, adeseori incapabil să vadă lucrurile într-o perspectivă mai largă. Ele își arătau limpede nemulțumirea față de principele care nu le acorda încredere. În schimb, în clasele aflate de acum înainte sub dominație, vechile reflexe continuau să-și spună cuvîntul. Un puternic atașament afectiv față de casa de Orania, urmașa eroului eliberator, dicta entuzias-

nele politice. Disputele teologilor stîrneau în sînul păturilor de rînd ecouri amplificate uneori pînă la manifestări de o extremă violenţă. Concentrarea puterii politice şi economice în mîinile unora şi aceloraşi indivizi agrava această opoziţie : într-o Republică în care toată lumea plătea impozit, în care fiecare cetăţean avea, în aceeaşi măsură ca şi ceilalţi, dreptul de a cumpăra o parte din acţiunile Companiei Indiilor, privilegiile reale de care se bucurau cei puternici, privilegii lipsite de orice bază juridică, apăreau ca o formă brutală de opresiune.

Dacă, sub acest aspect, societatea neerlandeză avea faţă de evoluţia europeană un avans de două secole [1], sub alte aspecte ea rămînea o societate arhaică, cu rădăcini adînc înfipte în evul mediu. De aici şi unele din contrastele pe care le prezenta. Oraşele îşi cîştigaseră greu libertatea ; preţul fusese un lung şi istovitor război. Felul în care o concepeau, însă, era acela al fostelor „comune". Datorită cîtorva oameni de afaceri abili, comerţul se dezvoltase la scară mondială ; cu toate acestea, în practică, el continua să rămînă prizonierul vechiului cadru corporativ. Chiar şi printre „posesorii de bunuri", financiarul putred de bogat şi prăvăliaşul modest păstrau, şi unul şi celălalt, moravurile, obişnuinţele de gîndire ale burgheziei primitive : conservatoare, chizbuită, încăpăţînată, respectînd legile, neîncrezătoare faţă de orice noutate şi, într-o oarecare măsură, mîndră de obtuzitatea ei.

Odată cu extinderea prezenţei neerlandeze în lume, o serie de influenţe străine au acţionat, totuşi, asupra acestor moravuri. Afectînd însă mai mult unele elemente ale populaţiei, mai puţin sau chiar deloc altele, ele n-au făcut decît să contribuie la accentuarea diferenţelor dintre compartimentele sociale. După 1650, modele franceze îndeosebi au exercitat o puternică atracţie asupra nobilimii, asupra ofiţerilor din armată, asupra unor burghezi bogaţi. În timp, influenţa franceză nu s-a mai răspîndit decît în satele din apropierea Hagăi, dînd părţii meridionale a provinciei Olanda un aer particular... pe care restul ţării

nu-l prea aprecia. Către 1680, o mică burghezie negustorească se va opune unei restrînse caste bogate, din ce în ce mai francizate, şi masei populaţiei nevoiaşe, închisă în lumea ei, aproape impermeabilă — pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-ea — la influenţe străine, fără să mai ofere însă decît o imagine palidă a curajului nemăsurat şi a inflexibilităţii vechilor Geuzen *.

După 1610, separarea între clasele sociale devine tot mai netă de la o generaţie la alta. În 1665, autorul unui pamflet amsterdamez deplînge faptul că răspîndirea unei anumite eleganţe vestimentare face să se şteargă, în marile oraşe, aceste diferenţe esenţiale : „Mi se face silă cînd văd nevasta unui croitor foşnindu-şi catifelele..." [2]. Să nu ne lăsăm deci înşelaţi de aparenţe ! O anume egalizare ar fi putut astfel să se producă, la nivelul vîrfurilor micii şi marii burghezii. Marea burghezie se apără : casta se înconjoară de baricadele etichetei. Fireşte, relaţiile între oameni rămîn civilizate, temperamentul naţional are oroare de ciocnirile violente, străinii sînt cuceriţi de bonomia generală. Totuşi, limbajul politeţii menţine distanţele necesare.

Un sistem complex de titluri şi apelative subliniază apartenenţele sociale. Termeni împrumutaţi din franceză („monsieur", „seigneur" etc.) îi dublează pe cei furnizaţi de tradiţia naţională. De la „preaputernicii seniori", membri ai Statelor Generale, de la „nobilii şi austerii seniori" ai Amiralităţii şi de la „doamna" soţia lor la „monseniorul" primar sau la „maestrul" chirurg, avocat, decan al unei ghilde, societatea înalţă bariere peste care nu se poate trece fără conflict. Un profesor e „venerabilul şi preaînvăţatul senior". Între marele, mijlociul şi micul negustor există diferenţe de titlu pe care le marchează subtilele nuanţe ale adjectivelor. Adresîndu-i-se în scris unui oare-

* Nume dat gentilomilor flamanzi şi neerlandezi care în 1566 au prezentat regentei Margareta de Parma o petiţie prin care se cerea respectarea libertăţilor provinciilor din Ţările de Jos. (N. tr.)

care de Vries, neguțător de produse oleaginoase, semnatarul îl numește „seniorul mare negustor de uleiuri de Vries", pînă-ntr-atît ideea de comerț pe scară largă o implica pe cea de grandoare. Micii meșteșugari se mulțumesc cu apelativul francez de „monsieur". Treptat însă titlurile se devalorizează. La sfîrșitul secolului i se va spune „senior" chiar și bărbierului; termenul (care dealtfel nu avusese niciodată la neerlandezi lustrul aristocratic din franceză), își va pierde orice semnificație, spre indignarea celor scrupuloși în privința respectării convenientelor. Uzajul familiar evita, e drept, asemenea exagerări, precizînd totuși, de fiecare dată, funcția socială a persoanei despre care era vorba: „domnul doctor", „domnul pastor", „domnul stăpînul meu"... S-a întîmplat ca unii magistrați să refuze primirea unei misive care nu începea cu apelativul ce li se cuvenea.

Cu toată această compartimentare, societatea neerlandeză a timpului se reduce în fapt — pe de-a-ntregul, sau aproape pe de-a-ntregul — la una singură din „stările" pe care, conform unei vechi tradiții medievale, francezii din secolul al XVII-lea le distingeau în cadrul propriei lor națiuni: e vorba de „starea a treia", singura clasă socială cu o existență într-adevăr reală. Nobilimea, puțin numeroasă, nu mai înseamnă nimic ca atare; clerul catolic trăiește într-un fel de semi-ilegalitate iar predicatorii calviniști nu constituie propriu-zis un „corp". De aceea în Țările de Jos, spre deosebire de ceea ce se poate observa în restul Europei în aceeași epocă, deosebirile sociale — și politice — se bazează aproape în exclusivitate pe diferențe de ordin economic. E greu să evaluăm în cifre, fie și cu aproximație, aceste diferențe. Documentele referitoare la nivelul de trai al patriciatului nu lipsesc dar adeseori e dificil să ne dăm seama, în ce-i privește pe marii comercianți, la cît se ridică cifra de afaceri și la cît venitul personal. Avem cîteva informații asupra salariilor lucrătorilor, grație unor contracte sau regulamente ale ghildelor. Nu știm însă aproape nimic despre veniturile altor categorii ale popu-

lației [3]. În cel mai bun caz ne putem face o idee despre ierarhizarea socială a avuției.

În vîrful piramidei se află o mînă de financiari, ca acel Lopez Suasso, portughez de origine, care în 1688 i-a putut avansa lui Wilhelm al III-lea cele două milioane necesare expediției sale în Anglia. În 1624, cel mai bogat contribuabil din Amsterdam poseda o avere evaluată la un milion [4]. Aceste cifre, considerabile la scară locală, sînt foarte departe de cele la care se ridicau, în țările învecinate, cele mai mari averi imobiliare aparținînd nobililor.

În Țările de Jos, proprietarii de pămînturi constituie o clasă mult mai puțin înstărită. Numărul marilor proprietăți e redus iar renta funciară, după spusele lui Temple, depășește rareori 2% [5]. Înaltele funcții de stat, pe care și le împart între ei nobilii și marii burghezi, sînt slab retribuite : titularii lor, considerați ca persoane care se sacrifică pentru binele obștesc, nu-și pot ține rangul decît intrînd în circuitul comercial, fie prin cumpărarea de acțiuni ale unor companii, fie prin preluarea gestiunii unui patrimoniu familial. Amiralul, comandant al flotei, primește, în ajunul războiului din 1672, o soldă de 5 000 de florini pe an ; pensionarul provinciei Olanda, de fapt primul demnitar al Republicii în vremea aceea, o leafă de 2 000 de florini [6]. Un negustor de importanță medie poate avea, teoretic, o putere de cumpărare egală sau chiar mai mare ca a lor.

Cutare librar din Amsterdam, căruia afacerile îi merg bine, plătește, în 1675, 50 de florini reprezentînd impozitul de 2%, ceea ce presupune un capital lichid de 10 000 de florini, la care se adaugă creanțe în valoare de 12 000 de florini ; omul duce o viață îndestulată, are o casă frumoasă, argintărie, un mobilier confortabil și și-a cumpărat și un loc de veci, pentru el și pentru soția lui, în Biserica Veche. Care poate fi venitul său anual ? Cîteva mii de florini cu siguranță ; maximum vreo zece mii ? Pe la 1630, rolurile fiscale menționează la Amsterdam în jur de 1 500 de averi între 25 000 și 50 000 de florini. Despăgu-

[illegible] unor personalităţi de vază cărora o cala-[illegible] mobilierul se ridică la 20 000, la 30 000 de [illegible] În rîndul burgheziei, bogăţia e distribuită în mod [illegible] şi etalată cam în acelaşi fel. Cîtorva zeci de [illegible] bogate li se opun numeroşii membri ai clasei [illegible] În schimb, masa salariaţilor din comerţ şi din [illegible] se situează la un nivel economic mult mai scăzut. [illegible] întreprinderi, riguros controlate de ghilde, sta-[illegible] salariilor scapă într-o măsură mai mare arbitrariului [illegible] decît în marile manufacturi.

[illegible] mediu rămîne extrem de modest. Către 1600, [illegible] cîştigă, pe un şantier naval, o jumătate de stui-[illegible] pe oră : ziua de lucru fiind în medie de douăsprezece [illegible] său anual, (exceptînd perioadele de şomaj), e [illegible] de 100 de florini. În 1662, un zidar care lucrează [illegible] cîştigă maximum 24 de stuivers pe zi, adică în jur [illegible] de florini pe an ; trebuie însă să-şi procure şi să-şi [illegible] pe banii lui uneltele [8]. Dealtfel cele două cifre [illegible] fi comparate căci salariile au crescut continuu de-a [illegible] secolului de aur. Lucrătorii specializaţi în tunderea [illegible], care primesc în 1607, la Amsterdam, un salariu [illegible] stuivers pe zi, socotit „convenabil", obţin în anii ur-[illegible] o serie de majorări : în 1631, salariul lor ajunsese la [illegible] stuivers, adică la aproximativ 270 de florini pe an [9].

[illegible] salariilor nu a dus totuşi, în ansamblu, la o [illegible] a nivelului de trai. Într-adevăr, în această perioadă, [illegible] de preţuri a crescut mai mult şi mai repede decît [illegible] al salariilor [10]. Primul, dacă nu ţinem seama de varia-[illegible] locale, a trecut, pentru produsele de primă necesi-[illegible], de la 100 la 1580 la 166 în 1620 şi la 250 în 1650. [illegible] 1650 şi 1655, curba a atins punctul de vîrf [11]. Recol-[illegible] slabe, războaiele au făcut ca unii ani să fie deosebit de [illegible] : 1623, 1630, de pildă. În tot cursul secolului, călătorii [illegible] au considerat Olanda ca o ţară în care viaţa era [illegible]. În 1620, soţia profesorului francez Rivet se împo-[illegible] ideii ca soţul ei să accepte catedra care i se oferea [illegible] Leiden căci, după părerea ei, în această ţară preţurile

sînt prea ridicate iar salariile prea mici. Mărirea progr[...] a chiriilor constituie unul din principalii factori ai ac[...] stări de lucruri. Pentru o casă burgheză de import[...] medie se plătesc la Leiden, în 1631, 145 de florini pe [...] pentru o casă încăpătoare şi înzestrată cu tot confo[...] în 1675, la Amsterdam, 700. Fiscul, care pune un imp[...] de 8% pe chirii, face şi mai împovărătoare obligaţiile [...] riaşului. Pe de altă parte, amploarea pe care o iau afac[...] adînceşte, în cursul secolului, contrastele în privinţa [...] velului de trai. Marile averi se acumulează mai repede d[...] cele medii iar salariaţii, cel puţin în oraşele import[...] se proletarizează... cu toate că în 1690 salariile, în co[...] raţiile olandeze, sînt cu 16% mai ridicate decît în Angli[...] Pe măsură ce diferenţele se accentuează, relaţiile soc[...] devin mai încordate ; în rîndurile populaţiei celei [...] oropsite, tradiţiile spirituale se pierd încetul cu înce[...] Către 1700, orice cultură populară, cu tot ceea ce acea[...] noţiune implică sub raportul conştiinţei colective, a [...] părut în principalele centre urbane [13].

Caste şi coterii

Cuvîntul „curte", cuvînt evocator de măreţie şi f[...] pentru un francez din secolul al XVII-lea, nu e necunos[...] în Ţările de Jos. E folosit şi aici *(Het Hof)*, dar semnifica[...] care i se atribuie e mult mai restrînsă. Lipsit de put[...] politică propriu-zisă, mai degrabă arbitru, (şi asta doar[...] anumite limite), decît deţinător efectiv al autorităţii s[...] preme, stathuderul n-ar putea, chiar dacă ar dori-o, să [...] înconjoare de un Versailles. Funcţia lui, ambiguu defini[...] nu-şi prea găseşte locul în stat. Timp de aproape cincisp[...] zece ani, Frederik Hendrik, exploatînd în mod abil credi[...] de care se bucură, va face într-un fel figură de monar[...]

Apoi, în 1651, stathuderatul e abolit. În 1672 e restabilit. Secolul de aur va sta sub semnul acestor vicisitudini.

Influența preponderentă a burgheziei impune principilor de Orania un stil de viață relativ simplu. Din cele trei palate de la Haga, unul nu e decît un foarte impunător castel senioral, cu aspect de fortăreață ; altul, o bogată reședință aristocratică ; cît despre palatul din Bois, echivalentul local al Luxembourg-ului de la Paris, acesta seamănă mai curînd cu o agreabilă locuință de țară. Veniturile principelui, provenite din averea sa personală și din exercitarea funcțiilor pe care le deținea în armată, nu i-ar fi îngăduit să ducă o existență regească. Cucernici, destul de indiferenți la arte, cu excepția lui Frederik Hendrik, sub domnia căruia s-a construit intens, principii din casa de Orania n-aveau cum să atragă în jurul lor o societate stimulatoare. Ofițeri, doamne din nobilime, servitori, mulți străini aflați în trecere : nici unul din numele ilustre ale secolului de aur nu provine din acest mediu. În cel de-al doilea pătrar al veacului, Amalia van Solms, soția lui Frederik Hendrik, încearcă să creeze o curte demnă de marele sau politic și de Țările de Jos, pe atunci la apogeul puterii lor. Nu reușește însă decît să izoleze și mai mult coteria populară în cercul ei închis, să o îndepărteze de națiune : comunitate străină; colonie francizată, la periferia adevăratei Olande. Populația palatului își îngroașă rîndurile cu o droaie de paji în uniformă, purtînd pantaloni scurți după moda spaniolă, cu tineri nobili francezi și germani, ofițeri în armata neerlandeză. Comedii, concerte, baluri — uneori indecente —, curse hipice, partide de vînătoare, ba chiar și lucrurile creează o agitație copiată după Versailles, dar înfățișarea e falsă.

Stilul acesta de viață artificial îi irita pe burghezii olandezi. Regele Franței i se adresa lui Frederik Hendrik spunîndu-i „Alteță“ ; cel al Angliei își propunea fiica drept soție fiului stathuderului. La curte nu se mai auzea olandeza ; lumea nu mai vorbea decît franțuzește, se îmbrăca după moda franceză, mînca după moda franceză. O parte

a burgheziei maimuțărea la rîndul ei aceste obiceiuri; nici o influență cu adevărat viabilă nu emana de la curte. Wilhelm al II-lea, lipsit de orice interes pentru politică, monden, afemeiat, afișîndu-se în mod scandalos în public cu o actriță franceză, numita La Barre, întrecu orice măsură. În cei douăzeci de ani în care stathuderatul a fost suspendat, curtea a supraviețuit, micșorată, și mai preocupată ca pînă atunci de propriile ei intrigi.

Dar puțin le pasă de toate astea oamenilor de rînd, pentru care e încă vie legenda Taciturnului. Pe la 16.., Jan Steen pictează un grup de cetățeni sărbătorind într-un han aniversarea principelui [14]. Sărman principe, acest viitor Wilhelm al III-lea, care în vremea asta, în palatul său de la Haga, dansa în balete, în timpul unor jalnice serbări cum a fost cea dată cu ocazia încheierii păcii din 1668 : o noapte întreagă lumea s-a înghesuit în fața bufetelor sărăcăcioase, oamenii leșinau din lipsă de aer ; prin ferestrele manejului transformat în sală de dans, nefericiții invitați strigau servitorii să vină să le aducă de afară cupe de bere sau de vin...

Nobilimea, provenită din familiile posesoare de feude în evul mediu, e reprezentată foarte inegal în Țările de Jos din secolul de aur : inexistentă în nord și în Friesland, relativ numeroasă și activă din punct de vedere politic în regiunile rurale Gelderland și Overijssel. În vest, războiul de eliberare a decimat-o. În 1620, în provincia Olanda nu existau mai mult de treizeci și cinci de familii nobile. Nobilimea constituie astfel o restrînsă categorie socială, integrată în noul regim ; din rîndurile ei, Uniunea își recrutează o parte din cadrele administrative și militare. Modul de reprezentare parlamentară îi reduce însă considerabil puterea reală : în Statele Olandei nobilimea dispune de un singur vot, față de optsprezece cîte revin burgheziei orașelor. Nu se mai fac înnobilări. În unele familii, succesiunea e preluată de femei ; alte familii, cu toată puternica prejudecată împotriva mezalianțelor, se înrudesc cu burghezii. Ca reacție, fără îndoială, unii nobili afectează o mîndrie

[illegible] pentru condiţia lor, îşi pun bucătarul, croitorul, [illegible] să urmeze moda franceză, copiază manierele de la Versailles. Dar acestea sînt doar cîteva cazuri fericite : mulţi nobili de ţară săraciţi pot fi cu greu deosebiţi de ţăranii în mijlocul cărora trăiesc ; ei îşi limitează ambiţiile la a deveni notabilităţi rurale şi duc o existenţă retrasă.

Nobilimea trăieşte ca exilată în sînul unei naţiuni de negustori. Într-adevăr, ea refuză să se ocupe de orice fel de comerţ. Locuieşte în castelele proprii ; uneori îşi petrece iarna în casele de la oraş. Se dedică studiului literelor, matematicii, vînătorii, cultivării pămîntului, funcţiilor pe care le deţine în stat. Se achită onorabil de îndatoriri şi se bucură în general de o mare preţuire. Parival admiră politeţea acestor gentilomi, cumpătarea şi înţelepciunea lor. „Dar, adaugă el, dacă se mai află printre ei şi unii violenţi, trufaşi şi dispreţuitori, aceştia se văd la rîndul lor dispreţuiţi căci în ţara asta, unde oamenii nu cunosc nici constrîngerea nici subordonarea, stimat e numai cel ce ştie să cîştige stima celorlalţi prin purtări blînde şi atrăgătoare" [15]. Vrînd-nevrînd, nobilimea neerlandeză a intrat în lumea burgheză, s-a adaptat moravurilor şi, într-o mai mică măsură, utilitarismului acesteia. Ea păstrează încă amintirea vechilor titluri, de care nu face însă paradă.

Casta conducătoare, provenită din burghezia bogată, „patriciatul" concentrează în mîinile lui puterea politică. Patricienii formează o oligarhie restrînsă, care îşi apără cu îndîrjire privilegiile, socotind că numai acestea pot constitui calea de acces la posturile de conducere. Uneori li se spune „regenţi" căci, pe lîngă funcţiile politice, prezidează şi numeroase organisme de interes public sau particular. [illegible] şi soţiile lor fac adesea parte din comitetele de conducere ale unor aşezăminte de binefacere. Către mijlocul secolului, unii călători străini le dau, de asemenea, numele de „rentieri".

Într-adevăr, la această dată, definitiv separaţi de negustorime, patricienii trăiesc din produsul investiţiilor pe care le-au făcut în titluri de stat, în acţiuni ale unor com-

panii, în pămînturi recent cumpărate. În loc de mărfuri mînuiesc acum capitaluri. Pînă pe la 1650, modul lor viață se deosebește prea puțin de cel al burgheziei. timpul, el se va apropia de cel al înaltei nobilimi, într-asemenea măsură încît, către 1700, cele două clase, unite prin numeroase căsătorii, vor sfîrşi prin a se resorbi aproape cu totul una în cealaltă.

Probabil că în această evoluție un anume rol a jucat opoziția patriciatului față de Frederik Hendrik, determinînd chiar unele demonstrații de putere. S-a născut și cristalizat o conștiință de clasă patriciană, manifestată de ori printr-o austeritate voită și printr-o simplitate care uimea pe străini, nu lipsită, poate, în adîncul ei de anume aroganță. Jan de Witt, care vreme de douăzeci ani a fost un fel de dictator, ducea, după spusele lui Temple care l-a cunoscut îndeaproape, existența unui funcționar rang mediu. Se îmbrăca cu gust dar fără ostentație ; mergea de obicei pe jos, deplasîndu-se în caleaşcă numai la ceremoniile oficiale. Masa lui era aceeași ca a unui burghez oarecare. Statul îi punea la dispoziție mai mulți slujitori la el acasă, însă, nu pregeta să dea o mînă de ajutor la treburile gospodărești, și asta nu de dragul pozei ci pentru că așa se obișnuia în această țară [16].

Rareori se întîmpla ca stilul de viață al înalților demnitari să iasă din limitele acestei sobrietăți. Slujitorii puși de marile orașe la dispoziția primarilor aveau rolul exclusiv de a scoate în evidență importanța funcțiilor reprezentative ale acestora și nu erau niciodată folosiți în gospodărie. De unde reputația, mai mult sau mai puțin întemeiată, de cinste exemplară a patriciatului ; această reputație constituia un factor indispensabil pentru echilibrul politic al țării. Într-adevăr, patriciatul avea nu atît o existență de drept cît una de fapt. Istoricește, el provenea din familiile care, în „comunele" medievale, se folosiseră de privilegiile municipale pentru a pune mîna pe putere. „Regenții" profitaseră de război ca să-și extindă influența

asupra guvernului Uniunii, supunîndu-l unui control absolut, servindu-se în acelaşi timp şi de competenţele nobilimii şi ale negustorilor. Pentru a se putea menţine, regimul pe care ei îl impuseseră astfel ţării trebuia să lupte atît împotriva influenţei micii burghezii cît şi împotriva celei a stathuderatului. Lupta aceasta rezumă istoria politică a Ţărilor de Jos în secolul de aur.

Cea mai puternică armă a patriciatului era creditul moral pe care şi-l cîştigase. Neguţătorii deplîngeau această stare de lucruri. În 1652, negustorii din Amsterdam îşi exprimă nemulţumirea de a fi guvernaţi de către funcţionari care, încetînd să se mai ocupe de comerţ, au pierdut simţul problemelor economice vitale. Totuşi, e greu să se ajungă la o ostilitate făţişă. Căci tocmai dintre cei mai bogaţi negustori îşi recrutează patriciatul, încetul cu încetul, luîndu-şi nesfîrşite precauţii mondene, elementele pe de care are nevoie. Trecerea dintr-un mediu în altul se face prin căsătorie ; ea implică renunţarea la negustorie şi multă răbdare.

Capitolul XXI

POPORUL

Burghezii

Averea, influența personală, relațiile au făcut d
cîțiva magnați ai comerțului olandez, mai mult sau m
puțin legați de patriciat, adevărate forțe pe plan mondial
un Moucheron, un Isaac Lemaire, un Louis de Geer, d
altfel toți trei foști emigranți, tratează cu regii, deschid
drumuri în politica internațională. Astfel de personalit
constituie însă excepții în sînul burgheziei negustorești
meșteșugărești. Marea masă a acesteia, de la postăvar
berar, de la croitorul la modă la micul băcan, diversificat
firește, în funcție de avuția fiecăruia, se înfățișează ca
colectivitate ai cărei membri prezintă numeroase trăsătur
comune și au aceleași interese : cum nu există încă o strict
specializare, diversele rețele comerciale se întrepătrun
strîns.

Absența responsabilităților politice, care îi îngădu
burghezului să se consacre exclusiv dirijării propriil
afaceri, contribuie la accentuarea individualismului s

Negoţul şi distracţiile — acestea din urmă deseori puerile sau sumare — sînt singurele preocupări ale burghezului mijlociu. Dacă i se întîmplă să viseze la ceva, e să-şi mărite fata cu cineva mai bogat decît el. Chiar dacă, ajuns la un anumit grad de bunăstare, proprietar al mai multor antrepozite, al mai multor corăbii, nu mai iese în lume fără să poarte spadă, acasă stă tot în halat şi papuci. Burghezul nu e însă cîtuşi de puţin greoi la minte : abilitatea, ba chiar şiretenia, ţin locul fineţii de spirit. Are o mare capacitate de imitaţie, e foarte perseverent şi, în aproape toate domeniile, îşi întrece în eficienţă modelele. La aceste calităţi se adaugă o fermitate de neclintit : un negustor olandez nu va ceda niciodată nimic din ceea ce socoteşte că i se cuvine de drept. Dacă tratează de la egal la egal, e omul cel mai sincer, cel mai cinstit din lume. Dacă îşi dă seama însă că partenerul e mai nepriceput, nu se dă în lături să-i exploateze nepriceperea în folosul său. Simţul dreptăţii izvorăşte la el nu atît dintr-o desăvîrşită integritate morală, cît dintr-o exactă cîntărire a situaţiei.

Pentru cei mai mulţi dintre aceşti negustori, îmbogăţirea, care, pe plan colectiv, caracterizează secolul de aur, e rodul unei aprige tenacităţi, al unei economii la sînge şi al unor iniţiative îndrăzneţe, prudent calculate. Vreo şaizeci de ani i-au trebuit familiei Witsen din Amsterdam ca să urce, una după una, treptele înavuţirii : de origine ţărănească, ea a început prin a-şi angaja unul din fii în marină şi un altul ca muncitor într-o pescărie ; o vedem apoi în măsură să-şi cumpere o corabie de mic tonaj cu care se lansează în comerţul maritim pe Baltica : vasul transporta la dus o încărcătură de brînză şi aducea la întoarcere grîu. A urmat, destul de curînd, cumpărarea altor corăbii... Dar reuşita în afaceri nu e totdeauna sigură. Falimentele nu sînt rare iar lichidările se fac cu o lipsă de scrupule vecină cu necinstea : se întîmplă ca unor creditori să nu li se achite decît 3 sau 4% din suma datorată. O lichidare în proporţie de 40% e un fapt cu totul ieşit din comun.

Pătura inferioară a acestei burghezii era alcătuită din micii negustori cu venituri modeste, adeseori chiar nevoiași, în mîinile cărora se afla aproape întregul comerț de mărfuri destinate echipării și consumului casnic. Croitorii, cei ce închiriau haine, vînzătorii de ochelari, topitorii de cositor, tocilarii, florarii și toți ceilalți își aveau prăvălia sau atelierul în vestibulul casei sau în curte. Pentru comerțul alimentar existau prăvălii specializate : carnea, pîinea, pateurile și prăjiturile se vindeau la măcelari, brutari, cofetari ; mirodeniile și vinul la spițeri, fructele și legumele la negustorii de trufandale. În magazine asemănătoare cu băcăniile noastre de azi găseai sare, săpun, legume uscate, unt, brînză. Proprietarii tuturor acestor prăvălii constituiau o masă sedentară, fără mari speranțe de promovare socială.

Reprezentanții profesiunilor liberale nu formau, ca atare, o clasă aparte. Predicatorii și profesorii, medicii, avocații și notarii se deosebeau de restul națiunii mai mult prin specificul activității lor decît prin origine. Cu toate acestea, recrutarea în cadrul unei asemenea profesiuni nu se făcea în virtutea unei pure selecții intelectuale. Anumite cristalizări se și produseseră în acest sens. Așa cum am văzut, medicii aparțineau în general marii burghezii, dacă nu chiar patriciatului ; predicatorii, clasei celei mai modeste. În ansamblul ei, „intelectualitatea" neerlandeză provenea din mediile burgheze și păstra multe din obișnuințele de gîndire și de viață ale acestora : un amestec inegal de bonomie și orgoliu de castă, de cultură și îngustime de spirit, de neglijență și pedanterie. Titluri comune, diplome, uzul limbii latine reuneau — în corpuri profesionale pătrunse de importanța meseriei lor dar sfîșiate în interior de nenumărate invidii — burghezi de treabă, de condiție adeseori destul de umilă, cu gusturi cîteodată vulgare, amatori de ospețe, gata oricînd să tragă o beție, ca acel Baudius ale cărui chefuri de pomină îi scandalizau pe colegii săi de la universitatea din Leiden. Un savant empirist ca Leeuwenhoek, inventatorul microscopului, nu a fost

niciodată admis într-o catedră universitară : necunoaşterea latinei şi a limbilor străine a constituit pentru el un obstacol de netrecut. Leeuwenhoek a rămas toată viaţa un mărunt funcţionar din Delft.

Lucrătorii

La periferia micii burghezii, fără să se delimiteze net de ea, se întinde marea masă a celor cu o situaţie economică instabilă, a celor pe care starea de dependenţă şi imposibilitatea de a economisi fie şi cea mai mică sumă de bani îi ameninţă periodic cu privarea de minimul necesar existenţei. Într-o vreme în care Ţările de Jos sînt considerate naţiunea cea mai bogată din Europa, „plebea" nu deţine aproape nimic din capitalul naţional. Deşi evoluţia economică şi socială a diferenţiat în sînul ei categorii şi a separat interese, ea păstrează, din punct de vedere sociologic, o trăsătură comună : puritanismul moravurilor burgheze a marcat-o prea puţin. Lumea aceasta umilă a celor prost plătiţi, lumea lucrătorilor, a servitorilor, îi uimeşte pe străini prin extrema ei gentileţe.

Dacă, aflîndu-te într-un mare oraş, ceri unei slujnice sau unui vînzător ambulant să-ţi spună pe unde trebuie să o iei, slujnica iese în pragul casei, vînzătorul face cale-ntoarsă, ţinînd să-ţi arate ei înşişi drumul. Omul de rînd e deseori foarte vorbăreţ, aproape întotdeauna bîrfitor. Dar mai e şi teribil de lacom de cîştig. La perspectiva unui profit imediat, locuitorii unui cartier popular intră în fierbere. Hangii, birjari, portari, negustori ambulanţi, de cum pun mîna pe un client necunoscut, încearcă mai întîi să-l stoarcă de cît mai mulţi bani, în pofida tuturor tarifelor legale. Vizitatorii străini trebuie să fie tot timpul cu ochii-n patru. Unii sînt de-a dreptul indignaţi : deşi asemenea moravuri erau curente în întreaga Europă, ne-

erlandezul le apare ca un ins meschin, hrăpăreţ, stăpînit doar de patima banului : chiar şi cumpătarea lui, chiar şi lipsa lui de ambiţii sînt puse pe seama avariţiei.

Pe deasupra, neerlandezul e oricînd gata să sară la bătaie. E drept că în lumea celor bogaţi duelurile — de-altfel interzise prin lege — sînt foarte rare ; numai printre ofiţerii din armată şi printre studenţi provocările la duel constituie un lucru obişnuit. În schimb ţăranii, lucrătorii, marinarii se iau la bătaie din te miri ce, ajungînd uneori la mari violenţe. Adversarii scot cuţitul, se umplu de sînge ; poliţia mai închide ochii la astfel de încăierări iar tribunalele se arată extrem de indulgente, în ciuda legilor care pedepsesc cu închisoarea sau cu amenzi usturătoare.

Criza locuinţelor, de pe urma căreia, aşa cum am mai arătat, oraşele neerlandeze au avut mult de suferit de-a lungul întregului secol de aur, determină în mare măsură condiţia acestor categorii sociale. În 1638, din cele 20 000 de persoane care lucrau în manufacturile textile din Leiden, majoritatea locuiau în cocioabe avînd drept unică mobilă nişte culcuşuri de paie. Gerrit Kist, dulgherul din Zaandam pe care l-a vizitat Petru cel Mare, se înghesuia împreună cu toată familia într-o singură încăpere. Mizeria nu făcuse însă să dispară vechile tradiţii de ospitalitate. Marie Hitmans, o biată femeie din Zaandam, mama unui lucrător angajat de Petru cel Mare, l-a invitat pe ţar să vină să bea în casa ei o stacană de rachiu de ienupăr ; soţia unui alt lucrător l-a poftit la masă, oferindu-i din sărăcăcioasele ei bucate.

În majoritatea corpurilor meşteşugăreşti, regulamentele ghildelor fixau programul de lucru, imprimînd astfel o anume ritmicitate vieţii lucrătorilor. Numai autorităţile municipale aveau dreptul să modifice acest program ; procedura dura însă mult. De unde stabilitatea generală a cadrului de existenţă pe care, în principiu, nu o tulbura decît şomajul. În unele sectoare apăreau însă o serie de perturbări datorate unor influenţe exterioare. Transporturile şi construcţiile navale, dependente în mare măsură

de comerț, își reduceau activitatea și concediau o parte din personal de îndată ce ritmul comerțului slăbea : așa se întîmpla, de pildă, în vreme de război, chiar dacă acesta se purta la mari depărtări. Fabricile care utilizau forța motrice a morilor prelungeau exagerat ziua de lucru de îndată ce vîntul devenea favorabil.

Vechi meșteșuguri, ca cele din ramura textilă, ridicate în cîțiva ani, în provincia Olanda, la rangul de industrie, scăpau, în fapt, prevederilor legislației corporative. Dezvoltarea vertiginoasă pe care o cunoscuseră manufacturile din Leiden dusese aici la o concentrație muncitorească remarcabilă pentru acea epocă. În secolul al XVII-lea, Leiden este, după Lyon, al doilea oraș industrial din Europa. Afluxul de refugiați făcuse posibilă, pe de o parte, folosirea lucrătorilor bărbați în locul femeilor, tradiționala mînă de lucru ; pe de altă parte, ca urmare a creșterii numărului celor care căutau un loc de muncă, salariile putuseră fi menținute la nivelul cel mai scăzut. Cu timpul, au început din nou să fie angajate femei, cu lefuri de mizerie, și, de asemenea, în număr tot mai mare, copii (răstălmăcindu-se regulamentele ghildelor referitoare la ucenicie). Exploatarea copiilor — închiși în ateliere cîteodată de la vîrsta de șase ani — era la fel de nemiloasă la Leiden, pe la 1620, și curînd după aceea și la Amsterdam, Alkmaar, Utrecht, Groningen, cum va fi mai tîrziu în Anglia la începutul erei mașiniste. Încă în 1597, un decret dăduse glas nemulțumirii provocate de practicile unor patroni care, sub pretext că îi învață o meserie, îi transformau pe copii în adevărați „sclavi“ [1]. Sînt citate cazurile unor copii trimiși de patroni să cerșească în oraș după terminarea orelor de lucru. Uneori, din compasiune, autoritățile judiciare interveneau în situații extreme, cum s-a întîmplat la Delft, în 1636.

Erau angajați și copiii lucrătorilor ; condiția socială se perpetua astfel de la o generație la alta. Apăruseră o serie de „furnizori de mînă de lucru“, care adunau copiii vagabonzi, mici cerșetori găsiți pe drumuri, unii veniți din

Friesland, din Flandra, din Germania, şi îi trimiteau la muncă. Copiii din orfelinate erau uneori închiriaţi de tutorii lor, în schimbul unor salarii derizorii. Între 1638 şi 1648, în perioada de boom a industriei textile, patronii din Leiden au importat patru mii de copii din Liège, procuraţi de un traficant. Deşi nu îndrăzneau să interzică aceste practici, municipalităţile au încercat totuşi să le limiteze efectele. Încă din 1641, la Leiden a fost creat un inspectorat al muncii, însărcinat cu controlul mîinii de lucru infantile. În 1646, o ordonanţă a limitat durata zilei de lucru a copiilor la paisprezece ore! În 1648, oraşul a angajat un învăţător pentru a preda cîteva cunoştinţe elementare copiilor din manufacturi...

Soarta lucrătorilor adulţi din corpurile meşteşugăreşti aflate în curs de industrializare nu era deloc mai de invidiat decît cea a copiilor lor. În meseriile care îşi păstraseră vechiul caracter artizanal, relaţiile dintre oameni nu-şi pierduseră cu totul căldura ; condiţiile materiale de muncă s-au înrăutăţit însă în cursul secolului. Un olandez, declara Colbert, munceşte într-o zi mai mult decît un francez într-o săptămînă. Rîvna lucrătorilor neerlandezi şi orarele impuse asigurau un înalt randament, invidiat de ministrul lui Ludovic al XIV-lea. Numărul orelor de lucru pe zi, numărul zilelor lucrătoare din an crescuseră considerabil după Reformă, mai ales datorită suprimării vechilor sărbători religioase catolice, în timpul cărora lucrul se suspenda. Nici chiar duminica nu mai reprezenta o zi de odihnă absolut sigură. În unele locuri se lucra şi noaptea.

Cu toate acestea, nu se poate vorbi de o „problemă muncitorească", de o „chestiune socială" în Ţările de Jos din secolul de aur : nimeni nu pare să fi fost cu adevărat conştient de existenţa unei nedreptăţi. Cel mult se făcea simţită, din cînd în cînd, o oarecare îngrijorare. În 1619, sinodul de la Dordrecht a cerut ca salariile să fie stabilite întotdeauna în mod echitabil şi ca lucrătorii să poată beneficia de repausul duminical. În 1601, municipalitatea din Amsterdam interzisese cofetarilor să decoreze prea somp-

[illegible] prăjiturile expuse în vitrină „ca nu cumva să-i mîhnească pe bieţii oameni cărora această privelişte le-ar stîrni pofta“ [2] ! În realitate, politica socială a cîrmuirilor [illegible]lor s-a limitat, aşa cum vom vedea într-unul din capitolele următoare, la înfiinţarea de diverse aşezăminte de caritate.

Frămîntările sociale care au zguduit secolul al XVII-lea neerlandez sînt expresii ale violenţei individuale, mai mult sau mai puţin anarhice, şi nu ale unei mişcări organizate, urmărind un scop premeditat. Şi chiar şi aşa, manifestaţiile, grevele, încăierările s-au produs mai des în corpurile meşteşugăreşti rămase în stadiul corporativ decît în marile manufacturi. La Leiden au loc greve în 1637, 1643, 1648 ; în 1638 izbucneşte o „răscoală“. Incidente de genul acesta survin periodic în principalele oraşe. Rezultatele sînt nule. În 1629, intrarea Suediei în războiul de treizeci de ani împiedică sosirea transporturilor de grîu din Polonia şi provoacă scumpirea pîinii : la Leiden, gloata atacă o brutărie, jefuind-o. Municipalitatea cheamă poliţia, arestează trei sau patru dintre instigatori, care sînt biciuiţi în public ; lucrurile se potolesc imediat. În 1672, „prostimea“ din Hoorn, asmuţită de o femeie, ia cu asalt casa primarului ; oamenii distrug mobilele, sparg şi golesc butoaiele [illegible] în stradă ; la sosirea miliţiei, mulţimea se împrăştie de la sine.

Cel mai adesea, obiectul litigiului îl constituia nivelul salariilor. Meşterii din ghilde şi magistraţii vorbeau în acest caz de un „complot“ şi puneau în mişcare aparatul de represiune : acuzaţii erau întemniţaţi, siliţi să plătească amenzi ridicate sau chiar alungaţi din oraş la sate, pedeapsă care, în această ţară suprapopulată, echivala cu condamnarea la foamete. Din cînd în cînd, foarte rar însă, se accepta totuşi o mărire a salariilor. Miza acestor înfruntări pare să fi fost, în fond, nu atît nivelul de trai al lucrătorilor, cît monopolul economic al cîtorva antreprenori, care cereau menţinerea cu orice preţ a

ordinii publice. În unele locuri, recurgerea la forţa armată în caz de conflict extrem era considerată, încă de la începutul secolului, ca un drept al patronului. În urma tulburărilor de la Leiden din 1638, Statele au determinat crearea unei asociaţii patronale cuprinzînd cele zece centre ale industriei textile : asociaţia permitea mai ales exercitarea unui control al mîinii de lucru itinerante, lucrătorii fiind obligaţi să prezinte la angajare referinţe de bună purtare. În afara acestor măsuri, autorităţile au intervenit uneori în raporturile dintre lucrători şi patroni cu recomandări inspirate de un incontestabil sentiment al justiţiei dar care au rămas literă moartă [3].

Marinarii

Marinarii constituie o categorie socială numeroasă în Olanda, Zeeland, Friesland. Adaptarea la condiţiile vieţii pe mare le conferă un anume fel de a fi, le impune un anume mod de existenţă, favorizează anumite tradiţii care fac din ei un tip uman bine precizat. Fireşte, activităţile lor diferă : unii sînt pescari, alţii cabotori, mateloţi în serviciul unor companii sau al amiralităţii, corsari... Pe toţi îi apropie însă unele trăsături comune, o duritate, o simplitate mai mari decît ale oamenilor de pe uscat. „Trăind mai mult pe mare, scrie Parival, rupţi cu totul de lume, ei n-au cum să deprindă maniere politicoase şi nici cum să-şi cultive alte virtuţi în afară de cea a răbdării, pe care vînturile şi furtunile le-o pun deseori la încercare. Curajul nu îi părăseşte niciodată, dar nu ştiu dacă nu s-ar putea spune că meritele lor se dezvăluie nu atît în acţiune, cît în pasivitate.“ [4]

Bărbaţii aceştia robuşti, cumpătaţi, uneori austeri, veşnic călători, au neveste şi copii în satele, în oraşele de pe coastă. În ciuda îndelungatelor absenţe şi a ocaziilor ivite

pe meleagurile îndepărtate unde ajung, viața lor sexuală rămîne echilibrată, inima lor, fidelă. Grosley va remarca, într-o epocă în care sînt elogiate virtuțile naturale, cît de mult se deosebesc ei de matelotii din Provence, care întrețin cîte un menaj în fiecare port din Levant [5]. Chiar și căpitanii, în general de origine foarte modestă, formați doar la școala practicii, nu-și iau pe vas (spre deosebire de confrații lor francezi, englezi sau danezi) nici slujitori, nici provizii de băutură, nici ibovnică. Se mulțumesc la masă cu brînză și bere ; le e de ajuns tovărășia unui cîine, iar grijile întreținerii materialului sînt suficiente ca să le umple timpul.

Contactul permanent cu o natură gata să se dezlănțuie în orice clipă a făcut din marinari cei mai superstițioși dintre neerlandezi. Dacă pînzele corăbiei se dezumflă fiindcă vîntul a încetat, matelotul își ia fluierul și cîntă o melodie cu puteri magice ca să-l stîrnească. Dacă furtuna amenință echilibrul vasului, el îi trage musului o bătaie zdravănă ca să îmblînzească duhul neliniștit al mării. Chiar dacă ar fi amenințat de foamete, s-ar feri să doboare una dintre păsările care se rotesc în jurul catargelor căci ele încarnează sufletele marinarilor înecați.

În ciuda condițiilor de viață deosebit de dure, răscoalele marinarilor erau rare. Primele expediții în Extremul Orient sau în Oceanul Înghețat de Nord au făcut ravagii în rîndul echipajelor, pînă în ziua în care oamenii s-au obișnuit cu clima excesivă a acestor ținuturi și au învățat din experiență ce măsuri de prevedere trebuie să-și ia. Echipajele vaselor de cursă lungă, recrutate în parte, în Țările de Jos și în teritoriile învecinate, dintre vagabonzi sau dintre locuitorii săraci, erau plătite cu lefuri derizorii : într-adevăr, cheltuielile destinate flotei trebuiau să fie reduse cît mai mult cu putință pentru a se putea lupta împotriva concurenței străine.

Un matelot din marina de război primea, în 1630, 30 de florini pe lună : cifra rămăsese aceeași de șaptezeci și cinci de ani. Un angajament sigur și de lungă durată era o ex-

cepţie ; şomajul, o ameninţare permanentă, nu numai pe-
tru matelotii de rînd ci şi pentru ofiţerii de rang inferi-
pilot, chirurg, caporal, locotenent şi deseori chiar şi pent-
căpitan, ofiţerii deosebindu-se prea puţin, din punct
vedere social, de oamenii pe care îi comandau. De al
după 1628 s-a constituit un corp fix al căpitanilor d
marina de război. În timp ce banii investiţi într-un vas
comerţ sau de pescuit îi aduc armatorului un beneficiu
100% şi chiar mai mare, ofiţerii şi matelotii nu cîşti-
nimic peste minimul necesar existenţei. Populaţia din unr
sate maritime ca Maassluis e considerată „mizeră“ [6]. Fă-
îndoială, extrema cumpătare a oamenilor mării e nu atît
virtute cît o necesitate.

Căpitanul răspunde personal de organizarea materială ş
socială de pe vasul său. Reputaţia lui depinde de felul î-
care reuşeşte să se descurce în limitele stricte ale sumei de
bani încredinţate de armator sau de amiralitate ; profitul
lui personal depinde de economiile pe care le va realiza din
alocaţiile destinate hranei, curăţeniei vasului, produsel
sanitare. Ispita e de neînlăturat pentru nişte bieţi oameni,
abrutizaţi de anii îndelungaţi petrecuţi în această meserie.
Deşi majoritatea vaselor neerlandeze sînt mai bine în-
treţinute şi mai curate decît cele ale altor naţiuni, mai
există totuşi şi unele la bordul cărora ai senzaţia că
nimerit într-o ocnă ; oameni înghesuiţi într-un spa-
devenit extrem de strîmt din cauza încărcăturii exces
de mărfuri, murdărie, brutalitate, foamete. Din cînd
cînd, la capătul unor ani de serviciu, cîte un căpitan pr-
movează pe plan social, detaşîndu-se de masa marinari-
El a reuşit să pună deoparte nişte bani, agonisiţi pe
mijloace mai mult sau mai puţin cinstite, sau a obţinut
fie luat părtaş la cîştigurile patronilor săi. Poţi ved
astfel un fost căpitan cumpărîndu-şi o căsuţă sau — se
tipic de îmburghezire — comandîndu-şi portretul.

În cursul secolului, amiralitatea a luat diverse mă
de securitate socială în favoarea matelotilor din flota
victime ale bătăliilor navale : acordarea de indemni

[illegible], de pensii văduvelor și orfanilor. La Enkhuizen, [illegible] confortabil îi primea pe marinarii bătrîni retrași [illegible] activitate. Cei ce beneficiau de acest regim nu formau [illegible] decît o mică minoritate privilegiată în sînul vastei [illegible] a „oamenilor mării".

[illegible] pofida progreselor remarcabile ale tehnicii maritime [illegible], spectrul naufragiului continuă să amenințe exis-[illegible] cotidiană a marinarului. Cronica vremii înregistrează [illegible] neîntreruptă de catastrofe, unele zguduitoare. În [illegible] în timpul unei vînători de balene, dispar cincizeci de [illegible] dintr-o dată. Cîteva naufragii, ca cel al lui Bontekoe, [illegible], au rămas celebre. Bontekoe comanda un vas cu o [illegible] de 500 de tone și cu un echipaj de șase sute de [illegible]. În plină furtună, din cauza unui matelot neînde-[illegible], a luat foc un butoi cu rachiu ; cu toate eforturile [illegible] pentru stingerea incendiului, flăcările au cuprins [illegible] de ulei, apoi butoiașele cu pulbere pe care oamenii [illegible] să le arunce în mare. Vasul a explodat, scu-[illegible]-se imediat. Prinzîndu-se de un lemn care plutea, [illegible] a reușit să ajungă pînă la cîțiva dintre oamenii [illegible] se agățaseră de o barcă. Timp de treisprezece zile, [illegible] au rătăcit la întîmplare, fără provizii, fără [illegible], sub soarele tropicelor. Din cămăși au improvizat o [illegible] de corabie grosolană ; dintr-o scîndurică un fel de [illegible], ca să se poată călăuzi după stele. Oamenii mîncau [illegible] pe care-i puteau prinde cu mîna și își beau urina. [illegible] din urmă, ajunși într-o stare vecină cu nebunia, au [illegible] să omoare musul ca să-l devoreze. Bontekoe a [illegible] să împiedice crima și să-și țină în frîu matelotii [illegible] în ziua în care au acostat într-o insulă din Indii, de [illegible] mai tîrziu au fost luați la bordul unei corăbii olandeze. [illegible] naufragiul vasului *Raven*, care se răsturnase fără [illegible] scufunde, optzeci și trei de oameni au stat agățați [illegible] de patruzeci și opt de ore de chilă, pe o mare dez-[illegible]. Cînd cei veniți să îi salveze s-au putut apropia de [illegible], nu mai rămăseseră decît douăzeci de supravie-[illegible].

Violența mării și adîncimea mică a apei făceau ca z
de coastă a Țărilor de Jos să fie periculoasă pe apro
toată întinderea ei. Dacă un vas se împotmolea în prag
el risca să se sfărîme sub izbitura valurilor sau să fie r
turnat din cauza vîntului. De aici și importanța pe car
avea, pentru populația din provinciile maritime, așa-num
„taxă pe epave", dealtfel riguros reglementată. Dacă
tregul echipaj sau doar o parte a lui fusese salvat, ep
era înapoiată proprietarului ei în schimbul achitării u
despăgubiri ; dacă echipajul pierise, epava devenea pr
prietatea fiscului, aparținînd circumscripției administrat
în raza căreia fusese găsită. Pentru armatori se punea d
problema recuperării epavelor. În 1660 a fost inventată
Zeeland o mașină care scotea la suprafață vasele sc
fundate. Pentru a celebra evenimentul a fost emisă o m
dalie reprezentînd mașina nou creată, sub deviza po
vită : *Soli Deo honor et gloria.*

Taxa amintită asimila epavelor corăbiilor balenele
vîrlite uneori de valuri pe plajele olandeze. Dintr-unul d
aceste animale, satul pe teritoriul căruia fusese găsit pu
extrage ulei în valoare de pînă la 500 de florini.

Țăranii

De la pătura înstărită pînă la cea săracă, țărănim
prezintă o diversitate la fel de mare ca și populația or
șenească. Dar această diversitate e aici mai puțin eviden
datorită unității profunde pe care o dă lumii satelor co
tactul permanent al oamenilor cu pămîntul și tradițion
lismul lor deosebit de rezistent.

Țăranii neerlandezi, remarcă Parival și Temple [7],
caracterizează mai degrabă prin tenacitate decît prin h
nicie propriu-zisă. De cele mai multe ori înalți, greoi, v
joși, ei datorează consumului de produse vegetale și lact

[illegible] prospeţime a tenului. Cu un spirit simplist, [illegible] necioplіţi, ţăranii suportă totuşi cu greu să fie [illegible] brutalitate. Argumentele logice au o putere mai [illegible] lor decît o purtare plină de ifose, cu condiţia [illegible] să le cîntărească pe-ndelete. Vecinătatea marilor [illegible] îl influenţează cîtuşi de puţin în bine. Cinstea [illegible], înţelepciunea practică, pozitivă, care constituie [illegible] lor cele mai de seamă, nu se păstrează intacte [illegible] destul de izolate. „Ei se mulţumesc cu ce le [illegible], scrie Parival, şi dacă vrei să le plăteşti cu cinci [illegible] lucru care nu valorează decît doi bani şi jumă- [illegible] reţin doar cît li se cuvine şi îţi înapoiază restul.“ [8] [illegible], se uită la tine ca la un smintit. Grosley descrie [illegible] vînzării lînii la ţăranii din nordul Olandei. [illegible] că tocmeala a durat destul, vînzătorul anunţa [illegible] preţ şi punea un ducat în paharul pe care i-l [illegible] cumpărătorului, umplîndu-i-l apoi cu rachiu de [illegible]. Cei doi ciocneau, privind ţintă unul în ochii celui- [illegible] golind paharul, cumpărătorul reţinea ducatul [illegible], vînzător şi cumpărător băteau palma, tîrgul era [illegible] ducatul rămînea la cumpărător, ca „bonificaţie“. [illegible] împotrivă, acesta lăsa ducatul în pahar, însemna [illegible] căzuseră la învoială, ceea ce nu îi împiedica [illegible] despartă prieteneşte, oferindu-şi reciproc ser- [illegible]

[illegible] care-şi aveau pămînturile în apropierea oraşelor [illegible] seama, într-o măsură mai mare decît ceilalţi, [illegible] capitalizării. Conştienţi de faptul că apro- [illegible] orăşenilor depindea în bună parte de ei, exploa- [illegible] această situaţie. Aşa se face că în satele din [illegible] oraşelor găseai mai mulţi ţărani înstăriţi decît [illegible] provinciile mai puţin urbanizate.

[illegible] desăvîrşită a locuinţelor ţărăneşti, a graj- [illegible] chiar, stîrnea admiraţia vizitatorilor străini. În ţara [illegible] vacile sînt ţesălate, ca în alte părţi caii ; coada le e [illegible] în sus, ca să nu se murdărească. După spusele [illegible] Guicciardini [10], aproape toţi ţăranii neerlandezi ştiau,

încă din secolul al XVI-lea, să citească și să scrie. Cuvintele acestea trebuie luate în sensul lor literal : să citească și să scrie, nimic mai mult, căci pastorul care preda la școala din sat cu greu ar fi izbutit să vîre în căpățîna elevilor cunoștințe ceva mai abstracte ; și să reținem : elevii, elevele ; țăranii nu-și dădeau fetele să învețe carte. Cu toate acestea, nivelul intelectual al țărănimii neerlandeze era relativ ridicat pentru epoca respectivă.

Raporturile cu orașul erau de ordin economic (desfacerea produselor agricole) sau țineau de sfera distracțiilor (frecventarea marilor chermese). Spiritul țărănesc nutrea însă o suspiciune difuză față de aceste mult prea vaste aglomerări umane, lăcașuri ale tuturor viciilor. Țăranul nu vedea cu ochi buni relațiile fiicei sale cu un băiat de la oraș : o astfel de idilă era un joc riscant, ale cărui urmări, se spunea, întotdeauna aceleași, erau lesne de prevăzut.

Mai mult chiar decît orășeanul, țăranul are cultul familiei și, dincolo de familie, al clanului din care face parte. Pe cînd locuia în satul Egmond, Descartes a apelat la indulgența judecătorilor în favoarea unui țăran tînăr, vecinul lui, vinovat de a-l fi omorît pe cel de-al doilea soț al mamei sale : bătută crunt de acest bărbat extrem de brutal, femeia îl părăsise ; urmaseră amenințări de o parte și de alta ; clanul își strînsese rîndurile și căutase să se răzbune ; într-o încăierare, dușmanul fusese ucis. Cine purta așadar răspunderea crimei ? În fața sicriului, membrii familiei îl absolviseră pe ucigaș de orice vină [11].

Satele pătimiseră mult în timpul războiului de eliberare. Fuseseră, rînd pe rînd, victimele prădăciunilor, ale distrugerilor tactice, ale răzbunărilor. Regiunea Eindhoven se aflase cînd sub o stăpînire cînd sub alta, de unsprezece ori la șir în decurs de douăzeci și cinci de ani. O întreagă literatură populară de „Plîngeri ale țăranului" se născuse din aceste nenorociri, care făcuseră să se înrădăcineze adînc în lumea satelor groaza de soldați. Totuși, în timp, țăranii

[illegible] nu avusese decît de profitat de pe urma lichidării [illegible] spaniole. Bunurile imobile ale Bisericii catolice [illegible] nobili, sechestrate sau răscumpărate de stat, fuse[illegible] închiriate sau vîndute cultivatorilor. Cu excepția aren[illegible] în bani, toate celelalte taxe feudale fuseseră abolite. [illegible] juridic al țăranului nu se mai deosebea defel de [illegible] burghezului. Un acut spirit de independență însu[illegible] această clasă proaspăt emancipată. Se povestește că [illegible] Boemiei, pe cînd se afla în vizită în Olanda, a fost [illegible] cu lovituri de furcă de țăranul pe pămînturile [illegible] se întîmplase să vîneze. Fiecare sat își avea propriul [illegible] guvernator, propriul său corp de magistrați, numiți de [illegible] provincie sau de către senior și avînd dreptul de [illegible] absolută, proprii săi consilieri și administratori [illegible] Satul avea sărbătoarea sa anuală precum și asocia[illegible] constituite în scopuri distractive. Unele sate, [illegible] situate și gospodărite cu pricepere, ajunseseră, [illegible] prosperității orașelor învecinate, să fie invidiate [illegible] bogăția lor. La Jisp puteai vedea țărani bine îmbră[illegible] [illegible] în trăsuri trase de cîte patru cai și plesnind [illegible] ca niște seniori.

[illegible] aparte se întîlnea în Friesland și, cu unele [illegible], în ținutul groninghez, care nu cunoscuse în evul [illegible] regimul feudal. Pămînturile erau aici proprietatea [illegible] liberi, grupați în asociații independente. Un sistem [illegible] complex de încheiere a contractelor pe termen lung, [illegible] de ipotecă, oarecum analog cu cel din zilele [illegible], era aplicat pămînturilor închiriate ulterior. Func[illegible] timp de secole la rînd, sistemul acesta dusese la [illegible] unei bogate elite rurale, care domina de la înăl[illegible], și nu fără lăcomie, fermierii și lucrătorii în acord[12].

[illegible] și ceilalți salariați agricoli formau o categorie de [illegible], parțial itinerantă. Primăvara, bărbați, femei, copii, [illegible] grupuri mari, porneau cu căruțele spre nordul țării, unde [illegible] de lucru la descojirea stejarilor. Această migrație [illegible] era însoțită de o ridicată mortalitate infantilă. Luni

în şir, lucrătorii se adăposteau în colibe de pămînt, pierdute în inima pădurilor, pe care le abandonau apoi ca să le regăsească în anul următor, năpădite de vegetaţie, degradate de intemperii. În unele locuri, s-au constituit în cursul secolului asociaţii de muncitori agricoli care cotizau la o casă de ajutor mutual. În asociaţii intrau însă doar cei mai puţin săraci dintre aceşti muncitori.

Capitolul XXII

PAUPERISM ŞI CRIMINALITATE

Periodic, o parte din oamenii de rînd ajung, aşa cum am văzut, în pragul mizeriei. Dincolo de aceşti amărîţi însă, aflîndu-se pe o treaptă şi mai joasă, o masă de indivizi — aşa-numiţii marginali — trăieşte într-o stare de sărăcie permanentă. Frecvenţa şomajului, deplasarea continuă în căutarea unui loc de muncă a unei anumite categorii de oameni — mînă de lucru utilizată în industrie — fac imposibilă stabilirea unei limite precise între lucrătorii cei mai nevoiaşi şi vagabonzii propriu-zişi. Toţi aceştia alcătuiesc laolaltă un mediu uman compozit în care intră şi o serie de elemente asociale, factorul comun constituindu-l ameninţarea brutală, apăsătoare, a foametei.

Acest mediu, neasimiliat de o societate ale cărei vicii economice îi dau naştere, îşi face pretutindeni simţită prezenţa sub forma cerşetoriei, plagă incurabilă a oraşelor şi satelor, care se întinde tot mai mult pe măsură ce veacul se apropie de sfîrşit. Din răstimp în răstimp, autorităţile provinciale declară cerşitul interzis, dar acesta este un flagel natural care nu poate fi stăvilit prin nişte simple texte. În Amsterdam mişună cerşetorii, proliferează lumea

interlopă a pretinşilor schilozi. După încheierea armistiţiului şi demobilizarea trupelor de mercenari, situaţia s-a înrăutăţit şi mai mult. Bande de indivizi suspecţi rătăceau din loc în loc ori îşi găseau adăpost în cocioabe care scăpau oricărui control, ocupîndu-se cu tot soiul de treburi ilegale, dacă nu cumva furînd sau chiar omorînd, trecînd dintr-o provincie într-alta, alungate de sentinţele de expulzare pronunţate împotriva lor, şi vorbind un argou ininteligibil... din care cineva a considerat util să publice în 1613 o mostră sub forma unui dicţionar. Cine ar fi putut deosebi pe săracul vrednic de milă de adevăratul tîlhar ? Vagabonzii se amestecau cu ţiganii : îndeletnicindu-se cu ghicitul în palmă, cu horoscoapele, aceştia din urmă mai aveau şi faima de hoţi de copii ; pe deasupra, oricare ar fi fost măsurile luate împotriva lor — internarea în aziluri, expulzarea — ei găseau totdeauna calea de a reveni în locurile de unde plecaseră. Organismele securităţii publice se dovedeau neputincioase în a-şi îndeplini funcţia în mod corespunzător.

Era primejdios să circuli noaptea neînarmat prin parcul Bois din Haga. În 1643 a fost găsit aici capul unui bărbat ucis cu puţină vreme în urmă, dar poliţia nu a putut pune mîna pe ucigaşi. Apoi, în 1661, două domnişoare de familie bună au fost răpite din acelaşi parc în plină zi. Oraşele sporeau efectivele poliţiei, dispuneau arestarea cerşetorilor care nu aveau permis special, ofereau o recompensă cetăţenilor care semnalau prezenţa unui hoţ într-un anumit loc sau izbuteau să-l pună sub arest. La ţară, vagabonzii erau hăituiţi de echipe de „vînători de săraci", însoţite de cîini.

Mai mult sau mai puţin conştiente de cauzele economice ale acestei stări tulburi, municipalităţile au procedat, de-a lungul veacului, la distribuirea gratuită de alimente în anii de foamete sau în perioadele de mare scumpete. Se aducea cîte un vapor de grîu sau de orz, din care se făcea pîine pentru populaţia de rînd. Un astfel de ajutor a fost acordat în 1634 la Leiden unui număr de 20 000 de persoane [1].

La Amsterdam se împărţeau oficial bani săracilor o dată pe săptămînă. Biserica reformată contribuia la această acţiune... de care nu beneficiau dealtfel decît săracii avînd un domiciliu, fie el şi provizoriu. Un reprezentant al diaconatului sau al primăriei le procura iarna mici cantităţi de unt, brînză, pîine şi turbă. Vara, ajutorul era suprimat, fiecare trebuind să se descurce cum putea [2].

Pentru a face faţă acestor nevoi, municipalităţile sau Biserica organizau colecte periodice de bani. Burghezii se arătau deseori generoşi. Se întîmpla ca într-un oraş mare, o colectă abil lansată să aducă pînă la 15 000 ba chiar pînă la 25 000 de florini. În împrejurări deosebite, bunăoară cu prilejul nunţilor în familiile bogate, se făceau prin tradiţie anumite pomeni. În mai multe oraşe se obişnuia ca la sfîrşitul funeraliilor, postavul care acoperea catafalcul să fie dat săracilor. Rareori se întîmpla ca un burghez înstărit să moară fără să lase prin testament o sumă de bani pentru operele de binefacere. În întreaga Europă, neerlandezii aveau o solidă reputaţie de oameni caritabili. Însuşi Ludovic al XIV-lea, în ajunul invadării Ţărilor de Jos, i-ar fi spus următoarele cuvinte lui Carol al II-lea, ca să-l liniştească: „Nu vă faceţi griji pentru Amsterdam. Am credinţa fermă că providenţa va salva oraşul, căci nu se poate să nu ţină seamă de milostenia locuitorilor săi..."

Avînd mereu dificultăţi cu proletariatul său industrial, Leiden a instituit un inspectorat al săracilor, care dispunea de însemnate fonduri de ajutor social. După 1650 şi pînă la sfîrşitul veacului, într-o serie de oraşe s-au construit, prin fundaţii particulare, căsuţe de închiriat la un preţ foarte scăzut, destinate celor cu situaţie economică precară. Peste tot existau aziluri, preluate uneori de la foste ordine religioase şi administrate acum de stat. În centrele cele mai mari, aceste instituţii se specializaseră în chip felurit. Leiden avea un azil pentru săracii fără domiciliu, un altul pentru bătrîni şi îşi completa dotarea socială cu un orfelinat. Dar de la începutul secolului al XVII-lea, principala funcţie a azilurilor era aceea de a resorbi vagabondajul.

În majoritatea localităţilor de importanţă medie, omul nevoiaş aflat în trecere găsea un „punct de ajutorare", anexat uneori spitalului, unde primea găzduire gratuită timp de trei zile. În dimineaţa celei de-a patra zile trebuia să părăsească locul şi să pornească la drum. Cu toate acestea, în anumite oraşe, afluenţa vagabonzilor era atît de mare, încît azilurile erau închise din iunie pînă în octombrie! Aceste aşezăminte ofereau un confort rudimentar: o imensă sală comună încălzită, mobilată cu bănci, şi două dormitoare: unul pentru bărbaţi, altul pentru femei. La terminarea fiecărei mese, cuţitele erau sechestrate, din prudenţă. Noaptea, uşile dormitoarelor erau încuiate, întocmai ca porţile unei închisori.

În afara unui mare spital, Amsterdamul poseda mai multe orfelinate şi un azil în care au fost găzduite pînă la patru sute de bătrîne sărace. În 1613 fusese înfiinţat un „Azil al milei" destinat nenorociţilor care trăiau din cerşit. Ca să poată fi admişi aici, aceştia trebuiau să facă dovada că locuiau de mai mulţi ani în oraş. Azilul acorda ajutor în bani călătorilor lipsiţi de resurse financiare. Un ofiţer de jandarmi şi cîţiva poliţai din cadrul instituţiei respective străbăteau în fiecare zi oraşul pentru a strînge cerşetorii. Mai tîrziu, pe lîngă aceştia, aşezămîntul a primit şi surplusul de copii care nu mai încăpeau la orfelinat, şi a fost însărcinat şi cu executarea înmormîntărilor gratuite.

Oraşul încredinţa diversele aziluri spre administrare unor comitete de notabili, bărbaţi şi femei, ce socoteau o astfel de funcţie drept o mare cinste. Dacă la nivelul slujbaşilor mărunţi administrarea aşezămintelor de binefacere a lăsat adesea de dorit, în schimb eforii lor s-au dovedit în general deosebit de corecţi în îndeplinirea rolului asumat. Pentru a le finanţa, de multe ori au fost afectate acestor aşezăminte veniturile fostelor proprietăţi mănăstireşti cărora li s-au adăugat, mai cu seamă în a doua jumătate a secolului, o serie de fundaţii şi legate. Se mai organizau şi chete, săptămînale — duminica, în biserică — şi lunare, cînd se umbla din casă în casă pentru strîngerea banilor.

În anumite puncte ale orașului erau amplasate cutii ale milei. Municipalitatea dădea în folosul azilurilor sumele rezultate din diverse taxe cum ar fi cele puse pe importul de cereale, pe vînzarea la licitație, pe banchete, pe înmormîntările de lux. În sfîrșit, se organizau periodic loterii de binefacere, foarte apreciate de public : s-a întîmplat ca lozul cel mare să fie de 1000 de florini, în timp ce biletul se vindea cu 2 stuivers[3].

Spre sfîrșitul secolului, așezămintele de caritate au devenit neîncăpătoare, iar venitul lor — cu totul insuficient. S-a recurs la diverse paliative : crearea unor impozite speciale, înmulțirea loteriilor, trimiterea celor sărmani în satul de baștină.

De la începutul veacului, orașul Amsterdam avea două aziluri destinate elementelor asociale : *Rasphuis*, rezervat bărbaților și *Spinhuis*, rezervat femeilor[4], fiecare dintre ele fiind în același timp închisoare și casă de corecție. Pe frontonul clădirii Rasphuis, o inscripție în limba latină arăta care-i era menirea : *Virtutis est domare quae cuncti pavent*[5]. Internați în azil prin sentință judecătorească, „pensionarii" erau constrînși să efectueze diverse munci manuale, în special să răzuiască lemn de Brazilia (de unde și numele așezămîntului : *raspen* „a răzui"). Cel care refuza să lucreze era snopit în bătaie. În caz de recidivă, vinovatul era închis într-o pivniță care se umplea încet cu apa adusă printr-un furtun ; ca să scape de înec, deținutul trebuia să pompeze fără încetare. Era și acesta un fel de a-l sili să muncească ! La Rasphuis, alături de vagabonzi, hoți și derbedei de tot soiul, se aflau și tineri recalcitranți, închiși la cererea tatălui lor. Spinhuis („casa unde se toarce") găzduia prostituate, fete fugite de acasă, neveste închise la cererea bărbaților lor pentru purtare imorală sau beție. Plătind o anumită sumă de întreținere, cele mai înstărite dintre aceste femei căpătau dreptul de a locui în camere separate.

Cîteva cazuri, extrase din cronica criminală a orașului Amsterdam, arată cu ce gen de situații era confruntată

justiţia penală. Slujnica Trijntje Pieters este condamnată la moarte pentru uciderea unui copil din flori ; Laurens Cornelisse, „pensionar" al azilului Rasphuis, este spînzurat pentru că a forţat casa de bani a judecătorului, aflată în localul tribunalului unde urma să fie judecat ; Jean Franchoys este condamnat la stîlpul infamiei pentru bigamie ; la fel şi Abraham Frederickszoon, angajatul unui gravor de monumente funerare de la cimitirul călugărilor ordinul Sfîntul Bruno, pentru că a jefuit morminte ; soldatul Ernst Rip e condamnat la moarte pentru uciderea unui camarad. Albert Alberts şi soţia sa, tăinuitori bine cunoscuţi, sînt spînzuraţi pentru că au furat din groapa comună capul şi mîna dreaptă a unui osîndit executat : fără îndoială că în cazul lor a fost la mijloc şi o bănuială de vrăjitorie. Lista ar putea fi continuată. Omor, furt, incendiere, falsuri — acestea sînt motivele care revin cel mai des. O femeie, pe nume Griet Andries, a fost judecată de treizeci şi două de ori. Dreptul penal loveşte cu o asprime necruţătoare, înverşunîndu-se mai cu seamă împotriva furtului, a violării de domiciliu, a falsului în actele publice. Uneori cruzimea pedepselor e de-a dreptul îngrozitoare. Puşti de şaisprezece ani sînt însemnaţi cu fierul roşu sau supuşi la tortura focului ; un căpitan de optzeci şi cinci de ani, vinovat de omor, e ars de viu. Se citează cazul unui recidivist care a fost de unsprezece ori biciuit şi de cinci ori însemnat cu fierul roşu în cursul unui singur an. În ultimul sfert al veacului, la Amsterdam au fost executate două sute nouă sentinţe de condamnare la moarte.

Grotius justifica această cruzime prin necesitatea de a băga spaima în criminalii virtuali. Ea se explică însă printr-un anumit primitivism al sensibilităţii care caracteriza întreaga Europă a acelor vremuri. Oricum, cruzimea era agravată în mod cert de incoerenţa dreptului penal neerlandez. Într-adevăr, legile şi obiceiurile difereau de la o provincie la alta, dacă nu chiar de la un oraş la altul, şi orice încercare de unificare se lovea de rezistenţa ostilă a tribunalelor locale. În acest haos juridic, crima nu era cîtuşi

de puțin definită. Singurul criteriu, lăsat dealtfel la aprecierea judecătorilor, consta în faptul că „cutare lucru nu putea fi tolerat într-un stat civilizat". În perspectiva celor de mai sus, blasfemia sau folosirea banilor falși puteau constitui acte la fel de condamnabile ca și omorul ori înalta trădare.

Mărturisirea era admisă ca dovadă, irevocabilă și fără drept de apel. De aceea, poliția avea tendința de a o provoca în timpul cel mai scurt cu putință : tortura era întrebuințată în mod curent, deși ilegal, în cursul interogatoriilor. „Tehnici" ca răsucirea membrelor, înghițirea forțată a unor materii dezgustătoare, biciuirea, arderea erau în floare, e adevărat, în toată Europa. Juriștii distingeau, în cutuma provinciei Olanda, cinci grade de tortură ; cea a provinciei Friesland, mai clementă, nu cuprindea decît trei grade. Asemenea clasificări serveau drept bază la stabilirea tarifului pentru executarea pedepselor, căci deseori judecata era oficial urmată de tortură, după ce aceasta fusese aplicată clandestin pentru a provoca mărturisirea.

Magistrați culți, rafinați, suportau fără scrupule și fără dezgust aceste ședințe uneori lungi... atît de lungi, încît, pentru a le scurta, cereau să li se servească masa în încăperea în care călăul chinuia un nenorocit. Dealtfel, ei înșiși aleseseră pedepsele respective din arsenalul, heteroclit și sîngeros, al cutumei : tăierea mîinii drepte, a nasului, a unei sau a ambelor urechi ; arderea limbii. Se scoteau ochii, se despica un obraz, se marca umărul cu fierul roșu. În cazul delictelor mai mărunte, vinovatul era expus la stîlpul infamiei, închis într-un clopot de lemn din care i se vedea numai capul ; o inscripție ori un simbol indicau fărădelegea săvîrșită. Sau era plimbat prin oraș, într-o ținută degradantă.

Negustorul ambulant vinovat de a fi vîndut cărți interzise era tîrît pe străzi cu o bonetă de doctor pe cap și avînd legat de gît un pachet cu marfa comercializată. Deși polițai plimbau prin oraș borfașii de rînd cu obiectele furate legate pe creștet. Stîlpul infamiei — un eșafod înălțat în

fața primăriei — era la fel de incomod ca o masă de tortură, iar dezonoarea pe care o atrăgea după sine expunerea în public era atît de mare, încît numai oamenii cei mai ticăloși nu se temeau de ea.

Alte pedepse erau de natură socială sau economică : privarea de calitatea de burghez, pierderea dreptului de a exercita o anumită profesiune, amenzile. Expulzarea permitea îndepărtarea, sub un pretext oarecare, a indivizilor considerați primejdioși : surghiunul era decretat pentru o lună, pentru toată viața sau chiar pentru o sută de ani și o zi ! Celui care se făcea vinovat de a fi bătut și rănit pe cineva i se interzicea vreme de un an să iasă din casă după ora opt seara ; un altul nu avea voie, timp de trei ani, să intre în hanuri. În perioadele în care se efectuau lucrări de mare amploare, (construirea unor fortificații, deschiderea unor mine în vreo colonie îndepărtată), tribunalele condamnau bucuros la muncă pentru „lucrări publice".

Pedeapsa cu moartea era executată de obicei prin spînzurare. Dar aceasta era adesea precedată de torturi, sau chiar înlocuită printr-un supliciu mai crud : vinovatul, așezat pe un scaun și legat de el, era decapitat cu sabia ; alteori era ars, înecat într-un butoi, ori chiar îngropat de viu. Cîteodată, pînă și cadavrul osînditului era supus unor noi suplicii. Trupul sinucigașului era spînzurat după ce, legat de hamurile unui cal, fusese tîrît pînă la piciorul spînzurătorii. Pentru locuitorii orașelor, aceste execuții constituiau un spectacol considerat drept un divertisment popular destul de decent.

La fiecare poartă a Amsterdamului se înălța cîte o spînzurătoare ; dealtfel, împrejurimile majorității orașelor ofereau același tablou : doi stîlpi solizi, înalți de 4—5 metri, uniți printr-o bîrnă suficient de mare pentru a putea susține o jumătate de duzină de cadavre care se legănau la capătul frînghiilor... O scară mobilă permitea călăului să fixeze aceste frînghii și să verifice nodul.

Călăul era un slujbaș important, „Maestrul de execuții al Olandei, cu domiciliul în Haarlem", singurul care prac-

[illegible] în provincia respectivă. Salariul lui se calcula [illegible] numărul de execuţii efectuate : trei florini pentru o [illegible], la care se adăugau nouă florini pentru îngro[illegible] trupului. Tragerea pe roată era plătită mai bine : [illegible] de lovitură, suma totală putîndu-se ridica la [illegible] de florini ; biciuirea, plătită după acelaşi tarif, [illegible] douăzeci şi patru de florini...

[illegible] la închisoare erau relativ rare. Întemni[illegible] considerată mai degrabă ca un mijloc de prote[illegible] inculpatului înainte de proces, decît ca o pedeapsă. [illegible] bogaţi îşi puteau lesne ameliora regimul. Săracii [illegible] o mizerie înspăimîntătoare. Într-adevăr, de[illegible] plăteau hrana, iar gardienii trăgeau foloase de [illegible] acestui comerţ. Subalimentaţia şi lipsa de igienă [illegible] din închisori focare de infecţie. La Amsterdam, fu[illegible] transformate în închisori pivniţele primăriei şi ale [illegible] mai vechi porţi ale oraşului, în număr de patru : [illegible] groase de doi metri, lucarne înguste cu gratii, ume[illegible] împotriva căreia stratul prea subţire de paie se do[illegible] complet neputincios. De-a lungul secolului, cîţiva [illegible] îndrăzneţi au găsit mijlocul de a evada din aceste [illegible] s-a întîmplat în 1652 cu Johannes Palmer, [illegible] tribunalul, nemaiputînd pune din nou mîna [illegible], a pronunţat apoi în contumacie sentinţa de expulzare.

Capitolul XXIII

MILITARII

În 1601, armata aflată sub comanda stathuderului nu-
măra mai puțin de 20 000 de oameni. Majoritatea aces
trupe era formată din englezi, francezi, germani, scoț
grupați în companii sau regimente de aceeași naționali
comandate de proprii lor ofițeri [1]. Singurele unități n
erlandeze erau cele alcătuite din frizonii principelui W
helm-Ludovic, și regimentul de cavalerie al princip
Mauriciu. Ardoarea războinică de altădată a Provinci
Unite nu mai era acum decît o amintire. Dintre cele d
modalități de recrutare în vigoare pe atunci — înrola
voluntară și angajarea, contra plată, a unor conting
străine — numai cea de-a doua a permis să se aco
necesarul ultimelor campanii care au precedat armisti
În fapt, începînd din 1600 și pînă la invazia fran
din 1672, războaiele la care au participat Țările de Jo
au atins decît zonele de frontieră ale Republicii. Cele m
multe dintre ele s-au purtat pe mare, foarte departe d
apele teritoriale. De-a lungul acestei perioade de exce
țională imunitate, în ochii burgheziei preocupate exclu
de probleme economice armata de uscat a încetat să m

îndeplinească o funcție vitală. Mercenarii puteau prea bine face față sarcinilor minore care le erau încredințate. Și nici măcar aceștia nu trebuiau să fie excesiv de numeroși. După armistițiul din 1609, 15 000 de mercenari au fost scoși din efectivul armatei iar companiile menținute nu numărau mai mult de 50 de oameni fiecare [2]. Am văzut ce rezultate a avut această măsură pe plan social. După pacea din Westfalia, considerînd insuficientă demobilizarea unei jumătăți din armată, Statele Olandei au cerut principelui să reducă această proporție la trei sferturi din totalul trupelor. Conflictul provocat de refuzul lui Wilhelm al II-lea ar fi dus la un război civil, dacă moartea stathuderului și abolirea funcției sale nu ar fi permis regenților să iasă victorioși.

Armata costa mult ; socotind împovărătoare întreținerea ei, Statele acceptau cu greu să acorde creditele necesare [3]. Ele nu înțelegeau rostul acestei cheltuieli lipsite de rentabilitate evidentă. Necesitatea întreținerii unei flote de război le apărea mai clar : prosperitatea comerțului depindea în mare parte de existența acesteia. Dar o armată de uscat ? Cu excepția războiului din Brazilia, niciodată nu i-a venit cuiva ideea de a o folosi în teritoriile de peste mări : Marile Companii dispuneau în colonii de trupe particulare, plătite de ele.

Cînd conjunctura internațională o cerea, se recrutau cîteva regimente în plus față de cele existente : în 1666, în războiul împotriva episcopatului de Münster, Statele au strîns o armată de 60 000 de oameni. După terminarea luptelor, oștenii erau lăsați la vatră [4]. De aici a rezultat, în cea de a doua jumătate a secolului, o dezorganizare a aparatului militar asupra căreia ambasadorii străini nu au întîrziat să atragă atenția guvernelor lor. În 1670, armata era formată din zece regimente de cavalerie și nouăsprezece de infanterie : în total, ceva mai mult de 26 000 de oameni. În momentul atacului francez din 1672, au trebuit închiriați în mare grabă 12 000 de oșteni și 10 000 de cai de la electorul de Brandenburg.

Strîngerea efectivelor era asigurată de recrutori : un… ofițeri se angajau prin contract să furnizeze cutare num… de oameni în schimbul cutărei sume de bani. Anum… „convenții“ încheiate cu suverani străini autorizau age… respectivi să facă recrutări în rîndul populației dint… teritoriu dat. Dar misiunea lor nu era totdeauna uș… În vreme de război pe plan european, marfa umană d… venea rară și scumpă. În alte cazuri, ea se sustrăgea d… rea voință. După ce smulgea consimțămîntul oamenil… recrutorul îi punea sub escortă pentru a-i duce pînă l… graniță. Acolo, toată lumea era vîrîtă claie peste grăm… în poștalioane și se mergea întins, fără opriri, pînă la l… de întîlnire.

În vreme de pace, trupele erau cantonate în garnizo… nele de la hotare, departe de marile orașe comerciale. Î… regiunile prin care treceau, mercenarii constituiau o m… străină, oarecum izolată de restul populației ; este adev… rat însă că motivul izolării îl constituia mai degrabă me… ria pe care o aveau decît originea lor. Căsătoriile dint… soldați și fetele din popor erau frecvente, fapt căruia B… ken-Huet îi atribuie dealtfel răspîndirea unui anumit t… fizic, mic de statură și negricios [5].

Existența unei garnizoane asigura mari profituri local… tății care o găzduia : creștea traficul de alimente pentr… care se plăteau impozite, iar cazarea trupelor dădea naște… unui comerț înfloritor, întrucît, cum nu existau cazărm… soldații erau încartiruiți în oraș, cel puțin în timpul iern… În schimb, îndată ce sosirea primăverii asigura cantită… de furaje necesare hrănirii cailor, trupa se instala pe cîmp… unde-și ridica tabăra. În jurul cortului înalt al comandan… tului și în jurul corturilor ocupate de statul său major, … grupau în cvartiruri parcul de artilerie, arsenalul, depo… tul pontonierilor, apoi cavaleria și infanteria. Planul ac… tui oraș sezonier, care urma să fie părăsit la sfîrșitul toam… nei, respecta o ordine strictă : cîte o stradă pentru fiecar… companie ; la capătul străzii, cortul căpitanului, al contabi… lului, al locotenentului, corturile sergenților. Într-un punc…

Era amenajată piaţa deschisă cîrciumarilor, negustorilor, meşteşugarilor veniţi dinafară. De asemenea şi femeilor. Veteranii bărboşi se amestecau cu oşteni tineri, indolenţi, violenţi, mari amatori de jocuri de noroc, beţivi. Furtul sistematic de cereale, legume şi fructe neculese, care degenera cîteodată în jaf, era un rău imposibil de stîrpit ; la fel şi încăierările ori duelurile între soldaţii de naţionalităţi diferite.

Oşteanul de rînd îşi cumpăra pîinea şi berea de la intendenţă. Deşi solda atribuită era ceva mai mare decît în alte armate[6], condiţia de soldat era foarte precară. Meseria armelor nu putea fi decît cu greu părăsită. Intrînd în armată, omul nevoiaş îşi pecetluia destinul. De cele mai multe ori dator vîndut căpitanului său, el se vedea legat de compania din care făcea parte pentru toată perioada cît era valid. Dacă se întîmpla să fie rănit sau să se îmbolnăvească, era lăsat în plata domnului : trebuia să-şi caute singur un loc la azil, pe care era obligat să-l plătească din banii agonisiţi. Pe timp de război, infirmeriile improvizate nu erau de obicei decît nişte cloace infecte, în care bolnavii mureau ca muştele, iar epidemiile făceau ravagii. Dacă soldatul ajungea să îmbătrînească în armată, din clipa cînd, neputincios fiind, nu mai era apt să slujească sub drapel, nu-i mai rămînea altceva de făcut decît să ceară de pomană. Prea puţini erau aceia care aveau norocul să găsească un post de paznic în vreun oraş, în care să-şi sfîrşească zilele.

În schimb, ofiţerii se bucurau de o situaţie socială cu mult mai bună, deşi erau consideraţi simpli slujitori ai puterii civile. Mulţi dintre ei aparţineau nobilimii protestante din ţările vecine. Tocmai de aceea, mai sensibili la influenţele străine decît alte clase sociale, se distingeau deseori printr-un stil de viaţă mai elegant şi mai monden. Totuşi, registrele armatei atestă totala incultură a unor ofiţeri, incapabili să-şi scrie măcar propriul nume !

Ofiţerul era stăpînul unităţii pe care o comanda : regiment sau companie. Aceasta din urmă constituia celula

de bază a infanteriei ; douăzeci de companii formau
regiment [7]. O companie reprezenta o importantă surs
venituri. Într-adevăr, la solda căpitanului se adăugau
neficiile pe care acesta le realiza vînzînd echipament
menilor săi. În plus, cu toate controalele operate de co
sarii guvernului, el omitea, pe cît era posibil, să ştea
de pe rolurile de plată a soldelor pe morţi şi pe dezer
şi percepea pentru sine diferenţa (aşa-numita „soldă
acoperire"). Din fondurile puse la dispoziţie de admini
ţie, căpitanul cumpăra alimente şi arme, plătea sold
indemnizaţii de boală, ba chiar şi preţuri de răscumpăr
Pe timp de pace, un volum important din acest buge
reprezentat de salariile de înlocuire, plătite volunta
care făceau de pază în locul soldaţilor absenţi : căci
anumit procent din efectivele armatei dispărea pentru
rioade mai lungi sau mai scurte, vreme în care oameni
angajau ca muncitori sezonieri la ţărani sau meşteşu

Nu exista nici un fel de uniformă. Numai casc
platoşa, ori, pe alocuri, o eşarfă în culorile companiei
mai des, o vestă de piele constituiau semnele distin
ale militarilor. Spiritul eroic al secolului al XVI-lea di
ruse. Soldatul, ca şi ofiţerul, nu mai erau decît nişte c
aflaţi sub arme. Către 1670 s-a răspîndit în rîndurile o
rilor moda cravatelor albe cu nod colorat. Douăzeci d
mai tîrziu, acest semn al eleganţei s-a generalizat în t
înalta societate.

Mauriciu de Nassau întemeiase la Breda o Acad
militară unde ingineri ca Stevin predau arta fortifica
şi strategia. Ofiţeri din întreaga Europă veneau să ur
cursurile acestei Academii. Pentru soldaţii de rînd,
laşi principe a introdus exerciţiile de mînuire a musch
şi a suliţei, cele două arme de bază ale infanteriei : în
nile petrecute în tabără, un anumit număr de zile
consacrate acestui antrenament. Cavaleria constitu
parte importantă a armatei : o treime sau un sfert, în u
perioade. Corpul tehnic : rotari, fierari, conductori, în
nea pînă la 10% din efective. Din el făceau parte şi ar

ţiţii. Artileria neerlandeză trecea drept cea mai bună din lume. E adevărat că, pe vremea aceea, patruzeci de guri de foc reprezentau o forţă extraordinară. În 1627, Frederik Hendrik a pus optzeci de piese de artilerie în poziţie de tragere în faţa localităţii Grol iar în 1629 a adus o sută şaisprezece în faţa oraşului 's Hertogenbosch[8]. Totuşi, artileria nu servea decît la asedierea fortăreţelor. Greu de manevrat, aceste piese mai curînd stînjeneau mişcarea trupelor în cîmp deschis. Pentru a deplasa tunurile de calibrul cel mai mare era nevoie de şaisprezece cai, ceea ce, dată fiind starea proastă a drumurilor din Ţările de Jos, ridica probleme aproape imposibil de rezolvat. În caz de retragere forţată, tunul era pierdut. În plus, în faţa unei infanterii inamice relativ mobile, cadenţa redusă de tragere (o ghiulea la zece minute) îl făcea greu de folosit.

Convoiul militar folosea, după împrejurări, căruţe sau ambarcaţiuni, rechiziţionate ori închiriate. Mauriciu a întrebuinţat pînă la 3 000 de care, iar în 1633, la asediul localităţii Rijnberk, a strîns pe Rin o flotă de 2 000 de şalande.

Războaiele terestre pe care le-au purtat Ţările de Jos de-a lungul secolului au constat mai mult din asedii decît din campanii propriu-zise. Scopul esenţialmente economic al expediţiilor făcea ca ocuparea unui oraş, a unui nod de căi de comunicaţie să fie mai de preţ decît stăpînirea unor teritorii întinse. Rentabilitatea operaţiei justifica uriaşele cheltuieli făcute în asemenea ocazii. Cucerirea, în 1603, a portului Ostende, fortăreaţa cea mai bine apărată din Europa, a costat patru milioane. Ce se întîmpla însă dacă şi olandezii erau la rîndul lor asediaţi ? Cînd se apropia armata duşmană, ţăranii din împrejurimi se îndreptau în mare grabă spre oraşul din vecinătate, mînîndu-şi vitele, trăgînd după ei căruţele încărcate. Se închideau apoi porţile oraşului, în vreme ce echipe de burghezi se urcau pe metereze, cărau saci şi faşine pe zidurile de apărare. Străjerii din turnuri urmăreau ritmul în care se succedau salvele de tun încă îndepărtate. Cînd inamicul îşi ridica

tabăra sub zidurile cetății, cînd ghiulele de cîte 40 de livre începeau să ciuruiască fațadele caselor, se săpa un șanț în direcția bateriei dușmane. Dar poate că agresorul săpa și el unul, în sens invers. Așa s-a întîmplat la Maestricht unde săpătorii celor două armate s-au întîlnit în bezna ga-leriilor subterane. Olandezii s-au retras în grabă, au arun-cat buturugi în groapa săpată de ei, le-au dat foc și au îndreptat fumul spre spanioli cu ajutorul foalelor de la orga Bisericii Mari. În vremea asta, pe creneluri, femeile fierbeau ulei în cazane. După ce orașul își epuiza muni-țiile, după ce erau mîncați ultimii șobolani, erau spar-digurile. Acest procedeu disperat, care îi teroriza odinioară pe spanioli, a intrat în tradițiile militare. Cînd, în 16[illegible] deputații provinciei Friesland vor refuza să inunde pă-mînturile pentru a nu le lăsa să cadă în mîinile francezilor, stathuderul va ordona să fie împușcați ca trădători.

Capitolul XXIV

STRĂINI ŞI REFUGIAŢI

În afara militarilor, prea puţin asimilaţi de către localnici, în Ţările de Jos mai trăia şi o importantă colonie de străini. Pe la 1685, un francez evaluează la jumătate din totalul populaţiei provinciei Olanda numărul străinilor sau al descendenţilor acestora stabiliţi definitiv aici [1]. Colonia era la fel de eterogenă prin naţionalităţile reprezentate (flamanzi, englezi, germani, scandinavi, francezi, elveţieni) ca şi prin poziţiile sociale ale membrilor ei. La Haarlem, industria înălbirii pînzei folosea ca mînă de lucru brabanţoni sau westfalieni, toţi oameni nevoiaşi. În schimb Jacob Poppen, german originar din Holstein, venit la Amsterdam fără un ban în buzunar, deţinea funcţia de primar al acestui oraş şi era milionar în 1624, anul morţii sale. Frans Banningh Cocq, figură centrală a tabloului lui Rembrandt *Rondul de noapte*, personaj important din Amsterdam, era fiul unui muncitor venit din Bremen. Ca urmare a stabilirii unor legături comerciale regulate între Olanda şi Levant, la Amsterdam şi-a făcut apariţia un întreg grup de negustori armeni. Începînd din 1644, arhimandritul de [illegible] şi mitropolitul de Efes se vor instala pentru o

lungă perioadă de timp la Leiden : îndemnat de ambasadorul Țărilor de Jos (care încerca să stăvilească astfel influența iezuiților în Orientul Apropiat), patriarhul Ierusalimului i-a însărcinat să traducă în grecește Confesiunea de credință reformată și Catehismul de la Heidelberg.

Refugiații protestanți flamanzi și valoni, stabiliți pe aceste meleaguri încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, constituiau grupul cel mai numeros de străini, grup care dealtfel a și influențat puternic dezvoltarea țării. Într-adevăr, intrînd în sectorul economic, aceștia au adus cu ei atît o competență deosebită cît și o cantitate considerabilă de mînă de lucru, factori decisivi ai prosperității care au acționat în zorii secolului de aur. Refugiații protestanți au dat un nou impuls vechii producții textile artizanale de la Leiden și manufacturilor de înălbire a pînzei din Haarlem, au înnoit și perfecționat procedeele tehnice. Faptul că Amsterdamul a devenit un centru comercial mai important decît Anversul se explică în parte prin afluența meșteșugarilor și a negustorilor care, după 1585, au părăsit cu miile acest din urmă oraș pentru a se instala în cel dintîi. Cei mai întreprinzători dintre ei au pus bazele politicii de expansiune comercială care avea să constituie faimoasa putere neerlandeză : este cazul lui Willem Usselincx, negustor bogat, care a avut primul ideea de a întemeia colonii în Lumea Nouă. Sau cazul lui Moucheron, al lui Isaac Lemaire. Emigranții flamanzi și-au adus contribuția la înflorirea culturii neerlandeze prin contingentul de cărturari și de savanți pe care l-au dat. Oameni iluștri ca Heinsius, ca Vossius erau belgieni de origine.

De-a lungul veacului, Țările de Jos au ajuns treptat locul de refugiu prin excelență al întregii Europe. Indivizi persecutați, suspecți, intelectuali care nu voiau să renunțe la libertatea de a spune deschis ce gîndeau se întîlneau aici cu meseriașii, cu negustorii și cu savanții atrași de posibilitatea reală — ori numai iluzorie — a unei vieți mai îndestulate, a unor debușee mai largi. Republica le oferea avantaje însemnate : majoritatea orașelor sale

şi îndeosebi Amsterdamul, erau considerate ca inexpugnabile ; faptul că puterea politică reală se afla în mîna municipalităţilor apărea, cu temei sau fără, ca o garanţie împotriva oricărei tiranii ; în privinţa politicii comerciale, se poate spune că, pentru acele vremuri, ea era cu adevărat liberală ; libertatea conştiinţei era aproape totală ; nimic nu stînjenea importul de capitaluri şi primul venit putea să-şi depună averea în pivniţele băncii din Amsterdam. În sfîrşit, Statele îşi manifestau deschis hotărîrea de a garanta dreptul de azil : ambasadorii Franţei nu au reuşit niciodată să obţină extrădarea vreunui supus francez fugit din ţara sa.

Marile oraşe, mai ales cele din provincia Olanda, au căpătat astfel un caracter cosmopolit, vizibil în toate păturile populaţiei. Pe la mijlocul veacului, în cartierele muncitoreşti din Leiden puteau fi întîlniţi francezi, germani, loreni, englezi, care se adăugaseră descendenţilor primului val de refugiaţi valoni şi flamanzi. După cum am mai văzut, intensa activitate ştiinţifică desfăşurată în universităţile neerlandeze a atras, chiar înainte de 1600, studenţi din toată Europa. Între 1615 şi 1690, numărul celor care s-au perindat prin facultăţile din Groningen s-a ridicat la aproape 2 700. Pe lîngă savanţii străini anume chemaţi de universităţi pentru a ocupa diverse catedre — în rîndurile acestora figurînd mai cu seamă numeroşi francezi — mulţi alţii au venit în Ţările de Jos numai ca să-şi găsească un loc de refugiu liniştit. Descartes şi-a petrecut aici treizeci de ani din viaţă (perioada 1618—1619 şi 1620—1649), trăind în umbra înaltelor şcoli din Leiden, Amsterdam şi Franeker, stabilind legături cu toate minţile luminate ori iscoditoare ale Republicii. Ménard a fost capelanul lui Wilhelm al II-lea şi istoriograf oficial. Chiar şi un suveran şi-a căutat adăpost în preajma stathuderului, în 1619 ; după detronare, regele Frederic al Boemiei şi-a ales ca reşedinţă Haga, unde a şi murit în 1632. Lipsită de strălucirea de odinioară şi uitată de mai marii zilei, văduva sa a continuat să locuiască în acest oraş împreună

cu cei nouă copii ai ei — patru fete încîntătoare și cinci băieți — ducînd o viață modestă de burgheză, dar bucurîndu-se de admirația și afecțiunea literaților și artiștilor de care se înconjurase formînd o adevărată „curte".

Spre mijlocul secolului, majoritatea refugiaților erau de origine franceză. Proporția acestora a crescut și mai mult după revocarea edictului din Nantes. O serie de hughenoți, care trăiau numai de pe urma limbii pe care vorbeau, au deschis — așa cum am văzut — „școli franceze". Municipalitățile le aplicau regimul obișnuit, cerîndu-le doar să depună jurămîntul de credință reformată, lăsîndu-le toată libertatea în ceea ce privește conținutul programelor de învățămînt și metodele de predare. Regimul liberal ca și buna reputație pe care o aveau acești dascăli au dus la creșterea numărului de „școli franceze" în marile orașe. După 1685, ele s-au înmulțit în asemenea măsură, încît, neputînd rezista concurenței, unele au trebuit să-și închidă porțile.

Alți francezi exploatau, pentru a-și cîștiga existența acele talente îndeobște recunoscute ca specifice nației lor: ei își ofereau serviciile în calitate de profesori de scrimă sau, cu vioara sub braț, se prezentau cu regularitate în casele celor bogați cărora le dădeau lecții de dans. Unii au fost angajați de prinți sau de patricieni ca maeștri bucătari. Ceva mai tîrziu, coaforii francezi s-au bucurat de mare trecere în lumea rafinaților...

O parte din refugiații francezi au găsit o atmosferă favorabilă, ospitalieră, în ceea ce s-ar putea numi „cercul valon": familiile descinse din cei dintîi Hennuyers, originari din Liège și din Brabant, care se retrăseseră în nord pentru a scăpa de dominația spaniolă. Folosind încă, cel puțin în anumite împrejurări, limba lor maternă, aceste familii se grupau, pe plan religios, în așa-numita „Biserică valonă", dar societatea pe care o constituiau depășea cu mult limitele acesteia. Descartes a frecventat mai ales cercul lor..., iar ele nutreau speranța ca tocmai prin intermediul oamenilor instruiți cartezianismul să ajungă să în-

franceze, chiar de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, gîndirea olandeză.

Francezii refugiați, veniți aproape toți din mici orășele de provincie, aduceau cu ei în Olanda o simplitate, o gentilețe, o veselie foarte apreciate aici [2]. Totuși, ei se adaptau mai greu decît germanii sau englezii la modul de viață specific Țărilor de Jos. Nu rareori se întîmpla, după cîte afirmă Parival, ca abia la a treia generație francezii să se asimileze pe deplin cu firea neerlandezilor [3]. Dificultatea — întîmpinată de mulți, pare-se — de a vorbi limba neerlandeză — ori indiferența de care au dat dovadă în această privință — îngreunau și ele stabilirea contactelor sociale. Pierre Le Jolle, care-s-a căsătorit cu o olandeză, a devenit bilingv, însă, după cîte se pare, cazul constituie o excepție. Neerlandezii de rînd nu cunosc limbi străine. În decembrie 1636, cînd a poposit în localitate La Brille, Saumaise a fost nevoit să rătăcească trei ore prin oraș, pe o ploaie torențială, pînă să găsească un han unde să fie cît de cît înțeles.

Partea a șaptea

OLANDA ÎN HAINE DE LUCRU

Capitolul XXV

O ȚARĂ BOGATĂ

Cu toate nenorocirile războiului, Statele se dovediseră a fi, încă din 1616, destul de bogate pentru a răscumpăra de la englezi porturile La Brille și Vlissingen. În al său *Tratat de Economie politică*, din 1615, Antoine de Montchrestien califica drept miracol al muncii omenești ceea ce izbutiseră neerlandezii să facă dintr-un ținut prea puțin favorabil vieții [1]. Temple își însușește această apreciere, pe care o dezvoltă în termeni proprii [2]. Prosperitatea Țărilor de Jos uimește Europa și o intrigă, apoi o îngrijorează. Chiar pe la 1700, tînărul duce de Rohan descoperă în Provinciile Unite mai multe dovezi reale de bogăție decît în toată Italia și Germania [3]. Știința economică a veacului al XVIII-lea, elaborată de teoreticienii englezi, își are parțial originea în examenul critic al acestei situații.

Bogăția neerlandezilor își are în egală măsură izvoarele la munca și priceperea lor ca și în extrema chibzuință cu care își administrează veniturile. Temple analizează această situație: neerlandezul, spune el, își organizează astfel existența, incît să cheltuiască totdeauna ceva mai puțin decît cîștigă. Statul procedează la fel : prin ansamblul măsurilor fiscale, el absoarbe o parte considerabilă din ceea ce economisesc indivizii ca persoane particulare, dar capitalizează la rîndul său banii prelevați. Sistemul acesta apără în același timp interesul particular și moralitatea generală [1]. Bugetul familial al unui olandez din marea burghezie include următoarele patru categorii de fonduri : fonduri pentru întreținerea gospodăriei, pentru înfrumusețarea locuinței, pentru acoperirea impozitelor și pentru mărirea capitalului. Celelalte cheltuieli sînt neglijabile. Documentele fiscale atestă fluxul averilor la Amsterdam și Haga între anii 1625 și 1675. Sistemul acumulărilor permite averilor mari să crească mai repede decît cele mici : așa cum am văzut, în cazul celor din urmă investițiile se limitează, în general, la achiziționarea unor obiecte de lux ; în cazul celor dintîi, excedentul de capital este investit în pămînturi, iar după 1650 mai cu seamă în titluri de stat.

Principalul resort al acestei avuții este creditul. Legea pedepsește cu închisoarea pe debitorii insolvabili. E adevărat că cele două orașe libere Vianen și Culemborg au drept de azil, dar refugierea în aceste locuri echivalează cu recunoașterea falimentului. Pe la 1600, haosul monetar, care favoriza practicile ilicite ale casierilor, mai constituia încă un obstacol major în calea dezvoltării țării. De aceea, prin 1609, orașul Amsterdam a creat o Bancă de schimb (*Wisselbank*), menită să-i înlocuiască pe cei ce se ocupau cu schimbarea banilor și să controleze casierii, instituind un sistem de plată prin virament. Concepută ca o instituție

de depunere și de schimb, banca a ajuns curînd, mai ales în urma colaborării sale cu Compania Indiilor Orientale să acorde credite, să distribuie cupoane de rentă, lărgindu-și în scurt timp raza de acțiune pînă dincolo de hotarele Provinciilor Unite.

Alături de Bursă, Banca de schimb a fost, de-a lungul întregului veac, unul din organele vitale ale Amsterdamului și, prin el, ale Olandei. Cheile acestei instituții se aflau la primari, întocmai ca și cheile orașului ; ușile Băncii nu se deschideau decît în prezența unuia dintre acești înalți funcționari. Se spunea că în tainițele ei sînt depuse sume fabuloase, pe seama cărora fantezia populară broda la nesfîrșit legende. Parival notează, prudent, că misterul pe care Banca îl întreține în jurul operațiilor efectuate „nu permite cu nici un chip să se știe cu precizie nici măcar să se facă supoziții în legătură cu proporția dintre tezaurul ei real și credit"[5]. El a putut totuși constata că un număr „prodigios" de lingouri de aur și de argint, de obiecte din metale prețioase și de saci cu bani se îngrămădeau în pivnițele primăriei : căci acolo, într-o sală boltită, în spatele unor uși impresionante, este adăpostit tezaurul Băncii, sursa creditului de care dispune, tezaur format din averile depuse de negustori.

O dată la șase luni, Banca e închisă timp de cincisprezece zile. Titularii conturilor predau în acest interval serviciului de contabilitate un raport recapitulativ cuprinzînd toate datele referitoare la vărsăminte, transferuri de fonduri, solduri. Casierul verifică exactitatea calculelor cu ajutorul propriilor lui borderouri. Dacă titularul a comis o greșeală, i se aplică o amendă proporțională cu gravitatea erorii. Banca a devenit astfel un soi de casierie comună a negutătorilor din oraș. Sistemul se dovedește extraordinar de sigur și totodată neînchipuit de comod. Într-adevăr, orașul Amsterdam garantează creditul Băncii, iar aceasta realizează toate operațiunile în monedă forte. Așa se face că

pentru plățile cele mai importante efectuate în oraș, apoi pe teritoriul Uniunii și în curînd chiar pe toată întinderea imperiului colonial, se recurge la viramente prin Bancă [6]. În jurul anului 1700, cifra afacerilor în care aceasta era astfel implicată se ridica la mai multe milioane pe zi [7].

Din considerente sociale și financiare, Amsterdamul a creat în plus, încă din 1614, o Bancă de împrumut (*Bank van Lening*) care urma să-i înlocuiască pe cămătarii particulari. Lucrînd cu dobînzi mai scăzute, această instituție limita sărăcirea micii burghezii și consolida poziția creditului pe piață. Sprijinită de avansurile acordate de Banca de schimb, Banca de împrumut a jucat, pînă către 1640, mai cu seamă rolul unei instituții de credit comercial. Cu timpul, funcția ei este preluată tot mai mult de băncile particulare înființate în acest scop.

Crearea băncilor nu a modificat substanțial situația monetară care, în ciuda încercărilor repetate de asanare, a rămas relativ haotică pînă la finele veacului. În mai multe localități, dreptul de schimb se baza încă pe o serie de concesiuni medievale. Fiecare provincie își avea moneda ei; ba chiar, în provincia Olanda, orașele Hoorn, Medemblik și Enkhuizen aveau o monedă comună, a cărei fabricare o asigurau alternativ, pe perioade de cîte șapte ani. Circulau concomitent monede de origine, de greutate și de valori foarte diferite : livra flamandă, ducatul de argint, rixdalul, cruisdalul, carolusul și altele. Mai multe monede spaniole și germane aveau curs oficial. Pînă și florinul, principala monedă de cont, înregistra unele variații în funcție de locul unde era emis : provincia Olanda, Deventer [8], Zwolle, Kampen. Pentru o țară cu o circulație monetară intensă, inconvenientul acesta avea consecințe deosebit de grave. Temple este impresionat de abundența numerarului în toate clasele sociale : prin aceste locuri, spune el, monedele de argint au o mai largă răspîndire în sînul populației de rînd decît moneda de aramă în Franța [9].

Din cînd în cînd, autoritățile reușesc să desființeze o monedă indezirabilă ; în 1667, orașul Amsterdam impune un curs de schimb fix pentru toate unitățile monetare aflate în circulație [10]. Între 1544 — data introducerii sale — și 1680, florinul olandez a suferit o devalorizare progresivă în urma căreia și-a pierdut peste 50% din valoarea inițială. În 1681 a fost în sfîrșit stabilizat prin lege, greutatea definitorie fiind fixată la 9,45 grame de argint curat [11]. Falsificatorii de bani nu erau însă puțini la număr. Ei imitau aurul placînd o foaie subțire pe un aliaj de mercur ; pentru a imita argintul foloseau plumb, cositor sau chiar fier. Legea pedepsea fără milă această crimă : vinovatul era condamnat la moarte iar bunurile sale erau confiscate.

Nici sistemul de măsuri și greutăți nu era mai puțin haotic decît cel monetar. Fiecare oraș își avea propriile lui reglementări și norme. Așa se explică lipsa de unitate a definițiilor valorice : „tona“ *(ton)*, de pildă, foarte mult întrebuințată în comerțul cu ridicata, varia, după loc și după natura mărfurilor, între 4 *oxhoofd* (aproximativ 213,75 litri) și 1/2 *last* (circa 15 hectolitri). Livra *(pond)*, unitate de măsură folosită curent în comerțul cu amănuntul, valora 494 de grame, dar în marină era cunoscută o altă livră, de trei sute de ori mai grea [12].

Pe la mijlocul secolului al XVI-lea exista un sistem de asigurări pentru acoperirea riscurilor transportului maritim. Prima de asigurări, inclusă în prețul de vînzare al mărfurilor, reprezenta către 1650 între 5 și 1,25% din valoarea acestuia [13]. Vasul de transport era considerat pierdut cînd nu se primea nici o veste de la sau despre el de-a lungul unei perioade ce varia în funcție de mările străbătute, întinzîndu-se de la un an și șase săptămîni — atunci cînd corabia pornea dintr-un port european ori levantin — la doi ani, atunci cînd pleca din Indii. Cel în drept își putea încasa despăgubirea în următoarele trei luni după ce vasul era declarat dispărut.

În scopul sprijinirii comerțului pe care-l desfășurau, Țările de Jos creaseră două organisme cu totul remarcabile pentru Europa acelor vremuri : un serviciu regulat de poștă și o serie de gazete de informații.

Încă de la mijlocul veacului al XVI-lea, la Amsterdam fuseseră angajați cîțiva curieri municipali, cărora li s-au alăturat ulterior curierii plătiți de corporația negustorilor. În 1621, orașul avea astfel asigurate legături regulate cu circa douăzeci de centre comerciale din interiorul Republicii și din afara granițelor sale, pînă la Rouen și Hamburg. Exemplul a fost urmat și de alte orașe. Aflat sub controlul autorităților municipale, întocmai ca un serviciu public, acest sistem de poștă s-a dezvoltat rapid. Curierii, bărbați sau femei cărora, în perioadele tulburi, li se cerea să depună o garanție, se specializau în parcurgerea unui anumit traseu. Creșterea numărului acestora a dus la instituirea unei ierarhii în rîndurile lor : neputînd face față tuturor solicitărilor, curierul încredința, în pofida interdicțiilor oficiale, o parte din încărcătură unor colaboratori ; din masa celor angajați s-au ridicat astfel o serie de curieri șefi, care s-au îmbogățit foarte repede. Această centralizare a dus la crearea unor importante servicii poștale, concentrate în mîinile cîtorva puternici „șefi de poștă". Hendrik van der Heide, care cîștigase deosebita prețuire a concetățenilor săi înființînd itinerare poștale ce includeau orașe greu accesibile, deținea în 1655 monopolul corespondenței pentru Franța, Italia, Germania și Anglia. Asemenea slujbe permiteau realizarea unor beneficii enorme : la Amsterdam, către sfîrșitul secolului, serviciul poștelor aducea venituri în valoare de 168 000 de florini pe an. Nu e de mirare, deci, că funcția de șef de poștă a ajuns să fie obținută prin intrigi și corupție : s-au văzut cazuri cînd astfel de slujbe erau încredințate femeilor ori chiar unor copii.

Fiecare linie poştală îşi avea oficiul ei. Amsterdam dispunea de patru asemenea oficii denumite resp poşta de Anvers, de Hamburg, de Köln şi poşta inte Linia Anvers asigura transportul corespondenţei cu d naţia Belgia şi Franţa (o scrisoare ajungea în patru de la Haga la Paris), iar pe mare făcea legătura cu Sp şi Portugalia ; de la Rotterdam pornea o ramificaţie c Anglia. Liniile Hamburg şi Köln transportau correspond în Scandinavia şi în ţinuturile renane. Amsterdamul co stituia astfel centrul liniilor de comunicaţie : o scrisoa expediată de la Hamburg la Utrecht trecea prin birou sale. Negustorii amsterdamezi aveau în felul acesta un m avantaj : ei erau informaţi totdeauna primii de cur preţurilor pe pieţele străine, de situaţia corăbiilor din po turile îndepărtate, de catastrofele naturale, de naufra date ce reprezentau tot atîţia factori de speculaţie.

La început, curierii au folosit, în interiorul Uniun mijloacele de transport în comun. Pînă în 1663, cei de linia Amsterdam-Friesland traversau golful Zuiderzee veliere, ceea ce prilejuia întîrzieri considerabile pe vre fără vînt. Mai apoi au fost folosite vehiculele trase de Slujbaşii afectaţi liniilor foarte lungi aduceau sacul po la punctul de unde pleca diligenţa ori vasul care urmau efectueze transportul. Linia Amsterdam-Haga — lin curierului diplomatic, prelungită către Rotterdam Anglia — era peste măsură de solicitată. În 1659 s-a lu hotărîrea ca scrisorile predate la oficiu după plecar ultimei diligenţe să fie transportate noaptea, călare. O carul părăsea Amsterdamul la orele 21,30, mergea în go calului spre Haarlem, unde traversa cu barca rîul Spaar apoi urca pînă la Lisse ; acolo se întîlnea cu un coleg ca plecase la orele 22 din Haga. Cei doi schimbau între ei sac aduşi, beau un păhărel, apoi o porneau iar la drum, de as dată în sens invers. În 1662, serviciul de noapte şi-a pr lungit cursa pînă la Rotterdam. Aici un corespondent oficiului din Amsterdam avea un tabel al mareelor (funcţie de acestea se stabilea orarul sosirilor şi al plecăril

și tot el asigura legăturile maritime. Printr-un sistem foarte simplu, se lucra direct cu vasele aflate în larg, fără a se mai recurge la serviciile portuare : olăcarul depunea curierul pentru străinătate la bordul unui vas special, ancorat la gura fluviului Meusa, de unde urma să fie distribuit corăbiilor care plecau la drum. Totodată el prelua de la acestea scrisorile cu destinația Olanda. Corespondența, pusă în saci etanș, era aruncată de pe o corabie pe alta. O șalupă a portului strîngea corespondența, o transporta pînă la dig, de unde era luată de un călăreț, dusă la oficiul de poștă și apoi expediată la Amsterdam.

Conștiința importanței pe care o avea poșta pentru buna desfășurare a comerțului era atît de puternică, încît la Amsterdam a apărut curînd o rețea parazită de exploatare, în afara serviciilor oficiale. Pe cheiuri mișunau vagabonzi care, îndată ce se apropia de țărm vreun vas, începeau să strige marinarii rugîndu-i să le încredințeze lor scrisorile destinate negustorilor ; unii chiar plăteau anumite sume pentru a putea pune mîna pe ele ; apoi dădeau fuga la destinatari, cerîndu-le o taxă de transport atît de ridicată, încît se alegeau și ei cu un cîștig considerabil. De aici nu a fost greu să se ajungă la corupție ; au apărut indivizi care nu se dădeau în lături să sechestreze scrisorile în scopul de a le revinde destinatarilor la prețuri uriașe. Pentru a pune capăt acestei practici, autoritățile au găsit un singur mijloc eficient : nu au mai permis nici unui vagabond să pătrundă pe cheiuri. La rîndul lor, piloții au fost obligați să depună corespondența la oficiul de pe Podul Nou ; după înregistrarea scrisorilor, o copie a înregistrării era imediat afișată la Bursă.

Expeditorul își sigila totdeauna scrisorile : la începutul secolului se folosea ceara ; pe la 1625 s-a răspîndit procedeul sigilării cu lac. Scrisorile erau depuse fie la oficiul poștal, fie într-una din cutiile plasate ici și colo în oraș. Taxa de transport, fixată de primari, era vărsată direct la poștă (funcționarul aplicînd în acest caz pe plic un timbru cu emblema municipalității) ori lăsată în seama destinata-

rului, care trebuia să o achite, și atunci se scria pe plic „poștașul va plăti" [14]. Tarifele erau relativ mari, iar poșta — un serviciu scump.

Încă de la finele veacului al XVI-lea, Statele Generale întrețineau în străinătate (ca de pildă la Köln) cîțiva agenți care aveau misiunea de a aduna și transmite informații de ordin politic. După fiecare cursă, căpitanii vaselor din flota neerlandeză raportau informațiile culese de pretutindeni și prezentau amiralității jurnalul de bord. Mai multe cîrmuiri locale, cum au fost — pe la 1600 — municipalitățile din Leiden și Dordrecht, obișnuiau să trimită informatori remunerați în Italia, în Germania, în Anglia precum și în alte țări. Mari comercianți care primeau personal informații regulate de la corespondenții lor din afara țării întrețineau la Haga agenți însărcinați să-i țină la curent cu evenimentele de la curte, cu acțiunile guvernului. În 1611, orașul Amsterdam își avea informatorii săi permanenți la Anvers, Köln, Hamburg, Wesel, Münster, Gand, Lille, Tournai și Valenciennes. Timp de patru ani a avut unul și la Lisabona, dar portughezii au sfîrșit prin a-l băga la închisoare. Începînd din 1613, ghilda curtierilor scotea un buletin de informare asupra cursului prețurilor pe piața internațională. Din 1616, Compania Indiilor Orientale își avea propria sa foaie de informare comercială ; costul unui abonament era atît de ridicat, încît făcea din ea o publicație aproape confidențială.

Pamflete populare, adesea simple foi volante, comentau pentru publicul larg actualitatea națională. Războiul și conflictele politice mai mult sau mai puțin grave izbucnite atunci transformaseră lectura lor într-un obicei. În general ilustrate cu gravuri sau desene, agățate în pachete de tarabele librarilor ori de tejghelele din piețe, pătimașe, cu o notă de senzațional, articolele polemice exercitau asupra opiniei publice o influență de care ocîrmuirea trebuia să țină seama. Comentînd, uneori chiar în versuri, evenimentele politice și militare, ele informau cititorii și asupra catastrofelor naturale, crimelor, epidemiilor, miracolelor...

Primele gazete propriu-zise au apărut la Amsterdam, între 1617 și 1619. Numărul lor a crescut rapid. Către 1630, concurența dintre ele era atît de mare, încît trebuiau trase tot felul de sfori pentru a se obține recunoașterea oficială. Municipalitatea era însă mai degrabă ostilă acestui gen de publicitate. În schimb, publicul le aprecia în mod cu totul deosebit : lectura gazetelor devenise o pasiune națională, ca și tutunul. La mijlocul secolului, orașe ca Haga, Delft, Leiden, Rotterdam, Haarlem își aveau propriile lor gazete. Aceste publicații apăreau o dată sau chiar de trei ori pe săptămînă și erau de dimensiunile unei jumătăți de foi cu două coloane. Prin anii 1650 a fost înființată publicația lunară *Mercurul olandez.*

Informațiile internaționale pe care le difuza această presă se bazau pe corespondența oficială ; de aceea veștile erau transmise cu mare întîrziere. O gazetă din Haarlem publică în ziua de 9 ianuarie 1627 știri ce purtau respectiv datarea Linz, 12 decembrie 1626, Veneția, 18 decembrie, Paris, 21 și Berlin, 22 decembrie. Dealtfel, știrile difuzate erau cel mai adesea absolut lipsite de importanță : cele mai mărunte evenimente de la curtea stathuderului făceau obiectul unor ample comentarii. După 1660, unele articole împănate de cancanuri imposibil de verificat au căpătat un caracter agresiv, de atac la adresa politicii lui Ludovic al XIV-lea : ambasadorii Franței au intervenit de mai multe ori fără succes în această chestiune, iar La Fare pretinde că tonul presei olandeze este în parte vinovat de războiul din 1672.

Sperînd să asigure gazetelor lor o răspîndire mai largă, cel puțin în rîndurile emigranților dacă nu în străinătate, o serie de librari au scos periodice în limba franceză : *le Mercure galant*, căutat mai cu seamă de aristocrația din Haga ; *la Gazette d'Amsterdam* ori *les Nouvelles extraordinaires de Leyde.* Cele mai importante dintre aceste reviste au avut un caracter mai degrabă literar decît politic sau comercial.

Măruntele interese economice locale s-au manifestat de timpuriu în presă sub forma anunţurilor. Primul anunţ, inserat într-o gazetă amsterdameză, datează din 23 mai 1626 şi vesteşte apariţia celui de al zecela volum din *Istoria* lui Wassenaer. Începînd din 1632, practica introducerii anunţurilor în periodice devine curentă. Ele figurau sub rubrica ştirilor, pe marginea sau pe dosul foii tipărite. Eliasar Bassan, fabricant de ciocolată, anunţă că „excelentele sale preparate vor continua să se vîndă la acelaşi preţ timp de alte cîteva luni" ; un spiţer îşi laudă „ceaiul din ierburi elveţiene, unanim apreciat". Dacă, la început, scopul acestor texte pare a fi doar acela de a convinge cititorul de accesibilitatea preţurilor mărfii, treptat, anunţurile capătă o funcţie universală : „Se caută un cîine-lup de Pomerania, pierdut pe chei" [15]...

Sistemul fiscal

Majoritatea vizitatorilor străini se miră de caracterul extrem de împovărător al fiscalităţii neerlandeze. Oare cum poate duce un popor o povară atît de apăsătoare fără să fie strivit de ea [16] ? Cum de prosperă comerţul în pofida atîtor oprelişti ? E adevărat că sistemul fiscal apasă în primul rînd pe umerii micilor consumatori, în vreme ce marile societăţi sînt mai degrabă favorizate. În rîndurile păturilor sărace s-au înregistrat din cînd în cînd acte de rezistenţă. În 1618, municipalitatea din Amsterdam a fost nevoită să instituie un corp de controlori pentru ca evaziunea fiscală să nu ia proporţii prea mari. După 1666, din acest motiv au izbucnit o serie de conflicte între asociaţiile meseriaşilor textilişti şi autorităţi. La originea acestei situaţii se aflau imensele datorii contractate de stat în timpul războiului,

Poporul își plătea scump eliberarea. Pe la 1660, Statele Generale mai datorau încă vreo 13 milioane de florini în special „regenților“ care, conducînd treburile publice în propriul lor folos, mențineau dobînda cerută pentru sumele respective la un nivel foarte ridicat [17].

Existau impozite directe pe venituri (așa-numitul „doi la sută"), ca și pe bunurile imobiliare — stabilite în funcție de chirii — și pe gospodării (așa-numita „taxă de răscumpărare"), toate acestea respectînd o scară socială care împărțea contribuabilii în mai multe clase : cea din vîrful scării, numită „capitalistă“, grupa cetățenii care aveau un venit de peste 2000 de florini și se distingeau prin anumite semne exterioare de bogăție. Cu ocazia vînzărilor imobiliare ca și cu ocazia încheierii unor contracte de închiriere pe termen lung, statul percepea sume foarte mari. Periodic se încasau taxe extraordinare, destinate finanțării vreunei expediții militare ori unor lucrări publice de mare amploare. În asemenea împrejurări, impozitul pe bunurile imobile era dublat ori triplat, se cerea o taxă pe turbă sau pe numărul de hornuri, se introducea provizoriu capitația, se încasa 1% din cîștigurile cetățenilor.

Impozitele indirecte erau mai numeroase și totodată mult mai mari decît impozitele directe. La Leiden, gabela a ajuns să reprezinte 100% din valoarea sării ; impozitele pe bere atingeau 66% din valoarea acesteia; pentru pîine se plătea o impunere de 25%, pentru carne una de 14%. Regulamentele variau de la o localitate la alta. La Amsterdam, vinul era plătit de două ori mai scump decît berea, cînd era vîndut particularilor ; aceasta din urmă însă avea un preț o dată și jumătate mai mare pentru circiumari decît pentru burghezii obișnuiți. Existau taxe pe oțet, pe zahăr, pe vite, pe pește : nici un produs destinat consumului nu scăpa neimpus. În 1621 se introduce impozitul pe untdelemn ; în 1623, pe tutun ; în 1625, pe unt. În 1624 este inventată hîrtia timbrată. Se ajunge la situația că, spre sfîrșitul secolului, pentru a servi o mîncare cu carne clien-

tului, hangiul de la Amsterdam trebuie să achite mai întîi un număr de cincisprezece impozite diferite ; pentru peștele în sos, trebuie plătite treizeci ! Controlul asupra impunerilor era foarte minuțios. La Utrecht, slujbașul municipal însărcinat cu perceperea impozitelor pe bere cobora în pivnițele berarilor și le număra butoaiele la lumina sfeșnicului. Orice bute care ieșea din fabrică trebuia să aibă pe ea sigiliul fiscului și să fie trecută într-un registru, în dreptul ei figurînd numele și porecla destinatarului. În caz că apărea vreo neregulă, controlorul avea dreptul să facă anchetă : el interoga sub jurămînt pe negustor, pe soția și pe copiii acestuia, pe servitori, pe vecini. Era foarte greu să te strecori prin ochiurile unei astfel de plase. Nenumăratele taxe care afectau circulația mărfurilor în interiorul țării : taxe de intrare în oraș, de desfacere la iarmaroace, de trecere peste poduri, complicau și mai mult sistemul îngreunîndu-l și contrastînd cu taxele vamale relativ scăzute, de pe urma cărora numai marele comerț portuar putea obține beneficii [18].

Dreptul de a încasa diversele impozite revenea provinciilor ; ele vărsau apoi în casa de bani a Uniunii o parte din sumele adunate. În 1672 s-a instituit un serviciu administrativ pentru colectarea taxelor. Înainte de această dată, sarcina strîngerii impozitelor era încredințată prin contract celui care oferea mai mult. Contractul se încheia pe perioade scurte, de trei, șase ori douăsprezece luni. Cel ce își adjudecase slujba folosea un personal salariat, astfel încît sumele percepute intrau întregi în casele sale de bani. Dacă e să-i dăm crezare lui Parival, în 1650, dreptul de percepere a taxelor de intrare în oraș a berii a fost contractat la suma de un milion și jumătate numai pentru Amsterdam [19]. Dealtfel, pe vremea aceea circula zvonul că venitul fiscal al acestui oraș ce ridica la 50 000 de florini pe zi. În 1665, venitul total al Uniunii reprezenta circa patruzeci de milioane de florini, dintre care douăzeci și două erau vărsate de provincia Olanda. Amsterdamul furniza jumătate din bugetul provin-

dei, iar aceasta furniza la rîndul său jumătate din bugetul Uniunii [20]. Administrarea fondurilor obștești era asigurată, prin intermediul diverselor organe executive, de Statele Generale și de funcționarii delegați de cîrmuirile locale. Întrebuințarea banilor proveniți din impozite depindea astfel în întregime de aprobarea provinciilor, adică a notabilităților aflate la conducerea acestora [21].

Capitolul XXVI

COMERȚ ȘI SPIRIT ÎNTREPRINZĂTOR

Pămîntul neerlandez nu produce aproape nimic iar puținul pe care îl dă (în afară de lapte, unt, brînzeturi) este insuficient pentru a acoperi, într-un domeniu sau altul, nevoile unei populații supraabundente. Trebuie să se importe grîu, orz, cărbune, materii prime industriale de toate felurile : de la piele și metale pînă la lînă și cînepă, la lemnul folosit în construcția corăbiilor și la coloranți. Pe măsură ce cresc bunăstarea și cererea în interiorul Uniunii, se adîncește și se întărește dependența Țărilor de Jos de Franța, Germania, Anglia, de Scandinavia și de Polonia, care produc și le furnizează cele necesare [1]. Solul neerlandez ca și subsolul sînt extrem de sărace : iată de ce pe aceste meleaguri nu poate lua naștere decît o industrie de prelucrare a materiilor prime și a materialelor importate. Produsele sale însă, ca de pildă textilele și hîrtia, sînt în parte reexportate. Intensa activitate a Țărilor de Jos părea destinată să nu aibă decît un singur debușeu rentabil : transporturile. Într-o epocă în care, datorită avîntului economic european, vechile piețe locale deveniseră cu totul

nesatisfăcătoare, slaba standardizare a mărfurilor, ritmul relativ lent al circulației lor pe căile de comunicație existente impuneau crearea unui mare centru de distribuire. Țările de Jos, aflate la răscrucea drumurilor maritime care uneau nord-estul cu sud-vestul Europei și a căilor fluviale orientate în direcția nord-vest-sud-est, răspundeau cu atît mai bine acestei cerințe cu cît dispuneau, încă din veacul al XV-lea, de o însemnată flotă comercială.

Dar și în această privință, între cele șapte provincii existau foarte mari deosebiri. Cu excepția localității Groningen, oraș hanseatic care rămăsese un important centru al schimburilor comerciale, toată partea de nord a țării : Friesland, Ommelanden, Drenthe, Overijssel, se consacra cu precădere creșterii vitelor și exploatării turbei. Așa se întîmpla, în parte, și cu provincia Gelderland. În Țara Statelor Generale, la sud de 's Hertogenbosch, agricultura — distrusă de război — fusese parțial înlocuită cu creșterea vitelor [9]. Activitatea economică se concentra în provinciile maritime, Zeeland și mai cu seamă Olanda, adică în acea zonă a țării care întrunea condițiile geografice cele mai favorabile desfășurării unui comerț orientat aproape exclusiv către mare. În perioada lor de apogeu, olandezii și zeelandezii au considerat adesea că provinciile din interiorul continentului stînjeneau dezvoltarea generală, și politica pe care au dus-o a fost puternic influențată de acest sentiment. Ocupînd primul loc, pe plan economic, în cadrul Uniunii, Olanda număra mai multe centre industriale mari ca Leiden, Delft, Haarlem, Zaandam. Cu toate acestea, adevărata ei vocație rămînea comerțul, funcția esențială a întregii provincii. Dealtfel Amsterdamul, socotit la rîndul său drept primul oraș al Olandei, nu exista decît prin comerț : croindu-și, cel dintîi, drum pe mările nordice, și cu osebire pe marea Baltică, orașul a cîștigat un important avans față de rivalele sale — Middelburg ori Rotterdam —, avans pe care l-a păstrat de-a lungul întregului secol.

Oarecum izolate de restul continentului prin păduri și mlaștini, legate numai de sud-estul Europei prin rîurile care le străbat, Țările de Jos erau mai accesibile dinspre mare. Dar chiar și pe aici, țărmurile nisipoase, bîntuite de furtuni violente și imprevizibile, spălate de maree înalte, nu lăsau decît trei locuri de trecere navigabile : gurile fluviilor Escaut și Meusa, precum și golful Zuiderzee, pe porțiunea dintre strîmtoarea Texel și punctul de gîtuire al brațului de mare Ij, sau pe la Vlieland. De-a lungul celor trei căi se dezvoltaseră o serie de porturi. În ochii francezilor sau ai englezilor, nici condițiile naturale oferite de acestea nu erau dintre cele mai bune : într-adevăr, fundul mării era prea puțin adînc și mult prea îngust, iar nisipul îngrămădit de ape amenința permanent să blocheze intrarea [3].

Deși necesitau ample lucrări de întreținere, porturile acestea ofereau cel puțin avantajul securității, iar olandezii din secolul al XVII-lea, cu spiritul lor realist, au știut să aprecieze calitatea condițiilor locale în raport cu situația existentă, nu cu o situație ideală. Așa s-au petrecut lucrurile la Amsterdam [4]. Brațul Ij, larg de aproximativ o jumătate de leghe în dreptul orașului, constituie un adăpost excelent pentru un mic port ; dar la acest adăpost nu se poate ajunge decît străbătînd o zonă foarte periculoasă : un culoar de 120 de kilometri, de-a lungul căruia fundul marin prezintă numeroase capcane, continuîndu-se, apoi, în extremitatea sud-vestică a golfului Zuiderzee, cu golfulețul Pampus, pe care nisipurile, nestăvilite de vreun baraj eficient, amenință să-l umple.

Pînă la sfîrșitul secolului, blocarea progresivă a acestuia din cauza bancurilor de nisip a provocat dificultăți tot mai numeroase traficului. În 1690, pentru ca și corăbiile de cel mai mare tonaj să poată trece pe aici, a trebuit să se recurgă la un sistem de ridicare a acestora : două șalande, umplute cu apă pînă la limita scufundării, încadrau strîns vasul. Pe coca corăbiei erau fixate bîrne orizontale de lemn îmbrăcat în fier, ale căror capete se sprijineau de o parte și de alta pe șalande. Golite treptat cu ajutorul unei pompe, acestea

se ridicau deasupra nivelului apei, ridicînd şi corabia odată cu ele. Se străbătea astfel porţiunea dificilă, după care se proceda la operaţia inversă.

La o oarecare distanţă de cheiuri, înaintau în Ij lungi baraje făcute din piloni înfipţi în pămînt şi uniţi între ei prin scînduri. Acestea erau docurile unde acostau corăbiile. Vasele erau descărcate în ambarcaţiuni mai mici, singurele care puteau ajunge pînă la chei. Principalele servicii comerciale şi maritime se concentrau în două clădiri situate în avanport. La periferia oraşului, în direcţia golfului Pampus se înălţa, pe piloţi, unul dintre magazinele Companiei Indiilor Orientale, în dreptul căruia corăbiile puteau acosta direct ; de jur împrejur, pe o serie de insuliţe legate între ele prin poduri, se înfiinţaseră fabrici de frînghii, ateliere de fierărie unde se lucrau ancore, ateliere de dulgherie navală. La sfîrşitul secolului, mai mult de o mie trei sute de lucrători îşi cîştigau aici din greu existenţa, muncind de la patru dimineaţa pînă la şase seara. Ceva mai departe, pe Ij, construită tot pe piloţi, clădirea Amiralităţii includea un arsenal şi, lîngă docurile care îl înconjurau, cincizeci de vase de război erau în permanenţă gata de plecare. Agitaţia din port de abia dacă se mai potolea puţin la lăsarea serii. Traversînd golful Zuiderzee în noaptea de 23 iulie 1636, Ogier a văzut marea sclipind sub luminile de pe velierele ce se îndreptau spre Amsterdam [5]. Prin luna august se întorcea flota din Indii : vreo douăzeci de vase dintre cele mai mari care se construiau pe atunci, şi despre care se spunea că transportă două sute de tone de aur. În aprilie pleca flota mării Baltice, care a numărat pînă la două sute de corăbii. Portul Amsterdam este într-adevăr deschis spre Extremul Orient şi spre mările nordice, dar şi spre Mediterana. Din acest punct de vedere, se poate spune că există o oarecare specializare a porturilor neerlandeze. Oraşele situate pe malul golfului Zuiderzee îşi trimit flotele comerciale sau de pescuit în Atlanticul de nord ; Rotterdamul asigură în bună parte legătura cu Franţa şi Anglia : Parival a văzut, dacă

e să-l credem, pînă la patru sute de bastimente gata să părăsească avanportul La Brille [6].

Extraordinara reușită neerlandeză se explică prin întîlnirea fericită a unor condiții naturale, nu peste tot la fel de prielnice, cu un temperament parcă anume făcut pentru a trage foloase de pe urma lor. Căci neerlandezii urăsc trîndăvia și sînt extrem de cumpătați ; comparativ cu importurile și cu volumul mărfurilor reexportate, consumul intern este redus. Temple insistă asupra acestui punct : nu există nici un alt popor care să fi încheiat atît de multe tranzacții și care să fi consumat totuși atît de puțin ; olandezii cumpără fără încetare, ca să vîndă apoi imediat ceea ce au achiziționat. Ei domină piața mirodeniilor, scrie Temple, recurgînd astfel la o figură de stil, care nu este însă lipsită de o anumită semnificație, dar se hrănesc numai cu peștele și legumele lor, vînd Franței cele mai fine produse ale industriei textile și cumpără din Anglia, pentru consumul intern, postavul cel mai ordinar [7]. Randamentul ridicat al muncii face să scadă prețul acesteia. Individualismul culminează prin gustul riscului ; o anumită prudență îl tempereazà însă, canalizîndu-l către asociații îndrăznețe —·Companiile comerciale — care se deosebesc foarte mult de vechile comunități medievale. Început din rațiuni politice și religioase, războiul împotriva spaniolilor se deplasase treptat pe teren economic. În primii ani ai secolului al XVII-lea, olandezii se avîntaseră pe mările cele mai îndepărtate pentru a putea face față necesităților acestui război. Dar tot aici își află sursa și explicația atît noua sete de înavuțire a acestui popor cît și nostalgia păcii pe care ajunge să o simtă tot mai mult.

E adevărat că, începînd din acele vremuri, olandezii pot fi întîlniți pretutindeni în lume, dar numai foarte puțini dintre ei emigrează. Cei mai mulți călătoresc, fără a se fixa însă pe meleaguri străine. Din Olanda veneau cei care au creat, în prima jumătate a secolului, rafinăriile de zahăr de la Bordeaux, din La Rochelle, Angers, Rouen ; Colbert a atras în Picardia cîțiva meșteri țesători printre care cele-

[illegible] van Roubaix, stabilit la Abbeville ; am văzut că vreo cîțiva agenți specializați în vînzarea vinului se statorniciseră în regiunea Val de Loire : totuși, în ciuda importanței economice pe care o dobîndise (acestor calviniști nu le-a făcut nimeni necazuri cîtă vreme Colbert a fost ministru), colonia olandeză din Franța a cuprins un număr restrîns de persoane, cu excepția grupului din Nantes. Louis de Geer, amsterdamez originar din Liège, obținuse de la regele Gustav-Adolf concesiunea minelor din Suedia. Acest proprietar de turnătorii neînchipuit de bogat, care mai era și furnizor de tunuri, nu a reușit să atragă în întreprinderile sale decît extrem de puțini compatrioți. În 1609, un negustor din Amsterdam ajunsese primar al orașului Göteborg ; ceva mai tîrziu, un cetățean din Haarlem a devenit comisar al coroanei suedeze în același oraș. Neerlandezii amintiți nu sînt decît niște aventurieri izolați. Țesătorii olandezi de la Frankfurt și din Silezia sînt doar o mînă de meseriași. Țarii Rusiei au izbutit să aducă cîțiva muncitori calificați, mai cu seamă din regiunea Haarlemului. Fabricile de praf de pușcă, centrele metalurgice, care de-abia luau ființă la Tula și Kaluga, șantierele navale de pe Oka au făcut apel la pionierii neerlandezi. Isaac Massa, unul dintre primii stabiliți la Moscova, a atras atenția negustorilor amsterdamezi asupra interesului pe care-l prezenta piața rusă. Începînd de atunci, schimburile de oameni între cele două țări, deși numeric reduse, au continuat să aibă loc cu regularitate, fapt care explică, dealtfel, vizita lui Petru cel Mare în Țările de Jos, la sfîrșitul secolului.

Trecuseră vreo trei sferturi de secol de cînd orizonturi mai largi se deschiseseră în fața neerlandezilor, permițîndu-le să dea frîu liber spiritului lor întreprinzător. Cîștigul era, de astă dată, pe măsura riscurilor și a lipsurilor îndurate. Drumul pe mare de la Amsterdam pînă la strîmtoarea Sunda dura trei sute — trei sute cincizeci de zile. Olivier van Noort, aventurier înglodat în datorii care miza totul pe o singură carte, a pornit cu patru corăbii și două sute

patruzeci şi opt de oameni să facă înconjurul lumii ; la întoarcere mai avea doar o singură corabie şi patruzeci şi cinci de oameni. Asta se întîmpla în 1601. Pînă atunci mai avuseseră loc două importante călătorii în scopul descoperirii unor noi drumuri maritime : una dintre expediţii se încheiase cu un eroic eşec, cealaltă izbutise să stabilească o rută definitivă. Încă din 1596, Heemskerk şi Barentsz primiseră autorizaţia de a explora mările din nordul Asiei în speranţa găsirii unui drum comercial către Extremul Orient care să nu fie frecventat de galerele spaniole. Statele le promiseseră o recompensă de 25 000 de florini din aur curat dacă ajungeau într-un port din China. Expediţia — formată din două corăbii — a plecat la 18 mai. La 5 iunie întîlnea primele gheţuri plutitoare, pe care marinarii le-au luat la început drept nişte lebede uriaşe ! Mai întîi Spitzberg ; apoi Noua Zeelandă : blocaţi de îngheţul de toamnă, prinşi în vîrtejul unei furtuni, despărţiţi de oamenii lui Heemskerk, marinarii lui Barentsz — şaptesprezece la număr, dintre care doi bolnavi — au fost obligaţi să ierneze pe insulă. Aveau nevoie de un adăpost. Uriaşele trunchiuri aduse vara de curenţi din Siberia erau tari ca piatra şi nu puteau fi tăiate cu ferăstrăul. Urşi albi înfometaţi atacau lucrătorii sleiţi de puteri. Cu toate acestea, casa se înălţa. Se lucra cu toporul ; s-a ridicat o frumoasă schelărie dreptunghiulară, după moda olandeză, şi în octombrie, cînd această parte a construcţiei a fost gata, s-a pus o ramură verde în vîrful acoperişului, întocmai ca acasă, în Olanda. Rămăseseră de făcut doar finisările. Chiar atunci însă a murit tîmplarul de pe vas. Oamenilor le-a fost cu neputinţă să-l îngroape, într-atît era pămîntul de îngheţat. Se terminaseră scîndurile. A fost smulsă lemnăria din care erau făcute despărţiturile interioare ale corăbiei, iar pentru terminarea acoperişului s-a folosit una din pînze. A început noaptea polară. S-a hotărît ca un om să facă de strajă pe ţărm, în speranţa (cu totul iluzorie, căci nu se ştia nimic despre clima acestor ţinuturi) că în curînd vor apărea semn

de dislocare a gheţurilor. În casa fără ferestre, cu pereţii călăfătuiţi, focul nu împrăştia decît fum şi nici un strop de căldură. Zăpada astupa hornul ; la Crăciun, un strat gros acoperea toată casa. Îmbrăcămintea oamenilor, neechipaţi pentru un popas prin astfel de locuri, se umplea într-o clipă de promoroacă, iar încălţămintea, prea subţire, îngheţa. Pentru protejarea picioarelor s-au folosit piei de vulpe. În seara de Bobotează, nefericiţii marinari sînt cuprinşi de o adevărată nebunie : trebuie să petreacă această sărbătoare întocmai ca acasă. Se beau ultimele rezerve de vin, se prepară clătite din toată făina care mai rămăsese, se alege un rege. În ziua de 16 ianuarie apare din nou soarele. Întreaga tabără trăieşte momentele înfrigurate ale pregătirilor de plecare. Dar la jumătatea lunii martie vasul se află în acelaşi punct, prins între gheţuri ; doar şaptezeci şi cinci de paşi îl despart de apa liberă. Nici în aprilie, nici în mai nu reuşeşte să se degajeze, căci acum e blocat de iceberguri. La sfîrşitul lui mai, Barentsz, ajuns la capătul puterilor, părăseşte corabia şi porneşte la drum cu oamenii pe care îi mai avea ; echipajul se serveşte de două bărci, trase de pe mal în locurile unde marea este încă acoperită de gheaţă. La 18 iulie 1597, în faţa marinarilor se deschid, în sfîrşit, apele libere, dar Barentsz, care nu mai rezistase ultimelor încercări, nu va mai fi alături de ei. În peninsula Kola, unde se vor opri, îl vor regăsi pe Heemskerk.

O lună mai tîrziu, o altă expediţie, plecată de acasă încă din aprilie 1595, trecea în fine prin strîmtoarea Texel reîntorcîndu-se în portul Amsterdam. Într-adevăr, la curent cu faptul că puterea de odinioară a marinei portugheze era în continuă scădere, Statele Olandei permiseseră lui Cornelis de Houtman şi pilotului Keyser să armeze patru corăbii de mică dimensiune cu care să întreprindă o călătorie de prospectare a drumului către Indii trecînd pe la sud de Africa. Dotată cu vasele, Statele au pus la dispoziţia celor doi şi un echipaj compus din două sute patruzeci şi nouă de oameni ; dintre aceştia numai optzeci şi nouă aveau să-şi mai revadă patria. Itinerarul, stabilit cu aproximaţie după datele furni-

zate de cărţi, a condus mica flotă mai întîi la Sfînta-Elena, apoi la Capul Bunei Speranţe. Se face escală la hotentoţi. Olandezii, care văd pentru prima oară astfel de fiinţe, se tem de aceşti negroizi : li se pare că seamănă cu nişte condamnaţi la spînzurătoare scăpaţi din ştreang. Totuşi, nu e deloc neplăcut să faci negoţ cu ei: pentru un cuţit îţi dau în schimb un bou. În Madagascar — unde expediţia ajunge la 18 august, dată la care şaptezeci de marinari îşi pierduseră deja viaţa din cauza bolilor — pentru o lingură frumoasă de cositor capeţi o fată drăgălaşă de unsprezece ani. Dar în cursul unei asemenea tocmeli, un matelot este înjunghiat. Se face un popas de mai multe luni în această insulă. În ianuarie 1596, se vizitează golful Antongil, pe ţărmul căruia se ridicau trei sate. Într-o zi, locuitorii unuia dintre ele fură o barcă de pe un vas olandez... ca să-i scoată cuiele ! Olandezii protestează cu focuri de muschetă ; băştinaşii aruncă în ei cu pietre. La sfîrşitul încăierării, satul — peste o sută de case — este complet distrus. Imediat după incident vasele pornesc la drum, în direcţia insulei Sumatra. În largul oceanului, corăbiile olandeze întîlnesc bărci malaieze cu pînze confecţionate din împletituri de paie şi cu frînghii făcute din liane. La Bantam, ţinta expediţiei, atinsă la 23 iulie, o mulţime de javanezi, chinezi, arabi invadează puntea vaselor îndată ce acestea aruncă ancora printre jonci şi corăbii portugheze. Un adevărat iarmaroc se improvizează cît ai clipi din ochi. Houtman ia două sute cincizeci de saci cu boabe de piper, douăzeci şi cinci de încărcături de nucşoară, treizeci de baloturi de fuli, şi vrea să treacă în Moluce. Are însă dificultăţi cu portughezii. Mai mulţi marinari sînt luaţi ostateci. Profund nemulţumite de cele întîmplate, echipajele se răscoală, cer să se întoarcă imediat în Olanda.

Unul dintre vase, *Amsterdam*, este avariat. Neputîndu-i-se face reparaţiile necesare, i se dă foc. Cu celelalte trei corăbii, expediţia ajunge în insula Bali. Olandezii vor rămîne aici pînă în februarie 1597. Regele insulei îi primeşte cu multă cordialitate pe reprezentanţii acestui popor

despre care nici nu auzise, le cere detalii asupra lui. Matelotii întind o hartă și îi arată hotarele țării : ele delimitează un spațiu cuprinzînd Olanda, Germania, Norvegia și Rusia la un loc ! Olandezii, spun ei, au un rege mare, care se numește Mauriciu și are o armată de 30 000 de cavaleriști și 40 000 de infanteriști. Balinezul își exprimă admirația față de cele auzite, dar este nelămurit și uimit de un lucru : cum se face că acest Mauriciu are treizeci de ani și este încă celibatar ! În insula Bali, regii își iau prima soție la doisprezece ani, iar la douăzeci de ani au ajuns la două sute de neveste... Așa descoperă olandezii obiceiurile stranii ale „indienilor". Dar pentru Houtman această călătorie va fi fost în primul rînd un prilej de a dovedi tuturor falimentul portughezilor în Orient. De acum înainte, drumul spre Indiile e liber. A fost dat semnalul pentru cursele de lungă durată pe toate mările globului [8].

Două secole de navigație de-a lungul coastelor continentale [9] constituiau o experiență care favorizase apariția în Țările de Jos a unei elite de marinari iscusiți, de mecanici ingenioși, în stare să născocească orice, de constructori cu o înaltă calificare... dacă nu chiar și de juriști : o serie de coduri ale navigației, cum era cel din La Brille, care data din veacul al XV-lea, ori cel de la Amsterdam, coduri ce preluaseră unele cutume franceze sau engleze mai vechi, au stat, pînă în epoca modernă, la baza dreptului internațional maritim.

Gustul aventurii, foarte viu mai cu seamă în prima jumătate a secolului, nu excludea, în cazul multor navigatori, o solidă cultură științifică. Familiile cele mai nobile priveau cu ochi buni plecarea fiilor lor în expediții îndepărtate. Relatările redactate de navigatorii vremii atestă, pe lîngă curiozitatea și curajul acestor călători, și un adevărat proces de conștientizare.

Astfel de relatări conțin informații de tot soiul : se menționează păsările întîlnite, forma țărmurilor, curenții marini, bolile, intemperiile, reparațiile necesare. În insula Waygatsch, pierdută în imensitatea mării arctice, mari-

narii au descoperit, în mijlocul unui pustiu de gheață, patru sute de statui din lemn, culcate pe pămînt. Să fie cumva aceasta împărăția morților ? Observațiile care se adună constituie cu timpul un adevărat tezaur de date. Editori ca Gérard Ketel din Franeker se specializează în publicarea unor asemenea cărți pe a căror primă pagină un poet local așterne o introducere în versuri pompoase. În rîndurile publicului se naște un fel de mitologie naturalistă, pe care numai o anumită iluzie de optică o face să devină fabuloasă.

Capitolul XXVII

FLOTA

În 1665, Colbert estima la 15 000 sau 16 000 (adică 95% din ansamblul flotei europene) numărul vaselor care navigau pe toate mările globului sub pavilionul tricolor al Ţărilor de Jos : cifra aceasta este mult exagerată ; în 1670, flota neerlandeză era formată din maximum 2 400 de corăbii. Nu e mai puţin adevărat că în aceeaşi epocă Franţa nu dispunea decît de cîteva sute de vase [1]. Datorită preţului de cost redus al armării, sumelor modeste pe care le necesita întreţinerea echipajelor, ca şi datorită înaltului randament al acestora asociat cu competenţa statelor-majore, transporturile maritime neerlandeze au reuşit, timp de trei sferturi de veac, să înlăture orice concurenţă străină.

În secolul al XVI-lea, şi olandezii şi zeelandezii întrebuinţau aproape exclusiv corăbii mici, cu o capacitate de 80 pînă la 120 de tone. Pe la 1590 se construiau deja vase a căror capacitate ajungea la 200 şi chiar la 400 de tone. După 1600, capacitatea unor bastimente a atins, în mod excepţional, 600 sau 1 000 de tone. Această ultimă cifră reprezenta capacitatea celor mai mari corăbii afectate co-

merţului cu Indiile, însă majoritatea vaselor care efectuau aceste curse deplasau o încărcătură maximă de 500—600 de tone. Creşterea progresivă a tonajului a fost însoţită de o continuă perfecţionare tehnică. Numai în cazul vaselor mici s-a păstrat vechea structură cu o singură punte. În jurul anului 1590 s-a răspîndit un nou tip de bastiment, aşa-numitul „fluier", cu pupa rotundă, foarte potrivit pentru navigaţia pe mările europene, care a exercitat o puternică influenţă asupra dezvoltării comerţului neerlandez. Ceva mai tîrziu apar diverse tipuri de vase „cu arcasă", corăbii cu pupa plată, destinate curselor lungi. Greementul a devenit din ce în ce mai complicat : numărul velelor de artimon a crescut, brigantinei adăugîndu-i-se o mică pînză transversală ; apoi vîrful bompresului a fost prelungit printr-un segment suplimentar. Curînd, pe drumurile oceanice nu au mai fost folosite decît corăbii mari, cu trei catarge, cu punţi multiple şi cu teugă dublă. Pentru fiecare rută maritimă exista un tip deosebit de vase ; uneori chiar mai multe tipuri, după nevoi : vase pentru transportul mărfurilor grele, vase pentru transportul mărfurilor uşoare ; corăbii pentru cursele de pasageri sau corăbii de escortă. În primii ani ai secolului, impresionate de dimensiunile galerelor spaniole, Statele au pus în lucru cîteva vase de acest tip. Cum s-au dovedit însă greu de manevrat pe ocean, s-a renunţat aproape imediat la ele.

Marina particulară şi marina de stat

Pînă la sfîrşitul veacului al XVI-lea, flota neerlandeză nu a constituit propriu-zis o „marină", în sensul actual al cuvîntului, implicînd un minimum de standardizare şi o organizare centralizată. Primele escadre eterogene angajate în războiul împotriva Spaniei s-au format după unicul criteriu al intereselor locale, prin reunirea

[illegible]abilor particulare și punerea lor sub jurisdicția municipalităților. Necesitățile strategice (impuse de generalizarea duelurilor de artilerie în largul mărilor) au permis principilor de Orania, ca și primilor mari negustori amsterdamezi, să introducă o anumită organizare în acest haos, ținînd seama de sarcinile militare și comerciale tot mai complicate care reveneau marinarilor.

Așa se explică apariția, în scurtă vreme, a unor mari Companii, pe de o parte, și a amiralităților, pe de alta. Cu toate acestea, în secolul al XVII-lea, marina comercială — particulară — și marina militară — de stat — nu au fost nici un moment complet despărțite una de cealaltă. Interesele particularilor și interesele statului continuau să rămînă strîns legate ; conducerile păstrau un contact permanent ; materialul era în mare parte același iar funcțiile de cele mai multe ori aproape identice. Astfel, faptul că amiralitatea furniza escorte militare flotelor comerciale a contribuit la creșterea creditului internațional al vaselor de transport olandeze. În ambele domenii, marina se bucura de o atenție deosebită din partea statului : comercială sau militară, ea apărea în ochii tuturor drept unicul instrument al prosperității naționale. Totuși, domeniul comercial deținea o poziție prioritară : îndată ce situația părea să se stabilizeze pe plan mondial, guvernele provinciilor începeau să taie din creditele marinei de război. Pînă la următoarea alarmă, amiralitatea trăia din expediente : împrumuturi, concedierea unei părți din personal, vînzarea (în pierdere) a vaselor. De unde și uimitoarele fluctuații pe care le-a înregistrat, sub raportul volumului, marina militară în cursul secolului : la un an după pacea din Westfalia, tonajul său a scăzut cu două treimi iar echipajele au pierdut [illegible]% din efective [2]. Dealtfel, chiar dacă în vreme de pace statul se mulțumea să păstreze numai treizeci sau patruzeci de vase de escortă, armarea acestora și întreținerea echipajelor nu costau mai puțin de șase milioane pe an.

Creată în ultimii ani ai veacului al XVI-lea, amir tatea, condusă de stathuder — în calitatea sa de prim-a ral —, era formată din cinci colegii compuse din deput provinciilor și avîndu-și sediul în cinci localități diferi Amsterdam, Middelburg, Rotterdam, Hoorn-Enkhuizen Harlingen. Organ administrativ central, ea îndeplinea m multe funcţii : se ocupa de gospodărirea corăbiilor, cruta echipajele, alegea statele-majore, îi judeca pe cei se făceau vinovaţi de săvîrșirea unor crime pe mare. Ju carea contrabandiștilor ținea tot de competența ami lităţii : aceasta avea într-adevăr propria ei casierie, cărei fonduri proveneau din taxele vamale. În vremur tulburi, cînd finanțele proprii deveneau insuficien cîrmuirile provinciale contribuiau cu sume speciale suplimentarea fondurilor. Libertatea de acțiune a ami lităţii era astfel îngrădită și prin controlul pe care îl ex citau regenţii provinciali. De fapt, amiralitatea nu a reu să asigure decît pentru o scurtă perioadă conducerea c tralizată a întregii marine militare, căci fiecare coleg ducea o politică independentă, prea puțin preocupat ideea colaborării cu celelalte.

La început, amiralitatea — sau „amiralitățile", cum ajuns curînd să se spună — închiria de la flota comerci corăbiile de care avea nevoie. În primii ani ai secolului XVII-lea, ea era încă în măsură să-și cumpere un anum număr de vase ; achiziționările au încetat însă în timpu perioadei de pace care a urmat după încheierea armist ţiului, iar capacitatea navală a amiralității a scăzut co siderabil. Numai izbucnirea războiului cu Anglia a m putut redeştepta, după 1650, interesul regenților pent acest sector. De aci înainte amiralitatea și-a construit însăşi vasele necesare, investind în ele toate beneficii realizate. O mulţime de funcţionari care depuseseră jur mîntul — comisari, controlori, colectori, însărcinaţi cu go podărirea dotărilor și cu lichidarea capturilor de la in mic — se aflau în slujba ei.

În ciuda vicisitudinilor soartei sale, amiralitatea a îndeplinit, în epoca extraordinarei expansiuni neerlandeze, o funcție reprezentativă ce depășea cu mult nivelul obișnuit. Salutul la pavilion, de pildă, a provocat o serie de incidente grave cu englezii. Guvernul rezerva înalte onoruri amiralilor și căpitanilor și nu rareori s-a întîmplat să le încredințeze misiuni diplomatice în țările de peste mări. Desigur, mateloții erau recrutați la întîmplare, în funcție de ceea ce oferea piața mîinii de lucru. În schimb, pentru alegerea ofițerilor, singurul criteriu luat în considerație era, cel mai adesea, acela al priceperii, al autorității și al caracterului lor.

În general de origine modestă, aceștia constituiau incontestabil o elită în Republică. Oameni ai mării ca Tromp sau de Ruyter, (care lucrase în copilărie într-o fabrică de frînghii unde, pentru șase stuivers pe săptămînă, mînuise troliul de dimineața pînă seara), sînt eroii acestei epoci, adorați de mulțimea care stă și se roagă pe țărm cîtă vreme ei dau bătălii pe mare. Deși sînt răsplătiți cu sume foarte mari, (de la 6 000 la 50 000 de florini), pentru capturile de război și deși se bucură de numeroase avantaje în natură, își păstrează aceeași simplitate în obiceiuri și în purtare. Venind să-i facă o vizită lui de Ruyter pe vasul-amiral la scurtă vreme după victoria de la 15 iunie 1666, contele de Guiche l-a găsit pe eroul zilei măturîndu-și cabina și dînd grăunțe găinilor. De Ruyter era evlavios : pe vas se cîntau psalmii, se spuneau rugăciuni înainte de fiecare luptă. În calitate de for conducător, amiralitatea încuraja, în cadrul marinei de care răspundea, toate formele de manifestare a sentimentului religios, privit ca expresie a ideologiei naționale.

Flotele particulare de comerț sau de pescuit nu erau supuse autorității nici unui organ administrativ central. Armatorul, proprietarul de cherhanale își administrau vasele așa cum își conduceau treburile casei. La rîndul lor, marile Companii, (asupra organizării cărora ne vom opri ceva mai departe), își administrau propriile corăbii aseme-

nea unei mari întreprinderi. Uneori, proporțiile flotelor erau atît de mari, încît completarea echipajelor necesare devenea o problemă greu de rezolvat. În astfel de cazuri, Compania angaja un om anume pentru a se ocupa de recrutarea marinarilor ; ea îi avansa, sub formă de acreditive, cîte 150 de florini pentru fiecare matelot pe care avea să i-l furnizeze. Împins de nevoia de bani lichizi, agentul vindea acreditivele vreunui curtier, cîteodată contra unei sume care nu reprezenta decît un sfert din valoarea lor nominală. În felul acesta, chiar înainte de a fi angajați pe vas, viitorii mateloți erau promovați la rangul de valoare de speculă !

Corsari și pirați

Războiul și necesitatea de a ataca înseși sursele bogăției imperiului spaniol introduseseră, la finele veacului al XVI-lea, pirateria printre tradițiile maritime neerlandeze. Înainte de armistițiu, autoritățile municipale sau amiralitățile dădeau armatorilor, la cerere, „mandate" care îi autorizau să întreprindă „expediții de jaf" în zone determinate. Toate păturile sociale erau mai mult sau mai puțin amestecate în această operație. Pe la 1610, se spunea despre Jean Corneliszoon, primar al Amsterdamului, că, în tinerețe, fusese și el pirat. „Corsarii", jefuitori autorizați ai mărilor, ajungeau să nu mai aibă nici un scrupul și să atace, fără deosebire, corăbiile dușmane, corăbiile neutre, ba chiar și pe cele ale compatrioților lor ; coborînd progresiv la rangul de „pirați", ei deveneau simpli tîlhari care acționau pe cont propriu. Guvernele au încercat să reacționeze împotriva acestei stări de lucruri. În 1605 s-a cerut înregistrarea „mandatelor" ; în anul următor s-a cerut ca astfel de documente să nu mai fie eliberate decît după depunerea unei cauțiuni de 20 000 de florini. S-a făcut

chiar o tentativă de rechemare în țară a celor aproximativ o sută treizeci de corsari care străbăteau toate mările globului. Dar încheierea armistițiului a pus capăt acestor intervenții oficiale. Conform acordurilor semnate, statul înțelegea să adopte de aci înainte o poziție de neutralitate, ceea ce a permis pirateriei particulare să ia o amploare cu atît mai mare [3]. Potrivit opiniei generale, ea era mai rentabilă decît comerțul cu Indiile.

A urmat, vreme de vreo cincizeci de ani, o adevărată epocă de aur a acestor lupi de mare cu plete lungi și barba neagră, cu vesta întredeschisă pe pieptul gol, cu cingătoarea înțesată de pistoale și cuțite, mari bețivani, jucători înveterați, oameni spurcați la gură, aproape siguri că-și vor sfîrși zilele cu un pumnal înfipt în spate ori cu ștreangul de gît, niște bandiți, așa cum îi arată cuvîntul francez „flibustiers", deformare a olandezului *vrijbuiter*, „amatori de cîștig nedijmuit de fisc". Așa a fost acel Klaas Compaan, din Zaandam, supranumit „spaima mărilor", care, la plecare, aruncase în valuri Biblia, psaltirea și jurnalul de bord, pentru a putea acționa nestînjenit, ferit de eventuale mustrări de conștiință. Altfel om cumsecade, care nu uita să trimită după fiecare captură importantă, (și a avut 350 asemenea capturi la activ !) un sac de bani și numeroase bijuterii soției sale, alături de care și-a sfîrșit liniștit zilele, în căsuța de la Oostzaan...

În orice vas de comerț, indiferent de pavilionul sub care naviga, pirații vedeau o posibilă pradă. Intervențiile lui Henric al IV-lea și ale guvernului englez i-au îndepărtat, în cele din urmă, pe corsari și pirați din Atlanticul de nord. Dar cîte alte mări nu le rămîneau deschise ! Mărfurile capturate, prizonierii se vindeau ușor în porturile berbere. În acest sens, se stabiliseră chiar relații între pirații neerlandezi și populația din porturile Maghrebului. Mai mult : cu începere de prin 1600—1610 se pot întîlni olandezi renegați care, luîndu-și nume arabe, prind cheag pe aceste meleaguri și se amestecă cu pirații mauri [4]. Celebrul Morate Reis era în realitate un oarecare Jan Janszoon din

Haarlem ; Soliman Buffoen, un anume Jacob de Hoerew[illegible] din Rotterdam [5]. Teribilul Veenboer, sub noul său num[illegible] Soliman Reis, a fost ucis în 1620, în cursul abordajului un[illegible] corăbii creștine. Cît despre Coert Siewerts, acesta intr[illegible] în slujba Veneției și organiza expediții de jaf împotriva turcilor, în folosul Serenissimei Republici. Acoperindu-[illegible] de glorie, el și-a sfîrșit zilele ca prim-amiral al Danemarc[illegible]

Capitolul XXVIII

TRAFIC ȘI COLONIZARE

În interiorul Uniunii, orașele erau legate între ele prin-tr-un comerț activ, dar acesta nu ocupa totuși decît un loc aproape neglijabil în ansamblul tranzacțiilor comerciale ale țării. O ciudată disproporție părea să domnească în sectorul schimburilor de mărfuri și să sporească valoarea acestora pe măsura creșterii distanțelor străbătute. Germania, vecină apropiată, constituia o cale de tranzit, în special datorită Rinului, și în același timp o sursă de materii prime ca lemnul, vinul, cerealele. În schimb, capacitatea ei de absorbție era foarte redusă. În Franța, negustorii din Rotterdam dețineau în parte, așa cum am văzut, controlul asupra comerțului de vinuri. O serie de neguțători olandezi investiseră capitaluri în fabricile de hîrtie din Angoulême. Manufacturile de textile din Normandia, Anjou și Bretania depindeau de bunul mers al vaselor de transport neerlandeze. Înainte de 1672, acestea asigurau cea mai mare parte a comerțului exterior francez și chiar a navigației de coastă, între porturile rega-

tului. Ceea ce a și stîrnit, dealtfel, tot soiul de invidii. Tot de aici se trag și poreclele de „lipitori" sau de „păduchi înfometați" date olandezilor pe vremea lui Henric al IV-lea și a lui Richelieu. Pînă către 1650, pentru fiecare corabie care pleca din Anglia spre Olanda, alte zece făceau drumul invers. Acest circuit comercial, care se baza pe acorduri încheiate la sfîrșitul evului mediu și se desfășura aproape exclusiv într-un singur sens, constituia pentru Anglia o servitute atît de apăsătoare, încît curtea încuraja pe ascuns pirateria împotriva vaselor olandeze în Marea Nordului.

Unul din principalele obiecte ale comerțului anglo-neerlandez era postavul, cumpărat de olandezi, în virtutea anumitor tratate, în stare brută din Anglia și reexportat, după tundere și vopsire, într-o formă prelucrată. Englezii au încercat să limiteze, prin diverse măsuri vamale, un privilegiu care priva industria lor de o parte din profituri. Contrabanda a găsit condiții deosebit de prielnice în dedalurile acestei legislații.

Deși se aflau în război, comerțul dintre Țările de Jos și Spania nu s-a întrerupt nici o clipă. Cînd, în 1595, Henric al IV-lea și-a exprimat intenția de a interzice legăturile cu Peninsula Iberică, un fior de panică a cuprins Olanda. Căci cerealele, peștele, lemnul — circulînd într-un sens — și uleiurile, fructele, vinul — circulînd în sens opus — favorizau un important comerț de tranzit, necesitate vitală pentru Țările de Jos, înainte de apariția marilor companii coloniale. După 1609, volumul afacerilor pare să se fi redus dar, cu puțin înainte de 1648, au început să fie duse tratative în vederea stabilirii unei pieți a argintului spaniol la Amsterdam, tratative încheiate cu un rezultat pozitiv după pacea din Westfalia. În 1650, prin „tratatul Marinei" au fost acordate flotei olandeze diverse privilegii pentru transportul anumitor mărfuri cu destinația Spania, Portu-

Anglia și America. Dealtfel, prin aceste locuri s-a practicat permanent o contrabandă intensă ; deseori erau trecute prin contrabandă chiar arme și muniții [1].

Volumul importurilor de lemn din Norvegia, efectuate prin porturile Enkhuizen, Hoorn, Harlingen, pentru negustorii din Amsterdam și din Zaandam, depășea, spre mijlocul secolului, cifra de 100 000 de tone. S-a și construit atunci, anume pentru transportul acestei mărfi, un tip special de vase, cu cala adîncă și de mare pescaj. Cum Norvegia nu cumpăra în schimb din Țările de Jos decît mici cantități de grîu, balanța comercială era deficitară în acest sector. Prin sabordul unei corăbii ce se îndrepta spre Bergen, în 1635, se văd saci conținînd circa o mie de florini în numerar ; pe o altă corabie se văd trei butoaie pline cu rixdali...

Profituri uriașe le aduce însă Țărilor de Jos comerțul pe Baltica. În 1600, 55% din vasele care ancorau în porturile suedeze și rusești navigau sub pavilion neerlandez ; cincisprezece ani mai tîrziu, proporția lor crescuse la 67% [1]. Olandezii asigurau transportul cerealelor din aceste țări nordice spre vestul și sudul Europei. La dus, corăbiile erau încărcate cu produse coloniale, cu textile, mărfuri ușoare care, dată fiind durata mare și dificultatea acestor curse, făceau absolut necesară folosirea lestului. Inițial s-a utilizat în acest scop nisipul, dar cum, la sosire, lestul era aruncat la intrarea în port, exista pericolul ca nisipul să blocheze, cu timpul, trecerea. De aceea navigatorii au ajuns să-l înlocuiască tot mai des cu cărămizi, care erau vîndute la debarcare. Poate că așa se explică larga răspîndire, în bazinul Mării Baltice, a modului de construcție și a stilului arhitectural neerlandez.

Accesul la Baltica depindea în mare măsură de puterile care controlau strîmtoarea Sunda. De aici și unele amenințări pentru transportul maritim neerlandez. Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, olandezii dispuneau însă de

o altă linie : cea care trecea pe la Capul Nord și prin Marea Albă, portul Arhanghelsk fiind construit, pare-se, la sfaturile lor.

Începînd de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, cvasimonopolul instituit de neerlandezi asupra transporturilor comerciale în nordul și vestul Europei a dat naștere unei tensiuni internaționale care s-a accentuat apoi din ce în ce. Tocmai în intenția de a pune capăt acestei supremații a decretat Cromwell, în 1651, faimosul său *Act de Navigație* [3], care a dus la declanșarea războaielor din 1652 și 1665. Pe de altă parte, politica economică promovată de Colbert în Franța impunea ridicarea ipotecii neerlandeze, fapt ce explică, într-o anumită măsură, izbucnirea războiului din 1672 [4]. Asemenea conflicte, cu efecte de lungă durată, aveau să provoace mai întîi recesiunea, apoi decăderea marelui comerț neerlandez.

Pînă către 1650, singura țară din Mediterana unde acesta reușise să pătrundă era Italia : Livorno mai cu seamă, Civitavecchia, Napoli, Sicilia și, într-o mai mică măsură, Veneția erau principalele sale puncte de legătură. Primind de la Henric al IV-lea misiunea de a efectua transporturile între Franța și Turcia, olandezii putuseră desigur aprecia, chiar înainte de 1600, importanța capitală pe care o avea pentru ei Levantul. Dar le trebuise nici mai mult nici mai puțin decît o jumătate de secol pentru a asigura securitatea navigației în aceste ape bîntuite de pirații berberi. În 1611, la propunerea unui negustor olandez stabilit la Istanbul, Statele au trimis în taină pe Cornelis Haga să ia contact cu Poarta. Cu toată opoziția ambasadorului Franței, lui Haga i-au fost de ajuns cîteva luni pentru a încheia un tratat prin care se consfințea accesul neerlandezilor la porturile otomane, protecția împotriva piraților, deschiderea unor consulate neerlandeze avînd jurisdicție exclusivă asupra conaționalilor lor. Re-

prezentînd Statele pe lîngă sultan pînă în 1639, Haga a reuşit să le deschidă compatrioţilor săi porţile lumii musulmane. S-au înfiinţat succesiv consulate la Alep, Alger, Tunis şi în Maroc ; au fost semnate o serie de tratate cu autorităţile marocane şi algeriene. Părţile contractante urmăreau cu străşnicie aplicarea riguroasă a acestor acorduri : atacarea şi scufundarea unui vas algerian de către un căpitan olandez în largul portului Livorno au avut drept consecinţă arestarea şi punerea în lanţuri a consulului Ţărilor de Jos la Alger... În 1625, Haga a obţinut din partea guvernului său crearea unui „Directorat al comerţului cu Levantul", a cărui sarcină era aceea de a administra şi controla toate problemele referitoare la navigaţia pe Mediterana. Acest organism, format din şapte negustori amsterdamezi, a funcţionat timp de vreo douăzeci de ani [5].

Marile Companii

În 1594, zece negustori amsterdamezi care se ocupau de comerţul cu mirodenii se grupaseră într-o „Societate a Ţărilor îndepărtate", pentru a putea arma pe cheltuială comună cîteva vase. Curînd s-au constituit şi alte asociaţii de acelaşi fel. Dovedind importanţa rutei maritime care trecea pe la Capul Bunei Speranţe, călătoria lui Houtman a dat un nou impuls acestor întreprinderi. În 1601, cincisprezece flote particulare, însumînd şaizeci şi opt de corăbii, navigau spre Indii. Lipsiţi de organizare, proprietarii lor se îndreptau cu paşi siguri către faliment. Prin intervenţia sa, Oldenbarnevelt a convins Statele Generale să creeze în 1602 o „Companie a Indiilor Orientale", reunind asociaţiile existente pe baza unui statut asemănător cu cel al societăţilor anonime de astăzi şi beneficiind de dreptul

de monopol asupra comerţului cu Extremul Orient. Capitalul, care a atins de la bun început un total de aproape 7 milioane de florini[6], era alcătuit din depuneri individuale. În principiu, erau acceptate şi participările cele mai modeste, oferindu-se posibilităţi de investiţie depunătorilor de toate categoriile. În realitate, Compania Indiilor Orientale, (C.I.O.), a evitat însă sporirea capitalului, renunţînd foarte curînd să atragă chiar participanţi cu fonduri considerabile. Cu toate că începuturile nu au fost deloc uşoare, pe la mijlocul secolului acţiunile sale ajunseseră să aducă venituri de 500% [7].

Compania era condusă de un directorat compus din şaptesprezece membri, aleşi din rîndul acţionarilor de frunte. Cinci agenţii comerciale, care se bucurau de o oarecare autonomie şi îşi aveau sediul la Amsterdam, Middelburg, Enkhuizen, Delft şi Rotterdam, se ocupau de partea administrativă. Drepturile şi sarcinile fiecărei agenţii în sînul Companiei erau stabilite în funcţie de mărimea contribuţiei oraşelor respective la capitalul iniţial : Amsterdamul se situa pe primul loc, cu un procentaj de 60%. În cele şase capitale ale Companiei, „Casa de comerţ a Indiilor Orientale" dispunea, pentru birourile sale, de clădiri dintre cele mai impozante. „Casa" din Middelburg, cea din Amsterdam s-au numărat printre cele mai frumoase edificii din aceste oraşe.

Într-un stat prea puţin preocupat de grija de a se constitui într-un tot organic, Compania avea rolul de a concentra întreaga putere a naţiunii. O concentrare care se realiza, fără îndoială, în primul rînd pe plan financiar. Dar ea se manifesta şi pe planul dotării : Compania îşi avea propriile ei corăbii — împrumutate adeseori amiralităţii —, cheiurile, magazinele, agenţiile sale ; sau, pînă la un anumit punct, pe plan militar, căci Compania avea un stat-major şi o armată, care a atins cifra de treizeci de mii de oameni, precum şi o flotă de război formată din pa-

treizeci pînă la cincizeci de vase ; în sfîrşit, pe plan politic, întrucît Compania a ajuns curînd să domine în Malaezia, administrînd o serie de teritorii, tratînd cu suveranii locali şi cu puterile europene. Monopolul „Companiei Indiilor Orientale" a fost însă contracarat de iniţiativele unor particulari care, refuzînd să se supună deciziilor ei, au întemeiat alte companii, în folosul diverselor puteri străine.

Chiar din momentul înfiinţării sale, C.I.O. s-a impus în Java şi în insulele Moluce. Navigatorii olandezi care, urmînd exemplul lui Houtman, se duseseră în „Indii", se ciocniseră în această zonă de portughezi. În 1600, în 1601, a trebuit să se recurgă la arme. Neplăcut impresionată de zelul de misionari al portughezilor, populaţia băştinaşă l-a susţinut în aceste împrejurări pe olandezii proaspăt veniţi, interesaţi numai de negoţ. Nu era departe clipa în care în insule aveau să ia fiinţă întreprinderi comerciale puternice şi durabile.

În 1609, C.I.O. a desemnat un guvernator general al teritoriilor de peste mări, care s-a stabilit la Ambon, într-una din insulele Moluce. Acest post s-a transformat într-o adevărată ocîrmuire în 1618, cînd Cei Şaptesprezece i l-au încredinţat lui Jan Pieterszoon Coen, personaj complex şi straniu, una dintre cele mai misterioase figuri ale secolului de aur. Coen se impune prin brutalitate în faţa sultanilor locali care, sprijiniţi poate de englezi, ameninţă agenţiile comerciale aflate în subordinea lui. În acelaşi timp el urmăreşte însă să desfiinţeze monopolul Companiei, ceea ce-l face să se gîndească la o politică colonială asemănătoare cu cea practicată de spanioli în America : îndepărtîndu-i pe indigeni, Coen cere Statelor Generale să-i pună la dispoziţie un grup de pionieri olandezi, oameni de o moralitate exemplară, care trebuiau să se stabilească pe insulă împreună cu familiile lor ; în jurul acestui nucleu sigur, o armată de sclavi cumpăraţi pe alte meridiane ale globului urma să constituie, după împrejurări, fie o forţă militară apreciabilă, fie o mînă de lucru ieftină.

Dar din tot ce-a pus la cale Coen nu s-a ales nimic. El n-a putut realiza decît un singur lucru : după ce a cucerit și a ras de pe fața pămîntului orașul Jacatar, a ridicat din temelii, după propriile sale planuri, în 1619, pe ruinele acestuia, noua așezare Batavia, care a devenit apoi centrul imperiului colonial neerlandez. Grupuri de meșteșugari și de agricultori japonezi și chinezi ; o populație europeană în care se amestecă olandezi și englezi ; un fort, o garnizoană, un tribunal și chiar o biserică ; un notar și un medic ; poliție, regulamente urmărind combaterea beției și a concubinajului ; un fel de Genevă a coloniilor, pe care cei din Amsterdam ori din Haga o calificau drept o „închisoare onorabilă"... După numai cincizeci de ani, Batavia a ajuns un adevărat oraș, construit după modelul Amsterdamului, și inima unui întreg imperiu.

Totuși, încă multă vreme de aici înainte, prezența neerlandezilor prin aceste locuri se va reduce la agențiile comerciale de pe coastele insulei. Jurisdicția guvernatorului nu depășește limitele aglomerării sino-europene, aglomerare apărată de o fortăreață unde sînt încartiruiți soldații Companiei. Despre ținuturile din interior nu se știe absolut nimic. Înainte de 1630, nimeni nu pare măcar să bănuiască ce pămînt fertil are Java. Pînă la 1648 nu s-a întreprins nici o călătorie spre centrul insulei. La început, Compania nu a avut cîtuși de puțin intenția de a face cuceriri teritoriale : în 1644, ea declară Statelor Generale că „orașele și fortărețele cucerite în Indiile orientale nu trebuie considerate drept posesiuni ale statului, ci proprietate personală a negutătorilor care au investit aici capitaluri și care au dreptul să le vîndă cui le place, chiar și regelui Spaniei" [8]. Va fi nevoie de un secol pentru ca, înaintînd pas cu pas, și fără a urmări vreun plan anume, Compania să-și asigure controlul asupra întregii insule Java.

Între timp, ea proliferase creîndu-și noi agenții în diverse puncte ale Extremului Orient, centre menite să-i

consolideze liniile comerciale. Insula Formosa fusese ocupată încă din 1624. Pirații chinezi au recucerit-o după patruzeci de ani, fără ca faptul să atragă după el represalii: membrii micii colonii neerlandeze, inclusiv femeile și copiii, au fost masacrați ori transformați în sclavi. Malacca și Colombo au fost cucerite de la portughezi în 1641 și, respectiv, 1656 [9].

În schimb, relațiile cu China continentală și Japonia au păstrat un caracter precolonial. Chinezii și japonezii priveau cu un dispreț binevoitor pe neciopliții aceia veniți din Olanda. După expulzarea străinilor, guvernul nipon le-a acordat numai neerlandezilor dreptul de a intra în porturile sale: o dată pe an, o delegație neerlandeză se ducea la Jeddo: membrii uneia dintre aceste delegații au fost invitați la un moment dat să cînte și să danseze după moda țării lor... ca să le distreze pe concubinele Shogunului! Cît despre chinezi, ale căror linii comerciale se încrucișau permanent cu cele ale olandezilor, ei îi judecau pe aceștia cu mult realism: „Barbăroșii, adică olandezii, locuiesc în Oceanul de vest. Lacomi și vicleni, buni cunoscători ai produselor alimentare de preț, ei luptă cu multă abilitate pentru a obține maximum de profit: în acest scop, nu ezită să-și riște chiar viața și nu se tem să pornească la drum spre ținuturile cele mai îndepărtate. Cine îi întîlnește pe mare nu scapă fără să fie jefuit" [10].

Principalul episod al acestei istorii a fost întemeierea coloniei de la Capul Bunei Speranțe. Popas important pe ruta Indiilor, portul Capului părea să reclame, pe la mijlocul veacului, o prezență olandeză permanentă. În 1651, Cei Șaptesprezece au trimis aici, sub comanda căpitanului Joan van Riebeek, trei corăbii încărcate cu coloniști și vite. Începînd de atunci, circa treizeci de vase mari au trecut anual prin port. Situată într-o zonă cu climă favorabilă, colonia prospera, consacrîndu-se creșterii vitelor, cultivării pomilor fructiferi și viței de vie. Și totuși, această așezare de tip țărănesc — fenomen cu totul excepțional în

cadrul imperiului neerlandez — nu a avut, vreme îndelungată, decît o importanță limitată. În 1672 s-a făcut o tentativă asemănătoare în insula Mauritius, pe atunci nelocuită : C.I.O. a trimis vreo patruzeci de familii de agricultori să se stabilească aici.

Încă de pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea, Usselincx încercase să îndrepte atenția compatrioților săi către America, unde ar fi putut ataca Spania chiar la rădăcinile puterii sale. Singurii care i-au urmat îndemnul au fost corsarii. A trebuit să vină perioada de pace de după încheierea armistițiului pentru ca o dublă mișcare comercială să ia în sfîrșit naștere în această direcție. La nord, vasele de transport ajungeau pe coasta actualului stat New York ; acest ținut, botezat „Noile Țări de Jos", a dat numele unei Companii întemeiate în 1614, care s-a specializat în comerțul cu blănuri. La sud, linia maritimă avea ca punct terminus Brazilia. Spre sfîrșitul perioadei de pace, neerlandezii asigurau două treimi din exporturile de zahăr de trestie provenind din această parte a lumii. În 1621, Statele Generale au aprobat înființarea unei „Companii a Indiilor Occidentale", căreia i-au încredințat monopolul asupra comerțului de pe coastele vestice ale Africii și de pe coastele estice ale Americii.

Dar ghinioanele s-au ținut lanț de această Companie. După cîte se pare, Țările de Jos aveau mai mult vocația comerțului cu Asia decît cea a comerțului cu America. Datorat în cea mai mare parte bogaților negustori amsterdamezi, capitalul nu s-a strîns decît încetul cu încetul. A fost nevoie de doi ani pînă să poată fi echipată prima corabie. Cu chiu cu vai au fost deschise cîteva agenții în Brazilia. Dar, cu toate că lansase, în treisprezece ani, opt sute de vase pe apele Atlanticului, Compania a putut distribui primele dividende acționarilor săi abia în 1628, după capturarea „flotei de argint" spaniole.

Încurajată de acest succes, ea l-a trimis la Pernambuco pe Jan-Mauriciu de Nassau, în calitate de guvernator ge-

natul. În timpul celor şapte ani cît a durat administraţia sa, prinţul a reuşit să dea o oarecare dezvoltare plantaţiilor şi agenţiilor comerciale din Olinda, Pernambuco şi Paraiba. În Ţările de Jos existau însă neînţelegeri cu privire la aceste colonii. Jan-Mauriciu cerea trupe care să lupte împotriva portughezilor. Dar trupele nu soseau. Întreaga acţiune era sortită eşecului. Din 1640, olandezii au început să bată în retragere. În 1650, comandantul armatei de sprijin, trimisă în sfîrşit de State, şi-a părăsit comandamentul în urma unor conflicte cu agenţii Companiei; drept urmare ofiţerul a fost arestat. În 1661, Haga şi-a vîndut portughezilor posesiunile din Brazilia pentru suma de opt milioane de florini.

Pe de altă parte, în „Noile Ţări de Jos", Compania cumpărase în 1626 de la şefii indigeni, cu şaizeci de florini, un teritoriu din insula Manhattan, pe care fusese întemeiată colonia „Noul Amsterdam". Această aşezare părea foarte promiţătoare [11]. Dar a fost lăsată să se descurce cu propriile ei forţe. În 1667, pe cînd ajunsese deja la o populaţie de aproape 10 000 de locuitori, Statele au cedat-o englezilor în schimbul coloniei Surinam, de pe coasta sălbatică a Guyanei. Acest dublu eşec a zdruncinat definitiv Compania. În 1674 i s-a modificat statutul, fiind redusă la o întreprindere comercială de proporţii mult mai modeste. Singurele posesiuni neerlandeze din America au rămas Surinam, Curaçao şi cîteva insuliţe din Antilele Mici.

Aceasta este epoca în care începe recesiunea marelui comerţ olandez. Dezvoltarea pronunţat unilaterală a comerţului adîncise peste măsură concurenţa internă. Redind activităţilor paşnice celelalte state europene, pacea din Westfalia închisese neerlandezilor o serie de debuşee externe. Pieţele erau saturate de produse coloniale. Preţurile de vînzare au scăzut, în timp ce cheltuielile de ex-

ploatare creşteau ca urmare a războaielor purtate pentru menţinerea poziţiilor Companiei. Temple relatează un fapt caracteristic : „Un marinar pe care l-am întîlnit nu demult, pe cînd mergeam cu luntrea de la Delft la Leiden, mi-a spus că a văzut cu ochii lui, înainte de a pleca din India, cum au fost arse deodată trei grămezi de nucşoară, atît de mari, încît fiecare dintre ele nu ar fi încăput într-o biserică"[12].

Tot pe atunci, în Moluce, arborii de nucşoară erau tăiaţi pentru a se reduce recolta şi pentru a se menţine preţurile la un nivel ridicat.

Colonişti şi sclavi

Aşezările neerlandeze din ţinuturile îndepărtate au fost totdeauna slab populate. O mînă de aventurieri, de orfani, de tineri de viţă nobilă izgoniţi de familiile lor constituiau de obicei grosul efectivului de colonişti. Guvernatorii coloniilor au cerut în mai multe rînduri să fie trimise şi femei : Statele dădeau din cînd în cînd drumul cîte unui transport de fete recrutate dintre pensionarele orfelinatelor municipale. Companiile socoteau că au nevoie mai curînd de soldaţi. O masă de militari peregrina prin imperiu, strîngîndu-se ici şi colo în garnizoane de o eficienţă îndoielnică. Sommelsdijk, guvernator al Surinamului, a fost asasinat de un mic grup de răzvrătiţi. În schimb, majoritatea celor pe umerii cărora apăsau marile răspunderi — amirali, guvernatori — au fost vreme îndelungată oameni cinstiţi, de origine modestă, care se impuseseră datorită priceperii şi eficienţei lor. La un moment dat însă, funcţiile lor au început să fie aureolate de un prestigiu social tot

mai mare. În ultimii ani ai secolului, cînd a fost dată uitării austeritatea calvinistă a unui Coen, nimeni nu a mai considerat anormal luxul pe care-l etalau, nici palatele în care trăiau, nici sclavii de care erau slujiți, nici setea de onoruri, deși toate acestea nu aveau nimic comun cu moravurile mai curînd simple din patria mamă.

Coloniile aveau funcția de a asigura Companiilor condițiile de ordine și pace necesare practicării normale a comerțului. Compania lăsa dreptul în mîinile sultanatelor indigene, vasalii săi, mulțumindu-se să dețină forța. Singurul lucru care o interesa era ca nu cumva să se ridice vreo altă putere care să-i amenințe supremația. De aici o serie de războaie, uneori de o neînchipuită cruzime, cum a fost cel dus de Coen împotriva sultanului din Mataram, între anii 1627 și 1629; abjectele acte de violență care însoțeau astfel de războaie erau săvîrșite uneori de auxiliari japonezi, angajați în acest scop de Companie. Și așa, din război în război, prinși în angrenajul montat de ei înșiși, guvernatorii Bataviei au ajuns, în decurs de un secol, să pună stăpînire pe întreaga insulă Java, fără să fi avut propriu-zis intenția de a o face.

În a doua jumătate a veacului, după ce primul val de coloniști s-a statornicit pe locurile către care a fost purtat, cîțiva predicatori protestanți au pornit și ei spre Indii. Numai populația Formosei i-a primit bine, lăsîndu-se convertită la calvinism fără nici o împotrivire. Așa se explică faptul că în insulă se aflau, la un moment dat, treizeci și doi de pastori. În toate celelalte regiuni, activitatea acestor misionari s-a limitat la cercul compatrioților lor. În schimb, unii dintre ei au făcut — în Malaezia, Java, Molucce — operă de lingviști, de istorici, de naturaliști. Cercetările lor au rămas însă multă vreme necunoscute în Țările de Jos și nu au putut schimba ideea simplistă pe care cei de acolo o aveau despre popoarele orientale.

Încă din secolul al XVI-lea, spaniolii, care nu aveau nici o posesiune în Africa neagră, au apelat la olandezi și la englezi ca să le procure sclavi pentru coloniile din America. Compania Indiilor Occidentale a preluat pe cont propriu acest comerț [13]. Dar numai niște piețe de aprovizionare stabile puteau asigura prosperitatea afacerilor. Acesta a fost dealtfel și scopul expediției lui de Ruyter în Coasta de Aur. Pentru a alimenta cu mînă de lucru plantațiile braziliene, Jan-Mauriciu a ocupat, în 1637, agenția comercială portugheză de la Saõ George del Mina. Patru ani mai tîrziu, portughezii au cedat Companiei exploatarea coastei angoleze. Din acel moment au putut fi cumpărați anual pînă la 15 000 de sclavi, la prețul de 30 de florini bucata, sclavi care erau apoi revînduți în America cu 300 pînă la 500 de florini fiecare ! Tocmai pentru a avea o piață de desfacere liberă a acestei mărfi au achiziționat neerlandezii Surinamul, după ce pierduseră posesiunile din Brazilia.

Din punctul de vedere al calculelor contabilicești, riscurile justificau cifra uriașă a beneficiilor. Riscurile atacurilor piraterești, căci capturarea unui vas cu sclavi negri valora o avere pentru un corsar. Riscurile călătoriei pe mare, căci nu puține erau primejdiile care pîndeau aceste corăbii prăpădite de mic tonaj. În sfîrșit, riscurile de avariere a mărfii transportate, căci aceste viețuitoare cu pielea tuciurie aruncate claie peste grămadă în fundul calei, unde bărbați și femei zăceau laolaltă săptămîni în șir, mureau din te miri ce. De aceea căpitanul avea mare grijă de sănătatea „încărcăturii“ sale. În cazurile grave, se trăgeau focuri de muschetă pentru a atrage mila Domnului asupra acestor ființe nenorocite. Căci negustorii de sclavi din Vlissingen, din Hoorn ori din Amsterdam erau, altfel, oameni de treabă, poate nu prea sensibili, e drept, dar care citeau Biblia și care ar fi fost foarte mirați să afle că s-ar fi putut pune la îndoială moralitatea comerțului lor. Așa se și explică faptul că legile Provinciilor Unite interzi-

[illegible] sclavia, ceea ce reprezenta o șansă extraordinară pentru toți negrii. Dacă vreunul dintre ei izbutea, Dumnezeu știe cum, să pună piciorul pe pămîntul neerlandez, însăși această izbîndă îi asigura eliberarea, stăpînul său pierzînd orice drept de răscumpărare. Și nu rareori se întîmpla ca printre servitorii familiilor bogate din marile orașe olandeze să se afle și asemenea negri eliberați din sclavie.

Capitolul XXIX

INDUSTRIA

Punctul slab

Solul Țărilor de Jos nu oferea decît două produse naturale ce puteau fi exploatate : nisipul și turba. Cînd adunat în movile uriașe, cînd întins în straturi, nisipul constituia, datorită supleții sale, cea mai bună temelie pentru construcțiile pe teren mlăștinos. Un adevărat paradox al acestor meleaguri impregnate de amintiri biblice : construindu-se pe nisip, se construia pentru veșnicie ! Diguri, metereze, fundații — totul din nisip. Această prețioasă materie era extrasă mai cu seamă din dune : din cele de la Oegstgeest, a căror proprietară era, municipalitatea din Leiden își procura materialul întrebuințat pentru întreținerea orașului. În nordul țării, unele sate ridicate în evul mediu pe dîmburi artificiale de nisip deschiseseră cariere în propriul lor sol și trăiau de pe urma acestui comerț.

Turba reprezenta, într-o măsură mai mare decît lemnul, combustibilul-standard [1]. În anumite regiuni, unde exploa-

tarea ei avusese un caracter intensiv și se făcuse cu o totală nepricepere, solul rămăsese desfundat și presărat cu numeroase iazuri, fapt ce agrava lipsa de pămînt de care suferea întreaga țară. La începutul veacului al XVII-lea, luînd în mînă această industrie din jurisdicția sa, municipalitatea din Groningen a raționalizat-o cît de cît : la cererea ei, în întinsele mlaștini de la Sappemeer, a fost săpată o rețea de canale navigabile de-a lungul cărora au fost înființate, potrivit unui plan sistematic, o serie de „colonii de turbării".

Scoasă din zăcămînt sub formă de plăci, decupată apoi în brichete, uscată la aer, turba se depozita în poduri unde era lăsată să se întărească atît cît trebuia. Cea din Friesland, mai poroasă și mai sfărîmicioasă decît cea din Groningen, alimenta în special cuptoarele brutarilor și ale berarilor.

Industria neerlandeză, industrie de prelucrare prin excelență, încorsetată de regulamentele legislației corporative, rămînea în ansamblul ei la un nivel artizanal ; comparativ cu comerțul de tranzit, ea avea în cadrul Uniunii o importanță economică relativ redusă. Absența unei baze industriale solide a constituit însă pentru dezvoltarea în perspectivă a comerțului un serios handicap ; la rîndul ei, industria continua să fie, prin ricoșeu, primejdios de tributară fluxului comercial.

Totuși ea avusese de cîștigat la fel de mult sau chiar într-o măsură mai mare decît comerțul de pe urma prezenței refugiaților flamanzi ; și dispunea mai cu seamă de un important atu tehnic : morile de vînt, care produceau aproape gratuit energie și a căror folosință s-a diversificat considerabil în pragul secolului de aur. Fabricile de cherestea, fabricile de hîrtie și cele de uleiuri, fabricile de pulbere explozivă funcționau cu ajutorul morilor. Morarii utilizau un sistem perfecționat de pietre de moară pentru a decortica orzul, fără a-l sfărîma ; apoi, servindu-se de un alt tip de pietre, îl transformau în făină. Tot morile erau

folosite și pentru scoaterea apei, întocmai ca niște pompe. Fabricantul de mori a devenit un personaj la fel de important ca inginerul din societatea noastră de azi: Jan Adriaenszoon Leeghwater se numără printre oamenii de seamă ai vremii. Cel mai vechi tip de moară consta dintr-o cușcă aproape cubică, de înălțimea unui etaj, în șarpanta căreia era înșurubat axul aripilor: întreaga cușcă pivota pe o cruce orizontală de lemn, foarte grea, așezată ea însăși pe un postament fix ce constituia etajul inferior. Pe la 1600 a fost creată moara cilindrică, cu corp imobil: aripile erau atașate de astă dată la acoperiș, iar acesta putea fi orientat în funcție de vînt cu ajutorul unor pîrghii. Ceva mai înainte, Cornelis Corneliszoon inventase moara-joagăr uriașă, așa-numita *paltrok* [2], instalație destinată tăierii celor mai groase bîrne, îndeosebi pe șantierele navale: moara propriu-zisă face corp comun cu atelierul deasupra căruia e instalată și ale cărui ferăstraie le pune în funcțiune; ambele părți ale construcției au o șarpantă comună; la nivelul primului etaj atelierul se deschide ca un antrepozit pentru a permite încărcarea șalandelor cu scînduri: întreaga clădire, de dimensiunile unei case de la oraș, se sprijinea pe un soclu de zidărie în interiorul căruia alunecau într-o parte sau într-alta suporturile mobile.

Integrate în peisaj, adesea înconjurate de un șanț peste care se lăsa un pod mobil, morile constituiau una din trăsăturile cele mai originale ale fizionomiei Olandei [3]. În jurul lor s-a creat un întreg folclor. Împodobite în fel și chip, aripile morii deveniseră un mijloc de exprimare a sentimentelor populare. Trebuia împărtășită tuturor vestea unei mari bucurii? Aripile morii erau oprite în așa fel încît să formeze o cruce verticală, în vîrful căreia se punea uneori un steag. Era vreo nuntă în sat? Două duminici la rînd, moara era împodobită cu flori. În caz de doliu, înclinarea mai ușoară sau mai accentuată a aripilor arăta, în

provinciile Olanda și Zeeland, gradul de înrudire dintre morar și defunct : unghiul de 45° anunța un doliu deosebit de dureros dacă nu chiar vreo catastrofă publică [4].

Primele mori de vînt au apărut în evul mediu, însă exploatarea lor industrială, realizată în special la Zaandam, nu a început decît în veacul al XV-lea. Pe la 1600, în orașul amintit și în jurul acestuia se înălțau vreo cincizeci de mori. De-a lungul secolului de aur, numărul lor a crescut într-atît, încît Zaanstreekul a devenit cel mai mare complex industrial din Țările de Jos : în 1700, acest centru concentra aproape șase sute de mori. Principala lor activitate consta în debitarea lemnului de construcție, material transportat pe Rin, de care Amsterdamul avea mare nevoie atît pentru ridicarea noilor sale cartiere cît și pentru sporirea continuă a flotei. Împotrivirea ghildei tăietorilor de lemne amsterdamezi, care nu voiau cu nici un chip să renunțe la vechea metodă de tăiere a buștenilor cu ferăstrăul de mînă, s-a dovedit neputincioasă în fața concurenței, astfel încît, chiar din 1630, Zaandam a ajuns să domine în mod absolut acest comerț.

De pe urma victoriei noilor procedee au avut de cîștigat toate ramurile industriale care, de un sfert de secol, se concentraseră în mîinile proprietarilor de mori din regiune : fabricile de ulei de rapiță și de cînepă ; fabricile de coloranți preparați din lemn de Brazilia, fabricile de cretă și de scrobeală ; fabricile de vopsele ; tocarea foilor de tutun și pisarea boabelor de muștar ; pregătirea produselor de bază pentru atelierele de fabricat frînghii și cabluri ; instalațiile pentru bătutul pieilor, numite de oamenii din partea locului „morile puturoase" ; instalațiile de măcinat mirodenii ; în sfîrșit, fabricile de hîrtie. La sfîrșitul veacului, un vapor încărcat cu mărfuri pleca din jumătate în jumătate de oră din Zaandam spre Amsterdam, cele două localități aflîndu-se la numai cincisprezece kilometri una de cealaltă. Faptul că era situat la o distanță atît de mică de Amster-

dam, precum și dezvoltarea pe care o căpătaseră aici atelierele de debitare a lemnului au contribuit la înființarea, în orașul Zaandam, a unor importante șantiere navale, care rivalizau cu cele din Rotterdam. Dulgherii de aici, specializați în tot soiul de lucrări și operații, se pricepeau mai bine ca oricine „să fixeze în broșe, să asambleze, să taie, să cioplească, să fasoneze, să geluiască, să străpungă, să scurteze cu ferăstrăul și să decupeze scîndurile, să evite nodurile“ [5]. Pentru răsucirea odgoanelor se foloseau mașini cu cabestan. Scheletul corăbiilor era remorcat cu ajutorul unor trolii acționate de o echipă de lucrători urcați pe niște roți verticale foarte înalte, cu un diametru de trei-patru metri, ale căror pale erau coborîte prin mișcarea de pedalare a picioarelor.

Spre sfîrșitul secolului, la Zaandam lucrau vreo cincizeci de maiștri constructori, care produceau circa treizeci-treizeci și cinci de corăbii pe an, deși orașul nu dispunea decît de instalații foarte incomode : într-adevăr, după executarea primelor lucrări într-un anumit bazin, vasele mai lungi de patruzeci de metri trebuiau mutate în alt bazin ; dar — exemplu tipic pentru neconcordanța dintre diversele nivele ale structurilor industriale neerlandeze — transportul putea fi efectuat numai prin tracțiune umană și implica deplasarea vaselor peste un dig înalt de mai bine de doi metri, apoi traversarea unei străzi în formă de arc de cerc, a cărei lățime maximă de-abia dacă atingea opt metri !

În afară de Zaandam, numai Leiden mai merita cu adevărat numele de oraș industrial. Capitală a manufacturilor de textile, în special a celor de prelucrare a lînii, datorită străvechilor sale tradiții artizanale, Leiden își modernizase și dezvoltase producția grație aportului refugiaților flamanzi. Chiar din 1619, orașul desfăcea pe piață 110 000 de cupoane de țesături din lînă — aba, serj, barhet — adică de patru ori mai multe țesături decît producea în 1584. Începînd din 1615 se fabricau și postavuri „după moda

englezească". Expansiunea aceasta era favorizată și de o oarecare mecanizare a procedeelor tehnice : vechea piuă de picior fusese înlocuită cu instalații de bătut postavul acționate de mori. Forța omului și cea a calului continuau totuși să rămînă principalele surse de energie : începînd din anii 1630—1640 asistăm la o concentrare a mîinii de lucru (explicabilă, în parte, prin afluența refugiaților săraci). Aceasta este, dealtfel, epoca în care proprietarii manufacturilor de postavuri și țesături de lînă încearcă pentru prima oară să recurgă la metode capitaliste de utilizare a creditului și de luptă împotriva concurenței. Cît despre concurență, ea era foarte puternică pe piețele internaționale ; profiturile industriașilor din Leiden n-au atins niciodată cifra beneficiilor obținute de negustorii din Amsterdam [6]. Chiar în interiorul Țărilor de Jos, orașul Tilburg, care își procura — la un preț foarte scăzut — lînă spaniolă de contrabandă, a amenințat la un moment dat, în jurul lui 1630, supremația centrului din Leiden. După această dată, întreprinderile din Brabant și Gelderland, care aveau o structură familială, și-au pierdut complet independența față de proprietarii de manufacturi din Olanda, lucrînd nu de puține ori pentru ei. De asemenea, întreprinderile de înălbire a pînzei din Haarlem au rămas subordonate marilor comercianți [7].

Inițial, orașul Haarlem a fost, împreună cu Delftul, unul din centrele de fabricare a berii. În cursul secolului al XVII-lea însă, concurența din această ramură a sporit considerabil, căci orașele Rotterdam, Groningen, Nijmegen, Amsterdam, Deventer, Arnhem, Dordrecht au ajuns să aibă propriile lor fabrici de bere. De aici și declinul înregistrat cu deosebire de Delft : în acest oraș în care, la finele veacului al XVI-lea, o treime din numărul total al meseriașilor erau berari, douăzeci și nouă de fabrici de bere au fost nevoite să-și închidă porțile pe la 1600, urmate de alte

cincizeci și șapte, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, pentru ca în 1667 să nu mai existe aproape nici una.

Gouda făcea comerț cu produsele sale : pipe și frînghii. În aproape toate localitățile din țară existau cuptoare pentru arderea cărămizilor. Niște neerlandezi originari din Anvers înființaseră la Amsterdam cîteva tipuri de industrii prelucrătoare legate de activitatea portului : fabrici de săpunuri, renumite în lumea întreagă ; rafinării de zahăr de trestie, în număr de vreo treizeci chiar prin anii 1630. După pierderea posesiunilor din Brazilia, principal furnizor de trestie de zahăr, aceasta a început să fie cultivată în Java. În 1662, o flotă de o sută de corăbii aducea în apele brațului Ij zahărul brut încărcat din Antile, Malaezia, Formosa, Siam.

Cu șlefuirea diamantelor, meserie introdusă la Amsterdam de Peter Goos din Anvers, se îndeletniceau doar cîțiva meșteri ; numărul acestora era atît de redus, încît nu s-au putut constitui într-o ghildă. Ea a rămas deci o meserie a liber-profesioniștilor, una dintre puținele care puteau fi practicate și de israeliți. În secolul al XVII-lea, acest tip de artizanat a avut de fapt o existență mai curînd precară ; el nu a luat cu adevărat avînt decît în secolul următor.

Pescuitul și comercializarea peștelui

Reunind mai multe tipuri de activități : exploatarea resurselor naturale, prelucrarea și comercializarea peștelui, cherhanalele din fiecare zonă de pescuit — de fapt baza inițială a economiei olandeze și zeelandeze — continuau să ofere cadrul uneia dintre cele mai rentabile ocupații specifice provinciilor maritime. În Țările de Jos era peste

din abundenţă : produs brut, materie primă, hrană principală, produs alimentar de schimb pe piaţa internă şi externă. Tot ceea ce ţinea de comercializarea peştelui, marfă omniprezentă, intra în atribuţiile unei ghilde speciale, care dirija întreaga activitate din acest sector şi veghea la respectarea unei igiene desăvîrşite pe tot traiectul de consum. La Amsterdam, această ghildă se extinsese atît de mult, încît gruparea iniţială s-a dezmembrat : negustorii de peşte afumat au format o ghildă separată. Prin unele locuri, regulamentele acordau brutarilor şi monopolul asupra vînzării peştelui fript. La fiecare colţ de stradă, un miros puternic îţi atrăgea atenţia asupra unei prăvălii a cărei firmă reprezenta „Pescuitul Miraculos" : butoaie cu peşte proaspăt, împărţit după specii, blocau trotuarul şi umpleau vestibulul casei, rînduite sub şirurile de homari agăţaţi de *luifel*. În pieţe, printre butoaiele pline cu acelaşi fel de marfă, în jurul lungilor tarabe ale vînzătoarelor de peşte, se adunau bărbaţi care mai schimbau o vorbă, în picioare, cinstindu-se cu rachiu...

La originea prosperităţii neerlandeze se afla descoperirea de către un pescar zeelandez, prin 1385, a procedeului conservării peştelui în putini cu sare ; aşa a devenit posibilă păstrarea scrumbiilor vreme îndelungată : îndată ce se goleau năvoadele, peştilor li se scoteau măruntaiele şi urechile — dar nu şi lapţii — după care erau puşi în butoaie cu sare. Invenţia a permis exploatarea unei imense bogăţii naturale : bancurile de scrumbii din Atlantic care migrau periodic. În locul pescuitului tradiţional, cu funcţie strict locală şi alimentară, avea să apară astfel un vast comerţ internaţional.

Acesta devenise înfloritor încă de pe la începutul secolului al XV-lea. Conştiente de importanţa lui capitală pentru dezvoltarea ţării, municipalităţile au luat o serie de măsuri de protecţie care, rămînînd în vigoare în ciuda tuturor răsturnărilor politice, au făcut din pescuitul scrum-

biilor ocupația cea mai riguros reglementată în veacul al XVII-lea. La început, principalele centre de pescuit au fost porturile din golful Zuiderzee, Enkhuizen mai cu seamă, a cărui bogăție s-a datorat aproape exclusiv acestei activități și care dealtfel a ținut să-și arate recunoștința față de viețuitoarea providențială : pe stema sa figurează trei scrumbii cu coroană. Apoi Rotterdamul a intrat și el în circuitul comerțului cu heringi : în secolul al XVII-lea, cele două orașe au ajuns să monopolizeze, practic, desfacerea peștelui, însumînd, împreună cu micile porturi vecine pe care le dominau, un produs anual de zece milioane de florini, la o flotă de cinci sute de vase de pescuit. Cantitățile de pește prins erau atît de mari, încît a fost nevoie să se creeze o adevărată industrie a acestuia în orașele profilate pe activitatea respectivă. Procedeul sărării se dovedea într-adevăr insuficient acum cînd trebuia să se asigure conservarea pe durată foarte lungă, așa cum cerea un comerț de o asemenea amploare [8]. În porturi au trebuit instalate hale unde peștele era tratat din nou, de astă dată cu saramură. Avantajele financiare ale acestei operații au determinat Amsterdamul să se intereseze și el de o activitate pe care pînă atunci o ignorase.

Nefiind autorizate să pescuiască scrumbii, numeroasele porturi mărunte înșirate pe coastele provinciei Friesland, ale Olandei, ale Zeelandei se mulțumeau să prindă moruni, merlani, sole, trimițîndu-și pescarii în larg sau ținîndu-i aproape de țărm, după cum le permitea echipamentul de care dispunea fiecare. Dordrecht exploata somonul din apele Rinului. Unele sate sărace de pe coastă, care nu aveau nici măcar bărci de pescuit, se ocupau cu transportarea peștelui spre orașele din vecinătate folosind mici cărucioare trase de cîini. Vlieland, cea mai izolată dintre insulele frisice, trăia în parte de pe urma recoltării moluștelor.

Încă din evul mediu, pescarii din Zaandam se specializeră în exploatarea anghilelor, pe care migrațiile periodice le aduceau în număr mare în apele olandeze. Peștele era ținut în bazine întinse, construite în apropierea orașului ; de aici se aprovizionau negustorii, care îl puneau în vînzare în fiecare an, la începutul iernii. Nemulțumindu-se cu ceea ce le ofereau apele lor, pescarii din Zaandam obțineau de la danezi, în schimbul unor sume de bani, autorizația de a prinde anghile în zona submarină a insulei Amager. O flotilă de vase dotate cu putini mari pentru transportul peștelui viu pleca toamna din Zaandam. La încheierea sezonului de pescuit, ea cobora uneori pînă în porturile de pe coastele Franței pentru a-și desface marfa. Desecarea apelor de pe teritoriul provinciei Olanda, practicată cu începere din 1610, a redus treptat numărul districtelor bogate în anghile ; unele varietăți au dispărut chiar cu totul. După 1640, rentabilitatea acestui tip de pescuit a scăzut mult.

O primejdie gravă a amenințat centrele de pescuit în tot cursul primei jumătăți a secolului. După ce cucerise, în 1583,orașul Dunkerque, ducele de Parma echipase flota locală cu armamentul necesar în vederea organizării unor expediții de jaf împotriva corăbiilor olandeze și zeelandeze. Vreme de șaizeci de ani, întregul Dunkerque a trăit de pe urma acestei piraterii. Cei din Dunkerque operau mai ales de-a lungul coastelor, dar nu se dădeau în lături să pătrundă uneori, prin surprindere, pînă în interiorul apelor portuare, distrugînd instalațiile de aici, incendiind ambarcațiunile. Încheierea armistițiului nu a putut pune capăt incursiunilor lor piraterești. Într-un singur an, Enkhuizen a pierdut circa o sută de vase de pescuit. Portul Dunkerque era complet lipsit de viață comercială ; de aceea și represiunile erau totalmente inutile. Atrași de mirajul unui cîștig ușor, unii marinari olandezi dezertau și se angajau în slujba piraților. Primăvara, cînd flota de pescuit își întindea pînzele și pornea spre larg, ea trebuia să plece

escortată de vase de război. Statele Generale au ordonat să nu mai fie cruțată viața prizonierilor din Dunkerque; aceștia erau aruncați în mare [9]. Așa s-au petrecut lucrurile pînă în 1646. O armată franco-olandeză a reușit în acel an să cucerească orașul, care a fost alipit Franței [10].

În primii ani ai secolului al XVII-lea, străbătînd mările în căutarea unui drum navigabil pe la nord de Scandinavia, mai întîi englezii, apoi olandezii au întîlnit în aceste ape grupuri de balene. În 1611, englezii au armat două baleniere. Un an mai tîrziu, Amsterdamul a construit și el o balenieră pe care a pus-o sub comanda unui pilot englez, plătit cu multă generozitate. Enkhuizen, Zaandam, Delft i-au urmat curînd exemplul. Dar lupta împotriva concurenței engleze cerea o politică unitară, de ansamblu. În 1614, un grup de proprietari olandezi de baleniere a înființat „Compania de nord", care a căpătat, trei ani mai tîrziu, statut oficial precum și dreptul exclusiv de a vîna balene în zona cuprinsă între Spitzberg și Groenlanda.

Întemeietorii Companiei aveau planuri mari. Ei au ridicat la Amsterdam trei antrepozite imense, prevăzute cu pivnițe zidite în formă de puțuri, avînd o capacitate totală de aproape un milion de litri, unde urma să fie conservat uleiul de balenă. Pentru extragerea lui s-a construit o uzină în insula Spitzberg, iar pentru personalul utilizat aici a fost ridicat un sat, Smeerenburg, care se popula vara și rămînea pustiu iarna, cînd oamenii nu mai aveau de lucru. A fost creată și o a doua colonie sezonieră, pe insula Jan Mayen [11]... Dar toate acestea s-au dovedit prea puțin folositoare. Nu se prea ținea seama de monopolul Companiei, monopol dealtfel nu tocmai bine definit. Speriate de vasele de vînătoare, care invadaseră mările nordice, balenele au emigrat. Din acel moment, ele nu au mai putut fi vînate decît în larg, foarte departe de orice țărm, ceea ce a impus extragerea uleiului la bordul balenierelor și nu în fabricile de pe uscat. Compania a devenit astfel mai vulnerabilă la loviturile englezilor, acestora

adăugîndu-li-se curînd şi danezii. Aşa se face că, în 1642, Statele Generale nu i-au mai acordat privilegiul de care se bucurase pînă atunci. Pescuitul balenelor s-a transformat într-o ocupaţie liberă, al cărei centru comercial a rămas oraşul Amsterdam. Pentru acoperirea cheltuielilor foarte mari cerute de echiparea unei flotile, se constituiau asociaţii provizorii pe durata unei campanii de pescuit : negustorii interesaţi în acest tip de comerţ vărsau o cotă de participare ce varia între un sfert din totalul capitalurilor şi 1/32 sau 1/64, după caz. Unul dintre ei se ocupa de treburile administrative ale asociaţiei, în schimbul unui salariu.

O balenieră avea 30—40 de metri lungime ; vasele cele mai mari erau late de 10 m şi înalte de aproape 6 m, dintre care 4 m reprezentau pescajul. O tăblie din lemn de stejar, fixată cu nituri de fier, consolida coca masivă şi o apăra de stricăciunile pe care i le-ar fi putut pricinui ciocnirea cu gheţarii. Nou, un astfel de bastiment, dotat cu 7 bărci de salvare, costa, pe la 1700, 25 000 de florini. În afară de instrumentele de navigaţie, vasul mai era echipat şi cu un mare număr de arme şi de recipiente necesare pescuitului : 450 de butoiaşe ; 60 de undiţe lungi de 125 de stînjeni ; odgoane impregnate cu catran, confecţionate din cîte 90 de funii împletite ; harpoane cu mîner din lemn de gorun ; ferăstraie, topoare, cuţite mari de diverse modele. Pregătirea corăbiilor începea din toamnă. Stabilit în funcţie de tonajul vasului, echipajul era format din 50 pînă la 90 de mateloţi. Omul însărcinat cu recrutarea acestora se instala într-un han din apropierea portului ; un steag arborat pe clădire îi semnala prezenţa. La Zaandam, locul tradiţional de recrutare era cîrciuma *Spitzberg*. Angajarea se făcea pe bază de contract ; clauzele înscrise în contract se refereau atît la plata salariului, cît şi la normele de conduită pe vas. Marinarii primeau la angajare un avans de 100—150 de florini... pe care se duceau imediat să-i bea. Restul cîştigului lor consta în principal dintr-o cotă-parte

prevăzută pentru fiecare animal capturat. Balenierele părăseau portul în aprilie, navigînd în direcția nord-nord-est. Cînd se atingea latitudinea de 60°, se scoteau pe punte armele, comandantul stabilea echipele de oameni care urmau să mînuiască harponul, să arunce lancea, să spintece animalele vînate. Prin dreptul paralelei de 75° începea lupta cu primele gheţuri ce pluteau în derivă. Balenele apăreau la sud de Spitzberg, între paralelele de 77° şi de 79°. Încă de pe atunci, tehnica de vînătoare era cea pe care avea s-o descrie, în secolul al XIX-lea, Melville în *Moby Dick*.

Capitolul XXX

AGRICULTURA

„Aratul și pășunatul"

Distrugerile provocate de război, în special ruperea digurilor (în 1576, provincia Olanda a fost inundată în proporție de două treimi) contribuiseră, înainte de 1600, la declinul agriculturii. La începutul secolului al XVII-lea, ca urmare a creșterii prețurilor, se produce un ușor reviriment. Totuși, sectorul agricol nu s-a bucurat niciodată cu adevărat de acea prosperitate resimțită în toate celelalte sectoare. Numai regiunile din sudul Olandei și unele insule zeelandeze par să fi produs cantități mai însemnate de cereale sau de plante industriale ca rapița și garanța [1]. Natura solului se preta în mod foarte inegal la cultura cerealieră, care, pe de altă parte, mai avea de suferit și de pe urma metodelor arhaice de lucru perpetuate în agricultură. Recoltele erau prea slabe pentru a permite constituirea unui fond de rezervă. În plus, orașele, in-

diferente față de problemele economiei țărănești, importau mult grîu din străinătate, ceea ce făcea prea puțin rentabil grîul indigen. În prima jumătate a secolului, marea majoritate a țăranilor s-au mulțumit să comercializeze producția grădinilor lor de zarzavat și producția animalieră. Așa se explică faptul că Țările de Jos au fost bîntuite în repetate rînduri de foamete.

Creșterea vitelor reprezenta, într-o măsură mai mare decît cultivarea propriu-zisă a pămîntului, sursa venitului agricol. Străinii admirau șeptelul neerlandez, extrem de numeros și de viguros [2]. Iarba deasă și suculentă a pășunilor permitea neerlandezilor să importe primăvara vite slabe din Danemarca și Holstein pe care apoi le îngrășau, astfel, încît puteau să le revîndă în toamnă cu un beneficiu considerabil. Cu toate acestea, în raport cu normele moderne, producția de lapte pare să fi fost slabă[3]. În plus, condițiile naturale nu erau la fel de favorabile pășunatului în întreaga țară : prosperînd pe pămînturile bogate în substanțe nutritive din Olanda, Zeeland și Friesland, creșterea vitelor se dezvolta mult mai greu în estul țării, unde solul era nisipos ; aici, o secetă ceva mai îndelungată, o recoltă proastă de fîn provocau adevărate catastrofe.

Așa de pildă, în 1621, lipsa de furaje a făcut ravagii în provincia Drenthe : în acel an au pierit de foame 2 500 de cai, 10 000 de bovine și 50 000 de oi ; jumătate din pămînturile cultivate au rămas negunoite, din cauza absenței îngrășămintelor naturale, fapt resimțit din plin de recolta anului următor. Criza agriculturii nu a fost depășită decît după efectuarea, pe la mijlocul secolului, a unor ample lucrări de asanare.

Era necesar deci ca țăranul să obțină maximum de profit din vînzarea produselor vitelor sale. Pentru consumul propriu nu păstra decît zerul. Cum nu exista un control oficial al calității mărfii pe care o comercializa, de cele

mai multe ori nu ezita să îndoiască cu apă laptele „integral“ pe care-l vindea la oraş fie cu amănuntul, (ducîndu-l clienţilor acasă sau punîndu-l la dispoziţia cumpărătorilor pe piaţă), fie livrîndu-l angrosiştilor. De asemenea, nu rareori se întîmpla să falsifice untul, adăugîndu-i o cantitate suplimentară de sare. Brînza, produsul agricol cu cea mai mare căutare, scăpa însă de primejdia contrafacerii. Preparată în ferme, ea era desfăcută pe pieţele centrale, ca, de exemplu, cea din Alkmaar, de unde se aprovizionau intermediarii, care o cumpărau cu ridicata. La piaţa din Hoorn, Parival a văzut trecînd în şir, numai într-o singură zi, vreo mie de căruţe ţărăneşti ce duceau la Cîntarul municipal mai bine de 150 000 de livre de brînză [4]. Pe la mijlocul secolului, oraşul Edam exporta anual 500 de rotocoale de brînză cu coaja roşie.

În afară de pieţele obişnuite, unde se desfăcea producţia curentă, ţăranii îşi puteau vinde marfa la tîrgurile care aveau loc periodic, unele dintre ele bucurîndu-se chiar de anumite privilegii cum ar fi suspendarea urmăririi datornicilor pe durata respectivă. Tîrgul de cai care se ţinea la Valkenburg, în septembrie, era renumit.

Diguri şi poldere

Ţările de Jos, îi declara lui Temple un ministru olandez, folosesc pentru întreţinerea digurilor mai mulţi oameni decît ar putea hrăni producţia naţională de grîu [5]. Într-adevăr, acesta este paradoxul ţării de care vorbim, paradox exprimat într-un fel de dictonul : „Dumnezeu a făcut lumea ; olandezii au făcut Olanda“. Cea mai mare

parte a provinciilor Olanda și Zeeland, cele mai bogate din cadrul Uniunii, formează o depresiune situată puțin sub nivelul mării. Întreaga regiune este astfel expusă nu numai asalturilor vijelioase ale mareelor dar și acțiunii distructive a apelor interioare. Olanda și Zeeland, a căror coastă e parțial apărată de furia valurilor printr-un lanț de dune înalte, au fost nevoite să ridice încă din evul mediu [6] tot mai multe baraje artificiale pentru a proteja delta marilor fluvii și, în același timp, pentru a le îndigui pe acestea din urmă. În secolul al XVII-lea, țărmul mării și cursul fluviilor căpătaseră un contur precis. Deși mai existau numeroase ape — lacuri și mlaștini — unde omul nu intervenise încă, o densă rețea de diguri împînzea țara [7]. Și opera de construcție avea să continue : chiar în 1682, Amsterdamul va ridica, pe malul sudic al brațului Ij, un dig menit să apere de infiltrațiile datorate mareelor celor mai înalte un cartier de aproape două mii de case. Astfel de lucrări executate în lungul fluviilor erau adesea însoțite de construirea unor ecluze ca aceea — de o realizare tehnică remarcabilă — prin care Amsterdamul a tăiat Amstelul în 1674.

În partea dinspre apă, o palisadă de bîrne groase, prinse între ele cu scoabe de fier, se înfige adînc în mîl, servind drept sparge-val. În spatele ei se înalță digul propriu-zis : o ridicătură de pămînt rotunjită, acoperită de ierburi. Materialul din care e făcut trebuie să prezinte o anumită elasticitate, ca să nu cedeze sub presiunea variabilă a valurilor. Nisipul, fixat de rădăcinile plantelor, îndeplinește întru totul această condiție. În veacul al XVII-lea s-a aplicat o metodă nouă : amestecarea pămîntului folosit în construcție cu iarbă-de-mare. În regiunile cele mai expuse se înălțau mai multe rînduri de diguri, unele în spatele altora. Oamenii care locuiau pe țărmul golfului Zuiderzee întindeau pe diguri pînze de corabie,

pentru a le spori rezistenţa pe timp de furtună sau atunci cînd mareele erau foarte înalte.

Într-adevăr, aceste metereze de pămînt la adăpostul cărora trăia Olanda se caracterizau printr-o mare fragilitate : valurile care le izbeau le rodeau neîncetat. De aceea întreţinerea lor constituia unul din serviciile publice de bază. Borne numerotate, plasate din loc în loc pe dig, indicau sectoarele încredinţate spre supraveghere fiecărui sat de pe coastă. Întreaga activitate era coordonată şi controlată de un organ administrativ în fruntea căruia se afla un consiliu central condus de un *Dijkgrave*.

Digurile constituiau o linie de apărare. Cînd lupta cu apele intra într-o fază activă, se recurgea la pompe acţionate de mori — tehnică atestată încă de la începutul secolului al XV-lea. Procedeul era folosit bunăoară la fiecare sfîrşit de iarnă, pentru evacuarea apelor de infiltraţie care acopereau regulat cîmpurile, din noiembrie pînă în februarie, în mai multe regiuni ale Olandei. În tot acest interval, ţinutul părea o imensă suprafaţă lichidă ce se încreţea sub suflarea vîntului şi din care se ridicau, ca nişte insule, case, dîmburi, diguri. În 1638, cînd gheţurile dislocate în perioada desprimăvărării au rupt digul de pe malul Ijsselului, apele care au inundat cîmpia din jur au fost în întregime absorbite cu ajutorul morilor-pompe.

Secolul al XVII-lea nu a cunoscut nici o catastrofă de proporţiile valului seismic care s-a produs în ziua de Toţi Sfinţii din anul 1570 [8]. Însă accidentele de tipul celui din 1638 nu au fost rare. Cel mai grav dintre acestea s-a petrecut la 16 noiembrie 1650. Şi de astă dată tot gheţurile, dar acum cele de pe Rin, au spart mai multe diguri. Apele Ijsselului au crescut şi ele, şi s-au revărsat. Majoritatea ţăranilor, surprinşi de prăpăd, nu au putut fugi la timp.

Refugiaţi pe acoperişurile caselor, lipsiţi de hrană, ei au fost salvaţi numai datorită intervenţiei prompte a auto-

rităților, care le-au trimis în ajutor o flotilă de bărci. Pe coastă, asalturile periodice ale mării distrugeau solul satelor, așa cum se întîmpla, de pildă, la Katwijk. Ploile torențiale neîntrerupte din iarna lui 1650—1651, au făcut să crească apele rîurilor și canalelor ; cu puțin înainte de echinocțiul de primăvară, un vînt puternic a început să sufle pe țărmul olandez din direcția nord-nord-vest ; în zilele de 5 și 6 martie, o furtună de o violență cu totul neobișnuită a luat cu asalt digurile. Populația de pe coastă aștepta cu spaimă să vadă ce se va întîmpla. Digurile au rezistat. În digul Sfîntul-Anton, din apropierea Amsterdamului, s-a produs însă o fisură din pricina căreia orașul a fost la un pas de inundație : oamenii au reușit în cele din urmă să o colmateze, dar pivnițele se și umpluseră de apă ; mari cantități de alimente s-au distrus astfel în subsolurile antrepozitelor [9].

În 1550 a început acțiunea de desecare, pe scară largă, a apelor stătătoare care se întîlneau pretutindeni pe aceste meleaguri [10]. Țările de Jos erau în mod inevitabil împinse spre o asemenea soluție, de o mișcare ale cărei cauze erau în primul rînd de ordin demografic. Dar nu trebuie uitat nici motivul de ordin financiar — căutarea unor noi posibilități de investiții — care a contribuit și el, în prima jumătate a secolului, la orientarea opiniei generale în același sens. De aci înainte, numărul hectarelor de teren asanat anual a crescut neîntrerupt : în 1640, el atingea cifra de 1 800. Perfecționarea morilor-pompe a permis desecarea unor suprafețe întinse : începînd din 1609 chiar, au fost folosite grupuri de mori așezate în trepte, care dădeau oamenilor posibilitatea să scoată apa progresiv, economisind energie și obținînd un randament superior.

Primul proiect de mare anvergură a fost prezentat în 1607 de Dirk van Oss, membru al Directoratului „Companiei Indiilor Orientale". Susținut de alți cîțiva capitaliști amsterdamezi și de înalți demnitari, el a cerut Statelor Generale autorizația de desecare a lacului Beemster, situat

în nord-vestul Amsterdamului. Van Oss își justifica cererea prin considerente de ordin social și agricol. În realitate era prima încercare a unui puternic grup financiar de a face speculații de amploare în acest domeniu. Lucrările au început în 1608. Pentru secarea lacului au fost puse în funcțiune mai întîi șaisprezece, apoi treizeci și două de mori. Dar apa scoasă era împrăștiată pe terenurile din jur, fapt care a provocat nemulțumirea țăranilor ; aceștia au încercat să saboteze digurile ; Statele au fost nevoite să intervină pentru aplanarea conflictului. În vara anului 1609, lacul era aproape complet golit, dar în ianuarie 1610, o furtună violentă a rupt digul de la Waterland și apele mării au năvălit în zona desecată ! O parte dintre cei care investiseră capitaluri în această afacere s-au retras din grup. În vara lui 1612, o delegație guvernamentală inaugura în cadrul unei solemnități noul *polder* [11].

Oamenii speraseră la început că întreaga suprafață a lacului va putea fi redată agriculturii, dar și-au dat curînd seama că natura solului nu permitea acest lucru. În 1632, numai un sfert din fostul lac Beemster era cultivat ; o cincime era utilizată pentru pășunat ; o treime era acoperită de fînețe, restul de grădini și livezi [12]. Iată și un fapt caracteristic : în 1640, pe aceste terenuri se ridicau 400 de locuințe, dintre care numai jumătate erau ocupate de țărani ; 52 de case erau reședințele unor patricieni bogați. Capitalurile investite în operațiile de desecare a apelor nu proveneau decît rareori din economiile țăranilor ; ele absorbeau mai curînd o parte din beneficiile comerciale. Cum rentabilitatea acestor investiții era, în general, scăzută, după 1650 marii capitaliști au renunțat la astfel de plasamente deși s-ar fi bucurat de o serie de avantaje legale : scutire de impozite pe o perioadă de treizeci de ani, recunoașterea dreptului de proprietate veșnică, ereditară, asupra terenului.

Între 1612 și 1640 au fost desecate majoritatea lacurilor din provincia Olanda : lacurile de la Wieringerwaard, Purmer, Wormer, lacul Hugowaard, lacul Schermer. Orașul Amsterdam a asanat pe cheltuiala și în folosul lui lacul Diemen, ale cărui ape îl scăldau la sud-est. În aceeași perioadă, vreo douăzeci de bălți fuseseră transformate în terenuri agricole. Totalul suprafeței asanate se ridica la 45 000 de hectare. Fermierii stabiliți în această zonă proveneau, pare-se, mai ales din rîndul imigranților.

Dacă e să-i dăm crezare inginerului Leeghwater, desecarea lacului Beemster reprezenta, din punct de vedere tehnic, succesul său personal. E adevărat că istoricii moderni au unele îndoieli în această privință. Dar Leeghwater avea simțul publicității. El a ajuns repede cunoscut în întreaga Europă : se spune că orașele Bordeaux și Emden, provincia Friesland, ducii de Epernon și de Holstein și chiar stathuderul ar fi apelat la sfaturile sale. Leeghwater avea însă planuri și mai mari. Între Amsterdam și Leiden se întindea așa-numitul lac Haarlem, cel mai mare lac din țară : apele sale, agitate neîncetat de valuri, foarte periculoase, (unul din fiii regelui Boemiei și-a găsit aici moartea în 1629), rodeau continuu malurile, ajungînd, după cum pretindeau unii, să dubleze suprafața lacului în mai puțin de un secol : ele acopereau aproape 10 000 de hectare. Leeghwater susținea că a studiat natura solului de pe fundul acestui lac și că e convins de fertilitatea lui. Timp de mai mulți ani și-a perfecționat proiectul, a ridicat planuri, a desenat hărți. În 1641 a prezentat un raport detaliat Statelor Olandei și primarilor orașelor interesate. Imediat însă au apărut obiecții, au izbucnit certuri. Amsterdamul s-a arătat favorabil proiectului ; Leiden a refuzat să-și dea acordul, sub pretext că lacul îi furniza întreaga cantitate de apă de care avea nevoie ; unii au arătat că lucrările de asanare ar reveni la 350 de florini hectarul, preț mult inferior valorii reale a pămîntului obținut în

acest fel ; alţii nu luau în consideraţie decît cifra globală a cheltuielilor şi erau înspăimîntaţi de cele trei milioane şi jumătate care se cereau ; ei invocau dificultăţile tehnice : pentru pomparea apelor lacului ar fi nevoie de cinci sute de mori. Proiectul lui Leeghwater a fost dat uitării [13]. Se pare că era mult prea ambiţios faţă de mijloacele tehnice de care dispunea veacul al XVII-lea,

ÎNCHEIERE

„DULCEA LIBERTATE"

Scriindu-i lui Scaligero, în 1593, pentru a-l informa asupra ţării în care îl invita universitatea din Leiden, Buzenval, ambasadorul Franţei la Haga, lăuda „dulcea libertate" care domnea aici [1]. Sentimentul acesta îi frapa într-adevăr pe străini de cum treceau graniţele Provinciilor Unite. Mărturiile sînt aproape unanime în această privinţă iar rezervele, mai mult sau mai puţin sarcastice, formulate cu privire la moravurile sau la caracterul neerlandezilor infirmă rareori ceea ce trece drept o axiomă în ochii liberalilor din Europa.

Numai cei care, aşa ca Temple, au cunoscut personal instituţiile politice ale acestei naţiuni şi-au putut da seama de complexitatea, paradoxurile şi contradicţiile care le caracterizau. Ce înţelegeau prin „libertate" cei mai mulţi dintre aceşti observatori, prea puţin obişnuiţi cu reflecţia sociologică ? În primul rînd, posibilitatea de opţiune a individului şi dreptul său de iniţiativă, în sînul colectivităţii din care face parte. Totuşi, aşa cum am văzut,

un conformism adesea îngust, un sufocant rigorism moral, ideea adînc înrădăcinată că succesul este încununarea virtuții tindeau să uniformizeze viața neerlandeză ; triumful valorilor burgheze de muncă, spirit de economie, respect față de normele și instituțiile publice, nivela, în interiorul unor largi pături ale societății, orice asperitate și, în cele din urmă, chiar orice veritabilă îndrăzneală. Guvernămîntul nu avea nimic democratic în el, în sensul în care înțelegem astăzi acest cuvînt. O structură monopolistă domina în mai multe sectoare ale economiei. Și totuși, vreme de două secole, Țările de Jos au fost refugiul către care se îndreptau oameni de pretutindeni.

E greu să formulezi o judecată obiectivă. Se pare că libertatea neerlandeză era mai degrabă rodul moravurilor decît al instituțiilor. Ba mai mult : se pare chiar că ea era produsul contradicțiilor înseși ale acestei societăți : o mare incoerență în practică, un mic număr de principii generale. De aici rezulta, la toate nivelele, atît în comportare cît și în felul de a gîndi, un empirism de care profita individul agresiv, eroic ori pur și simplu abil în a descoperi acele falii ale sistemului prin care să poată pătrunde pentru a acționa așa cum înțelegea el s-o facă.

Am văzut că noua etică nu înlăturase complet și definitiv unele tendințe ancestrale, încă vii, ale neerlandezilor. Profund religioși, aceștia erau totuși oameni veseli și petrecăreți. Preocupați de grija de a fi în pas cu normele civilizației vremii, de a-și asigura o fațadă ireproșabilă, ei păstrau, în fond, mult din simplitatea și chiar din grosolănia lor de altădată. Nepotolita sete de înavuțire, împinsă uneori pînă la o dezgustătoare meschinărie, care îi caracterizează, a ajuns legendară. Liniștiți din fire, înclinați să reflecteze îndelung înainte de a acționa, prudenți, dușmani ai răzbunării, ei nu se înflăcărează aproape niciodată, dar dacă totuși se pasionează pentru ceva, pasiunea lor nu se stinge ușor.

Temple a cunoscut un olandez care își dedicase douăzeci și cinci de ani din viață fabricării unui glob pămîntesc ; un altul petrecuse treizeci de ani lucrînd la o masă cu marchetărie [2]. Dar această răbdare, care te face să nu renunți niciodată la un lucru început, acest simț al realității, care te oprește să te avînți într-o acțiune înainte de a fi calculat bine riscurile [3], nu se îmbină decît rareori cu prudența care te îndeamnă le prevedere pe termen lung, cu maleabilitatea și în același timp cu acea vioiciune spirituală, gata oricînd să găsească soluții noi, calități specifice geniului politic.

Ajunși la un înalt grad de progres administrativ și cultural, neerlandezii veacului al XVII-lea nu pun în aplicare decît cu zgîrcenie binefacerile acestuia. Ei nu se lasă ameţiţi de progresul pe care l-au realizat. Neerlandezii găsesc că, prin ezitările și prin inconsistența sa, Republica este perfect adaptată temperamentului lor [4]. Privesc cu seninătate la firea și condiția atît de diversă a semenilor lor și nu iau decît puține lucruri în tragic : cel mult pe Dumnezeu sau banii. Iată de ce, în viața de toate zilele, ceea ce te farmecă la ei în primul rînd e cordialitatea. În nici o altă țară nu există mai puțini oameni care să urmărească să te intimideze sau să te înșele prin blufuri. Deși diferențierile sociale sînt foarte nete, e de ajuns să se ivească o ocazie de a bea un pahar împreună pentru ca nimeni să nu mai țină seama de ele.

Aceleași contradicții evidente se manifestă și în viața publică. Ambasadorii străini sînt primiți la Haga cu un protocol extraordinar : delegații Statelor le ies în întîmpinare, uneori chiar la o distanță de douăzeci de kilometri de oraș, cu un alai de cincizeci de calești. Dar în 1654, cînd ambasadorul Franței, care își pierduse vederea, a trebuit să se retragă din diplomație și să se reîntoarcă în țară, guvernul a respins propunerea de a i se oferi un cadou. Re-

lucul acesta nu era un gest ostil, ci o măsură echitabilă, întrucît tocmai li se interzisese ambasadorilor Provinciilor Unite să primească ei înşişi cadouri. În schimb, li se cerea să se arate extrem de exigenţi în ceea ce priveşte respectarea prerogativelor rangului lor, şi erau întreţinuţi într-un lux de care nimeni în Ţările de Jos nu se mai bucura [5].

Autonomia instanţelor locale se baza pe practici care ne apar uneori ca o adevărată sabotare a Actului de Unire [6]. De unde, printr-un efect de perspectivă, impresia că pe aceste meleaguri totul este mai aproape de dimensiunea omului, mai în consonanţă cu înţelepciunea sigură, verificată, aflată la îndemîna fiecăruia [7]. Neearlandezii, notează Saint-Evremond, nu iubesc poate atît libertatea, cît urăsc oprimarea [8]. Ei urăsc tot atît de mult scandalul şi tot ceea ce şochează respectabilitatea. În 1650, amsterdamezii îşi vor permite să reprezinte pe scenă iubirile adultere ale lui Wilhelm al II-lea. Ce dovadă mai convingătoare a libertăţii s-ar putea pretinde ?

În schimb, mentalitatea mercantilă a societăţii făcea ca opinia publică să reacţioneze prea puţin la corupţia financiară. Marile scandaluri sînt rare datorită prudenţei de prăvăliaş mărunt pe care o arătau neerlandezii în practicarea diverselor forme ale unui trafic devenit obicei încă de la începutul secolului : cumpărarea alegătorilor, a judecătorilor, a controlorilor fiscali, deturnarea unor sume de bani din fondurile statului şi toate celelalte nereguli pe care le atrăgeau după sine — într-o societate esenţialmente negustorească — favoritismul şi nepotismul generalizate. Se cunoaşte cazul unor primari ai Amsterdamului care, în 1615, s-au folosit de dreptul lor de control cadastral pentru a sustrage impunerilor fiscale imensele bunuri imobiliare ai căror proprietari erau. Se pare că însuşi Oldenbarnevelt ar fi acceptat, în condiţii nu tocmai clare, 20 000 de florini din partea lui Henric al IV-lea. Ancheta deschisă după sinuciderea, în 1650, a lui Cornelis Brusch, grefier al

Statelor Generale, a dus la descoperirea unei afaceri de deturnări de fonduri în valoare de două milioane de florini, în care erau implicați nu mai puțin de șaisprezece deputați. Secolul al XVII-lea văzuse nereguli și mai mari în Franța și în Anglia. Corupția olandeză rămînea totuși în limitele libertății. Împotriva ei se făceau auzite glasurile celor care protestau vehement, pentru ca apoi, să se conformeze la rîndul lor, aceluiași sistem. Pamfletele, predicile acuzatoare ale pastorilor constituiau dacă nu o frînă, cel puțin un mijloc comod de exprimare a nemulțumirii populare, dar acest mijloc era inofensiv, ba chiar benefic pentru traficul respectiv ; de aceea el rămînea un procedeu îngăduit de autorități, care îl tratau pînă la urmă cu indiferență.

Pe plan religios, înfruntările erau mai pătimașe. Cînd a izbucnit disputa dintre arminieni și gomariști, tonul polemicilor s-a înveninat tot mai mult, ajungîndu-se, în cele din urmă, la insulte grave, care au dus la acte de violență și chiar la crime. În 1632, considerînd că această dispută aducea prejudicii bunului mers al afacerilor, municipalitatea din Amsterdam a intervenit autoritar punînd capăt cu forța conflictului. Echilibrul religios care s-a instaurat apoi treptat în țară a părut să ateste triumful toleranței. Dar el se datora în același timp dorinței de îmbogățire care implica, la rîndul ei, ca o necesitate, restabilirea păcii pe plan intern.

Așa s-a făurit în această țară un mod de viață unic în Europa acelor vremuri. „Oamenii de aici trăiesc ca cetățeni ai lumii întregi, legați între ei prin relații de curtoazie și bună înțelegere, sub protecția nepărtinitoare a unor legi moderate.“ [9] Formularea lui Temple exprimă mai degrabă consecințele decît cauzele unei stări de lucruri originale, complexe, ireductibile la un fascicul de elemente pure. Ea nu propune o măsură exactă, ci o medie.

Dar este cît se poate de firesc ca efectele să apară mai clar decît cauzele care le-au generat după cum, pentru omul obișnuit, media e mai lesne de perceput decît extremele. Iar Parival nu era doar victima unei amăgiri cînd, cuprins de nostalgie, înainte de a părăsi Țările de Jos, nu contenea „să se minuneze de fericirea supușilor Statelor Olandei și să le invidieze soarta“ [10].

NOTE ȘI REFERINȚE

Cititorul nu trebuie să se aștepte aici la o bibliografie completă asupra secolului de aur : un tom voluminos n-ar fi de ajuns pentru aceasta. Cîteva indicații referitoare la conținutul notelor care urmează îi vor fi, practic, mai folositoare. Majoritatea lucrărilor pe care le citez comportă un aparat critic și numeroase trimiteri. Atrag în mod special atenția asupra listelor bibliografice din frumoasa carte intitulată *De tachtigjarige oorlog,* culegere colectivă, Amsterdam, 1941.

Viața de toate zilele a neerlandezilor din secolul al XVII-lea a făcut, acum vreo sută de ani, obiectul a două ample lucrări ale istoricului G. D. J. SCHOTEL, care continuă să rămînă și astăzi fundamentale : *Het oudhollandse huisgezin* (Haarlem, 1868), și *Het maatschappelijk leven onzer voorouders* (Rotterdam, 1869). Studiile publicate ulterior se inspiră din acestea, aducînd prea puține lucruri noi. Le voi aminti pe cele ale lui A.L.J. de VRANKRIJKER, *Het maatschappelijk leven in Nederland in de gouden eeuw* (Amsterdam, 1937) ; A. W. FRANKEN, *Het leven onzer voorouders* (Haga; 1942) și, în sfîrșit, A. MULDER, *Zeven eeuwen Nederlandse levenskunst* (patru volume ; Amsterdam, 1940—1952), lucrare așa-zis „literară“ și mult mai superficială. A. STARING, *De Hollanders thuis, gezelschapstukken uit drie eeuwen* (Haga, 1957) reia subiectul, bazîndu-se mai ales pe mărturia artelor reprezentării.

Utilizarea acestora cere cea mai mare prudență, căci pictorii și gravorii își compun liber decorul, din elemente uneori anacronice. Colecțiile de la Mauritshuis din Haga și de la Prentencabinet din Amsterdam mi-au permis totuși, în repetate rînduri, să precizez anumite date furnizate de izvoarele livrești.

Relatările publicate de călătorii străini care au vizitat Țările de Jos constituie o sursă capitală de informații. Un inventar al acestora ne dă J. N. JACOBSEN-JENSEN în *Reizigers te Amsterdam* (Amsterdam, 1919). R. MURRIS, *La Hollande et les Hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècle, vus par les Français* (Paris, 1925), analizează impresiile culese de aproape treizeci de francezi, dintre care mulți și-au petrecut aici, din diverse motive, ani îndelungați, înainte de 1700. Cartea scrisă în 1669 de JEAN-NICOLAS PARIVAL, fost profesor de franceză la Leiden, și apărută la Amsterdam în 1678, fără numele autorului, sub titlul *Les Délices de la Hollande* mi-a fost deosebit de utilă : ediția pe care am consultat-o e cea din 1738. Un interesant *Voyage en Hollande fait en 1719 par Pierre Sartre* a fost publicat de V. ADVIELLE (Paris, 1896). Cea mai completă sursă de acest gen e raportul redactat în 1673 de ambasadorul WILLIAM TEMPLE, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands,* al cărui text original a fost reeditat de G. N. CLARK (Cambridge, 1932) dar pe care eu îl citez după vechea traducere olandeză (Rotterdam, 1692).

Asupra istoriei secolului de aur, în multiplele ei aspecte, există cîteva excelente lucrări de sinteză. Am apelat mai ales la următoarele : *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (douăsprezece volume ; Utrecht, 1949—1958), volumele V (pentru perioada 1567—1609) VI (1609—1648) și VII (1648—1748) ; semnalez îndeosebi capitolele consacrate problemelor sociale și economice din volumele V și VI, de T. S. JANSMA și din volumul VII, de J. G. VAN DILLEN ; citez această lucrare colectivă sub sigla AGN ; — *De tachtigjarige oorlog,* lucrare pe care am mai menționat-o și pe care o citez sub titlul *Oorlog ;* — J. și A. ROMEIN, *De lage landen bij de zee* (Utrecht, ediția a III-a, 1949) ; — P. J. MULLER, *Onze gouden eeuw* (trei volume ; Leiden, 1896—1898). Mai adaug, referitor la expansiunea colonială : K. GLAMANN, *Dutch-asiatic trade 1624—1740* (Haga, 1958) și G.M. DE BOER, *Van oude voyagien* (Amsterdam, 1912) care cuprinde rezumatele, însoțite de ilustrații, ale relatărilor unor expediții întreprinse între sfîrșitul

secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Pentru cititorii francezi, semnalez de asemenea cărțulia lui M. BRAURE, *Histoire des Pays-Bas* (colecția *Que sais-je ?*, nr. 490 ; Paris, 1951).

În ceea ce privește cultura intelectuală și artistică a secolului de aur, o lucrare fundamentală, deși în parte depășită, rămîne cea a lui C. BUSKEN-HUET, *Het land van Rembrand*, pe care o citez în ediția apărută la Haarlem în 1941, alături de care se cuvin menționate cartea lui J. HUIZINGA, *Holländische Kultur des 17. Jahrhunderts* (Jena, 1933), și atrăgătorul *Atlas van de Nederlandse beschaving* (Amsterdam, 1958) : acesta din urmă, prin bogăția ilustrațiilor și prin calitatea selecției lor, mi se pare foarte indicat pentru inițierea amatorului străin în civilizația neerlandeză. J. și A. ROMEIN reunesc în *Erflaters van onze beschaving* o serie de monografii ale unor personalități a căror influență a marcat profund epoca în care au trăit : cel de-al doilea volum e consacrat secolului al XVII-lea (Amsterdam, 1938).

O serioasă istorie recentă a literaturii neerlandeze e *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, lucrare colectivă publicată la s'Hertogenbosch ; secolul al XVII-lea e tratat aici în volumele IV (1948) și V (1952), datorate lui G.A. VAN ES, G.S. OVERDIEN și E. ROMBAUTS. G. DERUDDER e autorul unei cărți scrise în franceză, consacrate unuia dintre reprezentanții cei mai tipici ai acestei epoci literare : *Un poète néerlandais : Cats, sa vie et ses oeuvres* (Calais, 1898).

În privința picturii, lucrarea clasică a lui Fromentin, *Les Maîtres d'autrefois*, continuă să aibă și astăzi același farmec și, parțial, aceeași pertinență. Cele două volume ale frumoasei lucrări *De hollandse schilderkunst in de 17e eeuw* a lui W. MARTIN (Amsterdam, f. d.) centrează analiza pe figurile lui Frans Hals și Rembrandt.

În notele care urmează vor fi citate și o serie de studii axate pe probleme speciale. În schimb, lucrările menționate mai sus nu vor fi amintite, exceptînd cazurile de schimbare a referinței, decît într-o formă abreviată : numele autorului și, dacă e nevoie, unul din cuvintele din titlu.

CAPITOLUL ÎNTÎI

1. TEMPLE, p. 160.

2. Mai tîrziu, unele dintre aceste embleme vor fi reluate ca „marcă a fabricantului" de către negustorii de tutun.

3. MURRIS, p. 37 şi ADVIELLE, p. 31.

4. O claviatură de lemn cu pedale acţionează nişte clape cu pîrghii, prevăzute cu fire metalice legate de clopotele carilonului. În secolul al XVII-lea se răspîndeşte un nou sistem, bazat pe ciocănele puse în mişcare de un tambur : fişe mobile, plasate în orificiile tamburului, fac ca melodia să fie de fiecare dată alta. Iniţial, fiecare clopot era astfel turnat, încît vibraţiile lui să producă o singură notă. Către 1645 a fost găsit mijlocul de a modifica sunetul clopotului, prin pilirea pereţilor interiori.

5. „Amsterdam, die groote stad,
die is gebouwd op palen.
Als die stad eens ommeviel,
wie zou dat betalen ?"

6. Este extrem de greu să dăm echivalentul florinului din secolul al XVII-lea în monedă franceză actuală. Arhivele Băncii din Amsterdam furnizează unele indicaţii asupra valorii sale absolute ; valoarea relativă şi puterea lui de cumpărare ne sînt însă prea puţin cunoscute. În mod foarte aproximativ şi cu totul teoretic putem admite, pe baza datelor adunate de N. W. POSTHUMUS, (*Nederlandse prijsgeschiedenis*, Leiden, 1943), că între florinul de la 1650 şi napoleon raportul e ceva mai mic de 1/9 adică, la cursul mediu al napoleonului pe piaţa liberă, în jur de 400 de franci francezi din 1958. Dar trebuie să ţinem seama de faptul că elementele bugetului neerlandez din secolul al XVII-lea sînt greu de comparat cu cele ale bugetului francez mediu din zilele noastre, şi că, între 1600 şi 1660, florinul a suferit o serie de devalorizări care au făcut ca el să-şi piardă aproape jumătate din valoare în raport cu aurul. Florinul se diviza în 20 de *stuivers* iar stuiverul în 16 *penningen*.

7. TEMPLE, p. 235—236.

8. MURRIS, p. 193.

9. FRANKEN, p. 211.

10. Arta statuară nu era pe placul Bisericii calviniste, care o admitea, cel mult, în aplicațiile ei la decorarea mormintelor : de pildă mormîntul lui Wilhelm Taciturnul sau cel al lui Tromp, aflate amîndouă la Delft. Ridicarea statuii lui Erasmus la Rotterdam a provocat un scandal violent. Obiceiul pe care l-au luat, în cursul veacului, patricienii, de a-și împodobi cu statui parcurile caselor lor de la țară a fost departe de a contribui la dezvoltarea unei arte originale.

11. AGN, p. 95.

12. ADVIELLE, p. 51 și 55. — Un raport din 1632 indică numărul locuințelor în principalele orașe ale Olandei : Amsterdam, 15 000 ; Leiden, 8 300 ; Haarlem, 6 000 ; Rotterdam, 4 900 ; Delft, 4 800 ; Enkhuizen, 3 600 ; Dordrecht, 3 200. Comparate cu datele recensămîntului din 1622, aceste cifre ar implica o densitate medie, pe locuință, de aproximativ 4 persoane la Rotterdam, 5 la Delft, 6 la Leiden, Enkhuizen și Dordrecht, 7 la Haarlem și aproape 10 la Amsterdam, care apare astfel ca un oraș suprapopulat.

13. Lectica, importată la sfîrșitul secolului, nu a avut nici un succes.

14. PARIVAL, p. 83.

15. Registrele de contabilitate municipale din 1679 menționează în această privință patru categorii de cheltuieli făcute pentru : întreținerea lămpilor ; procurarea uleiului de rapiță sau de in ; cumpărarea a douăzeci de livre de bumbac pentru fitile ; salariile lampagiilor. În total suma de 358 florini.

16. MURRIS, p. 138 ; PARIVAL, p. 199 ; TEMPLE, p. 150.

CAPITOLUL II

1. Impresie a unor călători francezi ; MURRIS, p. 2.

2. G. COHEN, *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVII*[e] s. (Paris, 1920, p. 317 și 320). — Străinii care nu au făcut decît o scurtă călătorie în Țările de Jos formulează aprecieri mai favorabile. Cei mai mulți dintre aceștia însă au vizitat țara în timpul verii și generalizează în mod abuziv primele im-

presii. Unii autori de *Relatări* merg pînă la a compara farmecul cîmpiei olandeze cu cel al Italiei (MURRIS, p. 22).

3. La sfîrşitul secolului al XVII-lea, pentru construirea unei asemenea ferme era nevoie de 35 de metri cubi de lemn de stejar, 30 de metri cubi de argilă, 15 metri cubi de baligă şi 12 tone de paie.

4. Eşantioane ale diverselor stiluri de locuinţe ţărăneşti sînt păstrate într-un admirabil muzeu în aer liber din Arnhem, care editează şi un catalog comentat al acestora.

CAPITOLUL III

1. TEMPLE, p. 161.

2. Urmînd acelaşi traseu, trenurile străbat azi distanţa în două ore şi patruzeci de minute.

3. De la Groningen la Amersfoort, 6,25 florini la „clasa întîi" ; 5,25 florini la „a doua" şi 4,75 florini la „a treia".

4. TEMPLE, p. 145.

5. Ca de pildă *De Amsterdamse Trekschuyt geladen met vrolijke geesten* („Veselii petrecăreţi de pe luntrea de Amsterdam").

6. Aşa-numitele „Doelen" : cuvîntul acesta continuă să figureze şi astăzi pe firma a numeroase hoteluri din Ţările de Jos.

CAPITOLUL IV

1. Unele dulapuri, migălos lucrate, costau pînă la 1 000 de florini.

2. MURRIS, p. 139.

3. ADVIELLE, p. 30.

4. MURRIS, p. 73—74.

CAPITOLUL V

1. DE VRANKRIJKER, p. 15.

2. MURRIS, p. 141.

3. Prețul extrem de ridicat a făcut ca perucile să devină obiecte de mare lux și a împiedicat generalizarea acestei mode.

4. F. VAN THIENEN, *Das Kostüm der Blütezeit Hollands* (Berlin, 1930), p. 50.

5. Și de asemenea bijuterii, de felul celor din zilele noastre : cercei, coliere, inele, brățări, la care se adăugau acele de păr. Bijutierii foloseau mai ales aurul și perlele.

6. SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 156.

CAPITOLUL VI

1. Mai ales celor din care se bea vinul, căci pentru bere sînt preferate, în general, stacanele de cositor.

2. O industrie europeană a porțelanului se va crea de-abia la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Cea din Delft nu și-a cîștigat renumele decît în secolul al XVIII-lea.

3. Cazanele fabricate la Aachen sînt, de-a lungul întregului secol, cotate la Bursa din Amsterdam (POSTHUMUS, tabelul 187).

4. ADVIELLE, p. 30.

5. În 1650, nucșoara costă, la prețul cu ridicata, 2 florini și jumătate livra ; piperul, o jumătate de florin (POSTHUMUS, tabelele 69 și 74) : la aceste cifre trebuie adăugate taxele fiscale, foarte mari, și procentele care reveneau la vînzare spițerului detailist.

6. În limba olandeză. V. FRANKEN, p. 93—94.

7. SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 349—351.

8. Ținînd de faptul că desfacerea pe piață a laptelui, produs agricol livrat direct consumatorului de către producător, nu intra în atribuțiile nici unei ghilde.

9. MURRIS, p. 94.

10. *„Een ey is d'armen troost met oly wel gebraen."*

11. J. VAN LOENEN, *De Haarlemse brouwindustrie voor 1600* (Amsterdam, 1950), p. 53.

12. FRANKEN, p. 94—95.

CAPITOLUL VII

1. *„Kaart, keurs en kan bederven menig man.“* *„De gelegenheid maakt de dief.“*

2. SCHOTEL, *Huisgezin,* p. 179—183, citează cîteva sute de titluri de acest gen.

3. PARIVAL, p. 216.

4. Citat de SCHOTEL, *Maatsch,* p. 111.

CAPITOLUL VIII

1. TEMPLE, p. 198.

2. Iconoclastia anilor 1560—1570 avusese în egală măsură un caracter revoluționar și religios : v. BUSKEN—HUET, p. 355.

3. Citat de ROMEIN, *Lage L.,* p. 416.

4. SCHOTEL, *Huisgezin,* p. 170.

5. BUSKEN—HUET, p. 320.

6. Un venit de 500 de florini pe an reprezenta pentru un predicator belșugul.

7. ADVIELLE, p. 43.

8. TEMPLE, p. 185.

9. ROMEIN, *Lage L.,* p. 367.

10. Chiar și în 1596, singurii care nu erau admiși în funcții publice erau foștii elevi ai iezuiților sau ai universităților belgiene.

11. Cucerirea orașului s'Hertogenbosch de la spanioli, în 1629, a fost însoțită de o scurtă criză de fanatism (jefuirea catedralei, sechestrări) care nu a avut totuși nici o influență asupra situației generale.

12. L. LEUVEN, *De boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven tijdens de Republick* (Epe, 1951), p. 11 și 27—30.

CAPITOLUL IX

1. PARIVAL, p. 31—32.

2. PARIVAL, p. 32.

CAPITOLUL X

1. Citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 84.

2. Citat de DE VRANKRIJKER, p. 131.

3. Ca de pildă „Poşta lui Cupidon şi a lui Mercur" (SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 254).

4. În ciuda eforturilor făcute în cursul secolului pentru îmbunătăţirea manualelor de citire şi de aritmetică.

5. În secolul al XVII-lea există un bun poet de limbă frizonă, GYSBERT JAPIKS (1603—1666), biet dascăl din Bolsward, dealtfel ignorat de contemporanii săi.

6. În problema şcolilor latine, v. E. J. KUIPER, *De hollandse schoolorde van 1625* (Groningen, 1958).

7. Taxa de şcolarizare varia între 3 şi 8 florini pe an ; către 1626, costul manualelor, (editate de stat şi vîndute la preţuri scăzute), nu depăşea, pentru şase ani de studiu, suma de 4 florini ; cf. KUIPER, p. 87.

8. Dacă judecăm după salariul cu care era plătit, importanţa socială a rectorului varia mult în funcţie de localitate : rectorul din Edam primea, în 1625, 150 de florini pe an ; cel din Utrecht, în 1637, 1 300 de florini (KUIPER, p. 87).

9. Un document din 1626, referitor la publicarea şi repartizarea unor manuale, ne indică în mod indirect importanţa relativă a şcolilor latine în diverse oraşe din Olanda : Amsterdam absoarbe 16% din numărul total de exemplare ; Dordrecht, Haarlem, Leiden, Delft şi Rotterdam cîte 8% fiecare ; Gouda, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen şi Haga cîte 6% fiecare ; alte nouă oraşe mici îşi împart între ele restul de 14%. Tirajul fiecăruia din manualele în chestiune variază de la 600 la 1 200 de exemplare. Cifrele acestea ne dau o idee despre efectivul redus al şcolilor latine. (KUIPER, p. 86—87.)

10. Nici un regulament nu fixa vîrsta la care un tînăr era admis la facultate. În fapt, se întîlneau rareori studenţi sub şaisprezece ani şi absolvenţi sub douăzeci şi trei de ani.

11. PARIVAL, p. 69—70.

12. Cf. tabelului lui COHEN, p. 351—352. Cifra de 50 de studenți se repartiza astfel : 22 la litere (filozofie), 2 la drept, 3 la medicină, 17 la teologie și 3 la matematică ; 38 dintre aceștia veniseră din provinciile maritime din vestul Franței. În 1630, profesorul de matematică de la Leiden are 6 studenți francezi, printre care Descartes.

13. Un credit anual ordinar acoperea cheltuielile făcute pentru achizițiile curente.

14. Ca în 1642, de pildă, cînd municipalitatea din Utrecht intervine în disputa dintre Descartes și Voetius.

15. PARIVAL, p. 77.

CAPITOLUL XI

1. TEMPLE, p. 164.

2. În familiile înstărite, în care se încheia un contract de căsătorie, acesta se semna încă din ziua logodnei.

3. Toate acestea costau foarte mult. Pe la 1640, cheltuielile făcute pentru o nuntă fastuoasă se puteau ridica pînă la 4 000 de florini.

4. Scrisoare citată de COHEN, p. 308.

5. MURRIS, p. 72.

CAPITOLUL XII

1. Poem din 1680, citat de MURRIS, p. 59.

2. MURRIS, p. 61. — Aceeași remarcă e făcută și de elvețianul de Haller, citat de BUSKEN—HUET, p. 531.

3. MURRIS, p. 85—86 și 97.

4. Poem citat de FRANKEN, p. 96.

5. TEMPLE, p. 165.

6. COHEN, p. 537 şi BUSKEN—HUET, p. 338.

7. Aceste regulamente se aplicau şi servitorilor bărbaţi.

8. PARIVAL, p. 30.

9. MURRIS, p. 119—120.

10. Aşa e, de pildă, *Gospodăria prost întreţinută,* pictat între 1663 şi 1665, aflat actualmente la muzeul Wellington de la Londra.

11. Erau folosite, în schimb, scuipători.

12. PARIVAL, p. 40.

13. Relatat de BUSKEN—HUET, p. 436.

14. SCHOTEL, *Huisgezin,* p. 323—325 şi FRANKEN, p. 83—84 citează un mare număr de asemenea reclame, unele în versuri.

CAPITOLUL XIII

1. Iniţial, biroul era ales de către membrii ghildei.

2. MURRIS, p. 113.

3. Nu toate branşele comerciale erau reprezentate la Bursa centrală. Astfel, importantul comerţ de cereale îşi avea la Amsterdam o Bursă a sa, specială.

CAPITOLUL XIV

1. TEMPLE, p. 177.

2. O teză recentă a doctorului T.M. Torillon, prezentată la Universitatea din Paris, examinează, din punct de vedere clinic, bolile de care sînt atinse unele personaje din tablourile lui Brueghel. Astfel de identificări sînt desigur discutabile, iar Brueghel nu a trăit în Olanda secolului de aur. Totuşi, nu e poate lipsit de interes să cităm cîteva din „descoperirile" doctorului Torillon: cangrenă provocată de o tromboangeită obliterantă, tabes sifilitic,

paraplegie spasmodică, diverse tulburări tiroidiene și nu mai puțin de cinci tipuri de cecitate...

3. TEMPLE, p. 177 și MURRIS, p. 33.

4. TEMPLE, p. 177.

5. Radiestezia, practicată destul de intens, avea faimă proastă. Cu toate acestea, unele spirite luminate îi recunoșteau o valoare științifică.

6. A fost tradus în olandeză tratatul lui Digby despre acest medicament, care se prepara din cristale de sulfat de fier calcinate la soare, pulverizate și amestecate cu gumă arabică.

7. În schimb era de bonton să faci o cură de ape la Spa.

8. Taxa de examen era foarte ridicată : 250 de florini, adică de patru sau cinci ori mai mare decît taxa de doctorat din facultăți.

9. Traducere a unui exemplu citat de SCHOTEL, *Maatsch*, p. 285.

10. Acesta e numele pe care li-l dă PARIVAL, p. 228.

11. MURRIS, p. 34.

CAPITOLUL XV

1. În regiunile de coastă iepurele era decimat de vulturul de mare.

2. PARIVAL, p. 218.

3. Citat de COHEN, p. 604.

4. PARIVAL, p. 218—219.

5. Lucru valabil cel puțin pentru prima jumătate a secolului. Gustul pentru jocurile în aer liber s-a atenuat cu timpul.

6. Citat de FRANKEN, p. 176.

7. Citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 74.

8. FRANKEN, p. 170—171.

CAPITOLUL XVI

1. MURRIS, p. 124—125.

2. TEMPLE, p. 166—167.

3. TEMPLE, p. 177.

4. TEMPLE, p. 224.

5. Citat de COHEN, p. 260.

6. Asupra acestei chestiuni, AGN, p. 103—105.

7. Între 1670 și 1675, costul rachiului de ienupăr produs la Schiedam se ridica, în mare, la aproximativ 36 de florini butoiul de 142 de litri ; aceeași cantitate de rachiu de Bordeaux, la aproximativ 70 de florini. Cît despre vinul de Bordeaux, un butoi de 735 litri era cotat la bursa din Amsterdam la prețuri variind, în perioada 1620—1670, între 80 și 156 de florini. V. POSTHUMUS, tabelele 96, 99 și 100.

8. Întrebuințarea ceaiului ca medicament era pe atunci curentă în întreaga Europă.

9. ADVIELLE, p. 21.

10. ADVIELLE, p. 22.

11. Tutunul de cea mai bună calitate era importat din America. De multă trecere se bucura tutunul de Virginia iar pentru pipă erau căutate mai ales diversele varietăți cultivate de spanioli. Încă de la începutul secolului a fost însă plantat tutun, cu mari cheltuieli, și în Zeeland, apoi în Gelderland, Overijssel și în regiunea Utrecht.

12. MURRIS, p. 121.

CAPITOLUL XVII

1. PARIVAL, p. 172.

2. TEMPLE, p. 214.

3. Cultul acestui sfînt fusese odinioară foarte popular în dioceza Utrecht ; pe tot cuprinsul ei, (care corespundea aproape în întregime celor șapte provincii), mai mult de o sută de biserici sau capele fuseseră închinate sfîntului Martin.

4. Citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 218. — Un bogat folclor al cîntecelor de copii însoțea sărbătoarea sfîntului Nicolae : o parte din acestea continuă să existe și astăzi.

5. Teatrele de marionete, în schimb, nu-și vor face apariția decît în 1686.

CAPITOLUL XVIII

1. V. ROMEIN, *Lage L.*, p. 403—431, în special p. 421.

2. PARIVAL, p. 29.

3. Chiar dacă orașele amintite nu sînt cele în care au văzut lumina zilei pictorii respectivi, ele reprezintă locul unde aceștia s-au format ca artiști.

4. E imposibil să indicăm prețuri general valabile.

5. Citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 198.

CAPITOLUL XIX

1. Tehnicile literare pe care camerele de retorică la practicau atît în cazul genului „liric" cît și în cel al genului dramatic datau din secolul al XV-lea și se datorau „marilor retori" din școala burgundă.

2. În ciuda, sau poate tocmai din cauza caracterului foarte popular al limbii pe care o foloseau, retorii au jucat un rol deloc neglijabil în formarea neerlandezei comune și a limbii literare moderne.

3. J. PRINSEN, *Rekeningen van de kosten van het rederijkerfeest te Leiden in 1596* (*Historische Genootschap*, XXV, p. 444—489), studiază conturile serbării date de retorii din Leiden în 1596 : cheltuielile se ridică la aproape 2 000 de florini, sumă considerabilă pentru epoca respectivă.

4. PARIVAL. p. 100.

5. MULDER, IV, p. 126.

6. Un actor renumit primea 2 florini ; un figurant, pus la dispoziție de azilul de bătrîni, o treime dintr-un florin.

7. MURRIS, p. 179.

8. În această problemă, v. J. FRANSEN, *Les Comédiens français en Hollande au XVIIe et au XVIIIe s.* (Paris, 1925). Între 1600 și 1655 sînt semnalate douăzeci de turnee ale unor trupe franceze, dintre care douăsprezece la Haga.

9. În această perioadă își vor face apariția primele reviste literare : din 1684 și respectiv 1686 apar la Amsterdam două reviste în limba franceză, *La République des Lettres* și *La Bibliothèque universelle et historique,* în care sînt publicate extrase din cărțile recent apărute, însoțite de comentarii critice ; apoi, în 1692, apare *Biblioteca Europei,* în limba olandeză, care le va imita.

10. Acest al doilea prenume al Mariei, destul de ciudat, i-a fost dat de tatăl ei în amintirea unui naufragiu survenit în apropierea insulei Texel : el înseamnă „dezastrul din Texel".

11. Citat de P. BRACHIN, *Le Cercle de Muiden (archives des Lettres modernes,* nr. 4 ; Paris, 1957).

12. În această problemă, v. BRACHIN.

13. În 1642, un pamflet filozofico-medical, cu caracter strict universitar, tipărit în 300 de exemplare de un editor din Utrecht, s-a epuizat în cîteva zile.

14. Citat de COHEN, p. 503.

CAPITOLUL XX

1. Evoluție în desfășurarea căreia societatea neerlandeză a jucat un rol anticipativ și cauzal totodată : avîntul pe care Franța l-a cunoscut în secolul al XVIII-lea ca și apariția în Anglia a unei științe economice se datorează în parte reacțiilor pe care le-a provocat în aceste țări concurența comerțului olandez.

2. Citat de FRANKEN, p. 19.

3. Cît despre produsele alimentare, nu cunoaștem decît prețurile lor cu ridicata, prin intermediul cursurilor Bursei.

4. AGN, p. 139.

5. TEMPLE, p. 156.

6. Un funcţionar municipal de rang superior poate avea, în mod cu totul excepţional, un salariu anual de 5 000 de florini. Un medic municipal nu era plătit, la Amsterdam, cu mai mult de 1 000—2 000 de florini. Autorităţile comunale tratează problema salariilor cu cea mai mare dezinvoltură : salariul lui Paludanus, medic municipal din Enkhuizen, creşte vertiginos pentru ca apoi să fie redus cu 50%. Un profesor din învăţămîntul superior, angajat cu contract personal, primea, la începutul secolului, între 500 şi 600 de florini ; treizeci de ani mai tîrziu, între 1 000 şi 1 200. Există însă mari diferenţe de salariu de la un caz la altul. Aproape toţi înalţii demnitari posedau avere personală.

7. LEUVEN, p. 43 ; AGN, p. 122 ; BUSKEN—HUET, p. 429.

8. Cifre date de DE VRANKRIJKER, p. 116. Durata zilei de muncă şi salariul corespunzător acesteia puteau varia în funcţie de anotimp : într-adevăr, ghildele interziceau, în măsura posibilului, lucrul la lumină artificială. În 1664, pe un şantier naval, variaţia era de aproximativ o treime în raport cu cifrele de bază.

9. Din contractele propuse, după 1668, de către Petru cel Mare lucrătorilor olandezi pe care voia să-i atragă în Rusia, ar reieşi că 250 de florini pe an, plus casa şi masa asigurate, reprezentau la acea dată, pentru un lucrător, o situaţie de invidiat.

10. Salariile nominale au atins cel mai înalt nivel către 1663. După aceea, generalizarea folosirii femeilor şi copiilor ca mînă de lucru a dus la o scădere a lefurilor, paralel cu scumpirea progresivă a vieţii. În această chestiune v. AGN, p. 142—143.

11. AGN, p. 141.

12. ROMEIN, *Lage L.*, p. 289.

13. ROMEIN, *Lage L.*, p. 356.

14. Tabloul se află la Rijksmuseum din Amsterdam. Data la care a fost pictat e contestată. După unii ar fi vorba de 1672.

15. PARIVAL, p. 239.

16. TEMPLE, p. 124.

CAPITOLUL XXI

1. AGN, p. 144.
2. *Oorlog*, p. 200

3. Mișcările muncitorești semnalate în cursul secolului sînt expresia unor pure revendicări economice; numai tulburările din 1618 și cele care în 1672 au culminat cu asasinarea fraților de Witt (în condiții de-a dreptul îngrozitoare : corpurile tîrîte de gloată, atîrnate în ștreang...) au avut o semnificație politică. De asemenea, dar într-o măsură diferită, atentatul neizbutit din 1622 al cioplitorului de piatră Balthasar Paul împotriva Bursei din Amsterdam : atentatorul, originar din Namur, era în solda spaniolilor.

4. PARIVAL, p. 24.

5. MURRIS, p. 106.

6. AGN, p. 145.

7. PARIVAL, p. 23 ; TEMPLE, p. 151—152.

8. PARIVAL, p. 23.

9. MURRIS, p. 143.

10. MURRIS, p. 113.

11. COHEN, p. 589—590.

12. În 1745 va izbucni o răscoală în Friesland. — În legătură cu frămîntările țărănimii din această provincie începînd de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, v. C. PAUW, *Strubbelingen in stad en lande* (Groningen, 1956).

CAPITOLUL XXII

1. Cifră enormă pentru un oraș care număra pe atunci aproximativ 50 000 de locuitori.

2. În 1611, peste 2 000 de familii beneficiau la Amsterdam de acest ajutor. În 1615, 2 500. În 1660, diaconatul a distribuit 200 000 de florini, bani lichizi, și șase tone de mărfuri.

3. Toate aceste procedee îi aduceau azilului din Amsterdam, pe la 1665, o rentă de 80 000 de florini.

4. Un Spinhuis se afla și la Haga.

5. „Numai Virtutea îi poate îmblînzi pe cei de care toată lumea se teme."

CAPITOLUL XXIII

1. Aproape 7 000 de englezi, 2 500 de francezi. Dintr-un total de 18 942 de oameni, numai aproximativ 17 000 erau luptători efectivi ; acestora li se adăugau și cîteva unități de cavalerie.

2. În loc de 120, sau chiar de 150.

3. Bugetul militar al anului 1619, unul din cele mai reduse din cursul întregului secol, de-abia dacă depășește 500 000 de florini ; în 1670, el atinge 6 milioane : venitul net al Statelor e atunci de ordinul a 40 de milioane (TEMPLE, p. 242 și 244).

4. În 1683, Amsterdam și numeroase alte orașe din Olanda au refuzat să pună la dispoziția lui Wilhelm al III-lea trupele pe care acesta le cerea pentru campania sa împotriva Franței.

5. BUSKEN—HUET, p. 611.

6. Înainte de armistițiu, în jur de 13 florini pentru o perioadă de treizeci și șase de zile ; v. registrele de conturi publicate de COHEN, p. 35.

7. Un regiment de cavalerie se diviza în cinci „trupe" sau escadroane.

8. Colecțiile arsenalului din Dordrecht stîrneau admirația specialiștilor. Încă de la începutul secolului, olandezii foloseau tunuri care se încărcau prin chiulasă.

CAPITOLUL XXIV

1. PARIVAL, p. 22. — Evaluare foarte aproximativă și pe care autorul nu o justifică în nici un fel. Se știe însă cu precizie că, între 1575 și 1619, 63% din persoanele care s-au stabilit în Leiden veneau din Belgia și din Franța.

2. Influența lor asupra economiei țării s-a făcut simțită (fără să fie însă și durabilă) mai ales după 1685 : în valul de refugiați hughenoți pe care i-a adus în Olanda revocarea edictului din Nantes se afla și un anumit număr de industriași.

3. PARIVAL, p. 33.

CAPITOLUL XXV

1. MURRIS, p. 36.

2. TEMPLE, p. 200—201.

3. *Oorlog*, p. 192.

4. TEMPLE, p. 160. — Autorul indică o cifră probabil foarte aproximativă: individul economisește, spune el, 60% din venitul personal; fiscul îi înghite jumătate din economii. În Franța sau în Anglia, adaugă Temple, un impozit de doi la sută ar fi socotit de-a dreptul jaf.

5. PARIVAL, p. 119—120.

6. Orice cambie în valoare mai mare de 600 de florini trebuia, în principiu, achitată prin bancă; în caz contrar tranzacția putea fi anulată.

7. ADVIELLE, p. 22 — Middelburg în 1616, Delft în 1621, Rotterdam în 1635 și-au înființat propriile lor bănci de schimb; importanța acestora nu a egalat-o însă niciodată pe cea a băncii din Amsterdam.

8. Toate aceste monede erau de argint. Rarele monede de aur aflate în circulație erau, majoritatea, de origine străină. Cursul la care puteau fi schimbate varia, în funcție de piață. Astfel de pildă sovereignul, cotat la 14 florini în 1613, urcă la 15 în 1622, la 16,5 în 1644 și scade la 14 în anul următor. Cîteva orașe ca Groningen, Zwolle, Nijmegen, Deventer emit florini de aur. — În ce privește piața aurului în cursul secolului, v. tabelele lui POSTHUMUS, p. 120, 543 și urm. Amsterdamul devenise piața mondială a metalelor prețioase.

9. TEMPLE, p. 224.

10. Mai multe monede străine erau cu regularitate cotate la Bursa din Amsterdam: cele din Frankfurt, Paris, Londra și Veneția, chiar din 1609; cele din Nüremberg și din Lille, începînd din 1634; cele din Stockholm, din 1664; cele din Leipzig și Madrid, din 1676.

11. Florinul nu a fost impus ca singura monedă oficială a Uniunii decît în 1694.

12. POSTHUMUS, p. LIV—LV.

13. 5% pentru alimentele care erau aduse din Turcia prin Mediterană: riscul unui atac pirateresc era deosebit de mare pe

această rută ; 4% pentru importurile din Brazilia ; 2,5% pentru cele din Bordeaux. Abaterea, fără un motiv serios, de la traseul stabilit excludea achitarea vreunei despăgubiri ; abaterea justificată, (furtună ori alte împrejurări), îi dădea agentului de asigurare dreptul de a pretinde despăgubiri de la căpitanul vasului. V. *La Richesse de la Hollande*, Londra, 1778 (raport privind istoricul C.I.O.), p. 81—106.

14. Taxa de transport a unei scrisori de la Utrecht la Nijmegen sau la Haarlem era de 2 stuivers ; pînă la Deventer, 3 ; pînă la Aachen, 4 ; pînă la Bruxelles, 7 ; pînă la Londra, 12 stuivers.

15. Exemple date de MULDER, III, p. 38—39.

16. Disproporțiile existente între diversele tipuri de impozite, (taxe de import mici, accize mari, numeroase taxe extraordinare), făceau ca unii observatori să nu aibă o imagine foarte clară asupra volumului general al impozitelor. Așa se explică faptul că părerile contemporanilor în această privință sînt uneori contradictorii.

17. Datoria care revenea exclusiv provinciei Olanda se ridica la 65 de milioane, pentru care, începînd din 1655, era plătită o rentă de 4,5 pînă la 5%.

18. Regimul acestor taxe era diferit de la o localitate la alta. Pentru portul Amsterdam, el a fost modificat succesiv în 1603, 1609 și 1651. Sistemul care era aplicat la s'Hertogenbosch și Tilburg făcea din aceste orașe adevărate enclave economice în sinul Republicii.

19. PARIVAL, p. 121.

20. Raportată la 100 000 de florini, proporția oficială a contribuțiilor provinciilor la bugetul comun era următoarea : Olanda, 58 000 ; Friesland, 11 500 ; Zeeland, 9 000 ; Utrecht și Groningen, 5 800 fiecare ; Gelderland, 5 600 ; Overijssel, 3 500, (cifre rotunjite).

21. Pentru care frauda fiscală, mai mult sau mai puțin legalizată, era un obicei destul de răspîndit.

CAPITOLUL XXVI

1. V. listele date de POSTHUMUS, p. XLIX—LII. — Singurele produse naționale pe care le exportă Țările de Jos în secolul al

XVII-lea provin din pescuit şi din creşterea vitelor. În 1672, importul de pălării din Franţa se ridică la suma de un milion de florini.

2. Se dezvoltase şi un artizanat textil în jurul oraşelor Tilburg, Eindhoven şi Helmond.

3. Cf. observaţiilor lui TEMPLE, p. 201.

4. Amsterdamul nu numai că e un oraş relativ recent dar se prea poate ca însuşi locul pe care a fost construit — braţul de mare Ij — să nu fie existat nici măcar în evul mediu tîrziu, dată la care cetăţile renane, Utrecht, Nijmegen sau Deventer aveau deja o destul de îndelungată istorie.

5. MURRIS, p. 40.

6. PARIVAL, p. 152. — Această specializare a porturilor nu are un caracter exclusiv. Ea indică pur şi simplu orientarea generală a activităţilor economice locale. Pentru comparaţie, iată cifra de afaceri a cîtorva porturi olandeze şi zeelandeze (după AGN, p. 96), în 1624 şi 1648 (raportat la 10 000 de florini) : în 1624 — Amsterdam, 1 069 ; Rotterdam, 189 ; Enkhuizen, 120 ; Vlissingen, 105 ; în 1648 — Amsterdam, 1 278 ; Rotterdam, 180 ; Enkhuizen, 79 ; Vlissingen, 141.

7. TEMPLE, p. 223. — Observatorii superficiali înclină să vadă în aceasta doar o manifestare a unei dezgustătoare avariţii : cf. MURRIS, p. 92—93.

8. Cele două călătorii au fost relatate de membri ai echipajelor : cea din Novaia Zemlia de către Gerrit de Veer ; cea din Java de către Frank van den Does ; v. DE BOER, p. 18—95.

9. Încă de la sfîrşitul evului mediu, pescuitul maritim constituia una din principalele surse de cîştig ale provinciilor din nordul Ţărilor de Jos. În secolul al XVI-lea, navigaţia comercială pe Baltica şi pe Marea Nordului căpătase o importanţă vitală pentru Olanda.

CAPITOLUL XXVII

1. Acesta e dealtfel unul din motivele care l-au determinat pe

ministrul lui Ludovic al XIV-lea să-şi dea acordul la războiul din 1672.

2. Iată cîteva exemple de asemenea fluctuaţii, care le urmează cu exactitate pe cele ale politicii internaţionale: în 1607, 75 de vase — tonajul 10 000; în 1615, 50—20 000; în 1628, 125—30 000; în 1652, 75—20 000; în 1658, 50—10 000; în 1665, 125—60 000.

3. Capturarea, în 1628, a „flotei de argint" spaniole de către Piet Hein poate fi considerată tot o astfel de ispravă piraterească. Puţine evenimente din istoria războaielor secolului al XVII-lea au impresionat atît de puternic imaginaţia populară. Piet Hein aducea 66 de livre de aur, 177 000 livre de argint şi mari cantităţi de mărfuri de preţ. Profitul rezultat din captură se ridica la 12 milioane de florini. Suma aceasta a servit la amortizarea datoriilor Companiei; restul a fost împărţit după cum urmează: 50% acţionarilor, 10% stathuderului, 1% fiecăruia dintre membrii guvernului şi... 0,1% lui Piet Hein! Echipajele, funcţionarii Companiei au primit gratificaţii substanţiale şi au mai rămas bani şi pentru finanţarea expediţiei împotriva oraşului s'Hertogenbosch. Mai demult, pe vremea „mandatelor", prada se împărţea între guvern (20%), amiralitate (10%) şi armator, căpitanul vasului şi echipaj (70%).

4. Măsurile luate în Olanda în 1606 şi 1609 împotriva corsarilor au fost, fără îndoială, principala cauză a acestor „dezertări". În plus, unii corsari capturaţi de berberi au trecut la islamism ca să scape de galere.

5. Unuia dintre aceşti olandezi, Simon Dansatorul, i se atribuie introducerea la Alger a unui tip de velier uşor care, înlocuind galerele, a făcut să crească mobilitatea şi eficacitatea piraţilor mauri.

CAPITOLUL XXVIII

1. Contrabanda de arme, avînd ca punct de pornire Amsterdamul, s-a practicat în mod constant începînd din 1609, favorizată uneori, după cîte se pare, chiar de către amiralitatea locală, împotriva voinţei Statelor. În timpul războiului din 1672, armatele lui Ludovic al XIV-lea erau aprovizionate, în parte, cu muniţii cumpărate de la olandezi.

2. Cifre absolute referitoare la traficul în strîmtoarea Sunda, furnizate de AGN, p. 97.

3. Documentul stipula că vasele străine nu vor mai putea aduce în Anglia decît produsele ţării lor de origine.

4. Ar mai trebui amintit şi conflictul naval dintre Olanda şi Danemarca din 1644, provocat de o mărire a taxelor de trecere prin Sunda. Războaiele cu Anglia s-au purtat pe mare. Ludovic al XIV-lea a năvălit pe teritoriul Republicii : de astă dată era lovită însăşi inima ţării.

5. Din 1623, Compania Indiilor stabilise legături cu cealaltă extremitate a lumii musulmane, înfiinţînd o agenţie la Ormuz, în Persia. În 1626—1627, o solie persană a făcut o vizită în Olanda.

6. Adică de mai bine de şapte ori capitalul Companiei engleze a Indiilor Orientale, înfiinţată la Londra în 1600.

7. PARIVAL, p. 56, notează că, ţinînd seama de fluctuaţiile pieţii, acţiunile Companiei aduc, în medie, un beneficiu de 300%.

8. Citat de BUSKEN-HUET, p. 430.

9. În 1606, Abel Tasman, originar din Hoorn, ajunsese în Australia. — Se ştie că extremitatea sudică a Americii — capul Hoorn — îşi trage numele de la respectivul oraş olandez.

10. Citat în *Oorlog*, p. 178.

11. Să ne amintim şi de cea întemeiată, în 1620, la Capul Cod, de Pilgrim Fathers ! *Mayflower* plecase dealtfel din Olanda. Dar nimeni în această ţară nu s-a mai interesat de soarta lui.

12. TEMPLE, p. 234.

13. În primii douăzeci şi cinci de ani de existenţă, C.I.O. a realizat, în această branşă, o cifră de afaceri de 7 milioane de florini.

CAPITOLUL XXIX

1. Se importa de asemenea huilă din Scoţia şi din regiunea Liège.

2. După numele unei haine ţărăneşti, un fel de redingotă, cu care construcţia aducea din pricina formei ei.

3. Morile de apă, tehnică mult mai veche, s-au menţinut mai ales în Gelderland; ele erau folosite în special de fabricile de hîrtie.

4. La sfîrşitul secolului, în regiunea Zaandam, morile serveau astfel la transmiterea unor veşti.

5. Conform diplomei acordate lui Petru cel Mare, venit la sfîrşitul secolului la Zaandam să-şi facă ucenicia de dulgher.

6. O parte a industriei textile a rămas, chiar şi la Leiden, în mîinile micilor meşteşugari.

7. Totuşi, aceasta era o industrie importantă, a cărei capacitate de prelucrare se ridica — pe la mijlocul secolului — la aproape 100 000 de cupoane anual.

8. Către 1630, din 600 000 hectolitri de peşte sărat 80% se exporta.

9. În aceeaşi epocă, în Extremul Orient prizonierii erau abandonaţi pe cîte o insuliţă pustie: v. în legătură cu acest subiect BUSKEN-HUET, p. 560.

10. Noul regim nu a eliminat dealtfel complet pirateria.

11. Lucrătorii trimişi aici trăiau în condiţii îngrozitoare, despre care ne dau o idee cărţile de rugăciuni folosite pe atunci în Marină: „rugăciune de spus în timpul verii din Oceanul de Nord", „rugăciune de spus cînd eşti blocat de gheţuri" etc. (citat în *Oorlog*, p. 186). Condiţiile de viaţă ale echipelor care rămîneau în aceste locuri toată iarna, pentru a supraveghea instalaţiile, erau şi mai cumplite.

CAPITOLUL XXX

1. După PARIVAL, p. 101, preţul pămîntului e foarte ridicat în timp de pace: între 1 200 şi 1 400 de florini pogonul ($^1/_2$ sau $^1/_3$ dintr-un hectar) pentru fîneţe, între 1 800 şi 2 000 pentru terenurile arabile, între 2 500 şi 3 000 pentru grădini.

2. PARIVAL, p. 11.

3. În a sa *Descriere* a Ţărilor de Jos din 1565, Guicciardini (citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 327) notează cu admiraţie faptul

că satul Assendelf produce 200 hectolitri de lapte pe zi. Cireada satului număra însă 4 000 de vaci. Media era deci de 5 litri pe cap de animal, cifră absolut derizorie dacă o raportăm la normele actuale. E greu de presupus ca între 1550 şi 1650 condiţiile de creştere a vitelor şi productivitatea lor să se fi ameliorat.

4. PARIVAL, p. 208.

5. TEMPLE, p. 149.

6. În evul mediu, teritoriul Ţărilor de Jos — la nord de „marile rîuri" — includea : o fişie de uscat, în prelungirea cîmpiei germane, care se întindea pînă la Utrecht ; o linie de dune pe coasta Mării Nordului ; între acestea două, o regiune de lagune şi mlaştini, care se formase în secolul al V-lea în urma unor rupturi de dune. Lucrările de asanare din această zonă mediană n-au putut fi întreprinse decît în secolul al XIV-lea, cînd a devenit posibilă conjugarea a trei factori : financiar (datorită înfiinţării centrelor de pescuit scrumbii), politic (crearea unei autorităţi centrale) şi tehnic (adoptarea morilor de vînt, de origine orientală).

7. Diguri care stîrneau admiraţia unanimă a străinilor şi care reprezentau, pentru acea epocă, o surprinzătoare reuşită tehnică.

8. Una din cele mai cumplite inundaţii căreia i-a căzut victimă Olanda : 30 000 de persoane şi-au pierdut atunci viaţa.

9. A se vedea relatarea acestor evenimente făcută de PARIVAL p. 387—388.

10. În cei douăzeci şi cinci de ani de dinaintea războiului, aproape 40 000 de hectare de teren mlăştinos fuseseră astfel redate agriculturii. Lucrările de asanare au continuat şi în timpul războiului, la o scară mai redusă însă : 300 pînă la 400 hectare anual.

11. Termenul desemnează orice suprafaţă asanată, transformată în teren cultivabil sau în păşune.

12. Beneficiul total rezultat din aceste tipuri de exploatare agricolă a atins 250 000 de florini pe an.

13. Lacul Haarlem a fost desecat abia în secolul al XIX-lea.

ÎNCHEIERE

1. COHEN, p. 201.

2. TEMPLE, p. 166—167.

3. După TEMPLE, p. 161, autoritățile nu întreprind niciodată lucrări de mari proporții fără să fixeze în prealabil un termen de execuție, uneori foarte scurt, care e întotdeauna respectat. Am văzut, în cuprinsul primului capitol, că municipalitatea din Amsterdam s-a abținut să ia o asemenea măsură cu ocazia construirii noii primării a orașului.

4. Opinie a lui Sorbière, formulată pe la 1650, raportată de MURRIS, p. 229.

5. În numirea ambasadorilor, precumpănitoare era puterea de care se bucurau provinciile în cadrul Uniunii : Olanda numea ambasadorul de la Paris, Zeeland pe cel de la Londra. În aceste combinații, interesul general trecea pe planul al doilea. Astfel, s-a întîmplat ca Zeeland să trimită în grabă la Paris o misiune diplomatică, făcînd tot posibilul ca aceasta să ajungă înaintea reprezentanților provinciei Olanda.

6. *Oorlog*, p. 223.

7. După TEMPLE, p. 212. Aceasta e una din cauzele afluenței de refugiați.

8. MURRIS, p. 78.

9. TEMPLE, p. 198.

10. PARIVAL, p. 219.

TABLA DE MATERII

INTRODUCERE 7

Partea întîi

CADRUL DE VIAȚA

Capitolul I
ORAȘUL 17
Fizionomia orașului 17
Administrarea orașului 32

Capitolul II
SATUL 43

Capitolul III
DRUMURI ȘI CANALE 50

Partea a doua

INTERIORUL OLANDEZ

Capitolul IV
LOCUINȚA 58
Împărțirea casei. Mobilierul 58
Grădini și flori 70

Capitolul V
IGIENA CORPORALĂ ȘI VESTIMENTAȚIA 76
Trezirea ; toaleta de dimineață 76
Îmbrăcămintea 80

Capitolul VI
ALIMENTAȚIA 90
Masa în familie 90

Bucătăria olandeză 96
Capitolul VII
O SEARĂ ÎN FAMILIE 103

Partea a treia

MODUL DE VIAȚĂ

Capitolul VIII
RELIGIA 109
Capitolul IX
COPIII 127
Capitolul X
ÎNVĂȚĂMÎNTUL 137
Școlile „pentru cei mici" 137
Învățămîntul superior și științele 146
Capitolul XI
VIAȚA SENTIMENTALĂ 157
Capitolul XII
FEMEIA ȘI CĂMINUL 171
Capitolul XIII
CORPORAȚIILE 182
Capitolul XIV
BOALA ȘI MOARTEA 190
Bolnavi și medici 190
Medicina 196
Chirurgia 198
De pe patul de moarte la cimitir 201

Partea a patra

DISTRACȚIILE

Capitolul XV
SPORTURI ȘI JOCURI 205
Capitolul XVI
BANCHETE ȘI CHIOLHANURI 215
Tradiționala ghiftuială 215
Băuturile la modă 222

Tutunul 223
Capitolul XVII
SĂRBĂTORILE PUBLICE 227
Petrecerile tradiționale 227
Chermesele 235

Partea a cincea

ARTA

Capitolul XVIII
ARTELE PLASTICE ȘI MUZICA 241
Pictorii 242
Muzicienii 248
Capitolul XIX
LITERATURA 252
„Retorii" 252
Teatrul și actorii 256
Scriitorii 262
Tipărirea și difuzarea cărții 271

Partea a șasea

SOCIETATEA OLANDEZĂ

Capitolul XX
FORȚA IERARHIILOR 276
Clivajul social 276
Caste și coterii 282
Capitolul XXI
POPORUL 288
Burghezii 288
Lucrătorii 291
Marinarii 296
Țăranii 300
Capitolul XXII
PAUPERISM ȘI CRIMINALITATE 305
Capitolul XXIII
MILITARII 314

Capitolul XXIV
STRĂINI ŞI REFUGIAŢI 321

Partea a şaptea

OLANDA ÎN HAINE DE LUCRU

Capitolul XXV
O ŢARĂ BOGATĂ 326
Administrarea averilor 327
Mijloacele de informaţie 331
Sistemul fiscal 336
Capitolul XXVI
COMERŢ ŞI SPIRIT ÎNTREPRINZĂTOR 340
Capitolul XXVII
FLOTA 351
Marina particulară şi marina de stat 352
Corsari şi piraţi 356
Capitolul XXVIII
TRAFIC ŞI COLONIZARE 359
Marile Companii 363
Colonialişti şi sclavi 370
Capitolul XXIX
INDUSTRIA 374
Punctul slab 374
Pescuitul şi comercializarea peştelui 380
Capitolul XXX
AGRICULTURA 387
„Aratul şi păşunatul" 387
Diguri şi poldere 389
ÎNCHEIERE
„DULCEA LIBERTATE" 396
NOTE ŞI REFERINŢE 402